

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIII

Sa. 267

Ağustos 2009

ANKARA - 2009

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
ARSLAN, MELİH: Mut-Dağpazarı Aspendos Stater Definesi (1 resim, 23 levha ile birlikte).....	337
DÖNMEZ, ŞEVKET-DÖNMEZ, EMİNE NAZA: Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçlar (2 harita, 5 plan, 40 resim, 3 çizim ile birlikte).....	395
BEYAZIT, YASEMİN: Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar).....	423
ÇOLAK, SONGÜL: Avusturya Elçiliği Esnasında (1688-1692) Zülfikâr Paşa'nın Lehistan Vekilleri İle Yaptığı Sulh Müzâkereleri.....	443
GÖLEN, ZAFER: 1857-59 Bosna Hersek İsyânı (13 belge ile birlikte).....	465
YURDUSEV, ESİN: The British Ambassadors to Istanbul in the Mid-Nineteenth Century: Sources of Intelligence and Political Reporting.....	523
GÜNAY, NEJLA: Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri	555
ÜNAL, UĞUR: 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri.....	581
Kitap Tanıtımlar:	
ÖZDİZBAY, AŞKIM: Taner Korkut, <i>Girlanden-Ostotheken aus Kalkstein in Pamphylien und Kilikien. Untersuchungen zu Typologie, Ikonographie und Chronologie</i>	605
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Oruç Beğ Tarihi</i> (Yay.Haz. Necdet Öztürk).....	609
İngilizce Özetler	611

BELLETTEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. ALİ BİRİNCİ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK
Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Hakemler / Referees

Yrd. Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ
Prof. Dr. Aykut ÇINAROĞLU
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK
Prof. Dr. Cemil ÖZTÜRK

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli

30 Temmuz 2009 – ANKARA

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
Serpil Sokağı Nu. 7/1 Seyranbağları / ANKARA

ÖNCÜ BASİMEVİ tarafından basılmıştır.

Adres: Öncü Basimevi Ltd. Şti. Kâzım Karabekir Caddesi Ali Kabakçı İş Hanı
No: 85/2 İskitler/Ankara
Tel : (0312) 384 31 20 Faks: 384 31 19

BELLE TEN

Cilt: LXXIII

Ağustos 2009

Sayı: 267

MUT-DAĞPAZARI ASPENDOS STATER DEFİNESİ

MELİH ARSLAN*

270 adet güreşçi figürlü gümüş Aspendos stateri'nden oluşan bu define, 2007 yılında, Mersin İli, Mut İlçesi, Dağpazarı Beldesi sınırları içerisinde bulunmuştur. Dağpazarı Beldesi, Dağlık Kilikia'daki Koropissos antik kenti olarak lokalize edilmektedir. Bu önemli define Mersin Müze Müdürlüğü'nde bulunmakta ve 07.10.1-270 envanter numarası ile kayıtlıdır.

Pamphylia ve Kilikia tarihi için, çok önemli bir belge değeri taşıyan bu defineyi, Mersin Müzesi'nin belgeli bir koleksiyoneri olan, Hasan CİVELEK Mersin Müze Müdürlüğü'ne getirmiştir. Sn. Civelek ile Mersin Müze Müdürlüğü'nde görüştüm ve kendisinin bana ifade ettiğine göre, "Define, Mersin İli, Mut İlçesi, Dağpazarı Beldesi (Koropissos) sınırları içerisinde ele geçmiştir. Civelek, defineyi dedektör marifetiyle bulup, çıkaranlardan almış ve Mersin Müzesi'ne getirip satmıştır". Mersin Müzesi'ndeki tüm sikkelerin nerede ise yarısını müzeye kazandırmış olan bu koleksiyoner vatandaşımıza bu önemli defineyi müzeye getirdiği için kendi adıma teşekkür etmek istiyorum. Şayet kendisi duyarlı bir vatandaş olmasaydı, bu define, Avrupa veya Amerika'daki herhangi bir sikke kabinesinde veya özel bir koleksiyonda yer almış olurdu.

*Anadolu Medeniyetleri Müzesi Sikke Kabinesi, 06240 Hisar/ANKARA

(e-mail: arslanmelih06@hotmail.com).

Bu definenin tarafımdan yayımlanmasına katkılarından dolayı Sn. Yaşar ÜNLÜ'ye şükran ve teşekkürlerimi sunmak isterim.

Mersin Müzesi'nde bu define üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler esnasında şahsıma göstermiş oldukları yakın ilgi ve desteklerinden dolayı, Müze Müdürü Sn. Songül BALA'ya, Mustafa ERGÜN'e ve Filiz KEREM'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca definenin fotoğraflarının bilgisayar ortamında düzenlenmesindeki katkıları için Sn. Oğuz BOSTANCI'ya ve Mehtap TÜRKMEN'e, teşvikleri için Sn. Ülkü DEVECIOĞLU'na teşekkür ederim.

Defineyi gördüğümüzde sikkelerin tümünün üzeri siyah ve bazen de yeşil bir patina ile örtülüydü. Bu siyah ve yeşil patina, sikkelerin üzerini tamamen kaplamıştı (definenin toplu görünümü için bkz., Resim 1). Bu nedenle bazı magistrat (memur) isimleri okunamıyordu. Okunamayan memur isimlerini anlamamız gerektiğinden, çok kalın patinalı örneklerden bazı sikkeleri temizledik ve okunur duruma getirdik. Mersin Müzesi'nin laboratuvar olanaklarının olmaması nedeniyle de tüm definenin temizliğini ve konservasyonunu yapamadık. Gerçekte ise, sikkelerin tamamının temizliğini yapmamamızın bir nedeni de, definenin orijinal görünümünü bozmamaktır. Sadece çok kötü patinalı 56 adet sikkenin temizliğini yaptık (bkz., bunlar için env. no: 11, 18, 21, 22, 26, 27, 29, 34, 37, 39, 40, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 59, 62, 65, 66, 67, 71, 72, 81, 82, 83, 85, 90, 91, 98, 110, 111, 117, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 200, 201, 220, 265 ve 270).

Aspendos Sikke Basımları: Aspendos'un Argos'lular tarafından kurulduğu iddia edilmektedir¹. Kentin adı erken paralarında ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ (= Aspendosluların) şeklinde yazılmıştır. Bu isim belki Karatepe yazıtlarında bulunan Asitawandas adı ile ilişkilidir (Karatepe'nin kurucusu olarak belirtilen Asitawandas Mopsos'un soyundan geldiğini iddia etmektedir). M.Ö. 300 yılından sonra sikke yazıtı (Lejand) Grekçe olarak ΑΣΠΕΝΔΙΩΝ şeklinde yazılmaya başlanmıştır. Aspendos deniz tuzu ticareti ile ünlüydü (Pliny, *NH XXXI*, 73). Roma döneminde, Anadolu platosundan hububat ihraç edilen bir liman olarak kullanılmıştır². Philostratus (*vita Apoll.* I, 15), Tyana'lı Apollonius'un Aspendos'un zengin tüccarlarını bir kıtlık zamanında ambarlarını açmaya zorladığı bir anekdottan bahseder. Şehrin liman olarak dikkat çeken özelliği, payandaları hâlâ görünen büyük nakliye gemilerinin nehirden kentin ticari doklarına girmesine izin verecek yükseklikteki bir kemerle (su seviyesinden 9 m. kadar yüksek) yapılmış olan Roma köprüsüdür³.

Akdeniz sahili ile Anadolu platosu arasında ambar olarak kullanılan uzun tarihini, orta ve güney Türkiye'de ele geçmiş definelere de kanıtlamaktadır. M.Ö. 4. yüzyılda Aspendos gümüş sikkelerinin geniş olarak dolaşımı da bu durumu açıklamaktadır⁴.

¹ Strabo, *Geoegr.* XIV, C667f=xiv, 4, 2-3.

² Mitchel 1993, s. 247.

³ Bkz., *JHS Archaeological Reports* (1989/90), s. 120-121.

⁴ Kraay 1979, s. 133.

Aspendos sikkeleri Pers standartına göre basılmışlardır. Böylece bir stater iki siglos'a (*sigloi*) eşitti ve ortalama 10,92 gram ağırlığındaydı. Aspendos'un özellikle güreşçi tipli staterleri nümizmatlar arasında çok ilgi çekmiştir. Bu sikkeler üzerindeki tasvirler, magistratların değişen isim kısaltmaları, kalıp farklılıkları, değişik kontrmark tipleri, şekilsiz çizik ve damgalara (punchmark) göre konuları sınıflandırma çalışmaları yapılmıştır. Bu araştırmalar, sikkelerin ön yüzlerindeki güreşçilerin duruşları ve birbirlerini tutuşlarına göre ayrılan beş ana serinin tespit edilmesiyle sonuçlanmıştır⁵. Bu beş ayrı Aspendos stater sikkelerinin gruplandırılmasını tanıtmadan önce, dünyada bilinen Aspendos definelerini tanıtmak isteriz.

Güreşçi Figürlü Aspendos Staterleri Bulunan Defineler:

1. **Isparta Definesi**, 34 adet olup, M.Ö. 385-380 yılları ve büyük olasılıkla M.Ö. 365 yılında toprağa gömülmüştür. Bu definede Aspendos'a ait 3 stater (çift siglos) ve 6 siglos sikkesi Ashmolean Müzesi, Oxford'da bulunmaktadır. Yayın: *CHI*, 26; *CHV*, 19; Kray 1979.
2. **Podalia Definesi**, çok geniş Lykia hükümdar (hanedan) sikkeleri ve Aspendos sikkelerinden oluşan bu define, 1957 yılında Antalya İli, Elmalı İlçesi, Bucak Köyü'nde bulunmuştur. Bulduğunda 1.600 kadar olduğu tahmin edilen bu sikkelerden 510 adedi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. M.Ö. yaklaşık 375-370 yıllarına tarihlenen bu definenin 242 adeti (40 siglos ve 202 stater) Aspendos kenti basımları olup, bunlardan 202 adeti güreşçi figürlü sikkelerdir. Yayın: Olcay-Morkholm, *Podalia*.
3. **Karaman Definesi**, M.Ö. 365-360 yıllarına ait olup, 70 adet gümüş tetradrahminin 49 adedi British Museum tarafından satın alınmış ve yayınlanmıştır. Bu defineden olan 21 Aspendos gümüş staterleri ise, Danimarka'da Copenhagen Krallık Müzesi'ndedir. Yayın: Morkholm 1959.
4. **Derbent-Çiftliközü Definesi**, M.Ö. yaklaşık 370-350. Konya İli, Derbent Kazası, Çiftliközü Köyü'nde bulunmuştur. Define 450 adet gümüş güreşçi figürlü Aspendos staterinden oluşmuştur. 1993 yılında İzmir Arkeoloji Müzesi'nce satın alınmıştır. Yayın: Özsaygı 1996.

⁵ Bkz., Imhoof-Blumer 1878; SNG Aul., 4502-4578; Tekin 1992, s. 109-111; Tekin 1994; Özsaygı 1996; Arslan-Lightfoot 1999, s. 35-43, Levha 1-9, 38 ve 44; Oğuz Tekin doktora çalışmasında 16 değişik güreşçi pozisyonu tespit etmiştir (Bkz., Tekin 1991, s. 40-42).

5. ***Varsak-Düden Definesi***, M.Ö. yaklaşık 370-330. 1971 yılında, Antalya İli, Varsak-Düden Beldesi'nde bulunmuştur. Ancak bu define, 1982 yılında polis tarafından yapılan bir müsadere neticesinde ele geçirilerek Antalya Müzesi'ne kazandırılmıştır. Bu define ile ilgili *CH* III, 6 ve *CH* VIII, 105 envanter numaralarında kısa bilgi verilmiştir. Define 206 adet gümüş güreşçi figürlü Aspendos staterinden oluşmuştur. Antalya Müzesi'nin teşhir salonunda sergilenmektedir. Yayın: Arslan-Lightfoot 1999.
6. ***Ürkütlü (Comama) Definesi***, M.Ö. yaklaşık 420-350. 1994 yılında Burdur İli, Bucak İlçesi, Ürkütlü Kasabası'nda (Antik Comama'da) bulunmuştur. Burdur Müze Müdürlüğü'nde muhafaza edilen bu define 12 gümüş staterden oluşmuştur. 11 stater Aspendos'un erken basımlı, birinci grubu (M.Ö. 420-400) ile iki adeti üçüncü grup (M.Ö. 370-330) sikkelerdendir. Yalnızca bir adet sikke, Pisidia-Selge M.Ö. 370-360 yılları basımlı güreşçi figürlü staterlerdendir. Yayın: Arslan-Lightfoot 1999.
7. ***Bulutlu yeri bilinmeyen bir grup***, 1984 yılında bulunmuştur. 7 adet Aspendos staterinden oluşmuş, M.Ö. 350 yılında gömülmüştür. Yayın: *CH* VIII, 102, lev. VIII, 4-10.
8. ***Cilicia 1979 Definesi***, 31 gümüş sikke, 6 adedi Aspendos stateri, M.Ö. 380'de gömülmüştür. Müzayededen. *CH* VI, 11.
9. ***Güney Cilicia 1989/1990 Definesi***, 436 adet çeşitli birimdeki sikkeden oluşmuş olan bu define içerisinde 19 Aspendos stateri (bazıları Selge olabilir) bulunmaktadır. Define M.Ö. 385-380. Bir sikke satış yerinden gelen bu defineyi, Paris Sikke Kabinesinin Müdürü M. Amandry'nin yayınlayacağı *CH* VIII, 91'de belirtilmektedir.
10. ***Düden 1988 Definesi***, 108 gümüş Aspendos Sikkeleri olarak, *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Kasım 1988 tarihinde duyurmuştur. Fakat bu define Antalya Müzesi'nde bulunmamaktadır. Ayrıca yayın haberi olarak bkz., *CH* VIII, 107.

Güreşçi Figürlü Aspendos Staterleri: Mut-Dağpazarı Definesi'ndeki sikkelerin ağırlıkları en hafifi, 10,30 gr. ile en ağırı 11,75 gr. arasında değişmektedir. Genellikle bu definenin sikkelerinin çoğunluğunun ağırlıkları ise, 10,80 gr. ile 10,90 gr. arasında oynamaktadır. Sikkelerin çoğunluğunun yönleri 12 ve çok az bir kısmında 6 yönünde olduğu görülmüştür. İstisna olarak birkaç tane sikke farklı saate yönündedir.

Aspendos darphanesinin güreşçi ve sapancı tasvirli sikkeleri içerisinde yer alan bu definedeki sikkelerin hepsi, BMC Pamphylia, 26-59; SNG Copenhagen, 214-235; SNG von Aulock, 4544- 4570; SNG France 3, 58-109; SNG Fitzwilliam, 5058-5064 ve SNG Pfälzer, 4-9 nolu sikkelerin grubundandır. Von Aulock bu gruptaki sikkeleri, 3. Seriyeye ve M.Ö. 370-330 tarihlerine, Tekin ise, D Serisi olarak gruplandırmakta ve M.Ö. 380-325 tarihlerine vermektedir.

Güreşçi figürlü Aspendos sikkelerini, ön ve arka yüz tasvir farklılıklarına göre Von Aulock⁶ dört ayrı seri ve bu konuda bir doktora çalışması yapmış olan Dr. Oğuz Tekin⁷ ise beş ayrı gruplandırma yapmıştır. Aspendos'un güreşçi figürlü sikkeleri üzerine master çalışmasını Ege Üniversitesi'nde tamamlamış ve Konya İli, Derbent İlçesi, Çiftliközü Köyü'nde bulunan ve İzmir Arkeoloji Müzesi'ne 1993 yılında satılmış olan 450 adetlik defineyi 1996 yılında yayınlayan Sayın Müge Özsaygı⁸ Tekin'in gruplandırmasına ve tarihlendirmesine uymuştur. Güreşçi figürlü sikkelerin gruplandırmasını, Von Aulock rakamlarla, Dr. Tekin ise harflerle yapmıştır. Bugüne kadar bu tip sikkelerin tarihlendirmesi için Von Aulock'un tarihlendirmesinin geçerli olduğunu söyledikten sonra, bu iki tasniflendirmeyi burada sizlerle paylaşmak istedik:

Von Aulock Tasnifi :

- Seri I (M.Ö. 420-400)
- Seri II (M.Ö. 400-370)
- Seri III (M.Ö. 370-330)
- Seri IV (M.Ö. 300-250)

O. Tekin Tasnifi :

- Seri A (M.Ö. 420-410)
- Seri B (M.Ö. 415-400)
- Seri C (M.Ö. 400-380)
- Seri D (M.Ö. 380-325)
- Seri E (M.Ö. 325-300/250)

Söz konusu olan bizim definemiz ise, yukarıdaki tasniflendirmeye göre, Von Aulock'un III. ve Dr. Tekin'in D Serisi içerisinde kalmaktadır. Güreşçi figürlü sikkeleri bu gruplandırmalar ışığında kısaca tanıttıktan sonra, Mersin Müzesi'ndeki Mut-Dağpazarı Definemiz üzerinde daha geniş bir değerlendirmeyi aşağıda sizlerle paylaşmak isteriz.

Seri A (M.Ö. 420-410) : M.Ö. 420 civarında basılmaya başlanan güreşçi figürlü sikkelerin ilk örneklerinden sayılan bu klasmanda, sikkenin ön yüzünde bacak tutma pozisyonu resmedilmiştir. Güreşçilerde gövdenin

⁶ SNG Aul. nr. 4502-4578. Berlin 1965.

⁷ O. Tekin, *Aspendis Sikkeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

⁸ Özsaygı 1996, s. 1-31.

hareket pozisyonu ile kasların gerçek halleri işlenmiş olsa da, henüz sikke kalıplarındaki insan anatomisinin işlenişindeki işçilik daha sonraki sikkelerdeki kadar mükemmel değildir. Bu sınıfın en erken örneklerinde güreşçiler kuşaklı olarak gösterilmişlerse de, daha sonraki örneklerde kuşaksız ve çıplak betimlenmişlerdir. Güreşçilerin güreş pozisyonları genellikle kol, bacak ve boyundan yakalama şeklinde olup, güreşçilerin ayakları birbirlerine girmiştir. Ön yüzde arka yüzdeki kadar sık olmamakla birlikte kontrmark ve zimba vuruş çukurları görülmektedir. Arka yüzde sapan fırlatan genç erkek, derin sayılabilecek bir *quadratum incusum* (kare çukur) içerisinde yer almaktadır. Daha sonra 4. yüzyıl içinde zamanla bu *incus* (çukurluk) kaybolacak ve yerini düzlükte yer alan kare şeklindeki noktali bir bordüre terk edecektir. İlk örneklerde arka yüzdeki yazı lejandı ΕΣΤΦΕ şeklinde yazılmaktadır. Arka yüzdeki sapancının *chiton*'unun eteği, dizlerinin üstünde olmasına rağmen nispeten uzundur. Burada en belirleyici pozisyon ise, öne uzatmış olduğu sol bacağın dizden bükülü olmasıdır. Sapancının sol kolunun altındaki sağ boşlukta genellikle *triskeles* (üç bacak) sembolü görülür. Çok ender olarak sağ boşluktaki bu *triskeles* sapancının arkasında sol boşlukta yer alabilir. Bunun böyle olmasının nedeni ise sağ boşlukta triskelesin altında yer alan ikinci sembollerin daha geniş bir yer kaplamış olmasıdır. Örneğin Von Aulock kataloğundaki 4503 numaradaki ayakta Athena heykeli ve 4510, 4511 numaralı sikkelerde Hermes heykeli kabartmalarının hemen hemen boşluğu doldurmuş olmalarından ve triskelese yer kalmadığından triskeles sol boşluğa alınmıştır. Arka yüzde bazı örneklerde sayıları birden ona kadar değişen kontrmarklar bulunmaktadır.

Seri B (M.Ö. 415/10-400) : Bu sınıfın sikkelerinin ön yüzlerindeki güreşçilerin işlenişi tıpkı bir önceki seride olduğu gibi kaba kazanmıştır. Güreşçilerin güreş pozisyonları genellikle boyundan tutma (el ense çekme) veya belden yakalama şeklinde görülmektedir. Güreşçilerin ayaklarının parmak uçları birbirlerine temas etmektedir. Erken dönem Aspandos staterlerindeki ayakların arasında açıklık olmayışına Kraay da değinmiştir⁹. Bu serideki sikkelerin diğerlerine göre en farklı özelliği, arka yüzdeki sapancının öne uzatmış olduğu bacağının dizden hafif bükülmüş olmasıdır¹⁰. Bu çok önemli bir farktır. Daha sonraki serilerde bu bacak, sağ bacak gibi düz olarak görülecektir. Yine bu erken örneklerde, gerideki bu sağ bacak da bazen diz-

⁹ C.M.Kraay, "The Isparta Hoard", *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in Honory of Margaret Thompson* (Ed.O. Morkholm and N. M. Wagganer), Wetteren, 1979, s. 134.

¹⁰ SNG Cop., no. 180-183 ve SNG von Aulock, no. 4502-4511.

den çok hafif bükük olarak görülmektedir. Bu nedenle sol bacağın dizden bükülü olarak betimlendiği staterler, M.Ö. 400 yılına veya biraz öncesine tarihlendirilmektedir.

Seri C (M.Ö. 400-380) : Bu seride güreşçiler çok çeşitli güreş pozisyonlarını uygulamaktadırlar. Güreşçiler el ense çekmenin yanı sıra bacaklara çelme atma, dizleri ile bacaklara vurmanın yanında cepheden de tasvir edilmişlerdir¹¹. Ancak en çok görülen hareket, güreşçilerden birinin her iki eliyle rakibinin kolundan veya bileğinden tutmuş olduğu pozisyonudur. Bu gruptaki güreşçiler daha önceki serilere göre daha atletik yapıdadırlar. Arka yüzdeki sapancı da daha uzun boylu yapılmıştır. Ancak bu ölçü olmamalıdır. Serinin bazı geç örneklerinde kısa boylu sapancılar da görülür. Bu grupta sapancıda görülen en büyük değişiklik bacakların pozisyonudur. Sol bacak artık dizden bükülü değil, düz olarak resmedilmiştir. *Chiton*'unun eteği daha kısa ve kalçanın üzerindedir. Aynı zamanda *quadratum incusum* çukuru biraz kaybolmasına rağmen yer yer devam etmektedir. Bu serinin en karakteristik özelliği ön yüz sikke yüzeyinde (satığında) görülen dalgalı ve düzgün olmayan çiziktirmelerdir. Bu grup sikkelerden oluşan ve Burdur Müzesi'nde bulunan *Bucak-Ürkütlü* Definesi tarafımızdan yayımlanmıştır¹².

Seri D (M.Ö. 380-325) : Bu yayınlamayı oluşturan Mersin Müzesi'ndeki *Mut-Dağpazarı Definesi* sikkeleri bu gruptan oluşmaktadır. Bu seri sikkelerinin ön yüzünde yer alan güreşçilerin arasında bazı harfler bulunmaktadır. Bu harfler ya tek bir magistratın, ya da iki ayrı yetkili memurun isimlerinin ilk harflerine işaret etmektedir. Babelon, magistrat isimlerine ait bu harfleri Grekçe olarak açıklamanın zor olduğunu, çünkü bunların, Pamphylia dilindeki isimlerin Grek harflerine çevrilmiş şekli olduğunu ifade eder¹³. S. Atlan ise bu konuda "Bu memurların sikke basma işiyle gerekli oldukça görevlendirildiklerini ve bütün bu sikkeler üzerinde isimleri bulunan memurların vazifede kaldıkları zaman içinde basıldıklarını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, eski memurla yeni memurun bir süre yanyana vazife gördükleri ve bu esnada eskinin adını sikkenin arka yüzüne, yenisinin de ön yüzüne yazdıkları vakidir" şeklinde bir yorum yapmaktadır¹⁴. Bu duruma göre, Mut-Dağpazarı Aspendos Definesi'nde tespit etmiş olduğumuz 35 adet memur ismini ve bir grupta memur isimsiz sikkelerin

¹¹ SNG Aul., no. 4538.

¹² M. Arslan-C. Lightfoot, *Antik Sikke Defineleri*, Ankara 1999, s. 42-43, Levha 44, no. 670-681.

¹³ E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines II*, 2, s. 952.

¹⁴ S. Atlan, "Side'nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar", *Antalya Bölgesinde Araştırmalar* 7, Ankara 1967, s. 50.

bir listesini aşağıda görmek mümkündür.

Ön yüzde, çıplak iki genç güreş tutmakta olan bu sikkelerin çoğunda güreşçilerin ayakları arasında Grek alfabesiyle yazılmış bazen bir, bazen de iki harf bulunmaktadır ki, bu sikkeyi basan memurun isminin kısaltması olan monogramlardır. Ön yüzde, arka yüzde olduğu gibi kontrmarklar genellikle görülmez.

D serisi içerisinde incelemiş olduğumuz güreşçi figürlü sikkelerin ön yüzünde, güreşçilerin üzerine basmış olduğu yer çizgisinin altında bazı sikkelerde, ΕΛΨΨΑΜΕΝΕΤΨΣ veya ΜΕΝΕΤΨΣΕΛΨΑ şeklinde bir yazının yer aldığı görülmektedir. Definemizde bulunan sikkelerde bu lejand sadece FN şeklindeki sikke yönetici adının geçtiği sikkelerin bir kısmında görülmektedir. Pamphylia'nın eski yerel dilleri üzerinde araştırmalar yapmış olan Brixhe de bu yazı lejandının, ön yüzde FN harfleri bulunan staterlerde bulunduğunu belirtmektedir¹⁵. Ancak bu yazı lejandı için çok çeşitli varsayımlar ileri sürülmüş ise de bu konuda kesin bir karara varılamamıştır. Bazı staterlerde lejanddaki Ψ harfinin yerini Φ harfi almakta¹⁶, ancak bunun sikkenin kalıbını hazırlayan kişinin yaptığı hatadan kaynaklandığı ileri sürülmektedir¹⁷.

ΕΛΨΨΑΜΕΝΕΤΨΣ veya ΜΕΝΕΤΨΣΕΛΨΑ şeklinde ifade edilen bu yazı lejandı hakkında ileri sürülen varsayımların birkaçını şöyle özetlemek olasıdır:

- 1- Bazı araştırmacılara göre bu lejand, sikke kalıbını hazırlayan ustanın imzasıydı. Bu nedenle okunuşu, ΜΕΝΕΣΤΥΣ Ε(Τ)ΛΥΦΑ (=Ben, Menestys Kazıdım.) şeklinde olmalıdır¹⁸.
- 2- Bazı araştırmacılar da, ΕΛΨΨΑ'nın "kıvrılmak, bükülmek" anlamına gelen ΕΛΥΩ, ΕΙΛΥΩ, ΕΙΛΥΦΑΖΩ fiilleri ile ilişkili olarak "kıvrılan, bükülen" anlamına gelen bir sıfat-fiil olduğunu, ΜΕΝΕΤΨΣ ifadesinin de Grekçedeki ΜΕΝΕΤΟΣ (= direnen, sebatlı) sıfatı ile özdeş olduğunu ileri sürerek, bu iki sözcüğün sikkelerde tasviri bulunan iki güreşçinin isimleri olarak kullanıldığını belirtmektedirler¹⁹.
- 3- Kimine göre ise, Pamphyliyalıların *articulus* kullanımına dikkat etmediklerini, bu nedenle yazının ΟΙ ΜΕΝΕΤΟΣ ΕΛΥΨΑ(N) (=

¹⁵ C. Brixhe, *La Dialecte Grec de Pamphylie*. Documents et grammaire, s. 193, Paris, 1976.

¹⁶ SNG v. Aul., no. 4568-69.

¹⁷ C. Brixhe, *ayrı eser*, s. 197.

¹⁸ C. Brixhe, *ayrı eser*, s. 197.

¹⁹ C. Brixhe, *ayrı eser*, s. 198.

Menes'in oğulları kazıdı) şeklinde anlaşılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir²⁰.

- 4- Yine bazı araştırmacılar ise, ΕΛΥΨΑ'nın Pamphylia dilinde "yemek, galip gelmek" anlamına gelen bir fiil olabileceğini düşünmektedirler²¹.
- 5- Bir başka öneri ise, ΕΛΥΨΑ'nın ΕΛΥΣΣΑ şeklinde bir kadın adı olabileceği ve bu durumda anlamın "Menesin kızı Elyssa" olarak anlaşılacağı de ileri sürülmüştür²². Bazı Aspendus yazıtlarında Elyssa isimli iki kadın *demiourgos*'un (Aspendos'da baş yöneticiye verilen isim) adları geçmektedir. Eğer bu doğru ise, sikkelerde adı geçen Elyssa, Aspendos'da sikke darbından sorumlu bir yönetici olarak görev yapmıştır²³.

Arka yüzde, kare noktalı bordür içerisinde, ayakta sağa yürüyen ve sapan fırlatan *chiton* giymiş bir erkek figür ve sol boşlukta triskeles (üç bacak) tasviri bulunmaktadır. Sol boşlukta Pamphylia dilinde yazılmış ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ (= Aspendosluların) yazısı dikey olarak yazılmış durumda her zaman görülür. Sağ boşluktaki triskeles sembolünün altında bazı sikkelerde aslan ve kartal gibi hayvan tasvirlerine veya ön yüzde görülen magistrat (yetkili memur) monogramlarına rastlanır. Bu monogramlar bazen de sapancının ayakları arasında yer almaktadır. Ayrıca arka yüzde çok çeşitli ve çok sayıda kontrmarklar bulunmasına karşılık Mut-Dağpazarı Definemizde hiç kontrmarklı sikke yoktur. Define içerisindeki sikkeler çok çeşitli kalıplardan üretilmiştir. Ön yüz tiplmesi olarak 35 değişik memur monogramı ve bir de magistrat monogramı bulunmayan olmak üzere 36 ön yüz tipi bulunmaktadır. Aynı monogram işareti taşıyan sikkelerin aslında çok farklı kalıplardan üretilmiş olduğu görülmüştür. Definedeki sikkelerin arka yüz kalıpları ön yüze göre daha çok çeşitlilik göstermektedir. Definedeki sikkelerin ön yüz ve arka yüz tiplerini ayrı ayrı tasnif ettiğimiz gibi her tipin sikkelerini kendi arasında ve diğer tiplerle olan kalıp benzerliklerini ve farklılıklarını aşağıda göreceğiniz şekilde tasnif edebildik.

Ayrıca 5 adet sikke üzerinde ise, memur ismine işaret eden hiçbir harfin bulunmadığını tespit ettik. Tespit ettiğimiz 35 memur isminden 9'una ilk kez bu definede rastlanılmış olduğunu gördük. Görüldüğü gibi, Mut-

²⁰ C. Brixhe, *aynı eser*, s. 198.

²¹ O. Tekin, *Aspendos Sikkeleri*, s. 179, no. 273.

²² O. Tekin, *Aspendos Sikkeleri*, s. 179, no. 274.

²³ C. Brixhe, *aynı eser*, s. 201, yazıt no. 17 ve s. 204, yazıt no. 18.

Dağpazarı Güreşçi Figürlü Aspendos Stater Definesi, şimdiye kadar ele geçen definelerin hepsinden daha çok magistrat ismini barındırmaktadır.

Seri E (M.Ö. 325 – 300/250) : Von Aulock'a göre 4. seriye verilen bu son seri güreşçi figürlü sikkeler SNG von Aulock kataloglarında 4571 - 4578 numaralarda görüleceği üzere kendinden önceki grupların hepsinden daha farklı bir sikke şekli göstermektedir. Bu grubun en belirgin özelliği sapancının bulunduğu arka yüzdeki kare bordürün yerini yuvarlak bordürün almış olmasıdır. Sikke şekli daha yuvarlak ve arka yüzdeki incus karesi ise iyice ortadan kaybolarak düz hale gelmiştir. Ön yüzdeki güreşçiler bileklerden ve omuzdan tutarak birbirlerine el ense çekmektedirler. Güreşçilerin ayaklarının biri de tabandan kaldırılmış durumdadır. Arka yüzdeki sapancının elbisesinin etekleri dizden yukarıda ve düz olarak durmaktadır. Çoğunlukla sapancının ayakları arasında Θ harfi yer almaktadır. Arka yüzde triskeles'in altında genellikle sembol olarak Herakles'in sopası bulunmaktadır. Bu gruptaki sikkelerin gümüş oranlarının da düşük olduklarını belirtmekte yarar var.

A) Mut-Dağpazarı Definesi Magistrat (Memur) İsimleri Listesi :

1	AA	(no. 1-10)	19	KK	(no. 183)
2	AI	(no. 11-15)	20	KΩ	(no. 184-185)
3	ĀI (=A+T+I ?)	(no. 16-23)	21	ΛΦ	(no. 186-202)
4	AK	(no. 24-33)	22	LΦ	(no. 203-213)
5	AA	(no. 34)	23	MΛ	(no. 214-220)
6	AM	(no. 35)	24	ΦI	(no. 221-224)
7	A∩	(no.36-42)	25	ΣA	(no. 225-228)
8	AΣ	(no. 43-62)	26	Π	(no. 229-231)
9	AΦ	(no. 63-109)	27	ΠA	(no. 232-235)
10	AAĀ (=A+A+T)	(no. 110- 112)	28	T∩	(no. 236-237)
11	BI	(no. 113-118)	29	ΦK	(no. 238-243)
12	BΛ	(no. 119-132)	30	ΦO	(no. 244)
13	BY	(no. 133)	31	FA	(no. 245)
14	ΔA	(no. 134-145)	32	FK	(no. 246)
15	ΔΛ	(no. 146-149)	33	FΛ Yazıtlı	(no. 247)
16	EΣ	(no. 150)	34	ΦI Yazıtlı	(no. 248-254)
17	IO	(no. 151-152)	35	ΦI Yazıtsız	(no. 255-265)
18	KI	(no. 153-182)	36	Magistratsız	(no. 266-270)

Metroloji: Definemizdeki sikkelerde en küçük ağırlık, **10,30 gr.** (kat. no. 246), 10,35 gr. (kat. no. 270) ve 10,40 gramdır (kat. no. 101). En büyük ağırlık ise, **11,75 gramdır** (kat. no. 15). Bu en ağır tek örneğin dışında, 11.00 gr. ile 11,30 gr. arasında ağırlıkları olan 22 adet sikke daha vardır (no. 13, 14, 23, 57, 65, 66, 79, 126, 144, 149, 164, 172, 174, 182, 192, 200, 217, 228, 233, 240, 261 ve 266). Define sikkelerin ortalama ağırlıkları ise, **10.84 gramdır**. Define'nin toplam ağırlığı ise, **2.928 gram** gelmektedir. İzmir Müzesi'ndeki, Konya-Derbent Çiftliközü Definesi'ndeki gibi 10.00 gramın altında ve Antalya Müzesi'ndeki Varsak-Düden Definesi'ndeki 10.00 gr. olan en düşük ağırlıklar, Mersin Müzesi'deki Mut-Dağpazarı Definesi'nde bulunmamaktadır. Fakat İzmir Müzesi'ndeki Konya-Derbent Çiftliközü Definesinde olduğu gibi, 11.00 gramın üzerinde olan birçok sikke bizim definemizde de vardır. Derbent-Çiftliközü Definesi'nde en yüksek ağırlık 11,64 gramdır²⁴. Mut-Dağpazarı definesinde ise, en yüksek 11,75 gr. ağırlıkta olan tek bir sikke vardır. Güreşçi figürlü Aspendos Sikkeleri üzerinde doktora çalışması yapmış olan Oğuz Tekin, güreşçi figürlü sikkelerin ortalama ağırlıklarının 10,80 gr. ile 10,99 gr. arasında olmaları gerektiğini söylemektedir. Podalia Definesini yayınlamış olan nümizmatlar ise, bu staterlerin gerçek ağırlıklarının 10.92 gr. olduklarını ileri sürmektedirler²⁵. Bugüne kadar bulunmuş olan 23 adet Aspendos Stater Definesi'nin 18'i Küçük Asya (Anadolu) toprakları içerisinde bulunmuştur²⁶. Bu duruma göre 450 adet sikke ile Konya-Derbent Definesi en büyük grubu oluşturmaktadır. Mut-Dağpazarı Definesi ise, 270 sayısı ile bilinen ikinci büyük grubu oluşturmaktadır. Yine tarafımızca yayınlanmış olan, Varsak-Düden Definesi²⁷ de, 206 sayısı ile üçüncü büyük grubu oluşturmaktadır. Bulduğunda en büyük (202 adet) grup olan Podalia Definesi'ndeki Aspendos Staterleri şimdi dördüncü sırada kalmıştır. Podalia definesindeki güreşçi figürlü sikkelerin pek azı D serisi sikkelerdendir. Podalia Definesi'nin büyük çoğunluğunu daha erken tarihli olan A, B ve C serisi sikkeler oluşturmaktadır. Fakat burada yayınlamış olduğumuz Mut-Dağpazarı Aspendos Definesi en çok yönetici (magistrat) adı bulunan define olarak birinci sırada yer almaktadır. Yukarıda, yönetici (magistrat) isimlerinin bir listesini verdiğimiz, Mersin Müzesi'ndeki Mut-Dağpazarı Definesi'nde 34 adet yönetici adı tespit edilmiştir. Bunlardan biri

²⁴ Özsaygı 1996, s. 24, no. 276 (magistrat FA).

²⁵ Olcay, *Podalia*, s. 22.

²⁶ *IGCH*; Tekin 1991, s. 147.

²⁷ *Varsak-Düden*, bkz., s. 36-42.

FA yönetici adlı ve ΜΕΝΕΤΨΣΕΛΨΨΑ yazıtlıdır. Eğer yanlış okumadıkça kataloğumuzun 247 numaralı ve yönetici isim listesinin 33. sırasındaki bu sikkedeki yetkili memur ismi FI yazıtlı olan değilse bu durumda yönetici adı sayımız 35 olmaktadır. Bir de yönetici adı olmayan bir grubumuz vardır. Bu duruma göre, 450 gibi en büyük sikke sayısına sahip, İzmir Müzesi'ndeki Derbent-Çiftliközü Aspendos Definesi'nde ancak 19 yönetici adı ve 206 sikke sayısı ile, üçüncü büyük define olan, Varsak-Düden Definesi'nde ise, 21 yönetici adı saptanmıştır. 2007 yılında bulunmuş ve aynı yıl Mersin Müzesi'ne kazandırılmış olan Mut-Dağpazarı Definemiz, hem ikinci büyük güreşçi figürlü Aspendos stater definesi olarak, hem de en fazla yönetici isimlerini bünyesinde barındırması açısından bu konudaki metroloji çalışmalarına büyük katkı sağlayacaktır.

Güreşçi figürlü Aspendos gümüş staterleri üzerinde şimdiye kadar belirlenmiş olan magistrat (yetkili memur) isimlerinden oluşan iki listeyi aşağıya çıkarttık. Bunlardan birincisi Claude Brixhe'ye ait olup, 1976 yılında yapılmıştır²⁸. İkinci liste ise, bu konuda doktora çalışması yapan Oğuz Tekin tarafından düzenlenmiştir.

B) C. Brixhe'nin Belirlediği Magistrat (Memur) İsimleri Listesi :

1	A	11	И F	21	ΦΟ	31	ΣΑ
2	ΑΑ	12	FI	22	ΑΜΥ	32	ΣΚ
3	ΑИ	13	ΙΟ (=ZO)	23	ΥΜΑ	33	ΚΟ
4	ΑΣ	14	ΚΙ	24	Ε	34	× (= Y+K)
5	ΑΦ	15	ΜΑ	25	ΜΟ	35	ΒΑ Π
6	ΒΑ	16	ΜΕ	26	ΦΚ	36	Ã (= A+T)
7	ΥΑ	17	Μ	27	Φ	37	£ (= Γ+T)
8	ΛΦ (= ΓΦ)	18	Π	28	ΑΚ	38	Ε (= Μ+Ε+T)
9	ΔΑ	19	ΟΠ	29	ΑΜ		
10	ΕΣ	20	ΠΟ	30	FA		

²⁸ Bkz., Brixhe 1976, s. 195.

C) O. Tekin'in Belirlediği Magistrat (Memur) İsimleri Listesi :

1	A	11	BA	21	ΔΓ	31	ME
2	AA	12	BI	22	ΔΛ	32	ΜΛ
3	AE	13	ΒΛ	23	ΔΡ	33	ΚΟ
4	AF	14	ΛΦ	24	ΕΣ	34	ΙΦ
5	AM	15	FA	25	ΙΟ	35	Π
6	A Ι	16	FH	26	KF	36	ΠΟ
7	AΣ	17	FI	27	KI	37	ΣΑ
8	Ã (=A+T)	18	FK	28	K Ι	38	ΣΚ
9	A Ã (=A+A+T)	19	F Ι	29	MA	39	Τ Ι
10	AΦ	20	ΔΑ	30	MF	40	ΦΚ
						41	ΦΟ
						42	ΦΟ

Definenin Tarihlendirilmesi: Aspendos şehrinin, ön yüzlerinde ata binmiş Mopsos (şehir kurucu kahramanı), arka yüzlerinde ise yaban domuzu figürü bulunan sikkelerinin (yarım stater, *obolos* veya *hemiobolos*) darpları M.Ö. 390/85 tarihlerinde son bulmaktadır. Ancak “güreşçi figürlü sikkeler”in darbını hemen bu tarihten itibaren başlatmak doğru değildir. Çünkü, Podalia Definesi’nde (gömülüş tarihi M.Ö. 375) bu iki gruba ait staterlerin birlikte bulunmuş olmaları, bize bu iki grup Aspendos sikkesinin bir süre daha birlikte kullanıldığını, yani tedavülde (dolaşımda) kaldığını göstermektedir. Bu sikkelerin yaklaşık bir tahminle 25-30 yıl birlikte kullanıldıklarını düşünürsek, Aspendos’un “güreşçi figürlü staterler”inin yaklaşık olarak M.Ö. 420 tarihinden itibaren darp edilmeye başlanmış olduklarını düşünebiliriz.

Sikkelerin çoğunluğunun D Serisi (M.Ö. 380-325) magistratlı gruptakiler ile uyuşması nedeniyle biz Mut-Dağpazarı Definesi’ni bu grup içerisinde değerlendirmekteyiz. Aynı zamanda ikonografik karşılaştırmalar da bu tezimizi desteklemektedir. Fakat define sikkelerinin bazılarının ön yüzlerinde görülen pürüzlü satırlardan dolayı, daha erken basımlı örneklerinde bu definde olabileceğini bize düşündürmektedir. C Serisi’nin (M.Ö. 400-380) en karakteristik özelliği olan, ön yüz sikke yüzeyinde (satırında) görülen dalgalı ve düzgün olmayan çiziktirmeler definemizin sadece ΛΦ magistratlı grubunda bulunmaktadır (bkz., resim 188-202). ΛΦ magistrat ismi yeni olup, ilk kez bu definde karşımıza çıkmaktadır. Bu grup sikkelerin ön yüzünde

yer alan bu dalgalı satırlı sikkelerin benzerlerine *Podalia* ve *Bucak-Ürkütlü* Definesi sikkelerinin bazı örneklerinde rastlamaktayız. Ancak C Serisine verilen bu dalgalı satırlı ön yüz tiplerin görüldüğü *Podalia* ve *Ürkütlü (Comama)* Definesi'ndeki örneklerde magistrat isimleri görülmez, ön yüzde güreşçiler arasında bazı semboller (çiçek v.s.), arka yüzde, triskeles'in altında, kartal ve sadak tasviri bulunmaktadır²⁹. Bu durumda, $\Lambda\Phi$ magistratlı grup içinde bulunan ön yüzü dalgalı satırlı kalıplar, bir önceki seriden gelen bir geleneğin sürdürüldüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu grup sikkeleri, D serisinin en erken tarihli basımları olmalıdır.

M.Ö. 370-360 yıllarında Küçük Asya'da başlamış olan Büyük Satrap Ayaklanmasının yol açtığı kaos dönemi nedeniyle Aspendos gümüş staterlerinde oldukça fazla sayıda kontrmarka rastlanmaktadır. Satrap Datames zamanında görülen bu çok sayıdaki kontrmark işlemi, ayaklanma bastırıldıktan sonra, M.Ö. 360 yılında, Datames'in yerine Satrap olan Mazaeus zamanında, artık görülmemeye veya çok seyrek görülmeye başlar. Bu durumda, M.Ö. 360 tarihi, kontrmarklı Aspendos staterleri için bir *terminus ante quem* olmaktadır.

Bu duruma göre yukarıda listesini çıkartmış (bkz., Liste: A) olduğumuz 35 değişik gruptan oluşan 270 sikke içerisinde sadece bir sikkenin ön yüzünde kontrmark bulunmaktadır. EΣ magistratlı tek örnek olan bu sikkede, yuvarlak şekilli bir kontrmark soldaki güreşçinin ayakları arasına (bkz., Resim 150) vurulmuştur. Sikkenin temizlenmemiş olmasından dolayı kontrmark'ın içeriği anlaşılmamaktadır. Derbent-Çiftliközü ve Varsak-Düden Definelerinde hayli çok kontrmarklı sikkeler bulunmasına karşın, Mut-Dağpazarı Definesinde yalnızca bir kontrmarklı sikkeye rastlanmıştır.

Genellikle sikke darbından sorumlu yetkili memurlar birer yıllık sürelerle göreve geliyorlardı. Bizim definemizde 35 magistrat (yetkili memur) ismi ve magistrat ismi olmayan bir grup olmak üzere 36 değişik grup tespit edilmiştir. Bu duruma göre, definemizin basım işlemi, ortalama 36 veya 40 yıllık bir süre içerisinde tamamlanmıştır. Definemizde bir kontrmarklı sikke bulunmakla birlikte, M.Ö. 370-360 yıllarında basılmış sikkemiz yoktur diyemeyiz. Elbette definemizde Büyük Satrap Ayaklanması sırasında basılmış darplar olmalıdır. Çünkü, bizim definemiz gibi D Serisi (M.Ö. 380-325) sikkelerden oluşmuş olan, Derbent-Çiftliközü ve Varsak-Düden Definelerin-

²⁹ *Podalia*, Pl. 11, no. 581-681 ve *Ürkütlü*, Levha 44, no. 672-76.

de bizdeki gibi aynı magistratların bulunduğu, bunların da çoğunluğunun kontrmarklı olduğu bilinmektedir. O zaman aklımıza şu soru gelmektedir, bu kadar çok magistrat ismi taşıyan ve uzun sürede basılmış sikkelerden oluşan Mut-Dağpazarı Definesi'nde nasıl olur da sadece bir kontrmarklı sikke bulunmaktadır. Bunu iki şekilde açıklamak mümkündür. Define sikkeleri, M.Ö. 360 sonrası Satrap Mazaesus döneminden sonra basılmış olabilir. Eğer böyle olursa, bu define, D serisi basımlarının sona erdiği, M.Ö. 325 sonrası bir tarihte toprağa gömülmüş olmalıdır. Çünkü 35 yetkili memur ismi tespit edilmiş olan define sikkeleri, yaklaşık 40 yıllık bir sürede basılmış olmalıdır. İkinci seçenek ise, 35 magistrat grubunu barındıran bu definede, M.Ö. 360 yılı öncesi sikke basımlarının bulunmuş olması gerekmektedir. Çünkü tümü D Serisi sikkelerden oluşan Varsak-Düden ve Derbent-Çiftliközü Definelerinde çok sayıda kontrmarklı sikke bulunmaktadır. Bu durumda, definemiz, D serisinin erken basımları ile 360 sonrası basımlarını birlikte barındırmaktadır. Muhtemelen definemizdeki erken üretim sikkeler, basımdan sonra fazla dolaşımda bulunmamış, hatta diyebiliriz ki, bu defineyi toprağa gömen kişi tarafından biriktirilmiş ve saklanmıştır. Çünkü define sikkelerinin kondisyonlarının çok iyi ve ağırlıklarının mükemmel oluşları da bu durumu ispat etmektedir. Mut-Dağpazarı Definesi, şimdiye kadar ele geçen ve D serisi sikkeleri barındıran, Varsak-Düden ve Derbent-Çiftliközü Definelerinden daha fazla ortalama ağırlığa sahiptir. Bize göre, Mut-Dağpazarı Definesi, Büyük İskender'in M.Ö. 332 yılında Pamphylia ve Kilikia'da bulunduğu bir zaman dilimi içerisinde toprağa gömülmüş olabilir.

Kalıp İlişkileri: Definelerde bir sikke basımını doğru değerlendirmek için, bir kalıbın diğer kalıplarla karşılaştırılması gerekir. Biz burada uzun uzadıya antik sikkelerin nasıl darp edildiklerinden bahsetmek istemiyoruz. Ama kısaca sikke basımından biraz bahsetmekte yarar görüyoruz.

Sikke basımında kullanılan kalıplar genellikle silindirik formda olup, çelikten yapılmıştır. Kalıbın üst yüzeyine sikke üzerindeki betimleme kazınmıştır. Basım işlemi için, ön yüz kalıbı altta bulunan ağır örs üzerine sabitlenir ve arka yüz kalıbı sol el ile tutulup, sağ eldeki bir çekiç marifetiyle yerdeki ön yüz kalıbı üzerine konulmuş sikke puluna vurularak gerçekleştirilir. Üstteki arka yüz kalıbına yapılan bir vuruş ile her iki yüzeydeki betimleme sikke metalinin her iki yüzeyine aynen çıkar. Bu basım işleminin sık sık tekrarlanması, kalıbın aşınmasına ve sikkeden de anlaşılacağı üzere, tahrip olmasına neden olmaktadır. Şayet bir kalıp aşınır ise, tanınmış bir

kalıp ustasına yeni bir kalıp sipariş edilir. Ancak el yapımı olan bu kalıpların daha önceki ile sonraki arasında belirgin farklılıkları olduğu kolayca anlaşılabilir.

Aynı tip olup, iki farklı kalıptan üretilmiş sikkeler arasındaki farklılıklar sikkeler üzerindeki betimlemelerin detaylı incelenmesi halinde rahatlıkla fark edilmektedir. Çekiç darbesi nedeniyle arka yüz kalıbı ön yüz kalıbından zamanla daha çok aşınmaktadır. Bu nedenle, ön yüz kalıbı kullanılmaya devam ederken, arka yüz kalıbının sık sık değiştirildiği görülür. İşte bu nedenlerle bir definede farklı arka yüz kalıbına daha çok rastlanır. Bazı araştırmalara göre bu 1:4 veya 1:5 oranındadır. Farklı ön ve arka yüz kalıpları ve aşınmaların kıyaslanmaları (karşılaştırılmaları) ile, kalıplarda kullanılmış olan bol miktardaki malzemede bir sıra takibi izlenebilmektedir. Ancak, bir basım atölyesi ve bir basımın kapsamı üzerine önemli bilgiler elde edilmektedir. Basılmış sikkelerin sayısını, rastlantı sonucu ele geçen sikkelerin sayısından hareketle çıkarmak kendi başına zor bir iştir. Fakat son yıllarda yeni bulunan defineler içindeki magistrat isimli staterler sikkelerin kalıp değişikliklerini anlamamızda yararlı olmuşlardır. Bu definelerden en büyüğü olan Derbent-Çiftliközü Definesi'ni yayınlayan meslektaşımız bu definedeki kalıp ilişkilerini ne yazık ki incelememiştir. Bunun yanında bizim tarafımızdan yayınlanmış olan Varsak-Düden Definesi'nde biz kalıp ilişkilerini inceledik ve gördük ki, ön yüz kalıbı çok az değiştiği halde, arka yüz kalıplarının çok sık değiştiklerini saptadık. Yine aynı şekilde, Mut-Dağpazarı Definesi'nde, çok sayıda tespit edilen aynı isimli magistrat sikkelerinin kalıp ilişkileri yapıldığında, ön yüz kalıplarının daha az, arka yüz kalıplarının daha çok değişmiş oldukları görülmüştür.

Buna karşılık, bir basım için imal edilen kalıpların sayısı biliniyorsa, bununla basılan sikkelerin sayısı istatistiksel olarak çıkmaktadır. Bir ön yüz kalıbından ortalama ortalama 20.000 – 30.000, başka bir hesaplama göre de oldukça düşük olan 6.000 – 10.000 sikke basılabilmektedir. Bu bağlamda en azından 6.000 – 30.000 gibi bir rakama ulaşılabilir. Bir arka yüz kalıbından ise, ortalama olarak bu miktarın dörtte veya beşte biri kadar basılabilmektedir. Pratikte ise, şayet 6-8 sikkenin her bir ön yüz kalıbı biliniyorsa, o zaman yeni ve şimdiye kadar bilinmeyen kalıplara rastlanmayacaktır. Bir kalıptan basılmış olan, bilinen örnek sayısı ne kadar çoksa, o basım o kadar belgelenmiş olacaktır.

Mersin Müze Müdürlüğü'ndeki Mut-Dağpazarı Definemizde, 35 farklı magistratlı ve magistratsız gruptan oluşan, 270 sikke içerisinde, 146 farklı ön yüz ve 251 farklı arka yüz kalıbı kullanılmıştır. Katalog içerisinde bu kalıpları kendi arasında (herbir magistrat ismine göre) gruplara ayırarak gösterdik. Definelerdeki farklı kalıpları ayırtetmek için bir yöntem geliştirdik. Sikkelerin ön yüzünde, çıplak iki güreşçinin ortasında, genellikle dizleri altındaki hizaya basılmış memur isimlerinin kısaltmasını belirleyici nokta olarak aldık. Bu harfler genellikle iki, bazen de tek veya üç harften oluşmaktadır. Bu harflerin büyüklükleri, küçük oluşları, güreşçilerin ayaklarına yakınlıkları, altta ve üstte yer almaları gibi özellikler kalıbın değişmiş olmasında ayırtedici olmaktadır. Ayrıca güreşçinin pozisyonu, ellerini tutuş şekli de bu belirlememizde yardımcı olmaktadır. Arka yüz kalıp farklılıklarını ayırtetmek üzere de, arka yüzde, kare noktalı bordür içerisinde, ayakta sağa yürüyen ve sapan fırlatan kısa chiton giymiş sapancının sol boşluğunda, sikkenin ise sağ boşluğunda daima gözükten triskeles (üç bacak) motifi baz alınmıştır. Triskeles'in büyüklüğü, küçüklüğü, ayakların açıları ve sapancıya olan uzaklıkları her bir kalıp değişikliği için çok önemli ip uçları vermektedir. Bunun yanında arka yüz kalıp farklılıklarını daha da iyi anlamak için, sikkenin sol boşluğunda yer alan, ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ yazısının harf karakterleri ve sapancının sapanı ve sapan ipinin yakınlığı, uzaklığı gibi detaylar bize çok iyi fikir vermektedir. Katalog içinde gruplara ayırdığımız sikkelerin değişen ön yüz ve arka yüz kalıplarını şu şekildeki kısaltmalarla gösterdik: Ön Yüz Kalıbı = ÖYK ve Arka Yüz Kalıbı = AYK kısaltmaları şeklinde ve her değişen kalıbın yanına bir rakam ekledik. Örneğin: ÖYK2/AYK20 gibi.

Sonuç ve Değerlendirmeler: Şimdiye kadar ele geçen definelerde, güreşçi figürlü Aspendos staterlerinin sayısı 1200 civarındadır. Bu sayının çoğunluğunu ise, son yıllarda Türkiye'de bulunmuş üç define (*Derbent-Çiftliközü, Varsak-Düden ve Mut-Dağpazarı*) oluşturmaktadır. Bu üç definedeki toplam sikke sayısı 926'dır. Güreşçi figürlü staterler üzerinde tespit edilen magistrat (yetkili memur) sayısı ise, 40 kadardır. İlk kez Fransız bilim adamı Brixhe, o güne kadar yayınlanmış kaynakları tarayarak bu memurların bir listesini çıkarmıştır. Brixhe tarafından 1976 yılında yayınlanmış bu listede 38 memur ismi bulunmaktadır³⁰. Bu konuda 1991 yılında doktora çalışması yapmış olan Oğuz Tekin ise, yeni bir liste çıkartmış ve magistrat sayısını

³⁰ Brixhe 1976, s. 195, 11a.; ayrıca bkz., Brixhe listesi için yukarıda tablo B.

40'a çıkartmıştır³¹. Mut-Dağpazarı Definesi'nde 9 yeni magistrat adı tespit ettik. Bu durumda güreşçi figürlü Aspendos staterlerindeki memur sayısı 46'yı bulmaktadır. Yukarıda, Tablo B ve Tablo C de yer almış memur isimlerinden bazıları aynı memurun ismi de olabilir. Çünkü aynı harfler bazen sağdan sola, bazen de soldan sağa yer değişerek kullanılmıştır. Bunlara şu memur isimlerini örnek gösterebiliriz: AM = MA; AMY = YMA; AΣ = ΣA; AF = FA; FK = KF; F И = И F; ΠO = OΠ. Eğer bu 7 magistrat aynı kişinin değişik yazılmış hali ise, tespit edilen memur isim sayısı 40 kadar olmalıdır. Define buluntuları, memur isimlerinde artışa yol açmakta ve keşfedilmiş olan bazı magistratlarında sayısının çoğalmasıyla kalıp değişikliklerini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Şimdiye kadar bulunmuş 22 adet Aspendos Definesi'nden, 17 adeti Küçük Asya toprakları içerisinde bulunmuştur. Fakat bunlardan bir kısmı Türkiye dışına çıkartılmıştır. Şimdi Mut-Dağpazarı Definesi'yle birlikte 23 adet olan define sayısının 18'i Anadolu'da bulunmuş olmaktadır. 2007 yılında ortaya çıkan ve Mersin Müze Müdürlüğü'nde olan bu define, birkaç yönden önemli ve ilgi çekicidir. Birincisi buluntu yerinin bilinmesidir. İkincisi ise, definenin bulunduğu bölgenin müzesinde kalmış olmasıdır. Nümitmatik açıdan da bu define, birçok yeniliği beraberinde taşımaktadır. Bu yeniliklerden en dikkat çeken, define sikkeleri içerisinde hiç bilinmeyen magistrat isimlerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Yukarıda, **Tablo A'** da yer alan, Grup 2: **AI**; Grup 5: **AA**; Grup 12: **BY**; Grup 18: **KK**; Grup 19: **KΩ**; Grup 21: **ΛΦ**; Grup 25: **ΣΔ**; Grup 27: **ΠA** ve Grup 33: **FA** yazıtlı sikkeler üzerinde görülen memur isimleri ilk kez bu definede ortaya çıkmaktadır. Bunlardan Grup 21: **ΛΦ** ve Grup 33: **FA** yazıtlı sikkelerde okumada bir hata yapmadık ise, bu definedeki bilinmeyen memur sayısı 9 adeti bulmaktadır. **AΦ** ismini **ΛΦ** diye (çünkü A'nın içindeki çizgi aşınmış ve lamda harfi gibi görülmesi mümkün) görmüş olabiliriz, **FИ** ismini de **FA** olarak okumak (**И** nin sağ çizgisi aşınmış yok olmuş olabilir) mümkündür. Şayet kataloğumuzun 171-202 numarasındaki **ΛΦ** ve 247 numarasındaki **FA** isimlerini doğru tespit edebildiysek kesin olan 7 yeni magistrat sayısı 9 olabilir.

Son yıllarda ortaya çıkmış ve yayımlanmış D Serisi sikkelerden oluşan iki Güreşçi Figürlü Aspendos Stater Definelerinden birisi İzmir Müzesi'nde olup, Konya İli, Derbent Kazası, Çiftliközü Köyü'nde bulunmuş ve Müge Özsaygı tarafından yayınlanmıştır. Söz konusu bu definede 450 sikke ve 19

³¹ Tekin 1991, yayınlanmamış doktora tezi; yukarıda tablo C.

magistrat ismi tespit edilmiştir³². İkinci define ise, Antalya Müzesi teşhirinde sergilenmekte olup, 1971 yılında, Antalya İli, Varsak-Düden Beldesi'nde bulunmuş ve Melih Arslan-Chris Lightfoot tarafından yayınlanmıştır. Varsak-Düden Definesi'nde 206 sikke ve 21 magistrat ismi tespit edilmiştir³³. D Serisi Aspendos staterlerinin ikinci büyük sayısını ve en büyük magistrat adetini barındıran Mut-Dağpazarı Definesi'nde ise, 270 adet sikke ve 35 magistrat ismi tespit edilmiştir.

Define sikkelerinin gruplandırması ve katalog referanslarını araştırdığımız sırada, Paris Kabinesinin yayını olan, SNG France 3 kataloğundaki bazı Aspendos staterlerinin magistratlarının yanlış teşhis edilmiş olduklarını tespit ettik. 86 nolu sikkenin magistratı $\Lambda\Sigma$ gösterilmiş, halbuki bunun doğrusu bizim definemizdeki 3. gruba giren $\tilde{\Lambda}\text{I}$ olmalıdır. Yine 88 numaralı sikkenin magistratı ΔK diye yazılmış, halbuki sikke iyi incelendiğinde bunun doğrusunun da, ΔA olduğu görülecektir. Ayrıca bizdeki $\text{A}\Phi$ ile $\Lambda\Phi$; ΔA ile $\Delta\Lambda$ ve $\text{F}\Lambda$ ile FV magistrat isimlerinde harflerin silinmiş ve kötü tertip edilmesinden dolayı yanlış okumalarımız olabilir.

Von Aulock'un 3. Seri'ye, Tekin'in D Seri'sine dahil olan, Mut-Dağpazarı Definesi sikkeleri, 9 yeni magistrat isminin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu durumda, D Grubu Aspendos staterlerinde görülen magistrat isimlerinin toplu bir listesini aşağıya çıkartmaya çalıştık. Bizim çıkartmış olduğumuz yeni listeye göre 55 ($\text{F}\Lambda$ hariç, bu F' olabilir) veya 56 magistrat ismi tespit edilmiştir. Böylece, D Serisi sikkelerinin 55 ile 60 yıllık bir süre içerisinde basıldıkları kanıtlanmış olmaktadır. Bu sonuca göre, ilk basılan sikke, M.Ö. 380 yılından olursa, 55. magistratın sikkesi de, M.Ö. 330/325 yıllarından olmak durumundadır.

³² Bkz., Özsaygı 1996, s. 1-31. levha I-IX; Özsaygı 1997, s. 27-70.

³³ Bkz., M. Arslan-C.Lightfoot 1999, s. 31-33, Levha 1-9.

D) 3. Grup, D Serisi Aspendos Staterlerindeki Magistratlar Listesi :

1	A	19	ΔA	37	MΛ	55	FΛ
2	AA	20	ΔΓ	38	∕F	56	F∕
3	AE	21	ΔΛ	39	Π		
4	AI	22	ΔP	40	ΠΑ		
5	ÃI (A+I+T)	23	EΣ	41	ΠO		
6	AF	24	IO	42	ΣA		
7	AK	25	KF	43	ΣΔ		
8	AΛ	26	KI	44	ΣK		
9	AM	27	K∕	45	T∕		
10	AM	28	KK	46	Φ		
11	A∕	29	KΩ	47	ΦF		
12	AΣ	30	KO	48	ΦK		
13	Ã (=A+T)	31	A Ã (=A+A+T)	49	ΦH		
14	AΦ	32	ΛΦ	50	ΦO		
15	BA	33	LΦ	51	FA		
16	BI	34	MA	52	FH		
17	BΛ	35	ME	53	FI		
18	BY	36	MF	54	FK		

Faydalı Kaynakça ve Kısaltmalar

- Arslan-Lightfoot 1999** M. Arslan - C. Lightfoot, *Antik Sikke Defineleri- Greek Coin Hoards in Turkey*. Udaş Yayınları, Ankara 1999.
- Atlan 1967a** S. Atlan, "Side'nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar (untersuchungen über die sidetischen Münzen des V. und IV. Jahrhunderts v. Chr.), *Antalya Bölgesinde Araştırmalar* 7, Ankara 1967.
- Babelon,** *Traité* E. Babelon, *Traité des monnaies grecque et romaines*, Vol. II, Paris 1901.
- BMC Cilicia** G. F. Hill, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum - Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London 1900.
- Bosch 1957** Cl. Bosch, *Studien zur geschichte Pamphylians*, Ankara 1957.
- Brixhe 1976** C. Brixhe, *Le dialectegrec grec de pamphylie. Document et grammaire*, Paris 1976.
- CHI** M. Jessop Price, R. Reece, N. M. Lowick, M. M. Archibald and P. Woodhead (ed.), *Coin Hoards I* (London 1975).
- CHII** M. Jessop Price ve diğerleri, *Coin Hoards II* (London 1976).

- CH III** M. Jessop Price ve diğerleri, *Coin Hoards III* (London 1978).
- CH V** M. Jessop Price ve diğerleri, *Coin Hoards V* (London 1980).
- CH VI M.** Jessop Price ve diğerleri, *Coin Hoards VI* (London 1981).
- CH VIII** U. Wartenberg, M. Jessop Price and K. A. McGregor (ed.), *Coin Hoards VIII* (London 1994).
- IGCH** M. Thomson, O. Morkholm ve C. M. Kraay, (ed.), *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York 1973.
- Imhoof-Blumer 1878** F. Imhoof-Blumer, "Münzen von Selge und Aspendos", *ZfN* 5 : s. 133-142.
- Imhoof-Blumer 1902** F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen II*, Wien 1902.
- Kraay 1979** C. M. Kraay, "The Isparta Hoard". In O. Morkholm and N. M. Waggoner (eds.) *Greek Numismatics and Archaeology. Essay in Honory of Margaret Thompson*, Wetteren 1979.
- Mitchell 1993** S. Mitchell, *Anatolia. Land, Mend, and Gods in Asia Minor*, Vol I, The Celts and the Impact of Roman Rule, Oxford 1993, s. 247.
- Morkholm 1959** O. Morkholm, "A South Anatolian Coin Hoard", *Acta Arch.* 30: s. 184-201.
- Moysey 1989** R. A. Moysey, "Observations on Numismatic Evidence Relating to the Great Satrapal Revolt of 362/1 BC", *REA* 91: s. 107-139.
- Newell 1914** E. T. Newell, "A Cilician Find", *NC XIV*, (1974): s. 10ff.
- Podalia** N. Olcay-O. Morkholm, "The coin hoard from Podalia", *NC XI*, (1971): 1-29.
- Özsaygı 1996** M. Özsaygı, "Yeni Bulunan Bir Aspendos Definesi". *Arkeoloji Dergisi IV*, İzmir 1996: 1-31.
- Özsaygı 1997** M. Özsaygı, "Çiftlikközü (Territorio di Konya) - Acquisito 1993". Şurada: A. Travaglini, P. Aydemir e M. Özsaygı, *Museo di İzmir I, Ripostigli di Monete Greche*. Milano 1997: s. 27-70, Tav. II-XX.
- Seyrig 1963** H. Seyrig, "Monnaies hellenistique". *RN* 5, (1963): s. 7-64.
- SNG Aul.** *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland-Sammlung Hans von Aulock*, Heft 11 und 18: *Pamphylien*, Berlin 1965 und 1968.
- SNG Cop.** N. Breitenstein - O. Morkholm, *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum* 31, Lycia-Pamphylia, Kopenhagen 1955.
- SNG Fitzw./Leake** M. J. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum, Fitzwilliam Museum, Leake and General Collections* 7, *Phrygia-Cappadocia*, London 1967.
- SNG France 3** E. Levante, *Cabinet des Médailles. Pamphylie, Pisidie, Lycaonie, Galatie*, Zurich/1994.
- SNG PjPs** J. Nollé, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland-Pfälzer Privatsammlungen*, 4. Band: *Pamphylien* Nr. 1-960, München 1993.
- Ürkütlü** M. Arslan - C. Lightfoot, "Ürkütlü (Comama) Definesi". Şurada: *Antik Sikke Defineleri-Greek Coin Hoards in Turkey*, Udaş Yayınları, Ankara 1999: 42-43 ve Levha 44.
- Varsak-Düden** M. Arslan - C. Lightfoot, "Aspendus (Varsak-Düden) Definesi". Şurada, *Antik Sikke Defineleri*. Ankara 1999: s. 35-41, Levha No. 1-9

- ve "The Varsak-Düden Hoard". Ayrıca şurada: *Greek Coin Hoards in Turkey*, Udaş Yayınları, Ankara 1999, s. 31-33, Plate 1-9.
- Tekin 1991** O. Tekin, *Aspendos Sikkeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1991.
- Tekin 1994** O. Tekin, "A Note on BA: FE or BASUS on the Aspendian Staters", *Annotazioni Numismatiche* 15 (1994), s. 315-316.
- Weber** L. Forrer, *The Weber Collection*. London 1926-1929.

KATALOG

Mut-Dağpazarı Aspendos Definesi (İ.Ö. 380-325)

Ö.Y.: İki çıplak güreşçi ayakta güreş tutmaktadırlar; Güreşçilerin arasında değişen magistrat ismi; en dışta yuvarlak noktalı bordür.

A.Y.: ↑ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. Sapancı ayakta sağa durmakta ve sapan fırlatmaktadır, sağ boşlukta triskeles; en dışta kare noktalı bordür.

Grup 1: AA (10 örnek arasından; 5 ön yüz ve 10 arka yüz kalıbı farklıdır).

Referans: BMC 28; SNG Cop. 229; SNG France 3, 81.

1. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.1
2. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 23mm.; 11h.
Env. No. 07.10.2
3. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.3
4. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.60gr.; 23mm.; 11h.
Env. No. 07.10.4
5. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.60gr.; 23mm.; 11h.
Env. No. 07.10.5
6. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.6

7. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.7
8. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 11h.
Env. No. 07.10.8
9. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK4/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.9
10. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK5/AYK10
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.54

Grup 2: AI (5 örnek arasından; 5 ön yüz ve 5 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

11. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.30
12. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: †ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.31
13. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: [EΣΤ]ΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 25mm.; 12h.
Env. No. 07.10.32
14. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: [EΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.33

15. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIYΣ. ÖYK5/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 11.75gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.34

Grup 3: AI (8 örnek arasından; 7 ön yüz ve 7 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: SNG France 3, 86.

16. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: EΣTFEΔIIYΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.35
17. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIY[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.36
18. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: EΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.37
19. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: EΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.38
20. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: EΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.39
21. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIY[Σ]. ÖYK5/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.40
22. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AI**.
A.Y.: EΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK6/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.41

23. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ÄI**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIYΣ. ÖYK7/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 11.10gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.42

Grup 4: AK (10 örnek arasından; 8 ön yüz ve 9 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: SNG Cop., 231; SNG Aul., 4561 ; SNG France 3, 84; Özsaygı 1996, 51-88; Varsak-Düden, 23-42.

24. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: [EΣTF]EΔIIYΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.43
25. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIYΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.44
26. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: EΣTFEΔIIYΣ. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.45
27. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIY[Σ]. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.46
28. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIY[Σ]. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.47
29. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: [E]ΣTFEΔII[YΣ]. ÖYK5/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.48
30. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: EΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK5/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.49

31. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK6/AYK7
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 22mm.; 12h
 Env. No. 07.10.50
32. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK7/AYK8
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.51
33. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AK**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK8/AYK9
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.52.

Grup 5: AΛ (sadece 1 örnek).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

34. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΛ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.70gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.53

Grup 6: AM (sadece 1 örnek).

Ref.: SNG Aul., 4564; SNG Cop., 224; SNG France 3, 85; Varsak-Düden, 1-8.

35. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AM**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.55

Grup 7: A∩ (7 örnek arasından; 3 ön yüz ve 7 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: BMC, 29; SNG Aul., 4554; Özsaygı 1996, 1-15; Varsak-Düden, 9-22.

36. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A∩**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.162

37. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A**∩.
A.Y.: [EΣ]TFEΔIIYΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.163
38. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A**∩.
A.Y.: [E]ΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 21mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.164
39. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A**∩.
 Bu sikkede, ΛN şeklinde okunuyor.
A.Y.: [EΣT]FEΔI[IIYΣ]. ÖYK1/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.165
40. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A**∩.
A.Y.: [E]ΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.166
41. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A**∩.
A.Y.: EΣTFEΔII[YΣ]. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 21mm.; 5h.
 Env. No. 07.10.167
42. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **A**∩.
A.Y.: [E]ΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK3/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.168

Grup 8: AΣ (20 örnek arasından; 8 ön yüz ve 18 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: BMC, 30; SNG Cop., 230; SNG Aul., 4567.

43. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: EΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.10
44. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: EΣTFEΔII[YΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.11

45. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.65gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.12
46. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.13
47. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔ[ΙΙΥΣ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön.: 10.70gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.14
48. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK4
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.15
49. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.16
50. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.17
51. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: [ΕΣΤΦ]ΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK7
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.18
52. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.19
53. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK9

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.20
54. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK3/AYK10
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.21
55. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔ[ΠΙΥΣ]. ÖYK4/AYK11
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.22
56. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK4/AYK12
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 21mm.; 12h.
Env. No. 07.10.23
57. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK4/AYK13
Ağr./Ölç./Yön: 11.00gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.24
58. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK5/AYK14
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.25
59. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK5/AYK15
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.26
60. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK6/AYK16
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.27
61. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK7/AYK17
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.28

62. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΣ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK8/AYK18
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.29

Grup 9: AΦ (47 örnek arasından; 26 ön yüz ve 47 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: BMC 31-32; SNG Cop. 228; SNG Aul. 4566; SNG France 3, 83;
 Varsak-Düden, 43-58.

63. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.56
64. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.57
65. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön.: 11.00gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.58
66. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön.: 11.00gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.59
67. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK5/AYK5
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.60
68. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK6/AYK6
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 21mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.61
69. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK7/AYK7
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.62

70. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔ[ΠΙΥΣ]. ÖYK8/AYK8
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.63
71. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK9/AYK9
Ağr./Ölç./Yön.: 10.75gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.64
72. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠ[ΥΣ]. ÖYK10/AYK10
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.65
73. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥ[Σ]. ÖYK10/AYK11
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.66
74. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK10/AYK12
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.67
75. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK11/AYK13
Ağr./Ölç./Yön.: 10.50gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.68
76. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠ[ΙΥΣ]. ÖYK11/AYK14
Ağr./Ölç./Yön.: 10.50gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.69
77. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK11/AYK15
Ağr./Ölç./Yön.: 10.70gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.70
78. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK12/AYK16

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.71
79. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK12/AYK17
Ağr./Ölç./Yön: 11.00gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.72
80. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK12/AYK18
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.73
81. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK13/AYK19
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.74
82. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK13/AYK20
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.75
83. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK13/AYK21
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.76
84. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK14/AYK22
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.77
85. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK14/AYK23
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.78
86. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK14/AYK24
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.79

87. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK15/AYK25
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.80
88. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [EΣΤ]ΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK15/AYK26
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.81
89. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: EΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK16/AYK27
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.82
90. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [EΣΤΦΕΔΙΙΥΣ]. ÖYK16/AYK28
Ağr./Ölç./Yön: 10.50gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.83
91. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK17/AYK29
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.84
92. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [EΣΤ]ΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK18/AYK30
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.85
93. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: EΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK19/AYK31
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.177
94. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: EΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK20/AYK32
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.178
95. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: EΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK21/AYK33

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.170
96. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK21/AYK34
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.171
97. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK21/AYK35
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.172
98. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK21/AYK36
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.173
99. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK21/AYK37
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.174
100. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK21/AYK38
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.175
101. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK22/AYK39
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.190
102. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK23/AYK40
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.191
103. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK24/AYK41
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.192

104. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK25/AYK42
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.194
105. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK25/AYK43
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 26mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.195
106. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK25/AYK44
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.196
107. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΠ[ΥΣ]. ÖYK26/AYK45
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.197
108. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK26/AYK46
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.198
109. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK26/AYK47
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.199

Grup 10: AÄ (=AAT) (3 örnek arasından; 1 ön yüz ve 3 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: SNG France 3, 82.

110. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AÄ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.159
111. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **AÄ**.
A.Y.: [ΕΣΤΦΕΔΙΠΥΣ]. ÖYK1/AYK2

Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.160

112. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **AA**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 21mm.; 12h.
Env. No. 07.10.161

Grup 11: BI (6 örnek arasından; 3 ön yüz ve 6 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: ?. Sadece Tekin listesi 12.

113. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **BI**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.86
114. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **BI**.
A.Y.: [EΣ]ΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.87
115. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **BI**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.88
116. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **BI**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.89
117. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **BI**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.55gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.90
118. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **BI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΙΥΣ]. ÖYK3/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.55gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.91

Grup 12: ΒΛ (14 örnek arasından; 9 ön yüz ve 14 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: SNG *PfPs*, 5.

119. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.92
120. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.93
121. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.94
122. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 25mm.; 12h.
Env. No. 07.10.95
123. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.96
124. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.97
125. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.98
126. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **ΒΛ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön: 11.00gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.99

127. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BA**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔ[IΙYΣ]. ÖYK4/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.100
128. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BA**.
A.Y.: [EΣ]TFEΔII[YΣ]. ÖYK5/AYK10
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.101
129. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BA**.
A.Y.: EΣTFEΔII[YΣ]. ÖYK6/AYK11
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 26mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.102
130. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BA**.
A.Y.: [E]ΣTFEΔIIY[Σ]. ÖYK7/AYK12
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.103
131. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BA**.
A.Y.: [E]ΣTFEΔII[YΣ]. ÖYK8/AYK13
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.104
132. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BA**.
A.Y.: [E]ΣTFEΔIIYΣ. ÖYK9/AYK14
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.105

Grup 13: BY (sadece 1 örnek).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

133. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **BY**.
A.Y.: EΣTFEΔIIYΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.106

Grup 14: ΔA (12 örnek arasından; 6 ön yüz ve 11 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: SNG Cop., 233; SNG France 3, 87-88; Özsaygı 1996, 274.

134. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔA**.
A.Y.: EΣTFEΔIIYΣ. ÖYK1/AYK1

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.85gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.107
135. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.108
136. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.109
137. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.110
138. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.111
139. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.112
140. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.65gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.113
141. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΠΥΣ. ÖYK2/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.114
142. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤΦ]ΕΔΙΠΥΣ. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.115

143. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤΦ]ΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK4/AYK9
Ağr./Ölç./Yön.: 10.75gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.116
144. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK5/AYK10
Ağr./Ölç./Yön.: 11.05gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.117
145. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK6/AYK11
Ağr./Ölç./Yön.: 10.75gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.121

Grup 15: ΔΑ (4 örnek arasından; 1 ön yüz ve 3 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: Tekin liste no. 22.

146. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.118
147. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.75gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.119
148. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.120
149. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΔΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön.: 11.00gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.122

Grup 16: ΕΣ (sadece 1 örnek).

Ref.: BMC, 38; SNG Aul., 4560; SNG France 3, 91-92; SNG *PfPs*, 4; Varsak-Düden, 74-77.

150. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **EΣ**.
Not. Soldaki güreşçinin bacakları arasında, yuvarlak kont
 rmark (?).
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 21mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.123

Grup 17: IO (2 örnek arasından; 1 ön yüz ve 2 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: BMC, 43; SNG Aul., 4558; SNG France 3, 80; Özsaygı 1996,
 251-52; Varsak-Düden, 122-126.

151. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **IO**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.124
152. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **IO**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 21mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.125

Grup 18: KI (30 örnek arasından; 9 ön yüz ve 24 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: BMC, 45-47; SNG Cop., 226; SNG Aul., 4557; SNG France 3,
 104; SNG *PfPs*, 6-7; Özsaygı 1996, 118-202; Varsak-Düden, 127-142.

153. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.126
154. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.127
155. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [EΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.128
156. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [EΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK3

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.85gr.; 25mm.; 12h.
Env. No. 07.10.129
157. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΠ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.130
158. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.131
159. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK1/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.132
160. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK1/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 25mm.; 11h.
Env. No. 07.10.133
161. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK8
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.134
162. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.135
163. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.136
164. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.137

165. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK10
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.138
166. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK11
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.139
167. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK12
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.140
168. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤΦ]ΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK13
Ağr./Ölç./Yön.: 10.65gr.; 21mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.141
169. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK13
Ağr./Ölç./Yön.: 10.50gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.142
170. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔ[ΙΙΥΣ]. ÖYK3/AYK13
Ağr./Ölç./Yön.: 10.50gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.143
171. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK14
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.144
172. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK15
Ağr./Ölç./Yön.: 11.00gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.145
173. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK4/AYK16

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.146
174. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK4/AYK16
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.147
175. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK4/AYK17
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 27mm.; 12h.
Env. No. 07.10.148
176. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK4/AYK18
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.149
177. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ]. ÖYK4/AYK19
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.150
178. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK5/AYK20
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.151
179. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤΦ]ΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK6/AYK21
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.152
180. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ]. ÖYK7/AYK22
Ağr./Ölç./Yön: 10.65gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.153
181. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **KI**.
A.Y.: [ΕΣΤΦΕ]ΔΙΙΥΣ. ÖYK8/AYK23
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.154

182. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KI**
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK9/AYK24
Ağr./Ölç./Yön.: 11.10gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.155

Grup 19: KK (sadece 1 örnek kalıp).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

183. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KK**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.156

Grup 20: KΩ (2 örnek arasından; 2 ön yüz ve 2 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

184. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KΩ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 22mm.; 1h.
 Env. No. 07.10.157
185. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **KΩ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.158

Grup 21: ΛΦ (17 örnek arasından; 6 ön yüz ve 17 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

186. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.75gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.169
187. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.65gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.176
188. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔ[ΙΙΥΣ]. ÖYK2/AYK3
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.179

189. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔ[ΙΙΥΣ]. ÖYK2/AYK4
Ağr./Ölç./Yön.: 10.60gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.180
190. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ]. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön.: 10.40gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.181
191. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön.: 10.70gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.182
192. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK7
Ağr./Ölç./Yön.: 11.30gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.183
193. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön.: 10.60gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.184
194. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK9
Ağr./Ölç./Yön.: 10.60gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.185
195. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK10
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.186
196. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ]. ÖYK3/AYK11
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.187
197. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK3/AYK12

- Ağr./Ölç./Yön:* 10.45gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.188
198. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK13
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.189
199. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK4/AYK14
Ağr./Ölç./Yön: 10.65gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.193
200. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔ[ΙΙΥΣ]. ÖYK5/AYK15
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.200
201. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK5/AYK16
Ağr./Ölç./Yön: 10.30gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.201
202. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΛΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK6/AYK17
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.202
- Grup 22: LΦ** (11 örnek arasından; 4 ön yüz ve 10 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: BMC, 35-6; SNG Cop., 227; SNG Aul., 4565; SNG France 3, 105; Özsaygı 1996, 203-248; Varsak-Düden, 61-73.
203. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.252
204. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.253

205. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.254
206. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.255
207. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.256
208. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.60gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.257
209. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 25mm.; 12h.
Env. No. 07.10.258
210. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK2/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.259
211. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.260
212. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.261
213. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında **LΦ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΙΥΣ]. ÖYK4/AYK10

Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.

Env. No. 07.10.262

Grup 23: ΜΑ (7 örnek arasından; 3 ön yüz ve 7 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: BMC, 43; SNG Fitzw., 5063; SNG Aul., 4559; SNG France 3, 80;

Özsaygı 1996, 96-117; Varsak-Düden, 143-154.

214. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 6h.
Env. No. 07.10.203
215. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 22mm.; 6h.
Env. No. 07.10.204
216. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΠΥΣ. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 6h.
Env. No. 07.10.205
217. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK2/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 11.00gr.; 25mm.; 12h.
Env. No. 07.10.206
218. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.207
219. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK3/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 11h.
Env. No. 07.10.208
220. *Ö.Y.:* Güreşçilerin arasında **ΜΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΠΥΣ. ÖYK3/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.209

Grup 24: IF (4 örnek arasından; 4 ön yüz ve 4 arka yüz kalıbı farklıdır.
Ref.: BMC, 40; SNG Cop., 232; SNG France 3, 101; Varsak-Düden, 78-83.

221. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **F**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.85gr.; 21mm.; 12h.
Env. No. 07.10.221
222. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **IF**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.222
223. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **IF**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön.: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.223
224. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **IF**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.265

Grup 25: ΣΔ (4 örnek arasından; 3 ön yüz ve 4 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

225. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΣΔ**
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΠΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.210
226. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΣΔ**
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön.: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.211
227. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΣΔ**
A.Y.: [ΕΣΤΦΕ]ΔΠΥΣ. ÖYK2/AYK3
Ağr./Ölç./Yön.: 10.95gr.; 25mm.; 12h.
Env. No. 07.10.212

228. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΣΔ**
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK3/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.213

Grup 26: Π (3 örnek arasından; 3 ön yüz ve 3 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: BMC, 50-51; SNG Cop., 214 (arka yüzde, Π); SNG Fitzw., 5058-9; SNG France 3, 58-9; Özsaygı 1996, 277-78.

229. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **Π**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.60gr.; 24mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.214
230. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **Π**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.215
231. *Ö.Y.*: Güreşçiler arası boş.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔ[ΠΥΣ]. ÖYK3/AYK3
Not. Sapancının bacakları arasında **Π**.
Ağr./Ölç./Yön: 10.60gr.; 24mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.216

Grup 27: ΠΑ (4 örnek arasından 4 ön yüz, 4 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat yeni.

232. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΠΑ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΠΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.217
233. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΠΑ**.
A.Y.: [Ε]ΣΤΦΕΔΠ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.218
234. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΠΑ**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔΠΥΣ. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.219

235. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΠΑ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.220

Grup 28: ΤΙ (2 örnek arasından 1 ön yüz ve 2 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: SNG Aul., 4556; Özsaygı 1996, 253-7; Varsak-Düden, 172-6.

236. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΤΙ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΙΥΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 26mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.263
237. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΤΙ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.264

Grup 29: ΦΚ (6 örnek arasından; 3 ön yüz, 3 arka yüz kalıbı farklıdır).
Ref.: SNG Aul., 4562; SNG France 3, 94; Özsaygı 1996, 89-96; Varsak-Düden, 177-188.

238. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΚ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.227
239. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΚ**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.228
240. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΚ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΥΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.229
241. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΚ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.230

242. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΚ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.231
243. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΚ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.232

Grup 30: ΦΟ (sadece 1 örnek).

Ref.: BMC, 58; Varsak-Düden, 189.

244. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **ΦΟ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.224

Grup 31: FA (sadece 1 örnek).

Ref.: SNG Cop., 225; SNG Fitzw., 5061; SNG France 3, 93; Özsaygı 1996, 276; Varsak-Düden, 84-86.

245. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FA**.
A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.225

Grup 32: FK (sadece 1 örnek).

Ref.: BMC, 42; Weber, 7317; SNG France 3, 103; Varsak-Düden, 120-121.

246. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FK**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔ[ΙΙΥΣ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.30gr.; 23mm.; 6h.
 Env. No. 07.10.251

Grup 33: FA Yazıtlı (sadece 1 örnek).

Ref.: ?. **Not.** Magistrat ismi yeni.

247. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FA**, yer çizgisi altında:
 ΜΕΝΕΤΥΣΕΛΥΦΑ

A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
 Ağr./Ölç./Yön: 10.65gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.226

Grup 34: FII Yazıtlı (7 örnek arasından; (a) 6 ön yüz ve 7 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: SNG Cop., 232; SNG Aul., 4568-69; SNG France 3, 96-100; Özsaygı 1996, 282-450; Varsak-Düden, 87-95.

(a) ön yüzde güreşçilerin ayakları altında: MENETYΣEΛYΦA yazıtı.

248. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FII ve yer çizgisi altında:

MENETYΣEΛYΦA

A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
 Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.233

249. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FII.

A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
 Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.234

250. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FII .

A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK2/AYK3
 Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.235

251. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FII .

A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK4
 Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.236

252. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FII .

A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK4/AYK5
 Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 22mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.237

253. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FII .

A.Y.: [ΕΣ]ΤΦΕΔΙ[ΙΥΣ]. ÖYK5/AYK6
 Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.238

254. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK6/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 24mm.; 11h.
 Env. No. 07.10.239

Grup 35: FИ Yazıtsız (11 örnek arasından; **(b)** 4 ön yüz ve 10 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: BMC, 41; SNG France 3, 101; SNG *PfPs*, 9; Özsaygı 1996, 282-283; Varsak-Düden, 96-116.

(b) ön yüzde güreşçilerin ayakları altında yazıt olmayan grup.

255. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.240
256. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΠΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 23mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.241
257. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK1/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 25mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.242
258. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΠΙΥ[Σ]. ÖYK1/AYK3
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 25mm.; 11h.
 Env. No. 07.10.243
259. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK2/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.244
260. *Ö.Y.*: Güreşçilerin arasında **FИ**.
A.Y.: [EΣ]ΤΦΕΔΠΙΥΣ. ÖYK2/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
 Env. No. 07.10.245

261. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FⅠ.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙ[ΙΥΣ]. ÖYK2/AYK6
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.246
262. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FⅠ.
A.Y.: [E]ΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK3/AYK7
Ağr./Ölç./Yön: 10.95gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.247
263. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FⅠ.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK3/AYK8
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.248
264. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FⅠ.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK4/AYK9
Ağr./Ölç./Yön: 10.80gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.249
265. Ö.Y.: Güreşçilerin arasında FⅠ.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK4/AYK10
Ağr./Ölç./Yön: 10.75gr.; 24mm.; 12h.
Env. No. 07.10.250

Grup 36: Magistratsız grup. (5 örnek arasından; 5 ön yüz ve 5 arka yüz kalıbı farklıdır).

Ref.: BMC, 59; SNG Cop., 180-205; Özsaygı 1996, 279-281; Varsak-Düden, 190-206.

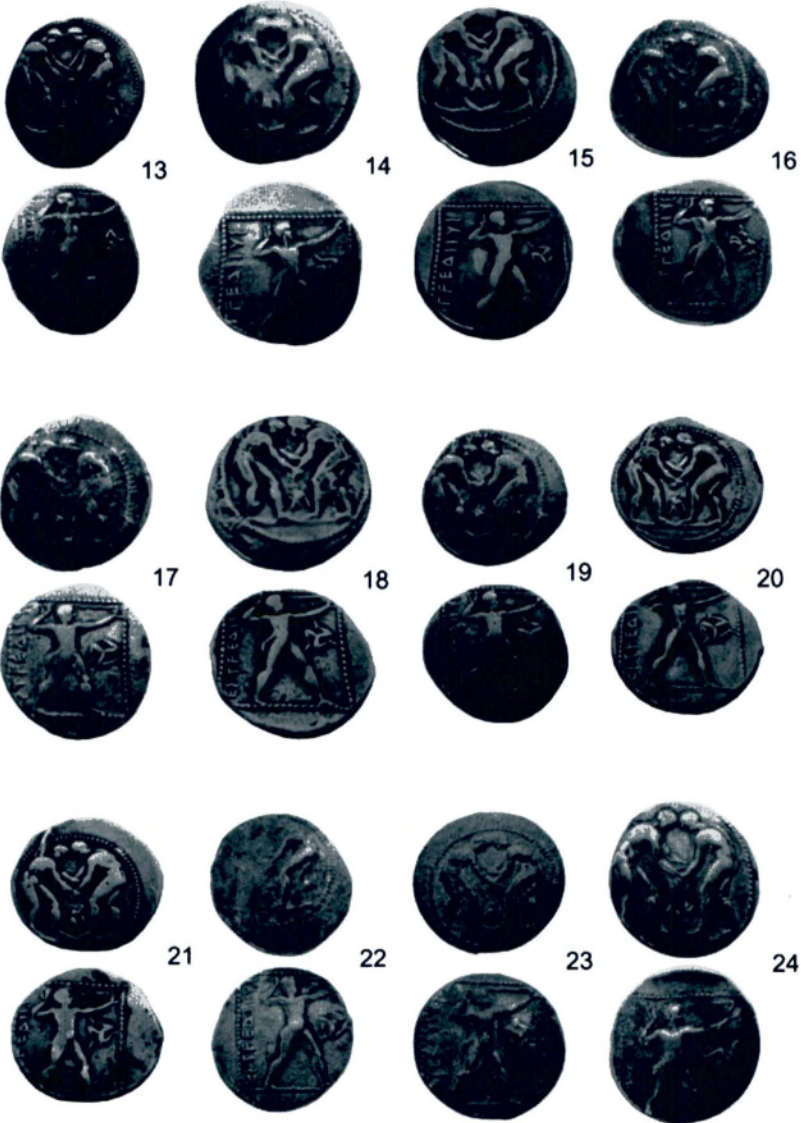
266. Ö.Y.: Güreşçiler arası **isimsiz**.
A.Y.: [EΣ]ΤΦΕΔΙΙΥΣ. ÖYK1/AYK1
Ağr./Ölç./Yön: 11.05gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.266
267. Ö.Y.: Güreşçiler arası **isimsiz**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙΥ[Σ]. ÖYK2/AYK2
Ağr./Ölç./Yön: 10.90gr.; 23mm.; 6h.
Env. No. 07.10.267
268. Ö.Y.: Güreşçiler arası **isimsiz**.
A.Y.: ΕΣΤΦΕΔΙΙ[ΥΣ]. ÖYK3/AYK3

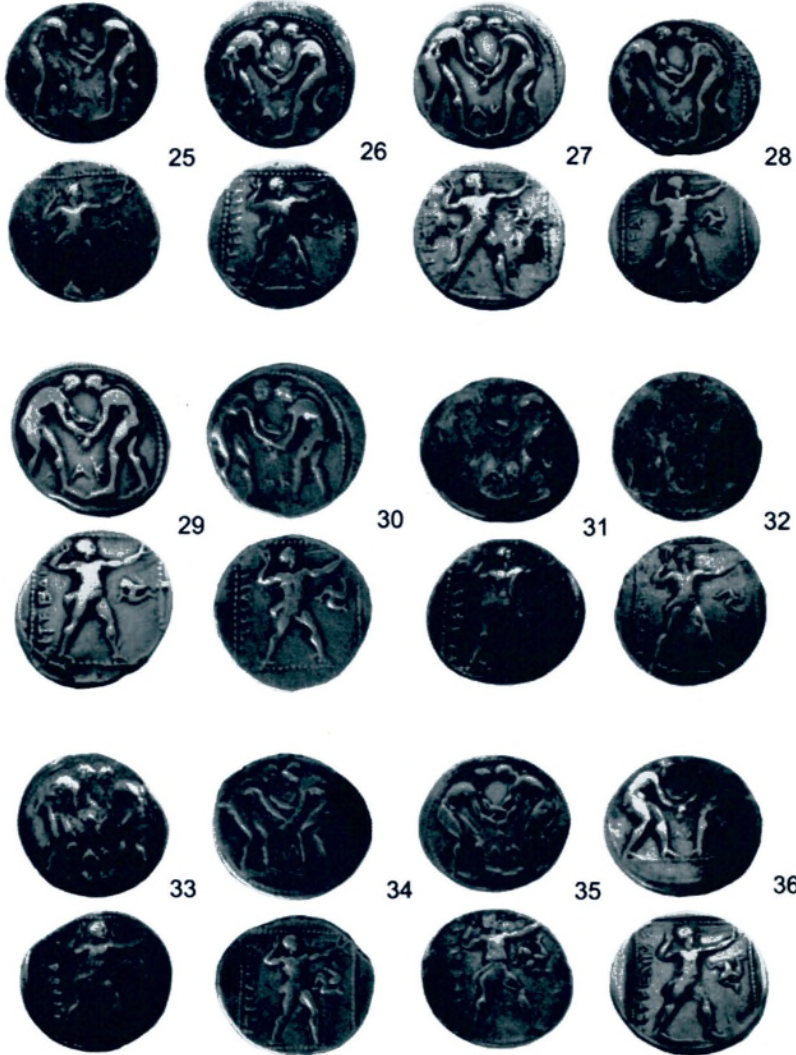
Ağr./Ölç./Yön: 10.85gr.; 23mm.; 12h.
Env. No. 07.10.268

269. *Ö.Y.:* Güreşçiler arası **isimsiz**.
A.Y.: [ΕΣΤ]ΦΕΔ[ΠΙΥΣ]. ÖYK4/AYK4
Ağr./Ölç./Yön: 10.70gr.; 22mm.; 12h.
Env. No. 07.10.269
270. *Ö.Y.:* Güreşçiler arası **isimsiz**.
A.Y.: ΕΣ[ΤΦΕΔΠΙΥΣ]. ÖYK5/AYK5
Ağr./Ölç./Yön: 10.35gr.; 21mm.; 12h.
Env. No. 07.10.270

Resim 1: Mut Dağpazarı Aspensos Stater Definesinin Toplu Görüntüsü

37

38

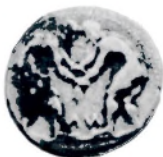
39

40

41

42

43

44

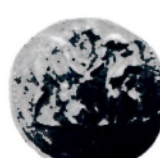
45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

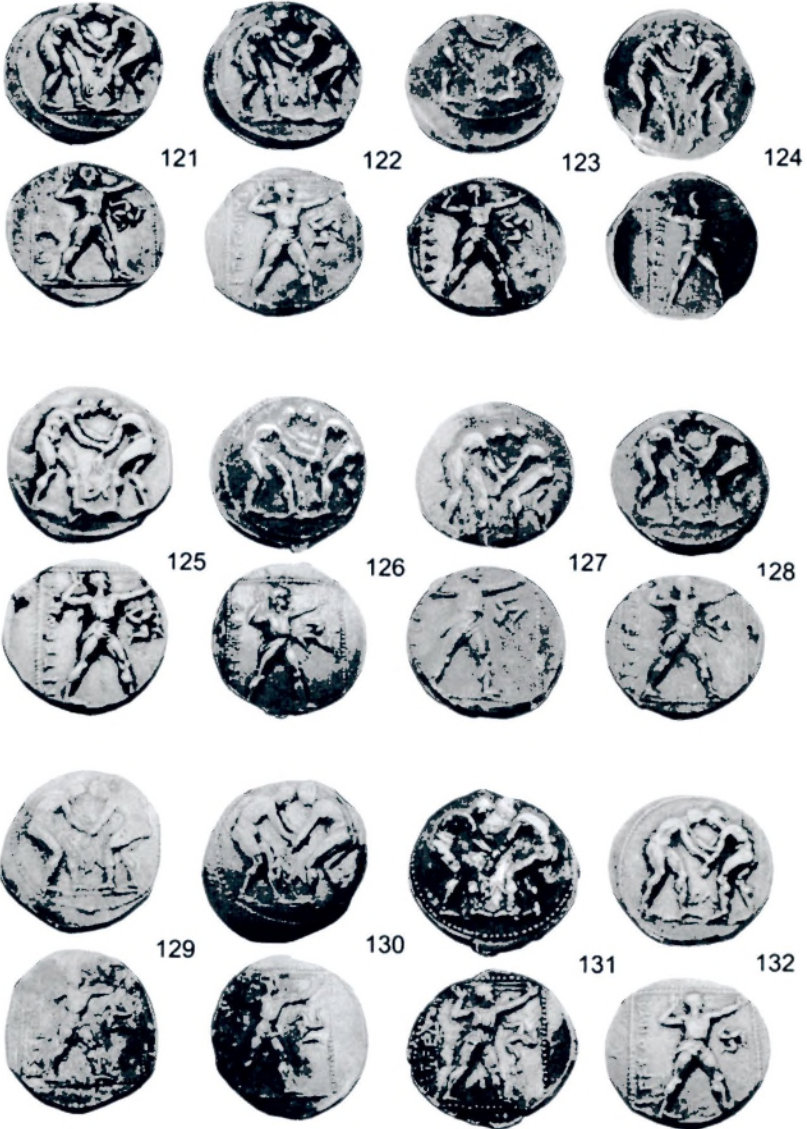

119

120

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

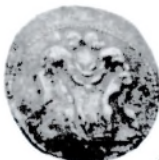
150

151

152

153

154

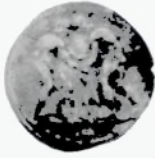

155

156

157

158

159

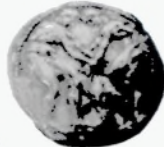
160

161

162

163

164

165

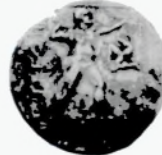
166

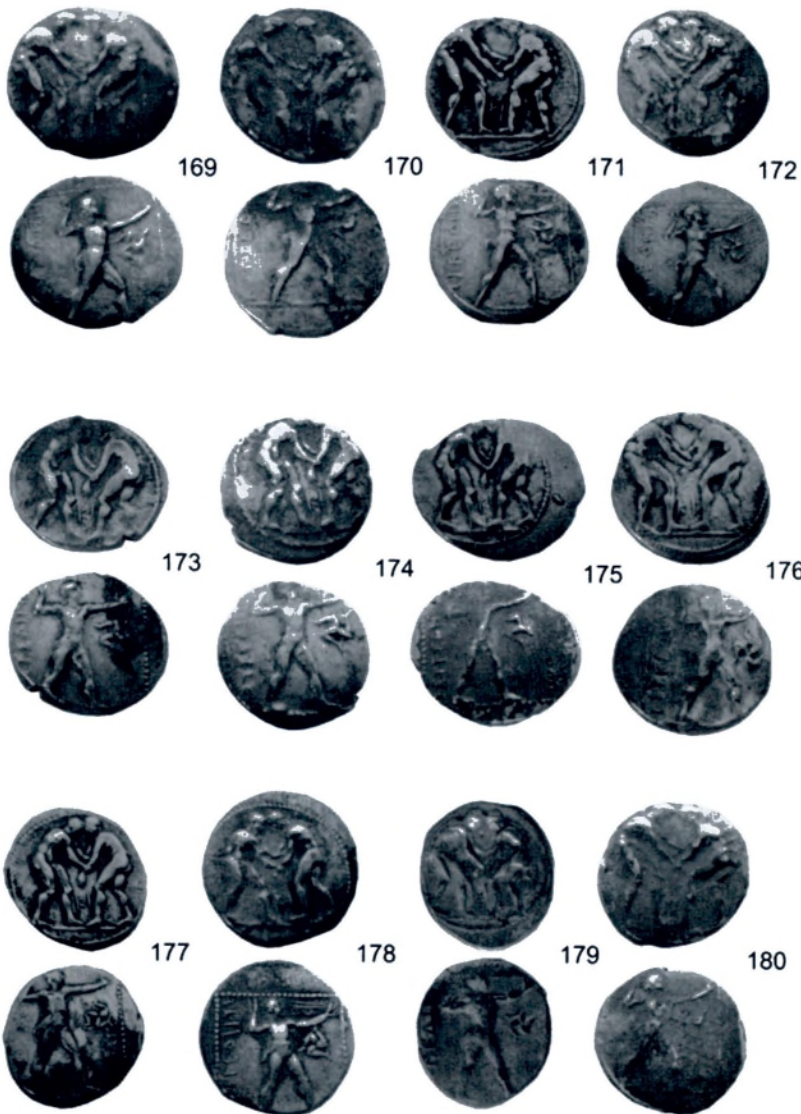

167

168

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

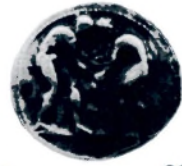
217

218

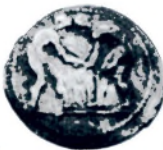
219

220

221

222

223

224

225

226

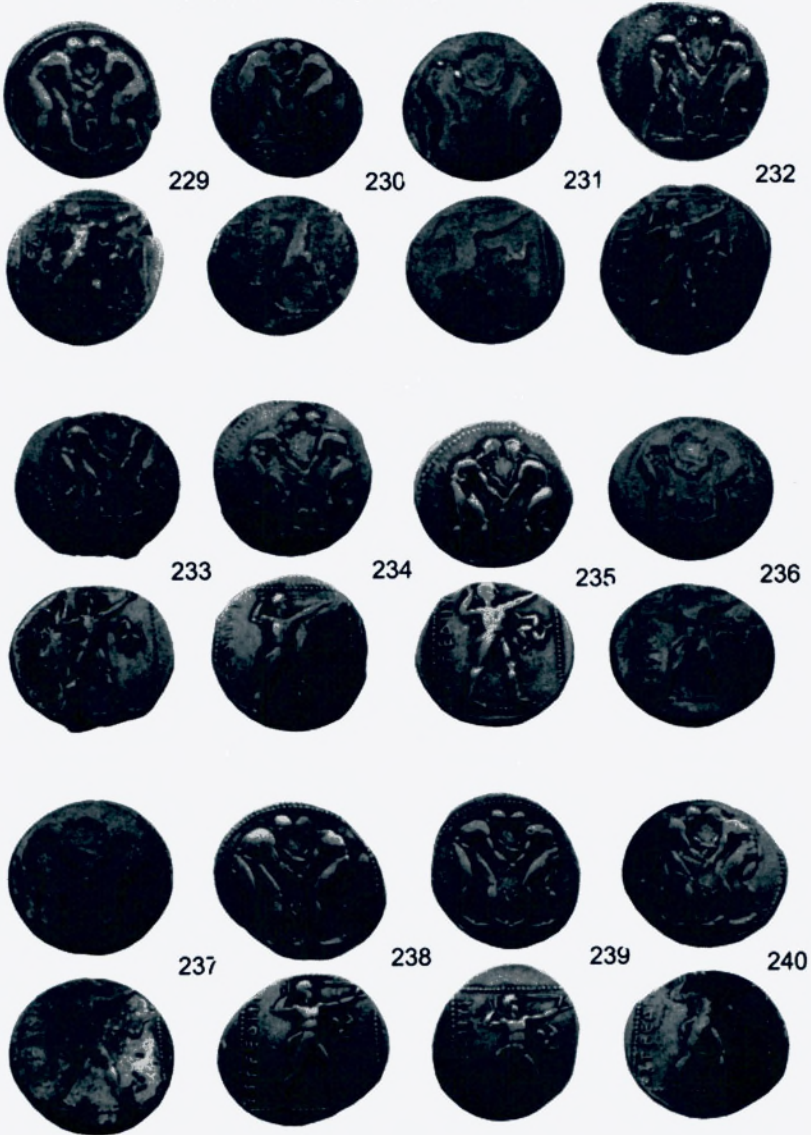

227

228

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

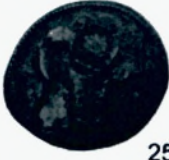

251

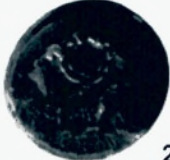

252

253

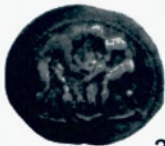
254

255

256

257

258

259

260

261

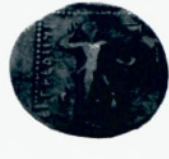
262

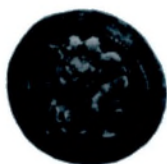

263

264

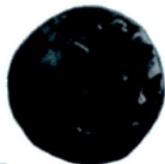
265

266

267

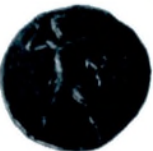
268

269

270

AMASYA-OLUZ HÖYÜK KAZISI 2007 DÖNEMİ ÇALIŞMALARI: İLK SONUÇLAR

ŞEVKET DÖNMEZ*
E. EMİNE NAZA-DÖNMEZ**

Amasya İli Araştırma Tarihçesi

Amasya, bugüne değin arkeolojik yönden en fazla ihmal edilmiş il-lerin başında gelmektedir. Her ne kadar “Kral Mezarları” olarak bilinen ünlü Helenistik Çağ kaya mezarları (Res.1) nedeniyle 19. yüzyılın ortalarından beri sıklıkla ziyaret edilip, yayınlara geçtiyse de, yerleşmeler açısından Amasya’daki ilk önemli arkeolojik çalışma, H.H. von der Osten’in Alişar Höyük kazısına başlamadan önce Kızılırmak’ın batısı ile kavsi içinde gerçekleştirdiği yüzey araştırması çerçevesinde yaptığı incelemelerdir¹. Bu araştırmadan sonra, yörenin yerleşmelerinden gelen buluntular araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bunlar içinde yer alan Suluova-Kümbet Tepe’nin (Alevi Tepe) bazı buluntuları H. Frankfort tarafından arkeoloji dünyasına tanıtılmıştır². 1940 ve 1941 yıllarında İ.K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç, Samsun-Dündartepe, Tekkeköy ve Kavak-Kaledoruğu’nda kazılar gerçekleştirmişlerdir³. Burada aynı ekip Samsun-İkiztepe, Şirlek Tepe ve Sivri Tepe gibi önemli yerleşmelerin bilim dünyasına tanıtılmasını sağlayan Bafra-Alaçam bölgesi yüzey araştırmalarının yanı sıra, Samsun-Ladik, Havza, Vezirköprü ile Amasya-Suluova kesimlerinde de incelemelerde bulunmuştur⁴. 1949 yılında Amasya’nın Mahmatlar köyünün yakınlarında köylü-

* Doç. Dr., Oluz Höyük Kazı Başkanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 34134-İstanbul. sdonmez@mail.koc.net

** Yrd. Doç. Dr., Oluz Höyük Kazı Başkan Yardımcısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı, 34134-İstanbul. edonmez@istanbul.edu.tr

¹ Osten 1927: 129-140, Map III.

² Frankfort 1927: 64.

³ Kökten/Özgüç 1940a: 413-419; Kökten/Özgüç 1940b: 25-28; Kökten/Özgüç 1940c: 13-16; Özgüç 1948: 393-419; Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 361-400.

⁴ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 394.

ler tarafından bulunan metalden yapılmış buluntular üzerine burada H.Z. Koşay ve M. Akok kısa süreli bir kazı yapmıştır⁵.

1971-1977 yılları arasında ise U.B. Alkım başkanlığındaki büyük bir ekip Samsun ili sınırları içinde çok geniş kapsamlı bir yüzey araştırması yapmıştır⁶. Yüzey araştırmaları yürütülürken 1974 yılında yine U.B. Alkım başkanlığındaki aynı ekip Samsun İli Bafra ilçesi yakınlarındaki İkiztepe'de kazılara başlamıştır. U.B. Alkım'ın 1981 yılında vefat etmesinden sonra İkiztepe kazısı başkanlığını yürüten Ö. Bilgi, İkiztepe'de özellikle İlk Tunç Çağı II-III mezarlığında ele geçirilmiş olan çok sayıda arsenikli bakır eserin imal edilmiş oldukları bakır ve arsenik yataklarını saptamak amacıyla 1987-1988⁷ ve 1997-1999⁸ yıllarında Samsun ili Bafra, Havza ve Vezirköprü, Sinop ili Durağan ilçesi ile Amasya ili Merzifon ve Gümüşhacıköy ilçelerinde yüzey araştırmaları gerçekleştirmiştir.

M. Özsait tarafından 1986 yılında başlatılmış ve halen devam etmekte olan yüzey araştırmalarının bir bölümü Amasya'nın Merkez İlçe⁹, Gümüşhacıköy¹⁰, Merzifon¹¹, Hamamözü¹², Göynücek¹³, Suluova¹⁴ ve Taşova¹⁵ ilçelerinde de gerçekleştirilmiştir.

1997-1999 yıllarında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında Amas-

⁵ Koşay/Akok 1950: 481-485.

⁶ Alkım 1972a: 422-426; Alkım 1972b: 56; Alkım 1973a: 435-438; Alkım 1973b: 62-65; Alkım 1973c: 5-16; Alkım 1974a: 23-28; Alkım 1974b: 553-556; Alkım 1974c: 50-53; Alkım 1975: 5-12; Alkım 1976a: 717-719; Alkım 1976b: 42-44; Alkım 1978a: Alkım 1978b: 23-27; 542-547; Kızıltan 1992: 213-241.

⁷ Bilgi 1989: 202-206; Bilgi 1990b: 212-215; Bilgi 1990c: 26-27.

⁸ Bilgi 1999a: 491-492; Bilgi 2001b: 1-35.

⁹ Özsait/Özsait 2002a: 79-95; Özsait/Özsait 2002b: 17-24; Özsait 2003: 129.

¹⁰ Özsait 1990a: 367-380; Özsait 1990b: 124-130; Özsait/Dündar 1997: 171-192; Özsait 1998: 145-147; Özsait/Özsait 1998: 457-468; Özsait/Özsait 2002a: 79-95; Özsait/Özsait 2002b: 17-24; Özsait 2003: 131-132; Özsait 2004: 276-277

¹¹ Özsait 1998: 149-151; Özsait/Özsait 1998: 457-468; Özsait 2000a: 73-74; Özsait 2002: 191-206; Özsait/Özsait 2002a: 79-95; Özsait/Özsait 2002b: 17-24; Özsait/Özsait 2002c: 527-552; Özsait 2003: 129-131; Özsait 2004: 277-278

¹² Özsait/Dündar 1997: 171-192; Özsait 1998: 147-148; Özsait/Özsait 1998: 457-468; Özsait/Özsait 2002a: 79-95; Özsait/Özsait 2002b: 17-24; Özsait 2004: 276

¹³ Özsait 1991: 45-54; Özsait/Özsait 1998: 457-468; Özsait/Özsait 2002a: 79-95; Özsait/Özsait 2002b: 17-24; Özsait 2006: 250-253.

¹⁴ Özsait 1989: 287-300; Özsait/Özsait 1998: 457-468; Özsait/Özsait 2002a: 79-95; Özsait/Özsait 2002b: 17-24; Özsait 2004: 276

¹⁵ Özsait/Koçak 1996: 273-292; Özsait/Özsait 1998: 457-468

ya ili Merkez¹⁶, Gümüşhacıköy¹⁷, Hamamözü¹⁸, Merzifon¹⁹, Suluova²⁰, Taşova²¹ ve Göynücek²² ilçeleri yoğun olarak araştırıldı ve pek çok Protohistotrik Çağ yerleşmesi saptanarak arkeoloji dünyasına tanıtıldı.

Oluz Höyük İle İlgili Genel Bilgiler

Orta Karadeniz Bölgesi'nin kara kesiminde yer alan Amasya ili sınırları içindeki Oluz Höyük (Yassı Höyük, Tepetarlar Höyüğü), Amasya-Çorum karayolunun 27. km'sindeki Gökhöyük Tarım İşletme Müdürlüğü arazisi içinde bulunmaktadır (bkz. Harita 1). Yeşilirmak'ın (antik *Iris*) önemli kollarından olan Çekerek Irmağı'nın (Hitit metinlerinde *Zuliya*²³, antik *Skylax*) güneyinden geçtiği verimli Geldingen Ovası'nın içinde konumlanmış olan Oluz Höyük (Res.2-4), tarafımızdan 1997-1999 yılları arasında gerçekleştirilen Amasya ili yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır²⁴. Buna karşın, H.H. von der Osten, Alişar Höyük kazısına başlamadan önce 1926-1927 yıllarında, Kızılırmak'ın batısı ile kavsi içinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları çerçevesinde, Amasya civarında incelemeler yaparken Olas ovasının kenarında büyükçe bir höyüğü ziyaret ettiğini belirtmekte²⁵ ve höyük hakkında başka hiçbir bilgi vermemektedir. Bu höyük, büyük olasılıkla Oluz Höyük olmalıdır. Von der Osten, ayrıca, söz konusu ovada 33 yıldır yörede yaşayan Alman bir ailenin çiftliği olduğunu ve onların kendisine araştırmaları sırasında yardım ettiklerini belirtmektedir²⁶. Bugün, Gökhöyük Tarım

¹⁶ Dönmez 1999a: 519-520; Dönmez 2000a: 234; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2002a: 268-271; Dönmez 2002b: 884-885; Dönmez 2003a: 214; Dönmez 2003b: 3; Dönmez 2005a: 468-497; Dönmez 2005b: 65-74.

¹⁷ Dönmez 1999a: 522; Dönmez 2000a: 234; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2005a: 468-497; Dönmez 2005b: 65-74.

¹⁸ Dönmez 2000a: 234-235; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303.

¹⁹ Dönmez 1999a: 521-522; Dönmez 2000a: 235; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2002a: 268-271; Dönmez 2002b: 884-885; Dönmez 2003a: 214; Dönmez 2003b: 3; Dönmez 2005a: 468-497; Dönmez 2005b: 65-74.

²⁰ Dönmez 1999a: 521; Dönmez 2000a: 235-236; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2002a: 268-271; Dönmez 2002b: 884-885; Dönmez 2005a: 468-497; Dönmez 2005b: 65-74.

²¹ Dönmez 1999a: 520-521; Dönmez 2000a: 236-237; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2002a: 268-271; Dönmez 2002b: 884-885.

²² Dönmez 2000a: 234; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2002a: 268-271; Dönmez 2002b: 884-885; Dönmez 2003a: 214; Dönmez 2003b: 3; Dönmez 2005a: 468-497; Dönmez 2005b: 65-74.

²³ Alp 1980: 48, 58.

²⁴ Dönmez 2000a: 234; Dönmez 2000b: 331; Dönmez 2001a: 303; Dönmez 2002a: 270-271; Dönmez 2002b: 885; Dönmez 2005a: 472-473; Dönmez 2005b: 67.

²⁵ Osten 1927: 140.

²⁶ Osten 1927: 139.

İşletme Müdürlüğü'nün bulunduğu alanın büyük bir bölümü yöre sakinleri arasında Alman Çiftliği olarak da bilinmektedir. Gözlek Köyü'nün 2 km kuzeybatısında, Toklucak (eski Oluz) köyünün ise yaklaşık 5 km doğusunda bulunan Oluz Höyük, Amasya-Çorum karayolunun 3 km güneyinde yer almaktadır (bkz. Harita 1). 280 x 260 m boyutunda, hemen hemen yuvarlak şekilli, ova seviyesinden yaklaşık 15 m yüksekliğindeki (deniz seviyesinden yüksekliği 478.78 m) Oluz Höyük yaklaşık 45 dönümlük bir alana sahiptir (bkz. Topografik Plan 1).

Önceki yıllarda yaptığımız yüzey araştırmalarında, yüzeyde gözlemlediğimiz çanak-çömleklerin değerlendirilmesi sonucunda Oluz Höyük'te İlk Tunç Çağı'ndan (M.Ö. 3500 – M.Ö. 2000) başlayarak Orta Tunç Çağı/Assur Ticaret Kolonileri Çağı ve Eski Hitit Dönemi (M.Ö. 2000 – M.Ö. 1450), Son Tunç Çağı/Hitit İmparatorluk Dönemi (M.Ö. 1450 – M.Ö. 1190), Orta Demir Çağı/Klasik Phryg Dönemi (M.Ö. 850 - M.Ö. 650) (Res. 37), Geç Demir Çağı/Geç Phryg Dönemi, (M.Ö. 650 – M.Ö. 330), Helenistik Çağ (M.Ö. 330-30) ile Ortaçağ (M.S. 10-14 yüzyıl) yerleşmelerinin olduğunu saptamıştık. Bunlara ek olarak bazı çanak-çömlek parçaları ile özellikle çakmaktaşı alet ve yongaların Kalkolitik Çağ'ın Erken (M.Ö. 5500 – M.Ö. 4500) ve Geç (M.Ö. 4500 – M.Ö. 3500) dönemleri ile Geç Neolitik Çağ (M.Ö. 6500 – M.Ö. 5500) yerleşmelerinin olası varlıklarına işaret ettiği bu sezon çalışmalarında gözlemlendi.

Oluz Höyük 2007 Yılı Kazı Çalışmaları

İlk defa bu yıl (2007) Bakanlar Kurulu Kararı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile başlatılan Oluz Höyük sistematik arkeolojik kazı çalışmaları 6 Ağustos-5 Eylül 2007 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yürütücü Sekreterliği²⁷ ve Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü (DÖSİMM)'in finansal destekleri ile 31 gün süre ile gerçekleştirildi. Kazının Bakanlık Temsilcisi görevini Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu elemanı Mehmet Ağırşöl yerine getirdi. Kazının başkan yardımcılığını İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. E. Emine Dönmez yaptı. Kazı heyeti İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendis-

²⁷ Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'nce desteklenmiştir. Proje No: 559.

liği Bölümü öğretim üyesi Yrd.Doç.Dr. Fethi Ahmet Yüksel ve Araş. Gör. Oya Tarhan Bal ile arkeolog-desinatör Burhan Gülkan (M.A.), sanat tarihçisi Sultan Şahin, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü yüksek lisans öğrencisi Gamze Çırtlık, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü stajyer lisans öğrencisi Ahmet Çakmak, Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü stajyer lisans öğrencisi Elif Arslanhan, Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü stajyer lisans öğrencileri Dilek Çevik, Fatma Emre, Kasım Ulaşkın, Musa Bektaş ve Hüseyin Aktürk'ten oluştu. Ayrıca İran uyruklu Demir Çağı uzmanı arkeolog Dr. Farshid İravani Ghadim kazı heyetinde yer aldı.

Amaçlar

Oluz Höyük kazılarına başlamamızın temel dört amacı bulunmaktadır;

1. Amaç: Orta Karadeniz Bölgesi Kara Kesimi'nde, tüm dönemleri ile temsil edilen bir yerleşmede kazı yapılarak bölge için sağlam bir kronolojik kurgu ile kültür evrelerinin oluşturulması.

Samsun-Bafra yakınlarında yer alan İkiztepe'de 1974 yılından bugüne değin geliştirilen kazılar, Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kıyı Kesimi'nin kronolojik kurgusunu ve kültürel evrelendirilmesini, kendisinden önce kazılmış olan Samsun-Dündartepe (Öksürüktepe), Tekkeköy ve Kavak-Kaledoruğu ile Sinop-Kocagöz Höyük'te kazılarının sonuçlarını da kullanarak belirli bir noktaya getirmiş bulunmaktadır. Ayrıca 2002 yılında gerçekleştirilen Sinop-Boyabat Kovuklukaya kurtarma kazısında ortaya çıkarılan taş temelli yapının özellikle çanak-çömlek buluntuları İkiztepe Geçiş Çağı kronolojik kurgusunda hiçbir sorun olmadığını kanıtlamıştır. Kovuklukaya yapısının Geç Evresi'nde el yapımı İlk Tunç türü çanak-çömlek ile çarkta şekillendirilmiş ve iyi elenmiş hamurlu Orta Tunç Çağı çanak-çömleğinin bir arada görülmesi bize İkiztepe I. Kültür Katı'nı yani Geçiş Çağı'nı çağrıştırmaktadır. M.Ö. 2100 ile 1750 yıllarına yani Orta Tunç Çağı I ve II'ye tarihlenen ve Geçiş Çağı²⁸ olarak da adlandırılan ve 6 mimari tabakadan oluşan İkiztepe I. Kültür Katı'nda²⁹, çark

²⁸ Geçiş Çağı Kültür Katı, M.Ö. 3. binyıldan M.Ö. 2. binyıla geçiş dönemi ile M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğini kapsamaktadır.

²⁹ İkiztepe M.Ö. 2. binyılı çanak-çömleğinin büyük bir kısmı çömlekçi çarkında şekillendirilmiştir. İyi elenmiş temiz bir hamura sahip olan bu tür çanak-çömlek ince mineral ve çok ince bitki katkıdır. Genellikle iyi ya da orta açkılı olan çark yapımı çanak-çömleğin yüzey renkleri açık portakaldan devetü-yüne kadar değişmektedir. M.Ö. 2. binyılı çark yapımı İkiztepe çanak-çömleği bu özellikleri ile İlk Tunç Çağı örneklerinden ayrılırlar. Bu çanak-çömleğin en yaygın formları olarak çanaklar, bardaklar, kadehler, çömlekler, çaydanlıklar ve ibrikler dikkati çekmektedir. Özellikle çanaklar ve çömlekler üzerinde

yapımı M.Ö. 2. Binyılı çanak-çömleğinin yanı sıra el yapımı İlk Tunç türü çanak-çömlekler de ele geçmiştir. Bu durum ve çanak-çömleklerin benzerliği, her iki yerleşmenin çağdaş olabileceğini göstermektedir.

2. Amaç: Amasya ilinin M.Ö. 2. binyılı kültürlerinin incelenmesi. Oluz Höyük'ün çok önem verdiğimiz M.Ö. 2. binyılı yani Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile Hitit Çağı kültürleri ile ortaya çıkacak olan mimari kalıntılar ile çanak-çömlek ve küçük buluntular, söz konusu bu kültürlerin kuzey yayılımı ile ilgili önemli bilgiler sunmaya adaydır. Yüzey araştırmaları sırasında ele geçmiş olan çanak-çömlek parçaları, Amasya'nın bu en büyük M.Ö. 2. binyılı yerleşmesindeki çok güçlü Hitit varlığını ortaya koymaktadır. Yaklaşık olarak 45 dönümlük bir alana sahip Oluz Höyük'ün, bu yerleşme büyüklüğü ile Hitit dönemine ait önemli bir kent olduğunu düşünmekteyiz. Bir Hitit kentinden beklenmesi gereken saray, tapınak gibi önemli yapılar ile çiviyazılı arşiv, geliştirilecek kazılarda ortaya çıkması büyük olasılık olan arkeolojik bulgulardır. Özellikle mühür, bulla ve çiviyazılı kil tablet gibi buluntuların ele geçmesi ile Oluz Höyük'ün Hitit ve belki de bir önceki dönem olan Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki adı saptanabilecek ve bulunduğu coğrafi ortamdaki komşu şehirler (örneğin Doğantepe), dağlar ve akarsuların (örneğin Yeşilirmak) isimleri de öğrenilebilecek ve Anadolu'nun M.Ö. 2. Bin yılı tarihi coğrafyasına çok büyük katkılar yapılabilecektir.

3. Amaç: Phryg kültürünün kuzeydoğu yayılımının incelenmesi. Yüzey araştırmalarında ele geçen özellikle boya bezekli çanak-çömlek parçalarından Oluz Höyük'ün Phryg kültürünün, farklı özellikler gösterse de, bir parçası olan Kızılırmak kavsî içi Demir Çağı çanak-çömlek geleneklerini barındırdığını söyleyebiliriz. Orta Karadeniz Bölgesi ile Orta Anadolu arasında bir geçiş noktasında yer alan Oluz Höyük'ün hem mimari ve hem de çanak-çömlek ile küçük buluntular sağlaması açısından yeni bulgularla Kızılırmak kavsî içi Demir Çağı kültürünün var olan sorunlarını aşmaya yardımcı olacaktır. Ayrıca Demir Çağı'nın M.Ö. 7. yüzyıl ile M.Ö. 4. yüzyılları

görülen üçgen kulplar bu dönem için çok tipiktir. Ayrıca çanakların boncuk şeklindeki dudakları (bead rim) yine bu dönemin karakteristik özellikleri arasındadır. Testiler, çaydanlıklar ve ibrikler üzerinde ise zarif dikey kulplar görülmektedir. Bunlara ek olarak yaygın olarak görülen bardakların çömlekçi çarkından ayrılması için diplerinin ip ile kesilmesi sonucu oluşan izler yine bu dönem çanak-çömleğinin tipik özellikleri arasındadır. İkiztepe M.Ö. 2. binyılı çark yapımı çanak-çömleğinin bir başka önemli özelliği ise bezemesiz oluşudur. (Alkım 1979: 153, res.5-15; Alkım 1983: 166-171, lev.I/1-5, II/1-3; Alkım 1984: 46-47, res.1-2; Alkım/Alkım/Bilgi 1988: 22-30, 89-91, lev.I-IX, XLIV-XLVII, LXVII/21-23, XCII/153-155a, XCIII/158, 161-162; Bilgi 1998:64; Bilgi 1999b: 143, çiz.3/A 1-3; Bilgi 1999c: 172, çiz.2/A 1-2; Müller-Karpe 2001: 430-442).

arasındaki dönemi olan ve Geç Demir Çağı olarak adlandırılan bölümünde bölgede varlıklarını bildiğimiz İskitler ile Medler ve Akamenidler'le ilgili yeni bulgular ortaya koyacağı düşünülebilir.

4. Amaç: Bölgenin Helenistik Çağ yerleşim mimari özellikleri ile çanak-çömlek ve küçük buluntularının incelenmesi. Pontos Krallığı gibi bir Helenistik Çağ Anadolu devletinin merkezi olan Amasya'nın, söz konusu bu dönemle ilgili herhangi bir yerleşmesi günümüze kadar kazılmamıştır ve bu dönemin mimarisi ile tabaka buluntuları bilinmemektedir. Helenistik Çağ'la ilgili bilinen en önemli bulgular Müze'ye çeşitli yollarla gelmiş olan sikkeler ile çanak-çömleklerdir. Helenistik Çağ'ın güçlü bir mimari tabaka ile varlığını yüzey araştırmalarımızda ele geçmiş olan çanak-çömlek parçaları işaret etmiştir. Oluz Höyük kazılarının Amasya yöresi Helenistik Çağ arkeolojisi ve tarihine önemli katkılar yapabileceği olasılığı çalışmalarımızın en önemli amaçlarından biridir.

Yöntem ve Bulgular

Oluz Höyük 2007 sezonu çalışmaları üç aşamalı olarak gerçekleştirildi;

1. Aşama: Topografik Plan Çalışmaları: Kazı çalışmaları ile koşut olarak sürdürülen topografik plan çalışmalarında (Res.5) Amasya ili DSİ Genel Müdürlüğünün verdiği teknik destekle Oluz Höyük'ün 1/1000 ve 1/500 ölçeklerinde topografik haritaları oluşturuldu³⁰.

2. Aşama: Arkeojeofizik Araştırma Çalışmaları: Arkeolojik alanların genel yapısında özellikle mimari kalıntıları oluşturan yapı malzemelerinin, bunları örten dolgu toprağından farklı olması, toprakaltının fiziksel özelliklerinin incelenmesi esasına dayanan jeofizik bilim dalının arkeolojik çalışmalarda da geniş uygulama alanı bulmasını sağlamıştır. Son yıllarda jeofizik yöntemlerden arkeolojik yerleşim alanlarında toprakaltındaki kalıntıların bilgilerini ortaya koymak için yoğun bir şekilde yararlanılmaktadır. Araştırmalarda özellikle sığ derinliklere ait bilgilerin çabuk, güvenilir ve ayrıntılı olarak elde edilmesine yönelik talebe koşut olarak cihaz ve yazılımlarda yüksek bir gelişim gözlenmektedir. Bu gelişmeler doğrultusunda Oluz Höyük'te hem bu dönem ve hem de gelecek yıllardaki sistematik arkeolojik kazılar için bir stratejik planlama yapabilmek amacıyla 6-9 Ağustos 2007 tarihleri arasında Yrd.Doç.Dr. Fethi Ahmet Yüksel ve Araş. Gör. Oya Tarhan Bal'dan oluşan bir ekip tarafından (Res.6-7) höyüğün orta kesimlerinde batı-doğu yönünde yaklaşık 2000 m²'lik bir alanda (bkz. Topografik Plan 2) jeoelekt-

³⁰ Söz konusu teknik destek için Amasya DSİ Genel Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç bilirim.

rik, jeomanyetik ve jeoradar (Ground Penetrating Radar-GPR) yöntemleri ile toprakaltındaki olası yapı kalıntılarına ait ayrıntılı derinlik, uzanım ve konum bilgilerine ulaşılmaya çalışıldı.

Oluz Höyük'ün arkeojeofizik araştırmaları ile ilgili değerlendirme çalışmaları halen İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü Laboratuvarı'nda devam etmektedir.

Oluz Höyük arkeojeofizik araştırmaları sonucunda arkeolojik araştırmalar için kazılacak alanlardaki mimari kalıntıların bulunduğu yerlerin seçiminde büyük kolaylık ve bununla bağlantılı olarak işgücü ve maddi kaynakların en uygun şekilde kullanımı sağlanmış olacaktır. Ayrıca, bu çalışmalardan elde edilecek veriler ile sonuçlar, Oluz Höyük'ün özellikle Demir Çağı (Frig kültürü) ve Hitit yapı katlarında kentleşme sürecindeki kültürel gelişimi ile sosyo-ekonomik yaşamına ışık tutacaktır.

3. Aşama: Arkeolojik Kazı Çalışmaları: Oluz Höyük kazı çalışmaları iki alanda gerçekleştirildi; A Açması ve B Açması (bkz. Topografik Plan 1 ve 2).

Birinci alan höyüğün en yüksek noktası olup, batı tarafta yer almaktadır. Bu kısımda A Açması olarak adlandırılan 30 x 10 m boyutunda toplam 300 m²'lik bir alanda ortalama 1,80 m derinleşildi. 478,78 m'den 477,00 m'ye kadar gerçekleştirilen bu derinleşme çalışmaları sonucunda üç yapı katı ile 12 adet insan iskeletine rastlandı. B Açması olarak adlandırılan ikinci alan çalışmaları höyüğün doğusunda yamaç üzerinde ve basamaklı olarak gerçekleştirildi.

Gerçekleştirilen yüzey toplaması ile kazı çalışmaları sırasında yüzey toprağı içi ile 1. Mimari Tabaka dolgusunda çok sayıda sırlı çanak-çömlek parçalarına rastlandı. Höyüğün yalnızca batı yarısında görülen ve herhangi bir mimari tabaka ile ilişkisi kurulamayan söz konusu bu çanak-çömlek parçalarının (Res.8-9) çok büyük olasılıkla en son yerleşim tabakasına ait olduğu, ancak tarım faaliyetleri ile erozyon sonucunda günümüze kadar ulaşamadığı kanaatine varıldı. Yoğun bir yerleşime işaret etmeyen, büyük olasılıkla bir ya da iki konutluk bir iskana ait olduğu düşünülen, çanak-çömlek parçalarının varlığı nedeniyle yerleşimin yüzey toprağı ile karışık ilk tabakası "0" olarak kodlandı. Çanak-çömlek parçaları üzerinde gerçekleştirdiğimiz ilk gözlemler sonucu bunların 10-14. yüzyıllara tarihlenebileceği düşünüldü. Yüzey toprağı içinde çok sayıda çeşitli dönemlere ait çanak-çömlek parçaları dışında ayrıca, Geç Demir Çağı'na ait pt 1 boğa ritonu parçası (Res.10), Asur Ticaret Kolonileri Çağı ya da Hitit Dönemi'ne tarihlenebilecek 1 tezgah ağırlığı (Res.40), çakmaktaşı 1 kesici ve 1 kazıyıcı ele geçti.

1. Mimari Tabaka'da ele geçen pt kiremit parçaları yapıların çatılarında kiremit kullanıldığına işaret etmektedir.

“0” Tabakasından sonra ve yüzey toprağının hemen altından başlayan mimari tabaka “1. Mimari Tabaka” olarak isimlendirildi. 478.78 ile 478.20 seviyeleri arasında yaklaşık 0,60 m'lik bir dolgu toprağı kaldırıldı. Yüzeyle yakınlığı nedeniyle tarım faaliyetleri, yoğun bir şekilde gerçekleştirilmiş yasadışı kazılar ve büyük olasılıkla “0” Tabaka'sının yerleşimcileri ve ayrıca yerleşme terk edildikten sonra gerçekleştirilmiş gömüler nedeniyle yoğun bir şekilde tahrip edilmiş olan 1. Mimari Tabakadaki mimari kalıntılar oldukça düzensiz ve dağınık bir görünüm verdi (bkz. Plan 1; Res.11). Yukarıda da belirtildiği gibi 1. Mimari Tabaka'da ortaya çıkan mimari kalıntılar, düzenli bir plan oluşturmaktan uzak, açmanın özellikle kuzey ve doğu kısımlarında yer alan irili ufaklı moloz taşlardan oluşturulmuş duvar temelleri parçaları ve döşeme kalıntılarında oluşmaktadır. Bu mimari tabakadan elde edilen bazı çanak-çömlek parçaları ile özellikle b.0078 olarak kodlanan çöp çukurunda ele geçirilen ve *Apameia* (Dinar; Phrygia) kökenli bronz bir sikkeden (Res.12-13) bu tabakanın M.Ö. 2. yüzyıl sonu ile M.Ö. 1. yüzyıl başlarına tarihlenebileceği sonucuna varıldı³¹. 1. Mimari Tabaka dolgusu içinde pt 1 kandil, 1 boncuk, 1 ağ ağırlığı, 1 nesne, 2 çömlek, taş 1 havan (Res.14), 1 sapantaşı, 1 ezgitaşı, 1 kaide, kemik 1 nesne, diş 1 delici, cam 1 boncuk, bronz 1 külçe ve kulp parçası ele geçti.

1. Mimari Tabaka kazı derinleşmesi sırasında basit toprak mezarlarda 5 adet insan iskeletine rastlandı (Sk.001, Sk.002, Sk.003, Sk.004, Sk.006). Bunlardan Sk.001 ile Sk.003 bebeklere ait olup yalnızca kafatası halinde saptanabildi. Sk.002 ise yalnızca 1 kaval kemiğinden ibarettir. Sk.004 ile Sk.006 ise yetişkinlere ait iskeletler olup, baş batıda olmak üzere doğruya doğru yatmakta, yüz güneye bakmakta ve kollara vücuda paralel uzanmaktadır. Yatış şekillerinden anlaşıldığı üzere bu mezarlar İslami Dönem'e ait olmalıdırlar.

1. Mimari Tabaka'dan sonra 478.20 m ile 477.00 m seviyeler arasında ortaya çıkarılan mimari kalıntılar 2. Mimari Tabaka olarak isimlendirildi. 2. Mimari Tabakanın 1. Mimari Tabaka düzeyinde olmasa da yine de yerleşme sona erdikten sonra yapılmış olan gömüler ve yasadışı kazılar nedeniyle oldukça tahrip edilmiş olduğu gözlemlendi. 2. Mimari Tabaka'da Pt 1 damga, 2

³¹ Kazımızda ele geçen sikkelerin tarihlendirilmesinde ve değerlendirilmesinde görüşlerini bizlerden esirgemeyen Prof.Dr. Oğuz Tekin ile Amasya Müze Müdürü Celal Özdemir'e teşekkürü borç biliriz.

ağırşak, 2 boncuk, 1 ağ ağırlığı, 1 biberon (Çiz.1; Res.15-16), 1 çanak (Çiz. 2, Res. 29), 1 çömlek parçası, 1 krater parçası (Res.17), taş 1 havaneli, 1 ezgitaşı, 1 ağırlık, 1 boncuk, mermer 1 kap ağız, 1 nesne, kemik 1 iğne, 1 nesne ve demir 1 plaka ele geçti.

Açmanın kuzey kısmında yer alan bir yapı kalıntısı 2. Mimari Tabaka'nın en sağlam mimari kalıntısı olarak dikkati çekmektedir. Kuzey-güney yönünde 8,60 m uzunluğunda bir duvar temeline sahip olan ve b.0031 olarak kodlanan yapının, bu duvarına güneye yakın bir kesimde 2,00 m uzunluğunda kısa bir duvar köşe yaparak birleşmektedir. Ortalama 0,75-0,80 m kalınlığında ve yer yer 0,50 m yüksekliğindeki yontulmamış irili ufaklı taşlardan çamur harç kullanılarak oluşturulmuş duvarlara sahip olan bu yapının güney ve batı bölümlerinin tahrip edilmiş olduğu, kuzey bölümünün ise büyük olasılıkla kuzey kesit duvarı içinde yer aldığı düşünüldü. Yapının kuzey-güney doğrultusundaki uzun duvarının doğu yüzüne birleşik olarak yassı taşlarla inşa edilmiş düzgün konturları olan bir taş döşeme ortaya çıkarıldı. b.0017 olarak kodlanan ve kabaca dikdörtgen şeklindeki bu döşeme kuzey-güney yönünde 2,50 m, batı-doğu yönünde ise 1,65 m uzunluğundadır. Büyük olasılıkla yapının bir kaldırımı olarak inşa edilmiş olan döşemenin yapının dış kesiminde yer aldığı anlaşıldı (bkz. Plan 2; Res.18).

Bu yapının yaklaşık olarak 4,00 m güneydoğusunda, açmanın doğu kesit kenarında yer alan oldukça sağlam bir duvar kalıntısı dikkat çekicidir. Mevcut uzunluğu yaklaşık 4,20 m olan ve 1,55 m'lik köşe bölümü doğu kesitin içine uzanan bu duvar kalıntısının ait olduğu yapının devamının 2008 yılında açmanın doğu yöne doğru genişletilmesi ile açığa çıkartılması planlandı. b.0084 olarak kodlanan söz konusu bu duvar temeli kalıntısının ortalama kalınlığı 0,80 m olup, ortalama yüksekliği 0,50 m.dir. Özellikle kuzey ucundaki taşların diğer bölümlerine göre daha iri olduğu gözlenen bu duvar temeli kalıntısının çamur harç ile inşa edilmiş olduğu anlaşıldı (bkz. Plan 2; Res.18).

A Açması'nın orta kesimlerinde uzun bir taş döşeme kalıntısı ile buna bağlı bir duvar temeli kalıntısı ortaya çıkarıldı. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan döşeme 5,50 m uzunluğunda ve 1,80 m genişliğinde olup, konturları tahribattan dolayı düzgün bir hat vermemektedir. b.0051 olarak kodlanan taş döşemenin güneydoğu kesiminin b.0056 olarak kodlanan bir mezar tarafından tahrip edildiği ve iskeletin (Sk.013) batı-doğu yönünde taş döşeme seviyesinin altına yerleştirildiği gözlenmiştir. Yüzü güneye bakan iskeletin

İslami döneme ait olduğu yatış şekline anlaşıldı. Bu döşemeye organik olarak bağlı olduğu gözlenen bir taş duvar temelinin döşemenin güneybatı köşesinden başlayarak batıya doğru düzgün bir şekilde uzandığı görüldü. 3,50 m uzunluğundaki bu duvar temeli ortalama 0,80 m kalınlığında ve 0,30 m yüksekliğindedir. Bu döşemenin yaklaşık olarak 1,75 m güneyinde dik-dörtgen bir plana sahip zayıf taş temel duvarları olan bir yapı kalıntısı ortaya çıkarıldı. Taş döşeme ile organik ilişkileri olduğu aradaki alanda yer alan ve büyük kısmı tahrip olmuş döşemenin devamı taş kalıntılardan anlaşılan bu yapının kısmen batı duvarı, kuzey duvarı ve doğu duvarı temellerinin korunmuş olduğu görüldü. 3,30 m uzunluğunda ve 0,40 m genişliğindeki batı duvarının orta bölümünün tahrip olduğu anlaşıldı. Köşeleri kalın ortası ise daha ince olan kuzey duvarı 2,25 m uzunluğunda ve ortalama 0,90 m kalınlığındadır. Yapının doğu duvarı 1,50 m uzunluğunda ve 0,60 m kalınlığındadır. Doğru duvarının hemen yanında beliren ve büyük bir kısmı doğu kesit duvarı içinde kalan ve büyük olasılıkla bir duvara ait taş dizisi ya bu duvarın bir onarım evresi olabilir ya da başka bir yapının batı duvarı olabilir (bkz. Plan 2; Res.18).

A Açması'nın güney kesiminde ise birbirleri ile ilişkili olduğu düşünülen ancak tahribat nedeniyle net bir plan vermeyen duvar temeli parçaları ile yine taş döşeme kalıntılarına rastlandı.

2. Mimari Tabaka dolgununda bulunan pt kiremit parçaları, yapıların çatılarında, 1. Mimari Tabaka'da olduğu gibi kiremit kullanıldığını göstermektedir.

İkinci Mimari Tabaka derinleşme çalışmaları sırasında basit toprak mezar türünde gömü yapılmış 7 adet insan iskeletine rastlandı (Sk.005, Sk.007, Sk.008, Sk.011, Sk.012, Sk.013 ve Sk.014). Sk.005 no'lu iskelet bir bebeğe ait olup yalnızca kafatası saptanabildi. Sk.012 no'lu iskelet yine bir bebeğe ait olup, diğerlerinin tümü yetişkinlere aittir. Bunlar baş batıda olmak üzere doğu yönüne doğru sırtüstü bir şekilde yatırılmışlardır. Yüzleri güneye bakan iskeletlerin kolları vücutlarına paralel olarak uzanmaktadır. Yatış şekillerinden ve yanlarında hiçbir buluntu ele geçmemesinden dolayı bu mezarların hepsinin İslami dönem gömüsü olduğu düşünüldü.

Kazı çalışmalarımızın ikinci bölümünü oluşturan B Açması höyüğün dolgununda yer almaktadır. Bu alanda 473,16 m.den 466,09 m'ye kadar bir derinleşme gerçekleştirildi. Höyüğün tabakalaşması konusunda ipuçları elde

etmek amacıyla yamaç üzerinde basamaklı sistemi kazı yöntemi kullanılarak çalışılan 30 x 10 m boyutlarındaki bu alanda toplam altı mimari tabaka saptandı (Res.19).

B Açması'nın batısındaki alanda yüzey toprağının kaldırılmasından sonra 473,16 m ile 472,00 m seviyeler arasında gerçekleştirilen derinleşme sonucunda 1. Mimari Tabaka'ya ait olan bir mimari komplekse ait kalıntılar ortaya çıkarıldı (bkz. Plan 3; Res.20). b.0003 olarak kodlanan yapı kompleksinin çeşitli mekanlara sahip olduğu gözlemlendi. Bu mekanlardan en büyüğünün kesin sınırları açmanın boyutları nedeniyle bulunamadı. Bu sezon çalışmalarında tamamı açığa kavuşturulamayan mekanın kuzey duvar temeli 8,50 m uzunluğa, 0,80 m kalınlığa ve ortalama 0,50 m yüksekliğe sahiptir. Yontulmamış ya da yarım işlenmiş moloz taşlardan inşa edilmiş olduğu gözlenen mekanın duvar temellerinin doğu ucuna yakın bir yerden köşe yaparak güneye doğru uzanan doğu duvarı ise 3,75 m uzunluğunda, 1,20 m kalınlığında ve ortalama 0,40 m yüksekliğindedir. Bu mekanın ait olduğu yapıya ait doğuya doğru başka mekanların da olduğu yapının kuzey duvarının doğuya doğru uzanmasından anlaşılmasına karşın, bu kısmın yüzey toprağına çok yakın olması nedeniyle tahrip edilmiş olduğu gözlemlendi. b.0005 olarak kodlanan bu mekanın özellikle kuzeydoğu ve güney kısımlarının yer yer tahrip olmasına karşın yassı ve düzgün taşlarla döşenmiş olduğu anlaşıldı. Kuzey duvarının orta kısımlarında ise doğu duvarının tamamı ile güney ve batı duvarının bir kısmı ayakta kalmış küçük bir mekan içinde atnalı şeklinde bir fırın ortaya çıkarıldı (bkz. Plan 3; Res.21). b.0015 olarak kodlanan ve yaklaşık 3,25 m x 4,00 m boyutlarındaki bu mekanın ortalama duvar kalınlığı 0,60 m, duvar yüksekliği ise 0,25 m'dir. Bu küçük mekanın aynı zamanda kuzey duvarının oluşturan ana mekanın kuzey duvarının güney yüzüne bitişik olarak kilden inşa edilmiş olan ve b.0014 olarak kodlanan fırın 0,85 m uzunluğunda 0,70 m genişliğinde olup ağız açıklığı 0,50 m ve duvar kalınlığı ise 0,15 m.dir. Ağız güneye bakan, kubbesi ve üst kısmı tahrip edilmiş olan fırının yalnızca kenar duvarları ise çok zayıf tabanı saptanabildi. Fırının yaklaşık olarak 1,30 m batısında küllü toprak içinde yarısından fazlası noksan bir çanak *in-situ* olarak ele geçirildi. b.0005 olarak kodlanan büyük mekanın kuzeyindeki alanın ise yer yer çöp çukurları ile tahrip edilmiş taş döşemeye sahip olan başka bir mekana ait olduğu gözlemlendi. Oldukça düzgün yerleştirilmiş yassı taşlarla yapılmış döşemenin en azından üç çöp çukuru ile bozulmuş olduğu gözlemlendi. Büyük olasılıkla mevcut açılan alan-

da herhangi bir duvar temel kalıntısı ile karşılaşılmadığından dolayı büyük olasılıkla bir avlu olabilecek alanın batısında batı-doğu yönünde yaklaşık 1,50 m uzunluğunda, 1,00 m genişliğinde ve 0,40 m yüksekliğindeki taştan oluşturulmuş duvar temeli kompleksin batıya doğru kapalı mekanlarla genişlediğine işaret etmektedir. b.0005 kodlu mekanın kuzeyinde duvar taş döşeme üzerinde ele geçen, ancak durumları iyi olmayan iki adet Pontus şehir sikkesi yapının tarihlenmesi açısından çok önemli bilgiler sağladı. M.Ö. 2. yüzyılın sonları ile M.Ö. 1. yüzyılın başlarına tarihlenen sikkeler yapının Helenistik Çağ'a tarihlenebileceğine işaret etmektedir. 1. Mimari Tabaka'da Pt 1 nesne, taş 1 ağırşak, 2 boncuk, dış 1 delici, bronz 1 külçe, demir 1 mızrakucu ve 1 çivi ele geçti.

B Açması 1. Mimari Tabaka'da ele geçen çok sayıdaki pt kiremit parçası, yapılarda çatı örtüsü olarak kiremit kullanımının yaygın olduğuna işaret etmektedir.

B Açması 5 x 10 m daha doğuya doğru uzatılarak yamaçta basamaklar oluşturulmaya başlandı. İlk basamakta 472,00 m ile 471,00 m arasındaki yaklaşık 1,00'lik dolgunun 2. Mimari Tabaka'ya ait olduğu anlaşıldı (bkz. Plan 3). Yamaç yüzeyine yakınlığı nedeniyle oldukça dar bir alanda saptanabilen ve büyük kısmı tahrip olmuş 2. Mimari Tabaka'ya ait mimari kalıntı olarak yalnızca 2,00 x 1,20 m boyutunda bir taş döşeme ortaya çıkarıldı. b.0048 olarak kodlanan taş döşemenin batı kesit içinde doğru uzandığı gözlemlendi.

Daha sonra devam eden 471,00 m ile 468,70 m arasındaki derinleşme çalışmaları sonucunda 3. Mimari Tabakaya ait mimari kalıntılar ortaya çıkarıldı. 3. Mimari Tabaka b.0006, b.0008, b.0041, b.0045 ve b.0048 no'lu buluntu yerlerinden oluşmaktadır. Açmanın kuzey kesiminde yüzey oldukça yakın olmaları nedeniyle oldukça tahrip olmuş ve bu nedenle de net bir plan vermeyen birtakım taş duvar temeli kalıntıları ile taş döşeme kalıntıları görüldü (bkz. Plan 3). 3. Mimari Tabaka dolgusunda pt 1 tezgah ağırlığı, taş 1 ağırşak, 1 havaneli ve demir 1 plaka ele geçti

B Açması 5 x 10 m daha doğuya doğru uzatılarak üçüncü basamak kazıldı. Bu basamakta 468,70 ile 467,00 m arasındaki derinleşme çalışmaları sonucunda b.0043, b.0044, b.0046, b.0062, b.0063 ve b.0065 no'lu buluntu yerlerinden oluşan 4. Mimari Tabakaya ait mimari kalıntılara ulaşıldı. Doğru kısmı yüzeye yakın olması nedeniyle tahrip edilmiş olan bu tabakanın batı kesiti önünde ise dağınık durumda birtakım taşlar ile çakıltaşı döşeme kalıntıları saptandı (bkz. Plan 3). Batı kesit önünde ise 1,40 m çapında ve 0,50

m derinliğinde bir çöp çukuruna (b.0046) rastlandı. 4. Mimari Tabaka'da pt 1 ağırşak, 1 boncuk, 1 testi (Res.22), 1 minyatür kap, dış 1 delici, çakmaktaşı 1 kesici ve demir 1 kulp parçası ele geçti.

Açma, 5 x 10 m boyutunda yine doğuya doğru genişletilerek 467,00 m ile 464,80 m arasındaki derinleşme çalışmaları sırasında büyük olasılıkla bir konutun avlu kısmına ulaşıldı. b.0061, b.0062, b.0067 ve b.0068 no'lu buluntu yerlerinden oluşan 5. Mimari Tabaka'ya ait olduğunu saptadığımız bu avlunun kuzey kesiminde batı kesit içinde yer alan bir yapının atık su kanalının bir kısmı ortaya çıkarıldı (bkz. Plan 3). Bazı kısımları pişmiş toprak levhalarla oluşturulmuş olan 0,40 m genişliğinde ve 0,30 m derinliğindeki atık su kanalının doğuya doğru 1,50 m devam ettikten sonra köşe yaparak kuzeye döndüğü ve 2,00 m kadar bu kısımda uzadığı saptanabildi. Bu basamağın kazılması sırasında ise özellikle yamaç kısımlarına yakın alanlarda iki çukur içinde karışık durumda 4 yetiškine ait iskeletler bulundu. Sk.009 ve Sk.010 olarak numaralanan iskeletler yüzeye oldukça yakın bir konumda ve dağınık halde ele geçti. Batı kesite yakın bir alanda büyük olasılıkla dar bir çukur içinde Sk.015 ve Sk.016 no'lu iskeletlerin iki yetiškine ait olduğu ve bunların karışık bir şekilde olduğu anlaşıldı. İki yetiškine ait iskeletlerin bir mezara bilinçli olarak konulmasından ziyade, bir çukura gelişigüzel atılmış olduğu gözlemlendi. Bu çukurdan 3 adet küçük cam boncuk ele geçti. Avlunun orta kısımlarında ise ayrıca bir duvar temeline taşlar ortaya çıkarıldı. 5. Mimari Tabaka'da ayrıca pt 1 ağırşak bulundu.

B Açması'nın beşinci ve son basamağı yine doğuya doğru 5 x 10 m genişleyerek oluşturuldu. b.0064 no'lu buluntu yerinden oluşan 6. Mimari Tabaka'nın kültür toprağında, 464.80 m ile 462.80 m'ler arasında yaklaşık 2,00 m derinliğe ulaşılan bu basamakta herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmadı. 6. Mimari Tabaka'da taş 1 mühür, çakmaktaşı 1 kesici ve demir 1 civi ele geçti.

Değerlendirme ve Sonuç

Toplam 31 gün süren ve iki açmada 600 m²lik bir alanda gerçekleştirilen Oluz Höyük 2007 kazı çalışmaları sonucunda toplam 6 mimari tabaka saptandı. A ve B açmalarının ilk iki tabakalarının birbirleri çağdaş oldukları özellikle ele geçen sikke ile çanak-çömlek parçalarının değerlendirilmesinden anlaşıldı. Bu bağlamda Oluz Höyük'ün "0" Tabakası Ortaçağ'a (10-14. yüzyıllar), 1. Mimari Tabaka'sı Helenistik Çağ'a (M.Ö. 2. yüzyıl sonu ile M.Ö. 1. yüzyıl başı), 2. Mimari Tabaka'sı ise Geç Demir Çağı'nın Geç

Evresi'ne (M.Ö. 4-3. yüzyıl) tarihlenebilir. B Açması'nda saptadığımız 3 ve 4. mimari tabakalar Geç Demir Çağı'nın Erken Evresine (M.Ö. 6-5. yüzyıllar), 5. Mimari Tabaka Orta Demir Çağı'na (M.Ö. 7. yüzyıl), 6. Mimari Tabaka ise tam kesin olmamakla birlikte Erken Demir Çağı ya da Son Tunç Çağı yani Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlendirilebilir.

Oluz Höyük Tabakalaşması Ön Sonuçlar				
Dönem	M.Tabaka	Tarihler	Açma	Yorumlar
Ortaçağ	0	10-14yy.	A	Sırlı ç-ç
Helenistik Çağ	1	M.Ö. 2.yy sonu M.Ö. 1.yy başı	A ve B	Apameia ve Pontus şehir sikkeleri Yapı kompleksi
Geç Demir Çağı Geç Evre (Geç Phryg 1 Kültürü)	2	M.Ö. 4. ve 3. yy	A ve B	Boya bezekli ç-ç
Geç Demir Çağı Erken Evre (Geç Phryg 2 Kültürü ve Akhaimenid)	3	M.Ö. 5. yy	B	Boya bezekli ç-ç
Geç Demir Çağı Erken Evre (Geç Phryg 2 Kültürü ve Akhaimenid)	4	M.Ö. 6. yy.	B	Boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Klasik Phryg Kültürü)	5	M.Ö.. 7. yy.	B	Boya bezekli ç-ç
Erken Demir Çağı? Son Tunç Çağı?	6	M.Ö. 12. yy	B	Taş mühür

“0” Tabakası çanak-çömlek parçaları yukarıda da değindiğimiz gibi kabaca 10-14. yüzyıllara tarihlenebilir. Bu tarihler Oluz Höyük'te bir Ortaçağ daha doğrusu Geç Bizans Dönemi yerleşmesine işaret etmektedir. Tabula Peutingeriana'da *Amaseia*'dan (Amasya) *Euchaita*'ya (Çorum, Mecitözü, Beyözü –eski Avkat- Köyü) uzanan yol üzerinde, *Amaseia*'nın batısında ve 16 Roma mili uzağında yer alan *Virasia* adlı bir yerleşme³² (bkz. Harita 2), Oluz Höyük'ün Geç Bizans Dönemi'ndeki durumu için önemli ipuçları vermektedir. Büyük ölçüde Tabula Peutingeriana'dan faydalananak hazırlanmış olan *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*³³ adlı çalışmada Amasya'nın güneybatısına yerleştirilmiş olan *Virasia* (bkz. Harita 3), konumu ile Oluz Höyük'ün yaklaşık 5 km kuzeyinde yer alan Doğan-tepe (eski Zara) ile yer bakımından aşağı yukarı uyusmaktadır. 16 Roma

³² Weber 1976: 63, segment VIII 4 m.

³³ Talbert 2000.

mili kilometreye çevrildiğinde yaklaşık 24 km ulaşmaktadır. Doğantepe bugün Amasya'nın yaklaşık 27 km güneybatısındadır. Bunlara ek olarak, Doğantepe'de bir Roma miltaşının yer alması³⁴, *Amaseia*'dan *Euchaita*'ya giden yolun buradan geçtiğini ve söz konusu yol üzerinde yer alan *Virasia*'nın da Doğantepe ile eşitlenebileceğine işaret etmektedir. Son olarak *Virasia* ile Doğantepe'nin eski adı olan Zara'nın az da olsa fonetik benzerliği, Doğantepe ile *Virasia* eşitliğini desteklemektedir.

Bu değerlendirmelerin ışığında, Doğantepe'nin 5 km güneyinde yer alan Oluz Höyük'ün, "0" Tabakası'nda ele geçmiş olan ve 10-14. yüzyıllara tarihlenen çanak-çömlek parçaları (Res.8-9) nedeniyle, büyük olasılıkla Doğantepe'ye yani *Virasia*'ya bağlı, birkaç konuttan oluşan çiftlik tarzı küçük bir yerleşme olduğu düşünülebilir.

Helenistik Çağ'a (M.Ö. 2. yüzyıl sonu ile M.Ö. 1. yüzyıl başı) tarihlenen 1. Mimari Tabaka, özellikle B Açması'nda ortaya çıkarılan ve oldukça büyük olduğunu düşündüğümüz bir komplekse ait olan taş temelli ve fırınlı yapı ile dikkati çekmektedir (bkz. Plan 3; Res.20-21). Boyutları ve sınırları henüz tam olarak açığa çıkarılamayan bu yapı ilk gözlemlerimize göre, genel mimari karakteri, taş temelleri ve taş döşemeleri bakımından Bakü-Ceyhan-Tiflis Ham Boru Hattı Projesi çerçevesinde 2004 yılında kazılan Sivas Akpınar Köyü Ziyaret Suyu yerleşmesi³⁵ ile benzerlik göstermektedir. Ele geçen sikke ve küçük buluntulardan M.Ö. 2. yüzyılın sonundan itibaren yerleşim görmeye başlayan ve tek bir yapı katından oluşan Ziyaret Suyu, Oluz Höyük'ün 1. Mimari Tabakası ile tamamıyla çağdaştır. Önümüzdeki yıllarda B Açması'nın genişletilmesiyle tamamını ortaya çıkarmayı planladığımız mimari kompleksin plan olarak Ziyaret Suyu yapılarıyla ne ölçüde benzediği de anlaşılacaktır. Yozgat'ın Sorgun ilçesi yakınlarındaki Çadır Höyük'te de Oluz Höyük 1. Mimari Tabaka ile çağdaş yapı katlarının olduğu bilinmektedir³⁶. Gerçekten hem Ziyaret Suyu, Çadır Höyük ve hem de Oluz Höyük'ün yer aldığı Kızılırmak kavsii içinde çok sayıda yerleşmede Helenistik Çağ tabakaları olduğu gerek yüzey araştırmaları gerekse bölge müzelerindeki çanak-çömlek ve sikkelerden bilinmesine karşın, bugüne değin söz konusu bu dönem ile ilgili olarak maalesef yeterli ve doyurucu bilgi sunan yayın ve değerlendirmeler yapılmamıştır. 1. Mimari Tabaka

³⁴ French 1988a: 27; French 1988b: Map 12 (066).

³⁵ Ortaç 2006: 339-350.

³⁶ Gorny/McMahon/Paley/Steadman/Verhaaren 2002: 123; Paley 2006: 359.

çanak-çömleklerin bazıları üzerinde görülen ve bir ölçüde de olsa Demir Çağı boya bezeme geleneklerini yansıtan bu çanak-çömlekler (Res.23-24) için Orta Anadolu Helenistik Çağ Yerel Boya Bezekli Çanak-Çömleği teriminin kullanılması gerektiğine inanmaktayız³⁷.

A Açması 1. Mimari Tabaka dolgusu içinde ele geçmiş olan mermer bir kap oldukça dikkat çekicidir (Res.14). Dışa açılan düz ağız kenarlı, dibe doğru daralan gövdeli ve yükseltilmiş düz dipli kap, sığ bir kase görünümündedir. Kabin ağız kenarı dışında simetrik olarak yerleştirilmiş 3 adet dikdörtgen biçimli tutamak ile stilize bir boğa başını yansıtan oluk biçimli bir akitacak yer almaktadır. Kabin iç bölümü ile akitacak arasına sıvının akması için yuvarlak bir delik açılmıştır. Söz konusu havanın yakın benzerleri özellikle Batı Anadolu ile Ege Dünyası'nda görülmektedir. Oluz Höyük örneği şimdilik bu kapların en doğuda ele geçmiş örneğini oluşturmaktadır. Bu kabin çok yakın bir benzeri Halûk Perk Müzesi'nde yer almaktadır. Hem bir havaneline sahip olması ve hem de tüm yüzeyi koyu kırmızı boya izi ve kalıntısı ile kaplı olan Halûk Perk Müzesi örneği, Oluz Höyük mermer kabının da bir havan olabileceği düşündürmektedir. Ayrıca, Çanakka- le Müzesi'nde korunmakta olan çok sayıdaki benzer mermer kap ve havaneleri³⁸ için de benzer düşünceler dile getirilmiştir. Oluz Höyük mermer kabının diğer bir önemi, mimari tabaka içinde ele geçmiş olmasıdır. M.Ö. 2-1. yüzyıllara tarihlenen 1. Mimari Tabaka buluntusu olması nedeniyle, söz konusu müzelere arkeolojik kazı dışında çeşitli yollarla gelen benzer örneklerin tarihlenmesinde belirleyici bir rol oynamaya adaydır. Ayrıca, benzer mermer kapların Anadolu'da oldukça geniş bir alanda görülmesi, bunların ele geçtiği yerleşmelerde üretilmediğini, büyük olasılıkla belli atölyelerde imal edilerek ticaretinin yapıldığına işaret etmektedir.

Oluz Höyük hem M.Ö. 2. yüzyıl sonu ve M.Ö. 1. yüzyıl başına tarihlenen 1. Mimari Tabakası, hem de söz konusu bu tabakaya kesintisiz bir geçişle saptanan 2. Mimari Tabakası ile genel olarak Helenistik Çağ olarak anılan M.Ö. 4, 3, 2 ve 1. yüzyılların kültürel portresini günümüz bilgileri ışığında çizebilecek tek yerleşme niteliğindedir. Bugüne değin Helenistik ya da "Galat" olarak isimlendirilen Kızılırmak kavsî içi M.Ö. 4. ve 3. yüzyıl yerleşmelerinin özellikle çanak-çömlek gelenekleri çerçevesinde yeniden

³⁷ Bu terimin ilk önerisi ve tartışmalar için bkz. Dönmez 2001b: 94.

³⁸ Tömbül 2006: 254-262.

belirlenecek bir terim ile adlandırılması gerektiği ile ilgili ilk görüşlerimizi birkaç yıl önce Amasya Müzesi'nde saptadığımız ve önemli olduklarını fark edip yayınladığımız sarmaşık motifleri içeren iki çanakla ilgili yazımızda belirtmiştik³⁹. Bu görüşlerimizin doğru yönlere işaret ettiği Oluz Höyük 2. Mimari Tabaka çanak-çömleği ortaya çıkınca anlaşılmaya başlanmıştır. Oluz Höyük 2. Mimari Tabaka çanak-çömleği birkaç ithal parça (Res.25) hariç tümüyle Orta Anadolu Geç Demir Çağı çanak-çömleğinin boya ve teknik gibi geleneklerini taşımaktadır ve organik devamı niteliğindedir (Res.26-28). Bu nedenlerle, Oluz Höyük politik olarak Pontus Krallığının territoryumunda olmasına rağmen, Helenistik Çağ çanak-çömlek teriminin özelde Oluz Höyük, genelde ise özellikle Kızılırmak kavsının kuzey kesimi ve ya da başka bir deyişle Yeşilirmak Havzası yerleşmeleri için kullanılmasının artık tartışılmaya başlanmasının zamanının geldiğini düşünmekteyiz. Oluz Höyük⁴⁰ ve yüzey araştırmaları ile saptanan pek çok yerleşme⁴¹ dışında Kara Samsun/*Amisos*⁴², Maşat Höyük⁴³, Boğazköy⁴⁴, Alaca Höyük⁴⁵, Eskiypar⁴⁶, Hacı Bektaş Höyük⁴⁷, Kaman Kalehöyük⁴⁸, Kırşehir Höyük⁴⁹, Alishar Höyük⁵⁰ ve Büyüknefesköy/*Tavium*'da⁵¹ yani Kızılırmak kavsi içinin neredeyse tüm kesimlerinde görülen bu çanak-çömlek bugüne değin Galat Seramiği⁵², Galat denilen Seramik⁵³, Helenistik Çağ'da Kızılırmak Havzası Boyalı Kapları/Seramikleri⁵⁴, Helenistik Çağ'da Kızılırmak Havzası Boyalı

³⁹ Dönmez 2001b: 89-99.

⁴⁰ Dönmez/Dönmez 2007: Res.4, 14, 16-18.

⁴¹ Özsait/Özsait 2003: 323-342.

⁴² Akarca 1960: 142-146.

⁴³ Özgüç 1982: Lev.72/5-6.

⁴⁴ Bossert 1957: Abb. 54a.

⁴⁵ Koşay/Akok 1966: Lev.71-72.

⁴⁶ Bayburtluoğlu 1979: Lev.181/31-33.

⁴⁷ Balkan/Sümer 1968: Res.17, Çiz.12.

⁴⁸ Mikami/Omura 1988: Res.14/8; Mori/Omura 1990: Res.10/5; Omura 1991: Res.9/6.

⁴⁹ Alkım 1956: Res.17 a-b, 19, 20 a-b, 21-23.

⁵⁰ Osten 1937: Fig.63/22, 64/4-5, 65, Pl.V/3.

⁵¹ Bittel 1942: Abb.17/a-d; Strobel/Gerber 1999: Abb.14.

⁵² Zahn 1907: 638.

⁵³ Maier 1963: 238; Bittel 1974: 227.

⁵⁴ Zoroğlu 1979: 345, 354.

Yerli Seramiği⁵⁵, Kızılırmak Havzası Kapları⁵⁶, Pontus Yerli Seramiği⁵⁷ gibi isimlerle anılmıştır. Gerçekte M.Ö. 10 ve 9. yüzyıllardan itibaren kesintisiz olarak Orta Anadolu Demir Çağı boya bezekli çanak-çömleklerinin geleneksel özelliklerini sürdüren, ancak bir yanda da dış etkileri bünyesinde toplayan, bölge çanak-çömlek atölyelerinin üretiminden başka bir şey olmayan bu çanak-çömlek grubu için yukarıda bugüne değin önerilmiş terimler anlamlı görünmemektedir. Bu çanak-çömlek grubu için Orta Anadolu Geç Demir Çağı Geç Evre Boya Bezekli Çanak-Çömleği terimi⁵⁸ hem coğrafi ve hem de dönemsel açıdan anlamlıdır. Bu bağlamda şimdilik M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllara ait olduğunu düşündüğümüz Oluz Höyük 2. Mimari Tabaka'nın Geç Demir Çağı Geç Evre olarak isimlendirilmesinin doğru olacağı kanısını taşımaktayız.

2. Mimari Tabaka moloz toprağı içinde ele geçmiş olan bazı buluntular özellikleri nedeniyle oldukça önem taşımaktadırlar. İlk buluntu kadın göğsü şeklinde özel bir kaptır (Çiz.1; Res.15-16). Ucu delik olan bu kabın büyük bir olasılıkla bir biberon işlevi de gören, ancak, Ana Tanrıça yani Kybele kültü ile ilgili bir buluntu olduğunu düşünmekteyiz. Bölgede özellikle Maşat Höyük, Boğazköy, Hacıbektaş Höyük, Alishar ve Topaklı'dan bildiğimiz Ana Tanrıça kültü ile ilgili kapların⁵⁹ farklı şekildeki bir örneği olduğunu bu aşamada söyleyebiliriz. Biberonun tüm yüzeyi açık renk zemin üzerine kahverenginin tonları ile iri üçgenler ve baklava dilimi motifleri ile bezenmiştir. Bu iri ve uzun üçgen motifler, Doğu Anadolu⁶⁰, Azerbaycan⁶¹ ve Batı İran'da⁶² Urartu sonrası yayılım alanı bulmuş olan "triangle ware" adı verilen Geç Demir Çağı boya bezekli çanak-çömleği geleneğine çok benzemektedir. Bunun dışında S profilleri ile dikkati çeken koyu kırmızı astarlı bazı çanaklar (Çiz.2-3; Res.29), formları ile Akamenid çanaklarını çağrıştırmaktadır.

⁵⁵ Zoroğlu 1981: 239; Zoroğlu 1983: 135.

⁵⁶ Zoroğlu 1986: 459.

⁵⁷ Akarca 1960: 142.

⁵⁸ Bu terimin ilk önerisi ve tartışmalar için bkz. Dönmez 2001b: 94.

⁵⁹ Bu konu ile kaplar ve kaynakça için bkz. Dönmez 2001c: 707-718.

⁶⁰ Doğu Anadolu'dan, Karagündüz Höyüğü'nden tipik örnekler için bkz. Sevin 1998: Lev.3/1-5, 4/5-6.

⁶¹ Azerbaycan'dan, Hezerlu Kalesi ve Bukan Bölgesi'nden tipik örnekler için bkz. Dyson 1999: Fig. 8a/e-f, 8b/a-e.

⁶² Batı İran'dan, Hasanlu'dan tipik örnekler için bkz. Dyson 1999: Fig.3/b.

Diğer buluntu ise oldukça büyük bir kraterine ait boyun ve gövde parçasıdır (Res.17). Kraterin boyun kısmında bugüne değin Orta Anadolu Demir Çağı çanak-çömleği repertuarında görmediğimiz bulut şeklinde bir motif ile boynuzları çok abartılı ve değişik bir şekilde yapılmış olan ve karşılıklı durduğu anlaşılan geyik figürlerinin başları görülmektedir. Bu krater açık renk zemin üzerine kahverenginin tonları kullanılarak bezenmiştir. Her iki eser de (biberon ve krater) 2. Mimari Tabaka toprağının moloz toprağı içinde bulunmuş olsalar da, bezeme özellikleri bakımından M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllardan ziyade M.Ö. 6. ve 5. yüzyılları işaret etmektedir. Bu buluntular *in situ* ele geçemedikleri için, büyük bir olasılıkla yasadışı kazılar sonucu karıştırılan toprakla birlikte buldukları konuma geldikleri ve 2. Mimari Tabaka'nın altında belirmeye başlayan 3. Mimari Tabaka'ya, başka bir deyişle Geç Demir Çağı'nın Erken Evresi'ne ait olmalıdırlar.

Oluz Höyük 4. Mimari Tabaka'da ele geçen gaga ağızlı bir testi form itibarıyla tanıdık olmasına karşın, bezeme düzenlemesi, yüzeyinde açık renkli alan ya da panelin yer almaması ve gövdesi üzerinde koyu devetüyü astarın üzerine koyu kahverengi ile yapılmış tek merkezli daire ve gamalı haç motifleriyle oldukça ilginçtir (Res.22).

Yukarıdaki tanıtılan eserler dışında, Oluz Höyük'ün gerek yüzey toprağı içinde ve gerekse 2, 3, 4 ve 5. mimari tabakalarında ele geçen yüzlerce boya bezekli Demir Çağı çanak-çömlek parçası (Res.30-36), yerleşmenin bugüne değin Demir Çağı boya bezekli çanak-çömlekleriyle ünlü olan ve hatta Alişar IV ve Alişar V gibi bu kültüre çanak-çömlek gruplarıyla adını veren Alişar Höyük'le eşdeğer belki de daha zengin çanak-çömlek atölyelerine sahip olabileceği hususunu ilk gözlemlerimiz olarak belirtmek isteriz.

Bu ilk sezonun belki de en dikkat çekici buluntusu 6. Mimari Tabaka dolgu toprağı içinde ele geçen ve Hitit kültürü özellikleri gösteren düğme şeklindeki ip delikle taş bir mühürdür⁶³. Oluz Höyük'ün kuşuçuğu 5 km kuzeyinde yer alan Doğantepe'de (Res.38) tesadüfen bulunmuş olan tunçtan tanrı heykelciğı (Res.39) ile mühürlerden⁶⁴, yörede güçlü ve önemli bir Hitit varlığı bilinmekteydi. Oluz Höyük kazılarına başlamamızın bir nedeni de yörenin Hitit Dönemi'ndeki arkeolojik ve tarihi coğrafya sorunlarına ışık tutmaktı. Bu nedenle zaten yüzeyde çok sayıda saptadığımız Hitit çanak-çömlek parçası ile pt tezgah ağırlığının (Res.40) yanı sıra ele geçen bu mü-

⁶³ Söz konusu bu mührün değerlendirme ve yayın çalışmaları kazımızın Hititoloji uzmanları Yrd. Doç.Dr. Meltem Doğan-Alparslan ve Yrd.Doç.Dr. Metin Alparslan tarafından sürdürülmektedir.

⁶⁴ Alp 1963: 91-126.

hür, Oluz Höyük'te önemli bir Hitit yerleşmesinin varlığına güçlü bir biçimde işaret etmektedir.

Bu sezon kazı çalışmaları sırasında kazievi olarak Amasya İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından tahsis edilen Gökhöyük Tarım Meslek Lisesi Misafirhanesi'ni kullandık. Önümüzdeki sezondan itibaren ise, Milli Eğitim Müdürlüğü'ne yapmış olduğumuz başvuru sonucunda, Oluz Höyük'e yaklaşık 5 km mesafedeki Gözlek Köyü'nün İlkokulu kazı başkanlığımıza kazı evi olarak 25 yıl süreyle tahsis edilmiştir.

Oluz Höyük sistematik arkeolojik kazılarını gerçekleştirmemize izin veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürlerimizi sunarız. Kazılar için finanssal destek sağlayan Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü (DÖSİMM) ile İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne teşekkür ederiz. Ayrıca konaklamamızdaki yardımları için Amasya İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne, Gökhöyük Tarım Meslek Lisesi Müdürlüğü'ne, kazı sırasında yaptıkları yardım ve gösterdikleri yakınlık nedeniyle Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Amasya Müze Müdürlüğü, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü, Amasya Valiliği, Amasya Belediye Başkanlığı, Gökhöyük Tarım İşletmeleri Müdürlüğü, Göynücek Sağlık Meslek Lisesi Müdürlüğü ile Gözlek Köyü Muhtarlığına teşekkürlerimizi sunarız.

KAYNAKÇA

- Akarca 1960: A. Akarca. "Yerli Pontos Seramiği", *V. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: 142-146.
- Alkım 1956: U.B. Alkım. "Kırşehir Hüyükü ve Topraküstü Buluntuları", *Bulleten XX/77*: 61-77.
- Alkım 1972a: U.B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları", *Bulleten XXXVI/143*: 422-426.
- Alkım 1972b: U.B. Alkım. "Recent Archaeological in Turkey-Samsun Province", *Anatolian Studies XXII*: 56.
- Alkım 1973a: U.B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları", *Bulleten XXXVII/147*: 435-438.
- Alkım 1973b: U.B. Alkım. "Tilmen Höyük and Samsun Region", *Anatolian Studies XXIII*: 62-65.
- Alkım 1973c: U.B. Alkım. "Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları (1971)", *Türk Arkeoloji Dergisi XX-2*: 5-16.

- Alkım 1974a: U.B. Alkım. "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-2*: 23-28.
- Alkım 1974b: U.B. Alkım. "Samsun Bölgesinde 1973 Çalışmaları", *Belleten XXXVIII/151*: 553-556.
- Alkım 1974c: U.B. Alkım. "Samsun Region, 1973", *Anatolian Studies XXIV*: 50-53.
- Alkım 1975: U.B. Alkım. "Samsun Bölgesi Çalışmaları (1973)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXII-7*: 5-12.
- Alkım 1976a: U.B. Alkım. "1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı", *Belleten XL/160*: 717-719.
- Alkım 1976b: U.B. Alkım. "Ikiztepe and Samsun Survey", *Anatolian Studies XXVI*: 42-44.
- Alkım 1978a: U.B. Alkım. "1977 Dönemi İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları", *Belleten XLII/167*: 542-547.
- Alkım 1978b: U.B. Alkım. "Ikiztepe and Samsun Region, 1977", *Anatolian Studies XXVIII*: 23-27.
- Alkım 1979: U.B. Alkım. "Ikiztepe Kazısı: İlk Sonuçlar", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt I. Ankara: 151-157.
- Alkım 1984: U.B. Alkım. "Ikiztepe Kazısının Arkeolojik Sonuçlarına Toplu Bir Bakış", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I*. Ankara: 46-51.
- Alkım 1983: H. Alkım. "Ikiztepe Kazılarında Arkeometrik ve Arkeolojik Yöntemlerin Uygulanması ile Beliren Kronoloji Sorunları", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri III*. Ankara: 163-199.
- Alkım/Alkım/Bilgi 1988: U.B. Alkım, H. Alkım ve Ö. Bilgi. *Ikiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları/The First and Second Seasons' Excavations (1974-1975)*. TTKY. Ankara.
- Alp 1963: S. Alp. "Amasya Civarında Zara Bucağında Bulunan Hitit Heykeli ile Diğer Hitit Eserleri", *Anadolu/Anatolia VI*: 91-126.
- Alp 1980: S. Alp. "Die Hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat Höyük", *Belleten XLIV/173*: 25-60.
- Bayburtluoğlu 1979: İ. Bayburtluoğlu. "Eskiyapar Phryg Çağı' VIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt I. Ankara: 93-303.
- Balkan/Sümer 1968: K. Balkan ve O. Sümer. "1967 Yılı Hacı Bektaş (Suluca Karahöyük) Kazısı Önraporu", *Türk Arkeoloji Dergisi XVI-2*: 15-19.
- Bilgi 1989: Ö. Bilgi. "Ikiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*. Ankara: 201-210.
- Bilgi 1990: Ö. Bilgi. "Ikiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*. Ankara: 211-220.
- Bilgi 1990c: Ö. Bilgi. "Ikiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *Höyük I*: 25-28.

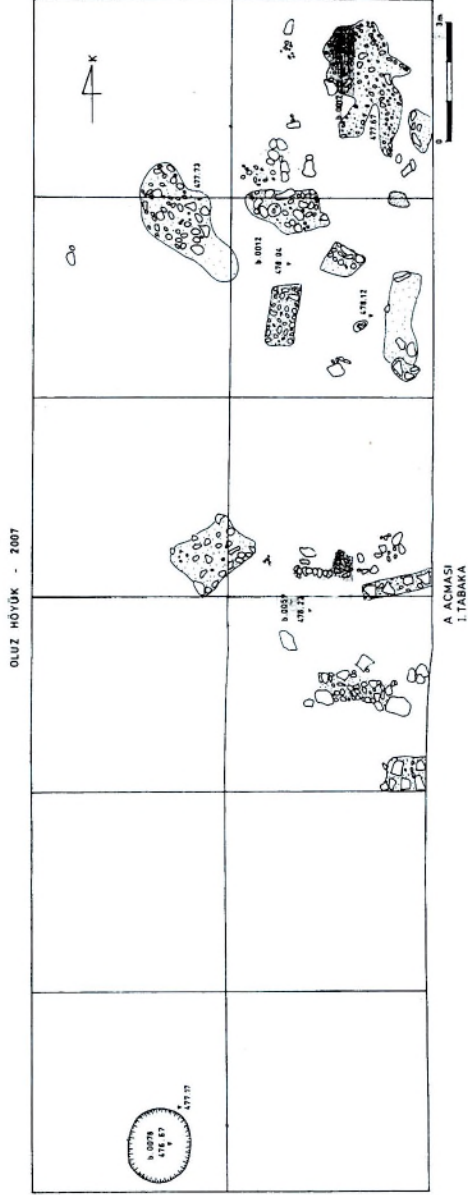
- Bilgi 1998: Ö. Bilgi. "M.Ö. 2. Binyılda Orta Karadeniz Bölgesi", *III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi*. Ankara: 63-75.
- Bilgi 1999a: Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*. Ankara: 485-505.
- Bilgi 1999b: Ö. Bilgi. "Samsun-İkiztepe Arkeolojik Kazıları Tepe III Çalışmaları. 1993 ve 1994 Dönemi Sonuçları", *Anadolu Araştırmaları/Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung XV*: 137-165.
- Bilgi 1999c: Ö. Bilgi. "Samsun-İkiztepe Arkeolojik Kazıları Tepe III Çalışmaları 1995 Dönemi Sonuçları", *Anadolu Araştırmaları/Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung XV*: 167-190.
- Bilgi 2001: Ö. Bilgi. "Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi", *Belleten LXV/242*: 1-35.
- Bittel 1942: K. Bittel. *Kleinasiatische Studien*. İstanbul.
- Bittel 1974: K. Bittel. "Bemerkungen zur sogenannten galatischen Keramik", *Mansel'e Armağan I/Mélanges Mansel I*, Ankara: 227-237.
- Bossert 1957: E.M. Bossert. "Funde nachhethitischer Zeit", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 89*: 58-67.
- Dönmez 1999: Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 513-536.
- Dönmez 2000a: Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1998", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara: 229-244.
- Dönmez 2000b: Ş. Dönmez. "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli) Ankara: 330-334.
- Dönmez 2001a: Ş. Dönmez. "The Central Black Sea Region Survey", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)* (Ed. O.Belli). İstanbul: 302-307.
- Dönmez 2001b: Ş. Dönmez. "Amasya Müzesi'nden Boya Bezekli İki Çanak Işığında Kızılırmak Kavsi Geç Demir ve Helenistik Çağları Çanak-Çömleğine Yeni Bir Bakış", *TÜBA-AR 4*: 89-99.
- Dönmez 2001c: Ş. Dönmez. "Orta Anadolu İ.Ö. I. Bin Yılı Çanak-Çömleğinde Ana Tanrıça Kültü", *Belleten LXIV/241*: 707-718.
- Dönmez 2002a: Ş. Dönmez. "The 2nd Millennium BC Settlements in Samsun and Amasya Provinces, Central Black Sea Region, Turkey", *Ancient West & East 1/2*: 243-293.
- Dönmez 2002b: Ş. Dönmez. "1997-1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Samsun-Amasya İlleri İ.Ö. 2. Binyılı Yerleşmeleri", *Belleten LXV/244*: 873-903.
- Dönmez 2003a: Ş. Dönmez. "The Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region", *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in*

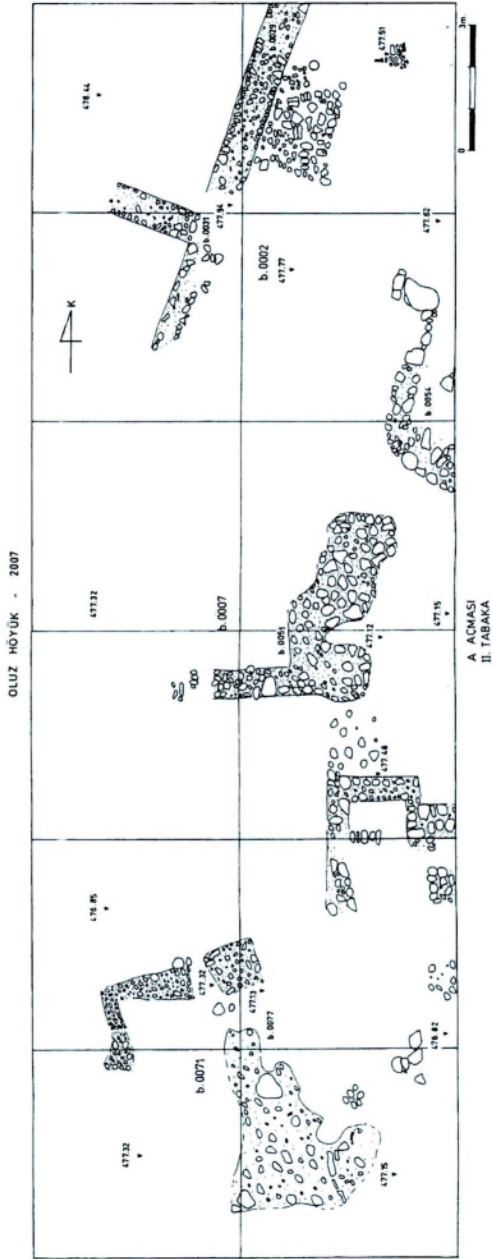
- Anatolia and Its Neighbouring Regions*. Proceedings of the International Workshop. (İstanbul, November 8-9, 2002). İstanbul: 213-228.
- Dönmez 2003b: Ş. Dönmez. "Yeni Bulguların Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Demir Çağı Çanak-Çömleğine Bir Bakış", *Anadolu/Anatolia* 24: 1-17.
- Dönmez 2005a: Ş. Dönmez. "1997-1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Amasya İli Demir Çağı Yerleşmeleri", *Belleten LXIX/255*: 468-497.
- Dönmez 2005b: Ş. Dönmez. "Amasya Province in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages 5*. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-10 August 2001 (Ed. A. Çiligirolu ve G. Darbyshire). London: 65-74.
- Dönmez/Dönmez 2007: Ş. Dönmez ve E. E. Naza-Dönmez. "Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum VI*: 49-74.
- Dyson 1999: R.H. Dyson. "Triangle-Festoon Ware Reconsidered", *Iranica Antiqua XXXIV*: 115-144.
- Frankfort 1927: H. Frankfort. *Studies in Early Pottery of the Near East II*. Liverpool.
- French 1988a: D. French. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Fasc. 2: An Interim Catalogue of Milestones. Part 1*. Oxford.
- French 1988b: D. French. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Fasc. 2: An Interim Catalogue of Milestones. Part.2*. Oxford.
- Gorny/Macmahon/Paley/Steadman/Verhaaren 2002: R.L. Gorny, G. Macmahon, S. Paley, S. Steadman ve B. Verhaaren. "The 2000 and 2001 Seasons at Çadır Höyük in Central Turkey: A Preliminary Report", *Anatolica XXVIII*: 109-136.
- Kızıltan 1992: Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Belleten LVI/215*: 213-241.
- Koşay/Akok 1950: H.Z. Koşay ve M. Akok. "Amasya Mahmatlar Köyü Definesi", *Belleten XIV/31*: 481-485.
- Koşay/Akok 1966: H.Z. Koşay ve M. Akok. *Alaca Höyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor/Ausgrabungen von Alaca Höyük Vorbericht über die Forschungen und Entdeckungen von 1940-1948*. TTKY. Ankara.
- Kökten/Özgüç 1940a: İ.K. Kökten ve T. Özgüç. "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar (1)", *Ülkü XV/89*: 413-419.
- Kökten/Özgüç 1940b: İ.K. Kökten ve T. Özgüç. "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar", *19 Mayıs V/50*: 25-28.
- Kökten/Özgüç 1940c: İ.K. Kökten ve T. Özgüç. "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar", *19 Mayıs V/51*: 13-16.
- Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: İ.K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç. "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten IX/35*: 361-400.

- Maier 1963: F. Maier. "Bemerkungen zur sogenannten galatischen Keramik von Boğazköy", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 78: 218-255.
- Mikami/Omura 1988: T. Mikami ve S.Omura. "1986 Kırşehir İli Sınırları İçinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı - I*, Ankara: 123-156.
- Mori/Omura 1990: M. Mori ve S. Omura. "1988 Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 335-355.
- Müller-Karpe 2001: V. Müller-Karpe. "Zur frühhethitischen Kultur im Mündungsgebiet des Marašsantija", *Atken des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Herausgegeben von Gernot Wilhelm*. Wiesbaden: 430-442.
- Omura 1991: S. Omura. "1989 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 353-368.
- Ortaç 2006: M. Ortaç. "BTC Ham Petrol Boru Hattı Projesi Sivas Akpınar Köyü Ziyaret Suyu Mevkii Kurtarma Kazısı, 2004", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı-1*. Ankara: 339-350.
- Osten 1927: H.H. von der Osten. "Explorations in Hittite Asia Minor", *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 43/2: 73-176.
- Osten 1937: H.H. von der Osten. *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32*. Part III (OIP XXX), Chicago.
- Özgüç 1948: T. Özgüç, "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri", III. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: 393-419.
- Özgüç 1982: T. Özgüç. Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi/A Hittite Center Northeast of Boğazköy. TTKY. Ankara.
- Özsait 1989: M. Özsait. "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 287-300.
- Özsait 1990a: M. Özsait. "1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 367-380.
- Özsait 1990b: M. Özsait. "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri II-1*. Samsun: 124-130.
- Özsait 1991: M. Özsait. "1989 Yılı Göynücek Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 45-54.
- Özsait 1998: M. Özsait. "1995 ve 1996 Yıllarında Amasya Merzifon ve Gümüşhacıköy Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 143-162.
- Özsait 2000: M. Özsait. "1997 ve 1998 Yılı Tokat-Zile ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 73-88.
- Özsait 2002: M. Özsait. "1999-2000 Yıllarında Amasya-Merzifon ve Ordu-Kumru Yüzey Araştırması", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara:191-206.

- Özsait 2003: M. Özsait. "2001 Yılı Samsun ve Amasya YüzeY Araştırmaları", 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 127-140.
- Özsait 2004: M. Özsait. "2002 Yılı Samsun-Amasya YüzeY Araştırmalarının İlk Sonuçları", 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 273-284.
- Özsait 2006: M. Özsait. "2004 Yılı Samsun ve Amasya İlleri YüzeY Araştırmaları", 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. Ankara: 249-258.
- Özsait/Dündar 1997: M. Özsait ve A. Dündar. "1995 Yılı Amasya-Gümüşhacıköy ve Hamamözü YüzeY Araştırmaları", *XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara: 171-192.
- Özsait/Koçak 1996: M. Özsait ve Ö. Koçak. "1994 Yılı Amasya-Tařova YüzeY Araştırmaları", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara:273-292.
- Özsait/Özsait 1998 M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya'da M.Ö. II. Bin Yılı Yerleşmeleri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*. Ankara: 457-468.
- Özsait/Özsait 2002a: M. Özsait ve N. Özsait. "Les Ceramiques du Fer Ancien ("L' Age Obscur") dans la Region Amasya-Merzifon", *Anatolia Antiqua X*: 79-95.
- Özsait/Özsait 2002b: M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya'da Erken Demir Çağ Kera-mikleri", *Arkeoloji ve Sanat 107*: 17-24.
- Özsait/Özsait 2002c: M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya-Merzifon Araştırmaları", *Anadolu Araştırmaları/Jahrbuch für Kleinasiatiscbe Forschung XVI*: 527-552.
- Özsait/Özsait 2003: M. Özsait ve N. Özsait. "La Ceramique dite "Galate" du Bassin du Kızılırmak", *Anatolia Antiqua XI*: 323-342.
- Paley 2006: S.M. Paley. "The Excavations at Çadır Höyük, 2004", 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı-7*, Ankara: 351-366.
- Sevin 1998: V. Sevin. "Van/Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Çanak Çömleği", *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel/Karatepe'deki Işık. Halet Çambel'e Sunulan Yazılar* (Ed. G.Arsebük, M.J.Mellink ve W.Schrimer). İstanbul: 715-726
- Strobel/Gerber 1999: K. Strobel ve C. Gerber. "Tavium (Büyüknefes) Feldforschungen des Jahres 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı -I*, Ankara: 297-314.
- Talbert 2000: J.A. Talbert (Ed.). *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Princeton.
- Tombul 2006: M. Tombul. "Troas Bölgesi Helenistik ve Roma Dönem Mermer Kapları", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yalalı'ya Sunulan Yazılar* (Ed. T. Takaođlu). İstanbul: 254-262.
- Weber 1976: E. Weber (Ed.). *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324. Vollständig Faksimile - Ausgabe im Originalformat*. Graz.

- Zahn 1907: R. Zahn. "Die bei den Ausgrabungen in Boghaz-Köi gefundenen Tonscherben", *Wochenschrift für klassische Philologie* 24: 638-642.
- Zoroğlu 1979: L. Zoroğlu. "Eskiyapar'da Bulunan Kızılırmak Havzası (Galat Denilen) Boyalı Seramikleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt. Ankara: 239-252.
- Zoroğlu 1981: L. Zoroğlu. "Kültepe'de Bulunan Hellenistik Çağ'a Ait Bir Amphora", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1: 239-252.
- Zoroğlu 1983: L. Zoroğlu. "İstanbul ve Bonn'da Bulunan İki Skyphos", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3: 135-144.
- Zoroğlu 1986: L. Zoroğlu. "Kızılırmak Havzası Kaplarının Biçim ve Süs Gelişimine Örnekler", *IX. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt. Ankara: 459-472.

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Harita 1: Oluz Höyük'ün Konumu

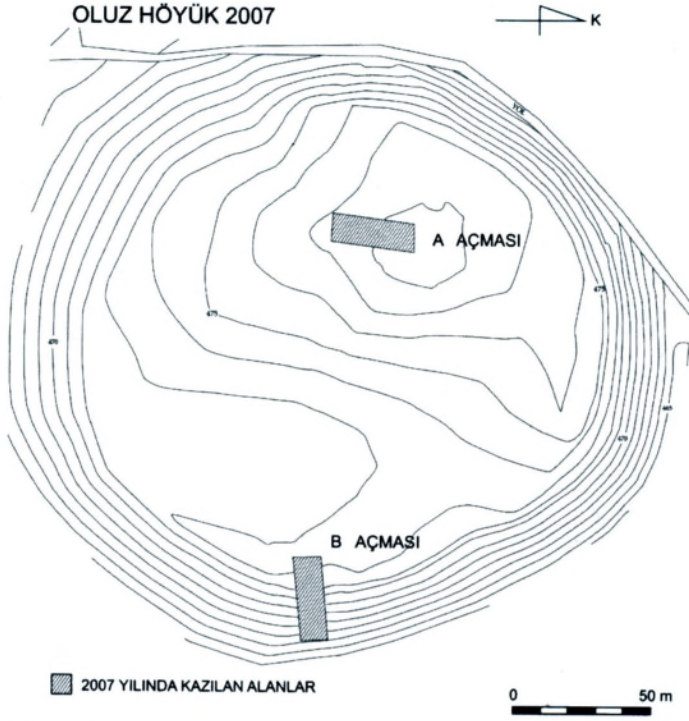

Harita 2: Amaseia ve Virasia, Tabula Peutingeriana, segment VIII 4 m (Weber 1976)

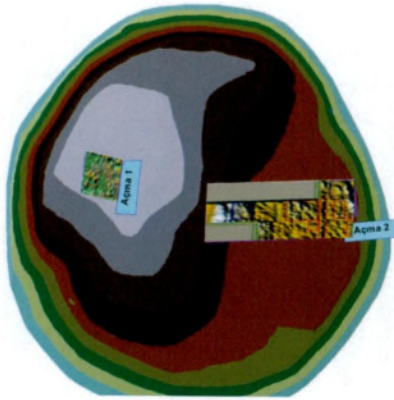

Harita 3: Amaseia ve Virasia, Barrington Atlas of the Greek and Roman World.
(Talbert 2000)

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Topografik Plan 1

Topografik Plan 2

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.1: Kral Kaya Mezarları, Amasya

Res.2: Oluz Höyük ve Verimli Geldingen Ovası, Hava Fotoğrafi

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

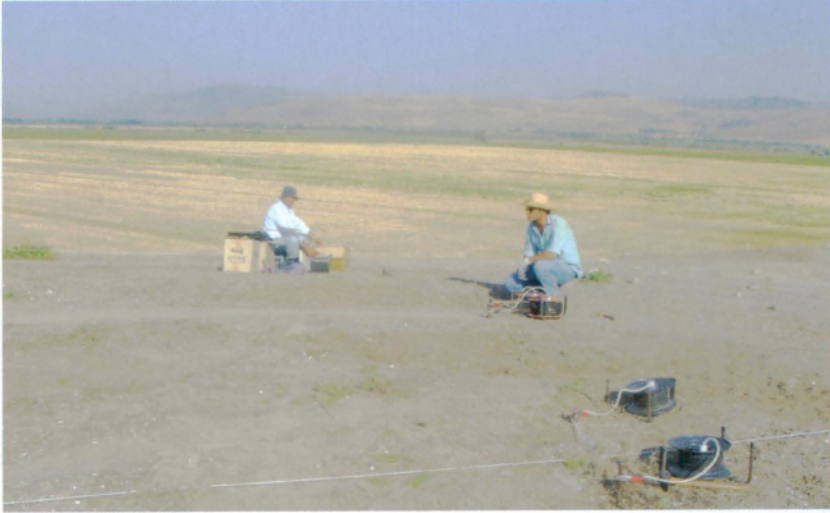
Res.3: Oluz Höyük'ün Genel Görünüşü, Doğudan

Res.4: Oluz Höyük'ün Genel Görünüşü, Kuzeydoğudan

Res.5: Oluz Höyük Topografik Plan Çalışmaları

Res.6: Oluz Höyük Arkeojeofizik Çalışmaları

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.7: Oluz Höyük Arkeojeofizik Çalışmaları

Res.8: Sırlı Çanak-Çömlek Parçası, "0" Tabakası, Ortaçağ, 10-14. yy, Oluz Höyük

Res.9: Sırlı Çanak-Çömlek Parçası, "0" Tabakası, Ortaçağ, 10-14. yy, Oluz Höyük

Res.10: Pt Boğa Ritonu Parçası, Yüzey, Geç Demir Çağı, M.Ö. 4-3 yy, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.11: 1. Mimari Tabaka Genel Görünüm, M.Ö. 2. yy sonu-M.Ö. 1. yy başı, Helenistik Çağ, A Açması, Oluz Höyük

Res.12: Bronz Sikke, Apameia (Dinar; Phrygia), 1. Mimari Tabaka, M.Ö. 2. yy sonu-
M.Ö. 1. yy başı, Helenistik Çağ, A Açması, Oluz Höyük

Res.13: Bronz Sikke, Apameia (Dinar; Phrygia), 1. Mimari Tabaka, M.Ö. 2. yy sonu-
M.Ö. 1. yy başı, Helenistik Çağ, A Açması, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.14: Mermer Havan, 1. Mimari Tabaka, M.Ö. 2. yy sonu-M.Ö. 1. yy başı, Helenistik Çağ, A Açması, Oluz Höyük

Res.15: Pt Kadın Göğsü Biçimli Kap/Biberon, M.Ö. 6-5. yy, Geç Demir Çağı, A Açması, Oluz Höyük

Res.16: Pt Kadın Göğsü Biçimli Kap/Biberon, M.Ö. 6-5. yy, Geç Demir Çağı, A Açması, Oluz Höyük

Res.17: Pt Krater Parçası, M.Ö. 6-5. yy, Geç Demir Çağı, A Açması, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.18: 2. Mimari Tabaka, Genel Görünüm, M.Ö. 4-3. yy, Geç Demir Çağı Geç Evre, A Açması, Oluz Höyük

Res.19: B Açması Genel Görünüm, Oluz Höyük

Res.20: 1. Mimari Tabaka, Genel Görüntüm, M.Ö. 2. yy sonu-M.Ö. 1. yy başı, Helenistik Çağ, B Açması, Oluz Höyük

Res.21: 1. Mimari Tabaka, Genel Görüntüm, M.Ö. 2. yy sonu-M.Ö. 1. yy başı, Helenistik Çağ, B Açması, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.22: Pt Testi, M.Ö. 6-5. yy, Geç Demir Çağı, 4. Mimari Tabaka, B Açması, Oluz Höyük

Res.23: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Helenistik Çağ, M.Ö. 2. yy sonu-M.Ö. 1. yy başı, A Açması, Oluz Höyük

Res.24: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Helenistik Çağ, M.Ö. 2 yy sonu-M.Ö. 1. yy başı, A Açması, Oluz Höyük

Res.25: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Geç Evre, M.Ö. 4-3. yy, A Açması, Oluz Höyük

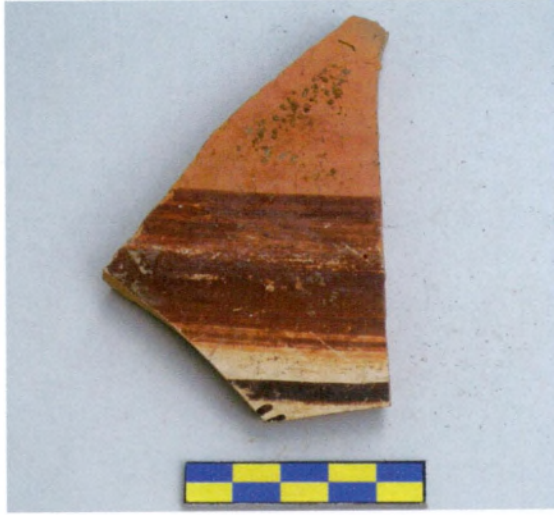
Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.26: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Geç Evre, M.Ö. 4-3. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.27: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Geç Evre, M.Ö. 4-3. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.28: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Geç Evre, M.Ö. 4-3. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.29: Pt Çanak, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.30: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.31: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.32: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.33: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.34: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.35: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.36: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Geç Demir Çağı Erken Evre, M.Ö. 6-5. yy, A Açması, Oluz Höyük

Res.37: Pt Çanak-Çömlek Parçası, Orta Demir Çağı, M.Ö. 8-7. yy, Yüzey, Oluz Höyük

Şevket Dönmez-E. Emine Naza - Dönmez

Res.38: Doğantepe'nin Kuzeyden Genel Görüntüsü

Res.39: Tunç Tanrı Heykelciği, Hitit İmparatorluk Çağı, M.Ö. 1450-1190, Doğantepe

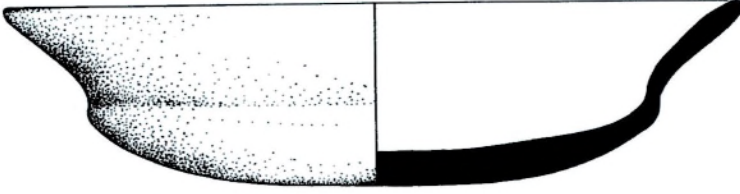

Res.40: Pt Tezgah Ağırlığı Parçası, Orta Tunç Çağı, M.Ö. 2000-1450, Yüzey, Oluz Höyük

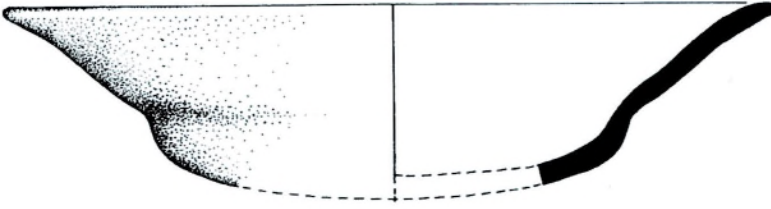
Oluz - '07-37

Çiz.1

Oluz -07-40

Çiz.2

Çiz.3

OSMANLI İLMİYYE BÜROKRASİSİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN DEĞİŞEN ROLÜ VE MÜLÂZEMET SİSTEMİ (XVI.-XVIII. YÜZYILLAR)

YASEMİN BEYAZIT*

Giriş

Osmanlı toplumu genel hatlarıyla, padişah adına yetki kullanabilen askeriler ile vergi ödemekle yükümlü reâyâ zümrelerinden oluşmuştu. Askerî sınıf ise seyfiye, ilmiyye ve kalemiyye zümrelerine ayrılmıştı. Seyfiye, askerî ve idarî alanda; kalemiyye, bürokratik örgütte, ilmiyye ise kazâ, tedris, iftâ ve dinî hizmetlerde istihdam edilen insan gücünü oluşturmaktaydı. Askerilerin vergi muafiyetine sahip olmaları onlara büyük bir ayrıcalık kazandırmış, reâyâdan bir kimse “askeriler” arasına katılmak istediğinde en erişilebilir yol olarak ilmiyye zümresi görülmüştü. Reâyâ medrese eğitimi alma koşuluyla ilmiyye zümresine girebilirdi. İlmiyye silkine girişi kontrol ve denetimi altında bulunduran ilmiyye bürokrasisinin önemli bir unsuru ise *mülâzemet sistemi* idi. Bu makale, esas olarak XVI.-XVIII. yüzyıllarda mülâzemet sistemi üzerinde şeyhülislâmlığın değişen rolünü açıklamayı hedeflemektedir.

İ.Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı* adlı eseri, Osmanlı ilmiyye teşkilatı ve bürokrasisi konusunda yazılmış en kapsamlı çalışma olma özelliğini hâlâ taşımaktadır¹. Eser anlatılarının yanında, aynı zamanda bir belge hazinesi konumundadır. İlmiyye teşkilatına ilişkin kanunnâmeler, arşiv kayıtları ve ana kaynaklarda bulunan ilgili bölümler eserin içerisine serpiştirilmiştir. Ancak kimi zaman tekrarlara gidilmiş, konular sistematik biçimde anlatılmamış ve araştırma konularıyla ilgili kayıtlar kitabın farklı bölümlerine dağılmıştır. Bu çalışmada mülâzemet sistemi ise genel özellikleriyle tanıtılmıştır. Uzunçarşılı'dan sonra ilmiyye zümresi ve teşkilatıyla ilgili daha dar kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Mülâzemet sistemi ve kadıaskerlik ile ilgili Halil İnalçık'ın “Kazasker Defterine Göre Kadılık” makalesi önem arz eder. İnalçık, bu çalışmasında ilmiyye zümresi ve mülâzemet sistemi üze-

* Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ybeyazit20@gmail.com

¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 1988.

rinde durmuş, kadıasker ruznâmçelerinin önemine değinmiş ve seçtiği bir defter üzerinden veri değerlendirmesi yapmıştır². İlmiye teşkilatı ve bürokrasisiyle ilgili Mehmet İpşirli'nin de iki makalesi bulunmaktadır. Doçentlik takdim tezi olarak hazırlanan ve daha sonra "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik" adıyla makale olarak yayımlanan çalışmasında İpşirli, kadıaskerlik kurumunu incelemiş, mülâzemet sitemini ve işleyişini de ele almıştır³. İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları" adlı makalesinde ise bir mülâzım ruznâmçesinin tanıtımını yapmış ve mülâzım veren ulemâyı ve hareketini listelemiştir⁴. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* adıyla Mustafa Şentop tarafından kaleme alınan doktora tezinde kadıaskerlik müessesesinin genel bir tasviri yapıldıktan sonra bu müessesenin Osmanlı yargı sistemi içerisindeki konumu üzerinde durulmuştur⁵. Kadıaskerlik ile ilgili yapılan bu çalışmaların yanı sıra şeyhülislâmların biyografileri, şeyhülislâmlık müessesesinin kuruluşu, gelişimi, şeyhülislâmlığın ilmiyenin reisi konumuna ulaşması ve XIX. yüzyılda Bâb-ı Meşihat'ın oluşturulması hakkında günümüze değin pek çok araştırma yapılmıştır. Şeyhülislâm biyografileriyle ilgili Ahmed Refik'in⁶ ve Abdülkadir Altunsu'nun⁷ *Osmanlı Şeyhülislâmları* adlı çalışmaları mevcuttur. Şeyhülislâmlık kurumunun doğuşu ve gelişimi konusunda Repp'in *The Müfti of Istanbul A Study in the Development of The Ottoman Learned Hierarchy* adlı eserini öncelikle belirtmek gerekiyor. Repp, eserde Osmanlı ilmiye hiyerarşisini, şeyhülislâmlığın XV. ve XVI. yüzyıllarda geçirdiği değişimi ve şeyhülislâmlığın devlet içerisindeki mevkinin yükselişini izah ediyor⁸. Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık* adlı

² Halil İnalıcık, "Kazasker Ruznâmçe Defterine Göre Kadılık", *Adâlet Kitabı*, Çev. Bülent Arı, Ed. Bülent Arı-Selim Aslantaş, Adalet Bakanlığı yay., Ankara 2007, s.117-137. Bu makalenin İngilizcesi için bakınız "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives", *Turcica*, XX, Paris 1988, s.251-275.

³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C.LXI, S.232, Aralık 1997, s.597-699.

⁴ Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s.221-231.

⁵ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik yay., İstanbul 2005.

⁶ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", *İlmiye Sâlnâmesi*, İşaret yay, İstanbul 1998, s.283-532.

⁷ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayrıldız Matbaası, Ankara 1972.

⁸ R.C.Repp, *The Müfti of Istanbul A Study in the Development of The Ottoman Learned Hierarchy*, Ithaca Press, London 1986.

tezinde de⁹, kurumun XIX. yüzyıl başlarına kadarki serüveninden, devrine damgasını vurmuş önemli şeyhülislâmlardan ve kurumun devlet ve ilmiyye bürokrasisi içerisindeki yerinden bahsedilir. Esra Yakut'un *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*¹⁰, Ahmet Cihan'ın *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*¹¹ ve İlhami Yurdakul'un *Osmanlı İlmiyye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*¹² adlı çalışmaları ise şeyhülislâmlığın modernleşme dönemindeki geçirdiği süreçleri açıklayan çalışmalardır. Yukarıda zikredilen çalışmalarda, Osmanlı ilmiyye bürokrasisi içerisinde şeyhülislâmın rolü üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle Yurdakul'un çalışması modernleşme döneminde ilmiyye teşkilatının ve bürokrasisinin geçirdiği değişimi anlamamız açısından önemlidir. Ancak bu çalışmalarda, araştırma konumuzu oluşturan ve Osmanlı ilmiyye bürokrasisinin önemli uygulamalarından biri olan mülâzemet sistemi üzerindeki şeyhülislâmın yetki alanı ve rolü incelenmemiştir. Bu sebeple araştırmamızda, mülâzım ruznâmçelerindeki verileri de değerlendirerek, XVI.-XVIII. yüzyıllarda mülâzemet sistemini ve sistem üzerindeki şeyhülislâmlığın rolünü tartışacağız.

Rumeli Kadıaskerliği İdaresinde Mülâzemet Sistemi

Mülâzemet kelime olarak, lüzûm masdarından gelip bir yere ya da bir kişiye sıkı sıkıya bağlanma, bir işle devamlı meşgul olma anlamlarına gelmektedir¹³. Kavram olarak ilmiyye tarihinde iki ayrı süreci ifade etmek için kullanılmıştır. Birincisi, mansıbdan bulunan ulemânın müddet-i örfiyyesinin sona ermesinden sonra geçirdiği infisâl (ma'zûliyet) süreci için kullanılmıştır. İkincisi ise, bizim araştırma konumuzu oluşturan ve ilmiyye silkine giriş için katedilmesi gereken bir süreç olarak karşımıza çıkan mülâzemetir.

Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesi ve istihdam edilecek personelin sayıca artması sonucu, XVI. yüzyılın başlarında teşekkül eden mülâzemet sistemi ile Osmanlı yönetimi, mevcut kadroları etkin kullandırmak ve bu kadrolarda kendisinin yetki tanıdığı ulemâdan olur alan kişileri istihdam etmek suretiyle, silki hem zihniyet açısından hem de sayısal açıdan kontrol altında bulundurmaya istemiştir. Mülâzemet sisteminin teşekkülüne değin medrese mezunu bir dânişmend genellikle beklemeksizin bir mansıb elde

⁹ Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, Beyan yay., İstanbul 2002.

¹⁰ Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap yay., İstanbul 2005.

¹¹ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*, Birey yay., İstanbul 2004.

¹² İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiyye Merkez Teşkilatı'nda Reform 1826-1876*, İletişim yay., İstanbul 2008.

¹³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi yay., Ankara 1995, s. 719.

edebilmekteydi. Bu süreçten sonra, bir tâlibin, ilmiyye zümresine katılabilmek için merâtib içerisindeki medreselerde sırayla okunması gereken kitapları geçmesi yeterli görülmedi. Her bir aday eğitim hayatını kendisine mülâzemet yetkisi verilmiş yüksek dereceli müderrisin ya da mevâlînin yanında sonlandırmalıydı. Bazı dânişmendler müderrislerin muîdi olurlar ve hocaları bu medreseden hareket ettiklerinde bir diğer ifadeyle hocaları ma'zûliyet sürecine girdiklerinde ya da bir başka göreve atandıklarında mülâzım olmak için hocaları tarafından Rumeli Kadıaskerliği'ne teklif edilirdi. Bazıları ise, kendilerine silk yolunu açabilecek bir mollanın hizmetine girerek mülâzım olmayı beklerlerdi.

Müderrisler ve mollalar, dânişmendlerine ne vesileyle mülâzım tayin edildiklerini açıklayan bir tezkire verirler ve dânişmendler de bunları Rumeli Kadıaskerliği'ne sunarlardı. Kadıaskerlik de hocaları tarafından mülâzım olması istenen kişileri padişaha arz eder ve arz onaylanıp, suret mülâzım ruznâmçesine kaydedildiğinde mülâzemet süreci başlamış olurdu. Mülâzım kaydedilme tarihiyle bir mansıba atanıncaya kadar geçirilen süreye "*zaman-ı mülâzemet*" ya da "*müddet-i mülâzemet*" adı verilmekteydi¹⁴. Kadıaskerliğe mülâzemet eden mülâzımlar "*zümre-i mülâzimîn*" olarak adlandırılmaktaydılar¹⁵. Mülâzımlar geçirdikleri bu mülâzemet sürecinden sonra bir mansıba atanarak kariyerlerine başlarlardı.

Mülâzemet sisteminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte bir takım problemlerle karşılaşmış ve bu problemleri çözmek için düzenlemeler de yapılmıştır. Atâî'nin, Ebussuud Efendi'nin biyografisinde verdiği bilgiler bize bu konuda ışık tutmaktadır. 944-952 (1537-1545) yılları arasında Rumeli Kadıaskerliği yapan Ebussuud Efendi dönemine gelinceye kadar mülâzemet kaydına itina gösterilmediği için yolunu bulan herkes bir şekilde tarîke girebilmiş, bu sebeple mülâzımlar için bu dönemde müstakil bir ruznâme tutulmaya başlanmıştır. Bunlara ilaveten ulemânın payesine göre verebilecekleri mülâzım sayıları belirlenmiş ve ilme yeteneği olanlar için de yedi senede bir "nevbet" uygulaması yürürlüğe girmiştir. Yüksek dereceli ulemâ artık istediği oranda ve biçimde mülâzım veremeyecek, devletin kendisine tahsis ettiği kadro oranında dânişmendlerini silke katabilecekti. Ulemâ'ya verilen bu kadroların dışında her yedi senede bir de "nevbet" ilan edilip silk önün-

¹⁴ Nuruosmaniye Kütüphanesi (NOK), Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi (RKR), 5193/2, Vr.9b, 30a.

¹⁵ Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi (MA), Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi (RKR), 184/7, s. 4.

de olabilecek yığılmalar giderilecekti¹⁶. Ayrıca, mülâzımlar için atama kayıtlarının yer aldığı ruznamçelerden ayrı olarak müstakil ruznâmçe tutulma uygulamasının başlamasıyla, silke girişin kontrol mekanizması arttırılmaya çalışılmıştır. Silke girişle ilgili bir problem oluştuğunda ya da bir kimsenin mülâzımlık yolunu izleyerek silke girip girmediğinin kontrolü bu defterlere bakılarak yapılmış, defterde kaydı olmayanın silk üyesi olmadığına hükmedilmiştir¹⁷. Literatürde sadece ruznâmçe olarak geçen ancak bizim mülâzım ruznâmçeleri olarak adlandırdığımız bu defterler, sistem hakkında önemli bilgiler sunmasının ötesinde ilmiye silkinin adeta kütüğünü oluşturmuştur.

Mülâzemet sistemi içerisinde adaylar farklı kadrolar vasıtasıyla silke girebiliyorlardı. Müderrislerin yardımcıları müidler, iâdeden olarak da adlandırılan *muîdlikten*; Rumeli ve Anadolu Kadıaskerliği'nin tezkirecilik hizmetinde bulunan dânişmendler *tezkirecilikten*; şeyhülislâmın fetvâ emâneti hizmetindekiler *fetvâ eminliğinden*; hocaları önemli bir görevle müşerref olanlar *teşriften*; mevâlîzâdeler, meşâyihzâdeler ve önemli hizmetlerde bulunmak suretiyle müstakil olarak arz edilmeye hak kazananlar *müstakillen* silke girmektedirler. Bunların dışında imparatorluk bürokrasisinin diğer birimlerinde görevli olup ulemâdan ders okuyanlara da silk açıktı. Bir âlim vefat ettiğinde ise öğrencileri bir mümeyyiz aracılığıyla tahrir olunur, kimileri silke girerler, kimileri silke girmek için neveti beklerler¹⁸, kimileri de diğer ulemâya tevzî edilip onlar vasıtasıyla mülâzım olmaya çalışırlardı. Bu işlem sonucu silke girebilenlere de *mevtâdan* mülâzım adı verilirdi. Bu rutin mülâzemet uygulamasının dışında muayyen aralıklarla ilim yolunda kabiliyetli kişilerin mülâzım alınması için nevet uygulanmaktaydı. Bir zafer kazanılması, padişahın tahta geçmesi, sûr-ı humâyûn gibi vesilelerle nevet ilan edilebilmekteydi. Böyle zamanlarda nevet, ulemâ zümresini memnun etmenin önemli bir yolu olarak görülmekteydi. Ebussuud Efendi'nin Rumele Kadıaskerliği döneminde her yedi yılda bir nevet olması kanunlaşmıştı¹⁹. Ancak bu süreye çoğunlukla riayet edilmemiş, daha kısa sürelerle nevet ilan edildiği de görülmüştür. Bu dönemlerde şeyhülislâmlar da mülâzım vermekteydiler. 26 Zilkâde 954 (1548) tarihinde ilan edilen nevbette halen

¹⁶ Nevîzâde Atâi, *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmiletî Ş-Şakâik*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 184.

¹⁷ NOK, RKR, 5193/4, Vr.20a.

¹⁸ İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik", s. 649, 655.

¹⁹ Atâi, s. 184.

görevli olan müftü Ebussuud Efendi, mütekaid müftüler Abdülkadir Efendi ve Fenarizâde Muhyiddin Efendi'den onar; Rumeli Kadıaskeri Bostan Muslihiddin Efendi, Anadolu Kadıaskeri Muhaşşi Sinan Çelebi Efendi ve kadıasker mütekâidlerinden yedişer; İstanbul ve Edirne kadılarında ve bazı sahn müderrislerinden üçer; şehzâde hocalarından, Bağdat ve Haleb kadısından ve Muradiye müderrisinden ikişer; kimi müderrislerden ve Bursa kadısından birer mülâzım alınmıştı²⁰. 973 (1565/1566) yılında nevbetin ilan edilmesinde, Ebussuud Efendi'nin "İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-azîm" adlı tefsirini padişaha arz etmesi önemli bir etken olmuştu. Bu eser sebebiyle şeyhülislâmın mevâcibine yüz akçe zam yapılmış, tüm talebeleri mülâzım alınmış, taltif için kadıaskerlerden de onar talebe alınması kanun olmuştu²¹. 1003/1595 yılında Sultan III. Mehmed'in cülûsu sebebiyle de nevbet ilan edilmiş²², bu nevbette, şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'nin otuz, Hoca Efendilerin yirmi, kadıaskerler, mütekaid mevâlî, taht kadıları ve yüksek medrese müderrislerinin eskiden verdikleri sayıda mülâzım vermeleri ferman olunmuştu²³. Nevbet dönemlerinde şeyhülislâmlardan alınan mülâzım sayılarına baktığımızda zaman içerisinde yükselme meydana geldiği tespit edilmiştir.

Yukarıda ana hatları ve işleyişi açıklanan mülâzemet sistemi, XVI. yüzyılın başlarında ihdâs edilmiş ve Rumeli Kadıaskeri'nin denetimi altına verilmişti. Bu süreçte Rumeli Kadıaskeri'ne verilen bu yetki o dönemdeki bürokratik yapının bir sonucudur. Her ne kadar Fatih Kanunnâmesi'nde ulemânın reisi olarak şeyhülislâm gösterilmişse²⁴ de XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar bürokratik açıdan ulemânın reisleri Divân-ı Humâyûn'un üyeleri olan Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri'dir.

Rumeli Kadıaskeri yetki alanı içerisindeki Rumeli cânibinin müderris, kadı ve müftülerinin atamalarını yapmakta ve bu atamalar padişaha arz edildikten sonra ruznâmçe defterlerine kayıt edilmekteydi. Bunların dışında mülâzımların sisteme girişleri de Rumeli Kadıaskeri'nin yetki alanında idi. Gelibolulu Mustafa Âlî, Rumeli Kadıaskeri'nin mülâzemet sistemi üze-

²⁰ MA, RKR, 178\1, s.13-15.

²¹ Atâî, s.186.

²² NOK, RKR, 5193/3, Vr.40b.

²³ Selânîki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîki (1003-1008/1595-1600)*, II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s.513.

²⁴ *Fatih Sultan Mehmed Kanunnâme-i Âli Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi yay., İstanbul 2003, s.5.

rindeki yetkisi konusuna, ilmiyye tarikini anlatırken değinmiştir. Ona göre, “*bir dânişmend mülâzım olup Rumeli Kadıaskeri'nin defterine lâhuk ...*” olduğunda mülâzım zümresinin üyesi olmaktadır²⁵. XVII. yüzyıl müverrihlerinden Hezarfen Hüseyin Efendi de eserinde mülâzım yazmanın Rumeli kadıaskerlerinin vazifesi olduğunu belirtmiştir²⁶. XVIII. yüzyıl başlarında kaleme alınan Nimetî Efendi Kanunnâme'sinde “*zabt-ı defter-i mülâzemet ana mahsus*”²⁷ ifadeyle Rumeli kadıaskerlerinin bu görevine işaret edilmiştir.

Mülâzemeteye dair müderrislerden, kadılarından, diğer örf görevlilerinden gelen evrak Rumeli Kadıaskerliği'ne gelir ve uygun görülenler padişaha arz edilirdi. Mülâzımlığı kabul görenler de kadıaskerlik dairesinde mülâzım ruznâmçesine kayıt edilirdi. Mülâzım kayıtlarının her birinin sonunda “*...mülâzım olunmak ricâsına pâye-i serîr-i âlem masîre arz olundukta kaydolundu*”²⁸ biçiminde arz sistemini formüle eden bir ibare yer almaktaydı. 1008 Rebiü'l-âhirinde (Ekim-Kasım 1599) silke giren Mevlana Ahmed bin Hüseyin “*Mevlânâyı mezbûr medâris-i semânın birinde müderris olan fahrü'l-müdrresîn Abdülme'mun Efendi'nin medrese-i mezbûrede berât-ı pâdişâhî ile muîdi olup Darü'l-İslâm Bağdat kazâsı inâyet buyuruldukta kanûn üzere mülâzım olunması pâye-i serîr-i alâya arz olunub*” kabul edildikten sonra mülâzım ruznâmçesine kaydedilmişti²⁹.

Mülâzım yazma görevinin ve buna ilişkin yetkilerin, Rumeli Kadıaskeri'ne verilmiş olması dolayısıyla XVII. yüzyılın sonlarına değin bu hususta şeyhülislâmın rolünün sınırlı idi. Bu rolü açıklamak için Zilkade 1007- Ramazan 1009 (1599-1601) tarihleri arasında Rumeli Kadıaskeri olan Hocazâde Mehmed Efendi'nin mülâzım ruznâmçesi³⁰ tahlil edilmiştir. Defterin kapsadığı süreler içerisinde, 12 Rebiü'l-evvel 1008'e (2 Ekim 1599) kadar Hoca Sadeddin Efendi, onun vefatı üzerine de Sunullah Efendi şeyhülislâmlık görevini yürütmüştür³¹. Bu defter verilerine göre yirmi iki ay-

²⁵ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, C.II, *Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, Haz. M. Hüdayi Şentürk, TTK, Ankara 2003, s.71.

²⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âli Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK yay., Ankara 1998, s. 202.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1984, s.231

²⁸ MA, RKR, 184/7, s. 4.

²⁹ MA, RKR, 184/7, s.6.

³⁰ MA, RKR, 184/7. Bu defter daha önce bir makale konusu olarak incelenmişti. Bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiyye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983, s.221-231.

³¹ İsmail Hakkı Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, C. III, s.526.

lık sürede 244 kişi mülâzım kaydedilmiş ve bunlardan sadece 11'i, % 4.5 oranla şeyhülislâm kadrolarından silke girmişlerdir. Şeyhülislâmlar fetvâların hazırlanmasından sorumlu birim olan fetvâ emanetinde³² çalışıp mülâzemet eden dânişmendlerinden her altı ayda bir mülâzım verme hakkına sahipti. Ayrıca Sultan Bayezid medresesi müderrisliğini de yürütmeleri dolayısıyla buradaki müdlerini de silke katarlardı. Bu dânişmendlerden biri, sabık şeyhülislâmlardan olup vefat eden Bostanzâde Mehmed Efendi'nin talebesi Abdülcemil bin Eşşeyh Mehmed'dir. Hocası vefat ettiğinde mümeyyiz tahriinde bulunamadığı için müstakillen arz olunmuştur³³. Abdullah bin Mehmed Hoca Sadeddin Efendi'nin, Mehmed bin Murad ve Mehmed bin Elhac Mehmed ise Sunullah Efendi'nin fetvâ eminliğinden mülâzım olmuşlardır. Sunullah Efendi'nin yedi öğrencisi de hocalarının Rumeli Kadıaskerliği'nden şeyhülislâmlığa atanması dolayısıyla teşriften silke girmişlerdi³⁴. Teşriften verilen mülâzımlara baktığımızda ulemâ, kadıaskerliğe hareket durumunda dört, şeyhülislâm olduklarında ise yedi dânişmendlerini silke katmaktaydılar³⁵.

Hocazâde Mehmed Efendi'nin mülâzım ruznâmçesini incelediğimizde XVI. yüzyılın sonlarında şeyhülislâmların doğrudan silke bir müdahalelerinin bulunduğu noktasında bir veriye ulaşamamıştır. Şeyhülislâmlar da kadıaskerler ve diğer ulemâ gibi kanunlarla belirlenmiş oranda ve yollarla silke mülâzım vermişlerdir. Ancak nevbet dönemlerinde verdikleri dânişmend sayılarını gittikçe artırdıkları tespit edilmiştir. XVII. yüzyılda tutulan mülâzım ruznâmçelerine göre de şeyhülislâmlar, mülâzemet sistemi içerisindeki bu konumlarını sürdürmüşler³⁶ ve fetva emânetinde olduğu gibi her altı ayda bir müdlerini de mülâzım vermişlerdir³⁷. Bu durum XVII. yüzyılın sonlarından itibaren değişmeye başlamıştır³⁸.

Şeyhülislâmlığın İlimiye Bürokrasisindeki Yükselişi ve Yetki Genişlemesi

Şeyhülislâmlık makamı Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'den (908-932/1503-1526) itibaren önem kazanmaya başlamış ve ondan sonra gelen İbn Kemal

³² Akgündüz, s.206.

³³ MA, RKR, 184/7, s.7.

³⁴ MA, RKR, 184/7, s.8, 16.

³⁵ MA, RKR, 184/7, s.4, 8.

³⁶ Bakınız MA, RKR, 186/9; MA, RKR, 189/12, MA, RKR, 204/27, MA, RKR, 226/49.

³⁷ MA, RKR, 204/27, s.8; MA, RKR, 226/49, Vr.4a-b.

³⁸ Bakınız MA, RKR, 236/59.

(932-940/1526-1533), Sadullah Sadi (940-944/1533-1538) ve Ebussuud Efendi (952-982, 1545-1574) dönemlerinde de bu süreç artan bir ivmeyle devam etmiştir³⁹. Zenbilli Ali Cemali Efendi'nin fetvâ vazifesini üstlenmesinden sonra uhdesine Bayezid medresesi müderrisliği ve vakıflara nezaret etme yetkisinin verilmesiyle Meşihat makamının önemi daha da artmıştır. Yine bu dönemde yasaklanan ipek ticareti yüzünden katledilmek istenen 400 kişiyi kurtaran Zenbilli'ye padişah tarafından Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlikleri birleştirilerek tevcih edilmek istenmiş, ancak bu teklif Zenbilli tarafından kabul edilmemiştir⁴⁰. Zenbilli'nin bu teklifi kabul etmemesi Sultan Selim tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. *Hırzû'l-Mülûk* yazarı bunu şöyle anlatır “...*Mevlânâ'nın mansıb ve câha teveccühü olmadığı görüp, kemâl mer-tebe hazz idüp, derûn-ı dilden mahabbet eyleyüp, ulûfesine terakkî idüp ve beş yüz dâne sikke-i hasene ihsân buyurmuşlardır*” der ve şeyhülislâma düşen görevin dine ve devlete faydalı olan hususları padişaha bildirmesi ve zulmün ortadan kaldırmasına yardımcı olması olduğunu söyler⁴¹. Zenbilli'den sonra şeyhülislâm olan İbn Kemal döneminde yaşanan Molla Kabız hadisesinde kadıaskerlerin yetersiz kalması, Kabız'ın fikirlerini ilmi delillerle İbn Kemal'in çürütmesi, şeyhülislâmlığın devlet teşkilatı içerisindeki mevkiini yükseltmiştir. Osmanlı şeyhülislâmları içerisinde en uzun süre şeyhülislâmlık yapan Ebussuud Efendi dönemi şeyhülislâmlık makamı için önemli bir evre olarak kabul edilmelidir. Rumeli Kadıaskerliği görevinden sonra bu makama hareket etmesi, şeyhülislâmlığı mevki olarak kadıaskerlik kurumunun üstüne yerleştirmiş ve bu süreçten sonra Rumeli kadıaskerliği şeyhülislâmlık makamına atanabilmek için bir merhale haline dönüşmüştür. Ebussuud Efendi kanunnâmelerin hazırlanmasında ve İslam Hukuku'na dair verdiği fetvâlarla önemli hizmetlerde bulunmuştu⁴². Bu hizmetleri neticesinde şeyhülislâmlık makamının öneminin artmasıyla 982/1574 yılında ilmiyye bürokrasisi açısından önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Bu döneme kadar kadıaskerlerin vezîriazama bildirmeleri ve vezîriazamanın arzı ile gerçekleşen mevleviyet kadılıklarının atamaları bu tarihten sonra şeyhülislâmların protokolde kadıaskerlerin önüne geçmeleri sonucu şeyhülislâmların inhâsı ve vezîriazamların arzlarına bırakılmıştı. Ayrıca şeyhülislâmlar müftülerin ve

³⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 177.

⁴⁰ Akgündüz, s.51-52.

⁴¹ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb-Kitab-ı Mesâlih-i Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzû'l-Mülûk*, TTK yay., Ankara 1988, s. 193,194.

⁴² Akgündüz, s. 56,60-61.

kırk akçeden yukarı müderrislerin tayinleri için telhis hazırlama görevini de üstlenmişlerdi⁴³. Ebussuud Efendi başlangıçta bu görevin kendisine verilmesini istememiş, vezîriazam İbrahim Paşa'ya bir tezkere yazarak fetvâ görevinin bütün vaktini aldığını bu sebeple yeni bir sorumluluk yüklenmek istemediğini belirtmiştir. Ancak daha sonraki uygulamadan bu isteğin dikkate alınmadığı anlaşılmıştır⁴⁴. Böylece, ilmiye bürokrasinin reisleri ve Divân-ı Humâyûn'un üyeleri olan sadreyn efendilerin itibarı azalmaya başlamış ve ilmiye bürokrasinin de başına şeyhülislâm geçmiştir.

Bu konuyla ilgili olarak atamalardaki vezîriazam rolü de eleştiri konusu olmuştur. Anonim bir eser olan ancak III. Murad dönemine tarihlenen *Hırzû'l-Mülûk*'de bu konuda “...*Fî'l-vâkı' insâf mıdır ki kâdı-asker olan kimesneler ehl-i ilm mansıplarını tevcih itmekte vezîre mürâca'at idüp anunla müşâvere ideler*” der ve vüzerâ ve ümerâ şefaatiyle mansıb elde edenlere eleştiri getirir⁴⁵. Bu süreçten sonra zaman zaman vezîriazamların atamalara müdahaleleri görülmüştür. I. Ahmed döneminde vezîriazam Nasuh Paşa müderris atamalarını düzenlemiş padişah tarafından neden şeyhülislâmın işine karıştığı sorulunca “...*bu husus benim vazîfemdir, selefte vüzerâ göre gelmiş idi*” diye cevap vermiş ve Ebussuud Efendi'nin daha önce yazmış olduğu “*fetvâ iştigâli vaktimizi isti'âb ederken, bu bârî dâhi üzerimize tahmîl bize cevrdir*” yazısını göstermiş ve bu hususta padişahı ikna etmiştir.⁴⁶

Bu süreçle birlikte devlet yönetiminde ve ilmiye bürokrasisinde şeyhülislâmlık makamının yükselişi XVII. yüzyıl boyunca da devam etmiş, şeyhülislâmların yetki alanları kadıaskerlerin aleyhine genişlemiştir. 1653 tarihli bir hatt-ı humâyûnla kadıaskerler mülâzemet ve mansıpların imtihanla verilmesi konusunda “*Siz ki da'îmiz müftî efendisiz...kadıaskerlere bildirip muhkem tenbih edesiz ki sonra nedâmetin çekerler ve menâsıbı imtihân ile vereler*” ifadeleriyle şeyhülislâm aracılığıyla uyarılmışlardı⁴⁷. Yüksek dereceli müderris ve mevâlinin atamalarının yanı sıra Hârîç Medreselerinde istihdam olunmak isteyen adayların rûûs imtihanlarını da şeyhülislâmlar yapmaktaydı⁴⁸. XVII. yüzyılın son çeyreğinde şeyhülislâmlar bu görevlerini de kadıaskerle-

⁴³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 87.

⁴⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi, s. 200.

⁴⁵ İnalçık, s. 136; Yücel, s.196.

⁴⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, s.200.

⁴⁷ *Târih-i Naimâ*, Haz. Mehmet İpşirli, C. III., TTK yay., Ankara 2007, s.1503.

⁴⁸ Akgündüz, s. 261; Ahmed Vasîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK yay., Ankara 1994, s.293.

rin aleyhine olacak şekilde genişletmişlerdir. 1 Cemaziyel-âhir 1100 (23 Mart 1689) tarihinde Anadolu Kadıaskerine gönderilen bir hatt-ı humâyûnla yirmi, yirmi beş ve otuz akçe medreselere kadıaskerler tarafından doğrudan, 40'lı medreseler için bekleyen mülâzımların ise şeyhülislâm huzurunda imtihan edildikten sonra atanabilecekleri, şeyhülislâmın izni ve işareti olmadıkça kimseye 40 akçe medrese verilmemesi istenmiştir⁴⁹. XVIII. yüzyıl başlarında 15 Şaban 1115 (24 Aralık 1703) tarihli bir diğer hatt-ı humâyûn ise şeyhülislâmın⁵⁰ isteği üzerine kaleme alınmıştır. Şeyhülislâm kadıların yaptıkları zulm ve taaddiden dolayı reâyânın şikayetçi olduğunu bildirmiş ve bu şekilde şikayet üzere mansıbı elinden alınıp azledilen kadıların bir daha mansıba atanmamaları ve mansıba atanacakların imtihan edildikten sonra atanmaları hususunda, padişahın kadıaskerlerin uyarılmasını istemiştir⁵¹. Bu hatt-ı humâyûnlar bize, şeyhülislâmlık makamının kadıaskerler üzerindeki otoritesini ve şeyhülislâmların mümkün mertebe kadıaskerlerin yetki alanını daraltma isteklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Şeyhülislâmlık İdaresinde Mülâzemet Sistemi

XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde şeyhülislâmlık kurumu Rumeli Kadıaskerliği kontrolü altındaki mülâzemet sisteminin de baş aktörü haline gelmiştir⁵². Bu süreç yaşanırken, kuruluşundan itibaren mülâzemet sistemi devamlı surette yeni düzenlemeler yapılmak suretiyle nizama bağlanmaya çalışılmıştır. Silke girmek isteyen kişilerin sayısının mevcut kadrolardan çok olması dolayısıyla silke girişte ve bir göreve atanmada yığılmalar meydana gelmekte ve bu durum sistemi suistimale açık hale getirmekteydi. XVII. yüzyıldaki gelenekçi yorumcular mülâzemet sistemine değinmişler ve eleştiriler getirmişlerdir. Koçi Bey bu hususta, 1003 (1594-1595) tarihinden sonra kanûn-ı kadîmin bozulduğunu ifade etmiş ve "...*Amma cümlemin mebde'i mülâzemetdir: Şöyle ki mevâlî-i mülâzemeti satmayalar ve her birisi mülâzemeti erbâb-ı istihkâka vereler. Tarik-i ilm zamân-ı kalilde muntazam olur, ehl nâ ehle galip olur. Ve mülâzemetler dahi çok verilir oldu, arpalıklar, vazifeler teşrif-i hâdis oldu. Birine arpalık yâhud vazîfe olsa teşrifden nice mülâzım yazarlar. Ve her maddede mülâzemet*

⁴⁹ MA, AKR, 442/7,s.1 Anadolu Kadıaskerliği ruznâmçesinde bulunan bu hatt-ı humâyûnu Baltacı makalesinde buyuruldu örneği olarak vermiş ve aynen transkribe etmiştir. Cahid Baltacı, "Kadıasker Ruznamçelerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, C.IV, S.1, İstanbul 1979, s. 63.

⁵⁰ Bu tarihlerde şeyhülislâm İmam Mehmed Efendi olmalıdır. Akgündüz, s. 330.

⁵¹ MA, RKR, 240/63, s.2, Bu hatt-ı humâyûn için ayrıca bak. Baltacı, "Kadıasker Ruznamçelerinin", s. 62-63.

⁵² Bakınız MA, RKR, 236/59.

kânûndan ziyâde olunur oldu. Bu asırda diyâneti ve emâneti olmayan nice kazasker güne güne mülâzemetler yazub rûzname-i humâyûnu doldurdular."⁵³ demiştir. Koçi Bey'in yansıttığı bu durum üzere sistemi düzeltmek için bazı girişimler de yapılmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında sadrazam Damad Ali Paşa bu girişimcilerden biridir ve sistemi ıslah etmeye çalışmıştır⁵⁴. Bu ıslah çalışmasını anlatan *Raşid Tarihi*'nden o dönemde uygulanan mülâzemet sisteminin özellikleri ve yapısı hakkında da bilgi edinebilmekteyiz. *Raşid Tarihi*'nde bu hususta çıkarılan hatt-ı humâyûnlara yer verilmiştir. Sadârete gönderilen bu hatt-ı humâyûnlarda sistemin düzeltilmesi hususunda sadâret yetkilendirilmiş ve bu yapılırken de şeyhülislâmla birlikte hareket edilmesi istenmiştir. Burada ilmiye tarikinde ehil olanla olmayanın ayrımı yapılmadığı ve sebepsiz yere mülâzemet verildiği belirtildikten sonra bundan sonra bu uygulamalardan vazgeçilmesi istenmiş ve mülâzemetin "*medâris ve mevleviyette hareket vukunda*" olması bir de bir müstehak kişiye mülâzemet verileceği zaman şeyhülislâmın işareti üzerine arz olunması istenmiştir⁵⁵. Bu düzenlemeden sonra ikinci bir hatt-ı humâyûnla şeyhülislâmlıktan mülâzemet sisteminin nasıl uygulandığı sorulmuş ve Şeyhülislâm Mirza Efendi mevcut uygulamayı açıklamıştır. Buna göre ulemâdan padişah çocuklarının doğumunda ve yeni göreve atandıklarında teşrif namıyla mülâzım alınmakta idi. Şeyhülislâmlardan on altı, Rumeli kadıaskerlerinden sekiz, Anadolu Kadıaskerinden ve nakîbüleşrâftan altı, Mekke ve Kudüs kadılarında beşer, hekimbaşı ve sultan imamından dört dânişmend alınırdı. Bunların dışında, "müstakillen" olarak adlandırılan mülâzımlık yolu, şeyhülislâmın müstahak bulunduğu ehliyetli ve yetenekli kişilerin silke katılma vasıtası idi. Ayrıca şeyhülislâmların Sultan Bayezid medresesi müderrisi olmaları dolayısıyla da her altı ayda birer muîdi ve muzafı silke girmektedir. Kadıaskerler de her altı ayda bir tezkirecilik hizmetinden mülâzım vermekteydiler. Müderrisler de buldukları medreselerinde müddetlerini tamamladıklarında mûsıla-sahn'dan sahna, sahn'dan ibtidâ-ı altmışlı'ya ve mûsıla-süleymâniye'den süleymâniye'ye ve süleymâniye'den hareketlerinde birer dânişmendlerini silke katarlardı. Eğer bir müderris mevleviyete atanmış ise dört dânişmendini mülâzım verebilirdi⁵⁶.

⁵³ *Koçi Bey Risalesi (Eski ve Yeni harflerle)*, Haz. Yılmaz Kurt, Akçağ yay., Ankara 1998, s.43,45.

⁵⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, II. Kısım, TTK yay., Ankara 1995, s.304.

⁵⁵ *Tarih-i Raşid*, C. IV, s. 48.

⁵⁶ *Tarih-i Raşid*, C.IV, s. 49,50.

Şeyhülislâm Mirza Efendi'nin bu açıklaması üzerine alınan mülâzım sayısının çok olduğu görülmüş ve ulemânın kontenjanına sınırlandırılma getirilmiştir. Buna göre göreve atanmaları durumunda şeyhülislâmlar üç, kadıaskerler iki mülâzım verecekti. Sultan Bayezid Medresesi'nden yılda dört mülâzım alınacaktı. Kadıaskerlerin müddetleri süresince tezkirecilikten sadece bir dânişmendleri silke girecekti. Bunların dışında da yukarıda hareketleri açıklanan müderrisler mansıbdaki hareket ettiklerinde mevleviyete bile çıkmış olsalar sadece bir mülâzım vereceklerdi. Mülâzım sayısına getirilen bu sınırlama uygulanabilseydi belki de görev bekleyen mülâzımlar için rahatlatıcı olacaktı. Ancak medreselerde müderrislerin tedrisindeki dânişmendlerin çokluğu ve bu uygulama yapılırsa onların mağdur olacakları, şeyhülislâmın isteği üzerine arz edilmiş ve şeyhülislâm bu isteğini kabul ettirebilmek için Edirne ve Bursa'daki medreselerden mülâzemet yetkisinin kaldırılabilceğini bildirmiş ve bu önerisi kabul görmüştü⁵⁷.

Yukarıda açıklandığı üzere XVIII. yüzyılda şeyhülislâmın mülâzemet sistemi üzerinde de etkin bir gücünün ve denetiminin bulunduğu, padişahın ve sadâretin de bu hususta şeyhülislâmı muhatap aldıkları tespit edilmiştir. Bu tespit mülâzım ruznâmçelerinin incelenmesiyle de doğrulanmaktadır. 18 Zilhicce 1113/16 Mayıs 1702 tarihinde Rumeli Kadıaskeri olan Dede Efendi'nin defterindeki mülâzımların pek çoğu şeyhülislâm Esseyid Feyzullah Efendi'nin işareti üzerine silke girmişlerdir⁵⁸. Şimdi şeyhülislâmlığın bu rolünü açıklayabilmek için Rumeli Kadıaskeri Mehmed Hâdi Efendi döneminde tutulmuş 1176-1177 (1762-1763) tarihli mülâzım ruznâmçesini tahlil edelim⁵⁹.

Mülâzım ruznâmçeleri her bir kadıasker için ayrı ayrı tutulmaları sebebiyle bu defterlerdeki kayıtlar, Rumeli Kadıaskeri'nin göreve atanmasıyla başlar ve kadıaskerin görev bitimine kadar olan kayıtları içerirdi. Mehmed Hâdi Efendi'nin mülâzım ruznâmçesi de bu usulle tutulmuştur. Mehmed Hâdi Efendi, 4 Rebiü'l-âhir 1176 (23 Ekim 1762) tarihinde Rumeli Kadıaskerliği'ne atanmış ve dört dânişmendini teşriften mülâzım vermişti⁶⁰. Mevâlî'nin görev sürelerinin bir yıl olması dolayısıyla Mehmed Hâdi Efendi

⁵⁷ *Târih-i Raşid*, C.IV, s.50,51.

⁵⁸ Bakınız MA,RKR, 236/59.

⁵⁹ Bu defterin transkripsiyonu bir yüksek lisans teziyle yapılmıştır. Bakınız Ertuğrul Oral, *1177 (1763-1764) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıaskeri Ruznâmçesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1993.

⁶⁰ MA, RKR, 292/115, s.3.

görevini 1177 Rebiü'l-âhiri'ne (Ekim-Kasım 1763) kadar sürdürmüş olmalıdır. Mehmed Hâdi Efendi'yle ilgili biyografik kaynaklarda da bir bilgiye ulaşılamaması ve defterde mülâzım kayıtları verilirken tarihlemeye dikkat edilmemiş olması sebebiyle defterin sonlanma tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Cahid Baltacı kadiasker ruznâmçelerinin tanıtımını yaptığı ve kataloğunu sunduğu makalesinde Mehmed Hâdi Efendi'nin defterini de zikretmiştir. Buradaki defter kayıtlarından Mehmed Hâdi Efendi'nin Mevlana Ahmed Hayreddin Efendi yerine Rumeli Kadiaskeri olduğunu ve kendisinden sonra da bu göreve ileriki yıllarda şeyhülislâm olacak olan Mirzâzâde Mehmed Sa'id Efendi'nin atandığını söyleyebiliriz⁶¹. Defterimizin kapsadığı zaman diliminde, sabık şeyhülislâm Dürrizâde Mehmed Efendi'nin oğlu Dürrizâde Mustafa Efendi şeyhülislâmdır. Dürrizâde, 5 Şevval 1175 (29 Nisan 1762) tarihinde Tirevi Ebubekir Efendi'nin azli üzerine ikinci kez şeyhülislâm olmuş ve 24 Zilkade 1180 (23 Nisan 1767) tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür⁶².

Toplam 50 sayfadan oluşan defterde 176 mülâzımın kaydı bulunmaktadır. Defterin tutulma usulü diğer defterlerden farklılık arz etmemektedir. Defterdeki kayıtlarda ilk satırda mülâzımın adı, baba adı, babası ilmiyeden ise görevi ve memleketi belirtilmiştir. Bu kaydın altında mülâzemeti aldığı hocası ve hangi yolla mülâzım olduğunu açıklayan bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün sonunda da şeyhülislâmın denetiminden ve olurundan geçtiğini belirten "*bâ-işâret-i aliyye mülâzemeti kabul şod*" ifadesi yer almaktadır. XVI. yüzyıl mülâzım ruznâmçelerinde mülâzım kaydının sonunda geçen "*... pâye-i serîr-i âlem-masîre arz olundukta kaydolundu*", "*... pâye-i serîr-i alâya arz olundukta sadaka buyuruldu*"⁶³ ifadelerinin değişime uğradığını tespit etmekteyiz. 1710 yılına ait bir diğer kayıta da aynı usul uygulanmıştı. Mevlana Mehmed bin Abdullah, Şeyhülislâm Ebe-zâde Abdullah Efendi'nin şehzade Abdülmelik'in doğumu sebebiyle teşriften verdiği mülâzımların on üçüncüsüydü ve "*bâ-işâret-i hazret-i şeyhülislâm*" üzere silke girmişti⁶⁴. Bu diplomatik değişikliğin altında yatan neden bu süreçte ilmiyye bürokrasisine tam anlamıyla şeyhülislâmın egemen olmasıdır. Artık mülâzımlar da Rumeli Kadiaskeri'nin arzıyla değil, şeyhülislâmın işareti ve vezîriazamın arzıyla

⁶¹ Baltacı, "Kadiasker Ruznamçelerinin...", s.76.

⁶² Dânişmend, s. 540-541, Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 139-140. Dürrizâde bu azlinden sonra 15 Zilhicce 1187-23 Receb 1188 (27 Şubat 1774-29 Eylül 1774) tarihleri arasında bir kez daha şeyhülislâmlık makamına çıkmıştır.

⁶³ MA, RKR, 184/7, s. 4.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.53.

silke girebiliyorlardı. 1127/1714-1715 yılında sadaret kaymakamına gönderilen hatt-ı humâyûnda mülâzımların “....*efendi dâ‘imizin*⁶⁵ *malûmu olup ve işâreti olduğu malûmun olduktan sonra rikâb-ı kâm-yâbıma arz*” edilmesi istenmektedir⁶⁶. Bu süreçte mülâzemet sistemi için Rumeli Kadıaskerliği bürokratik işlemlerin yürütüldüğü, kayıtlarının tutulduğu bir birim haline dönüşmüş, padişaha arz edilmeden önce ilmiye bürokrasisindeki nihai karar organı şeyhülislâm olmuştur. 1128/1715-1716 yılında da ilmiye silkine girerek kadılık yapmak isteyenler için kadıasker tarafından imtihan edildikten sonra şeyhülislâmın işaretinin alınması gerektiği belirtilmiştir⁶⁷. Şeyhülislâm bu diplomatik yolu yetki alanı içerisindeki atamalar için de kullanıyordu. Vezîriazam şeyhülislâmın inhâsını padişaha arz ederek iradesini aldıktan sonra şeyhülislâmın tahririnin üzerine “*Sahh. İşâretleri mucibince tevcîh olunmak buyuruldu*” ifadesini koyarak inhânın kabulünü bildirir ve şeyhülislâm atama işlemini neticelendirirdi⁶⁸. İpşirli, bu yazışma zincirini ilmiye mensubunun arzuhali, şeyhülislâm işareti, sadrazamın telhisi, padişahın hatt-ı humâyûnu, sadrazamın buyruldu, evrakın meşihata muamele için iâdesi olmak üzere altı basamak olarak belirlemiştir⁶⁹.

Mehmet Hadi Efendi ruznâmçesi verilerine göre 176 kişi, müstakillen, iâdeden, teşriften ve tezkirecilik adlı mülâzım yolları vasıtasıyla silke girmişlerdir. Bu yollarla silke giren mülâzımların toplam mülâzım sayısına göre oranları şöyledir⁷⁰:

Grafikte de görüleceği üzere silke girişte bulunan dört mülâzımlık yolu yukarıda *Raşid Tarihi*’nde anlatılan yollar ile uyum göstermektedir. Verilere göre % 44.8’lik oranla 79 kişi, müstakillen silke girmiştir. XVI. yüzyılda bu mülâzemet türü, hanedan ailesinden, devlet görevlilerden ya da toplumun önde gelen kişilerinin aracılığı ve şefaati ile ilmiye silkine girmeyi ve daha çok ayrıcalıklı dânişmendlerin mülâzım olma yolunu ifade etmekteydi. Mevâlîzâdeler, meşâyihzâdeler, mevki sahibi hâmisî olan ya da ulemânın güvenini kazanan ve önemli hizmetlerde bulunan dânişmendler bu yolla mülâzım olmaktadır. XVIII. yüzyıl başlarında bu mülâzımlık

⁶⁵ Şeyhülislâm kastedilmektedir.

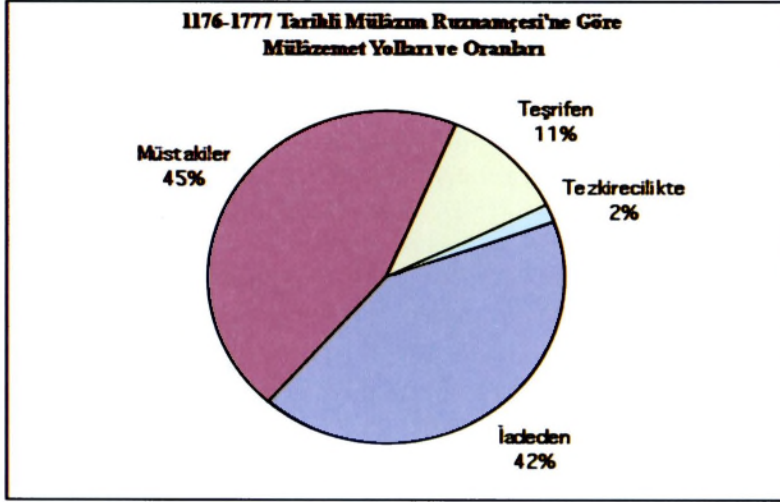
⁶⁶ *Tarih-i Raşid*, s.48

⁶⁷ *Tarih-i Raşid*, C. IV, s. 192

⁶⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.58.

⁶⁹ Mehmet İpşirli, “İlmiye Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 1, Editör Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş yay, İstanbul 1999, s.266-267.

⁷⁰ Grafikte oranların yuvarlanmış rakamları verilmiştir. Metinde ise oranlar aşıyla verilmiştir.

yolu, şeyhülislâmların silke mülâzım verdikleri bir yol haline dönüşmüştü. Şeyhülislâm'dan silke girmek için istekte bulunan müstahak kişiler ve ulemâ çocukları bu yolla silke girmekteydiler. Bu kayıtlarda "...Mevlânâ-yı mezbûr erbâb-ı isti'dâddan olmağla hâlâ şeyhülislâm inâyetlü Dürrizâde Mustafa Efendi hazretlerinin işâret-i aliyyeleriyle müstakillen mülâzemet kabûl şod"⁷¹ ifadesi yer almaktadır. Müstakillen giren 79 kişinin dışında dört dânişmend daha Dürrizâde Mustafa Efendi'den mülâzım olmuştur. Dürrizâde'nin Bayezid Medresesi'ndeki iki muîdi ve iki muzafı da silke girmişti⁷². Çünkü, şeyhülislâmlar her altı ayda bir muîd ve muzaflarını silke katmaktaydılar⁷³.

Silke girişte ikinci sırayı % 42.04'lük oranla iâdeden yolu alır. Bu yolla 74 kişi silke girmiştir. Bu süreçte medreseler İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-ı Süleymâniye, Süleymâniye, Hâmise-i Süleymâniye ve Dâru'l-hadis-i Süleymâniye olmak üzere derecelenmişti⁷⁴. Bu derecelenme içerisinde en alt seviyede, mûsıla-ı sahn'dan sahn'a hareket eden müderrislerin muîdleri mülâzım olabiliyorlardı. Daha alt seviyedeki muîdler silke giremiyorlardı. Mevlânâ Abdulhalîm bin Abdullah *Mûsıla-ı Süleymâniye*

⁷¹ MA, RKR, 292/115, s.1 ve devamı.

⁷² MA, RKR, 292/115, s.20-21, 33.

⁷³ Bu mülâzımlar iâdeden yolu içerisinde tasnif edilmişlerdir.

⁷⁴ Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik> 21. html.

ile Kalenderhane Medresesi'nde müderris olan Mustafa Efendi'nin muîdi idi ve hocası *bâ-hâmise-i Süleymâniye* ile Ayasofya-ı Kebir medresesine hareket ettiğinde mülâzım olmuştu⁷⁵. Mûsıla-ı sahn ile Edirne'de Çukacı Hacı medresesi müderrisi Esseyyid Ahmed Efendi'nin muîdi olan Mevlana Abdullah bin Abdullah ise hocasına görevli bulunduğu medresenin sahn itibar buyurularak tekrar tevcih edildiğinde silke girmişti⁷⁶.

Mülâzemet yolları içerisinde silke verdiği yirmi kişi ve % 11.36'lık oranıyla üçüncü sırayı teşriften yolu alır. Yüksek dereceli ulemâ, tarikinde bir üst düzey göreve hareket ettiklerinde, terakki aldıklarında, sefere teşrif ettiklerinde, cülûs olduğunda, padişahların çocukları olduğunda "teşrif" namıyla mülâzım verebilmekteydiler. Mehmed Hâdi Efendi Rumeli Kadıaskeri⁷⁷, Feyzullah Nafiz Efendi Anadolu Kadıaskeri⁷⁸, Tarsusizâde El-Hac Mustafa Efendi Kudüs kadısı⁷⁹, El-Hac Ali Efendi Medine Kadısı⁸⁰, Mehmed Rıza Efendi Mekke kadısı olduğunda dörder mülâzım vermişlerdi. Teşriften mülâzım verenler en üst düzey ulemâ idi.

Silke verdiği üç kişiyle ve % 1,7'lik oranıyla son sırayı tezkirecilik almıştır. Kadıaskerler tezkirecilik hizmetinden her altı ayda bir mülâzım vermekteydiler. Bunlardan ikisini Anadolu Kadıaskeri Esseyyid Abdullah Efendi silke katmıştır. Ahmed bin Abdurrahman, Esseyyid Abdullah Efendi'nin görevinin ilk altı aylık süreci için⁸¹, Hüseyin bin Ahmed ise ikinci altı aylık sürecinde mülâzım olmuştu⁸². Esseyyid Ali bin Esseyyid Mehmed ise "...iş bu bin yüz yetmiş altı senesi şehri rebii'l-âhîrinin dördüncü gününden bu fakîre inâyet ve ihsân buyurulan sadâret-i rumelide sene-i merkûme şevvali'l-mükerrerinin dördüncü gününe gelince altı ay müddet.." ile Mehmed Hâdi Efendi'ye yaptığı hizmeti sonucu mülâzım olmuştu⁸³.

Yukarıdaki verilere göre, XVIII. yüzyılın ortalarında silke giren dânişmendlerin tamamının kaydında şeyhülislâmın işareti bulunmaktadır. Mülâzemetle dair bürokratik işlemleri her ne kadar Rumeli Kadıaskerliği

⁷⁵ MA, RKR, 292/115, s.2.

⁷⁶ MA, RKR, 292/115, s. 11.

⁷⁷ MA, RKR, 292/115, s.3.

⁷⁸ MA, RKR, 292/115, s.40.

⁷⁹ MA, RKR, 292/115, s.35,41.

⁸⁰ MA, RKR, 292/115, s.41,45,46,48,49.

⁸¹ MA, RKR, 292/115, s.22-23.

⁸² MA, RKR, 292/115, s.46.

⁸³ MA, RKR, 292/115, s.34-35.

devam ettirmiş olsa da tüm mülâzım kayıtları şeyhülislâmın denetiminden geçmekte ve şeyhülislâm inhasıyla sadârete oradan da padişaha arz edilmekteydi. Bu uygulamanın dışında silke giriş yolları içerisinde % 44.8'lik oranla birinci sırada yer alan müstakillen mülâzımlık yolunun şeyhülislâmın tekeli altında bulunan bir mülâzemet yolu olarak değerlendirmek abartı olmayacaktır. Silke girmeye istidadı olanlar ile ulemâ çocukları bu yolla silke girmekte ve bu giriş yolunun anahtarı da şeyhülislâmın elinde bulunmaktaydı. Bu sebeple şeyhülislâmların dânişmendleri ve onların himayesi altında bulunan tâliblerin ilmiye mesleğine girmeleri kolaylaşmıştı. XVI. yüzyılın sonlarında tutulmuş Hocazâde Mehmed Efendi ruznâmçesinde müstakillen silke girenler % 3.68 oranında idi⁸⁴. XVIII. yüzyılda bu yolun oranı muazzam oranda artmış ve bu mülâzımlık yolu şeyhülislâmların hakimiyeti altına girmiştir. Müstakillen silke girenlerin oranındaki bu artış, XVIII. yüzyılda ilmiye zümresinin içine kapanmasını açıklayıcı bir veri olarak da kullanılabilir. Muîdlik yapan ulemâ çocuklarının dışında kalanlar bu yolla silke girmekte ve silk kadrolarının önemli bir oranını oluşturmaktaydılar. Bu sebeple reâyâdan kimselerin çocuklarının silke girmesi güçleşmekte ve bu sistem böyle deveran ettiği için ulemâ zümresi içe kapanık bir zümre haline dönüşmüştü. Bu veriler, Zilfi'nin bahsettiği ulemâ aristokrasisini⁸⁵ ve Ortaylı'nın⁸⁶ ve Unan'ın⁸⁷ ulemânın kendi içine kapanık halka kapalı bir yapı oluşturduğu düşüncesini destekler niteliktedir.

Mülâzemet yolları irdelendiğinde XVI. yüzyılda şeyhülislâmın silke katmak istediği dânişmendleri için mülâzemet yolu olarak kullanılan "fetvâ eminliği" bu süreçte mülâzemet yolu olmaktan çıkmıştır. Mehmed Hâdi Efendi'nin mülâzım ruznâmçesinde bu yolla silke giren dânişmend olmamıştır. 1127/1714-1715 yılında padişahın hatt-ı humâyûnu ile Şeyhülislâm Mirza Efendi'den uygulamadaki mülâzemet sisteminin açıklanmasının istenmesi üzerine, Mirza Efendi'nin yaptığı açıklamada fetvâ eminliği yolunun bulunmamış olması, XVIII. yüzyılda bu mülâzemet yolunun uygulama-

⁸⁴ MA, RKR, 184/7.

⁸⁵ Madeline Zilfi, *The Politics Of Piety: The Ottoman Ulemâ In The Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988, s.42-54

⁸⁶ İlber Ortaylı, "18.Yüzyılda İlmiye Sınıfının Tolumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayı, s.155-159

⁸⁷ Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinde Ulemâ'nın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmi Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik12.html>.

dan kalktığını göstermektedir⁸⁸. Bu kadronun kalkma sebebi, şeyhülislâmın silke üzerinde artan gücü ve yetkisi olabilir. Çünkü artık şeyhülislâmlar zaten istedikleri kişileri “müstakillen” yolu ile silke katmakta ve tüm mülâzım kayıtları onların denetiminden geçmekte idi. Dolayısıyla fetvâ eminliği yoluna gerek kalmamış olmalıdır. XVI. yüzyılın sonlarında şeyhülislâmın silke kattığı dânişmendlerin oranı % 4.5 iken, XVIII. yüzyıl ortalarında bu oran % 44.8’e yükselmişti. Bu muazzam artış oranı şeyhülislâmın ilmiye bürokrasisinde ve mülâzemet sisteminde yükselen gücünü ve yetkisini açıklayıcı bir oran olsa gerektir.

Bu süreçte, mülâzım olabilmek için şeyhülislâmın imzasını taklit eden kişilerle de karşılaşmıştır. 9 Receb 1115/18 Kasım 1703'te mülâzemet isteyen arzuhalinin kenarına şeyhülislâmın işaretini kendisi yazan ve Rumeli Kadıaskeri Dede Efendi'ye gönderen bir kişi sahtekârlığının anlaşılması üzerine otuz değnek ile cezalandırılmıştı. Aynı şekilde suç işleyen bir diğer kişi de 22 Ramazan 1189/16 Kasım 1775 tarihli bir sadrazam buyruldu ile İstanbul'dan sürülmüş ve Bozcaada'da kalebentlik yapmaya mahkum edilmişti⁸⁹.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık kurumu, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren nüfuzunu artırmaya başlamış ve artan nüfuzuyla birlikte ilmiye bürokrasisini de hakimiyeti altına almıştır. Ebussuud Efendi'ye, 1574 yılında mevleviyetlerin ve 40 akçeden yukarı müderrislerin atamalarının devredilmesiyle şeyhülislâmlar ilmiye bürokrasisinin de reisi durumuna gelmişlerdir. Ancak bu süreçte, mülâzemet sistemi hâlâ Rumeli Kadıaskeri'nin yetki ve denetimi altındadır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ise mülâzemet sisteminin kontrolü de şeyhülislâmın yetki alanı içerisine girmiştir. Her bir mülâzım onların “işâret-i aliyye” leriyle silke girebilmiştir. Bu süreçte uygulanan mülâzemet yollarında da değişim olmuş, XVI. yüzyılda ulemâ çocuklarının ve önemli hizmetlerde bulunan kişilerin mülâzımlık yolu olarak kullanılan müstakillen mülâzımlık yolu, XVIII. yüzyıldaki aynı tabandan beslenmekle birlikte şeyhülislâmların inisiyatifinde bir mülâzımlık yoluna dönüşmüş, bu yolla silke girenler mülâzımların yarıya yakınına oluşturmuş ve şeyhülislâmlar silke girişin anahtarı olmuşlardır.

⁸⁸ *Târih-i Raşid*, C.IV, s.49-50.

⁸⁹ Akgündüz, s.260-261.

AVUSTURYA ELÇİLİĞİ ESNASINDA (1688-1692) ZÜLFİKÂR PAŞA'NIN LEHİSTAN VEKİLLERİ İLE YAPTIĞI SULH MÜZÂKERELERİ*

SONGÜL ÇOLAK**

Giriş

Osmanlı Devleti II. Viyana kuşatmasının (1683) başarısızlığından sonra Avusturya, Venedik, Lehistan ve daha sonra da (1695) Rusya ile sürekli savaflara girmiş ve özellikle Avusturya karşısında aldığı yenilgiler ile geri çekilmeye başlamıştı. Bu yönü ile Viyana yenilgisi Osmanlılar için bir dönüm noktasıdır. Cephelerde askeri yenilgiler ile Uyvar (Êrsekûjvâr), Budin (Buda), Segedin (Szeged), Şimontorna (Simontornya), Peçuy (Pêcs) ve daha sonra da Belgrad (Beograd) gibi önemli kaleler elden çıkmış, Avusturya'nın bu kaleleri aldığı süreçte Osmanlı Devleti, Ukrayna'da Lehlilere, Dalmacıya'da Arnavutlara, Mora'da ve Ege'de Venediklilere karşı da mücadele vermek zorunda kalmıştır. Bu mücadelelerine 1695'ten itibaren Rusya ile Kırım üzerinde savaşması da eklenmiştir¹.

Osmanlı Devleti'nin sınırlardaki kötü gidişatı sosyo-ekonomik düzeninin daha da bozulmasına sebep olmuş, dış hazine ve iç hazine boşalmıştır. Örnek olması açısından 1687-1688 senesinde bütçe açığı 700.357.065 gelir ve 901.003.350 gider ile 200.646.285 akçaya ulaşmıştır². Dolayısıyla askerlerin maaşları ödenemez duruma gelmiş, "imdâd-ı seferiye" adı altında para tahsiline girişilerek devletin zenginlerinden ve ileri gelenlerinden mali destek sağlanmaya çalışılmıştır. Dâimî savaflardan bunalan halk, topraklarını terk ederek göçmeye başlamış, boşalan topraklarda zirai üretim yapılamaz hale gelmiş, üretim gerilemiş, kıtlık ve açlık tehlikesi baş göstermiş, asker kaçakları çeteleşerek Anadolu'da yağmalara girişmiş, toplanamayan vergiler ve yüksek enflasyon maliyeti çökertmiştir³.

* Bu makale II. Uluslararası Türk Tarih ve Edebiyatı Kongresi (Manisa, 11-12-13 Kasım 2005)ne aynı adla sunulan tebliğimizin genişletilmiş halidir.

** MKÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Markus Köhbach, "Das Osmanische Reich im 16. und 17. Jahrhundert", *Österreich und die Osmanen-Prinz Eugen und seine Zeit*, Schriften des Institutes Für Österreichkunde 51/52, Viyana (1988), s. 17.

² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 2003, s. 76.

³ Köhbach, a.g.m., s. 17., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 486.

Söz konusu ettiğimiz bu olumsuz şartlar Osmanlı Devleti'ni savaş halinde bulunduğu Avusturya ile anlaşma yapmaya yöneltmiştir. Sulh bulmak, görünürde ise Sultan II. Süleyman'ın (1687-1691) cülusunu bildirmek amacıyla bir elçilik heyetinin Viyana'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Gidecek elçi Zülfikâr Paşa'dır. Yanına Divân-ı Hümâyûn tercümanı İskerletzâde Aleksandr (Aléxandros Mavrocordátos)⁴ ve yeğeni Mustafa Ağa atanmıştır.

Elçi olarak görevlendirilen Zülfikâr Paşa hasoda da büyümüş, 1667'de çavuşbaşı tayin edilmiş, 1669'da azledildikten sonra kapucubaşı, ardından rûznâmecî, nihayet surre-i hümâyûn emîni olmuştur. Daha sonra da nişâncı rütbesiyle reisülküttâb vekili atanmıştır. Avusturya'ya elçi olarak görevlendirildiğine dair fermânı 12 Ramazan 1099 (11 Temmuz 1688) tarihinde almış⁵, Rumeli Beğlenbeğisi payesiyle tayin olduğu bu görev icabı Viyana'ya gitmiştir. Viyana'da İmparator I. Leopod (d. 1640-öl. 1705) ile 17 Rebiülâhîr 1100 (8 Şubat 1689)'de buluşmuştur. Zülfikâr Paşa, başarısız geçen görüşmelerin ardından büyük sıkıntılar çektikten ve göz hapsinde tutulduktan⁶ dört yıl sonra, ancak 1692'de İstanbul'a dönebilmiştir. Dönüşünden sonra tekrar surre-i hümâyûn emîni olarak Mekke'ye gönderilmiş, 1696'da yenîçeri kâtibi olmuştur. 20 Ağustos 1696'da ise Macaristan yakınında, Bega Meydan muharebesinde şehid düşmüştür⁷.

Zülfikâr Paşa İstanbul'a avdetinden sonra Sultan II. Ahmed'e (1691-1695) elçiliğine dair takrîrini sunmuştur. Bu takrîrin bugün bildiğimiz kadarıyla iki nüshası mevcuttur. Biri Viyana'da *Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, signatur H.O.90*'da kayıtlıdır; 98 varaktır ve her va-

⁴ Osmanlıların İskerletzâde dedikleri Aléxandros Mavrocordátos'tur. İskerletzâde İstanbul'da doğmuş, İtalya'da felsefe ve eczacılık okuduktan sonra İstanbul'a dönmüş, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Latince dil bilgisinden dolayı baştercüman olmuştur. II. Viyana kuşatmasına katılmış, 1683 ve 1685-1687 seneleri arası gelişmeleri günlük tarzında kaydetmiştir. Bkz. F. Richard Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*, Karlrd Teply ed., Graz-Wien-Köln, 1982, s.57.

⁵ "... Bu hakiri pür-kusûr kulları ve divân-ı hümâyûn baş tercümanı olan İskerletzâde Aleksandra kulları i'timâdnâme-i şevket-makrûnları birle Roma İmparatoru Leopoldus cânibine risâlet ile fermân olduğumuz mahal bindok-sandokuz senesi Ramazân-ı şerifinin onikisinde vâki'; mizâcımız 'alil ve hevâlar ıtı idi..." Zülfikâr Paşa, Mükâleme Takrîri, vr. 34 b, sr. 5-8 (ileride MT).

⁶ Zülfikâr Paşa'nın yaşadığı hapis hayatına dair bkz: Songül Çolak, "Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takrîrine Göre Osmanlı Elçilik Heyetinin Komorn ve Pottendorf'ta Hapsedilmesi ve İstanbul'a Dönme Çabaları", *Bellefen*, C. LXX, S. 258 (Ağustos 2006), s. 589-618.

⁷ F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 256-257. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, çev. S. Ali Kahraman, C. 5, İstanbul 1996, s. 1720., M. Alaaddin Yalçınkaya, "Zülfikâr Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, YK. Yayınları, İstanbul 1999, s. 703-704.

rak 21 sıradan oluşmaktadır. Diğeri ise Münih'te *Bayerische Staatsbibliothek Handschriftensammlung, signatur cod. Turc. 117*de kayıtlıdır ve Joseph Aumer'in kataloğunda s. 36, nr. 117'de verilmiştir⁸. Sefaretnâmeye ilk dikkati çeken Wolfgang Jobst olmuştur. Jobst, *Der Gesandtschaftsbericht des Zülfikâr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*, (Zülfikâr Efendi'nin Viyana'da ki Barış Müzâkerelerine -1689- Dair Sefaretnâmesi) başlıklı doktora çalışmasında Viyana'da ve Münih'te bulunduğunu belirttiğimiz bu nüshaların edisyon kritiğini, transkribini ve Almanca tercümesini yapmıştır⁹. Fakat bu kıymetli çalışmada sefaretnâmenin 22 varaklık kısmı eksik bırakılmıştır. Sefaretnâmenin tamamı Münih'teki nüsha esas alınarak hem tarafımdan¹⁰ hem de Mustafa Güler tarafından¹¹ yayımlanmıştır.

Bu makalemizde Zülfikâr Paşa başkanlığındaki Osmanlı elçilik heyetinin Viyana'da Avusturya'nın müttefiklerinden Lehistan ile olan sulh müzâkereleri Zülfikâr Paşa'nın *Mükâleme Takrîrinin* Münih nüshası esas alınarak yazılmıştır. 105 varak olan bu nüshanın 34 b-105 b varakları arası sefaretnâme olup, ilk 34 varak sivil ve askeri kadroların maaş ödemeleri ile ilgilidir. Sefaretnâme olan bölüm vr. 34 b'de "*Cerîde-i takrînât-ı merhûm Zülfikâr Efendi der Kal'a-i Beç*" başlığı ile başlamaktadır.

Lehistan ile Yapılan Sulh Müzâkereleri

Elçilik ile görevlendirilen Zülfikâr Paşa vazifesi gereği 12 Zilkade 1099 (8 Eylül 1688)'da Hisarcık'tan (*Groçka*) ayrılarak Belgrad'a (*Beograd*) doğru yol almıştır. Belgrad o sıralarda Avusturya askerine hünez teslim olduğundan sevinç şenlikleri yapılmaktadır. Heyet, Belgrad'ın tesliminden büyük üzüntü duymuş, gayet müteessir olarak buradan ayrılmış, menzil menzil Varadin'e (*Petrovaradin*), oradan da Pottendorf'a geçmiştir. Yolculukları müddetince Avusturyalı komutan Kont Karaffa (*Caraffa*)¹², görevlendirdiği

⁸ Joseph Aumer, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek in München*, Münih 1875, s. 36.

⁹ Wolfgang Jobst, *Der Gesandtschaftsbericht des Zülfikâr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*, (basılmamış 3 tezi), Wien 1980.

¹⁰ Songül Çolak, *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takriri)*, Yeditepe yay. İstanbul 2007.

¹¹ Mustafa Güler, *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefâreti ve Esâreti*, Çamlıca yay., İstanbul 2007.

¹² Kont Antonio Graf Caraffa Avusturyalı komutandır. Doğum tarihi belli değildir. 6 Mart 1693'te ölmüştür. Soyu Napoli'den gelmektedir. 1659'da Viyana sarayında müshiptir. 1672'de Osmanlılara karşı savaşmak üzere sîvari alayı (*kürassierregiment*) kumandanı olmuş, 1683'te Varşova'ya Johann Sobieski'nin desteğini almak için gitmiştir. 1686'da Macaristan komutanı olmuştur. Belgrad'ı Osmanlılardan geri aldığından dolayı "Altın Post Tarikatı Şövalyesi" (*Ritter vom Goldenen Vlies*) unvanını almıştır. Jobst, *a.g.e.*, s. 396, dipnot 57.

asilzâdeler aracılığıyla heyetin barışa yetkili olup olmadıklarını öğrenmek için büyük gayret sarf etmiştir¹³. Bunun sebebi Avusturya'nın, heyetin gerçek niyetini, yani sadece Sultan II. Süleyman'ın (1687-1691) cülusunu bildirmek için mi geldiğini yoksa sulha da talip olup olmadığını kestirememesidir. Bu merakları ancak, veziriâzâmın sulh görüşmelerinin rahat yürümüşe için imparatorun başvekiline verilmek üzere yazılmış mektubunun Kont Karaffa'ya verilmesiyle son bulmuştur. Mektubu alan ve içeriğinin sulhu kapsadığını gören Karaffa, nihayet memnun olarak Viyana'ya dönmüştür. Ancak bu dönüşün ardından heyet, zamanını kendilerinin de kestiremediği, fakat 40-50 gün kadar dedikleri bir süreci Pottendorf'ta her şeyden bîhaber geçirmişlerdir. Bunun sebebi veziriâzâmın mektubundan Osmanlı heyetinin sulha yetkili olduğunu anlayan İmparatorun, müttefikleri Lehistan ve Venedik'e haberler göndererek yapılacak müzâkereler için bir an evvel vekillerini göndermelerini istemesidir. Bu devletlerin de vekiller tayin edip bildirmesi epey zaman almış, Viyana'da bulunan Venedik elçisi müzâkerelere Venedik vekili olarak atandığı halde Leh tarafından kimse gelmemiş, bu da boşa tutulan Osmanlı heyetinin şikâyetine sebep olmuştur. Zira heyet, tehi tutulmalarından büyük rahatsızlık duyarak birkaç defa mağduriyetlerini içeren mektupları ilgililere göndermiş, bir an evvel İmparator I. Leopold ile buluşturulmalarını istemişlerdi. Ancak imparator, müttefikleri olan Lehistan ve Venedik olmadan görüşme ve anlaşma konusunda bir adım bile atmakta kararlı olduğundan heyetin bu arzuları ancak 17 Rebiülâhîr 1100 (8 Şubat 1689)'de gerçekleşebilmiştir. İmparator ile buluşturulan Zülfikâr Paşa bu anı şöyle tasvir etmektedir:

“Fî 17 Rebiü'l-âhîr, sene 1100¹⁴, altı at çeker, Çâsar kendü bindüğü bir mükemmel hintov ile tercümân yalnız konağa geldi. ‘Çâsar size bakar’ deyü da’vet eyledi. Hintova binilüp varıldı. Sanâyda içerüsü Çâsârın odasına varınca halk dolmuş idi. Çâsârın olduğu odaya girildikten Çâsâr odanın sol köşesinde vâki’ ‘acem kalıçasıyla döşenmiş alçacak sofanın üstünde tırpezze (?) ta’bir olunur sofranın önünde bir iskemlenin kurbunda ayak üzere durup sol eli göğsünde olup sağ elini aşığa uzatmış idi. Yanımızda olan ağalardan birâderzâdemiz Mustafa Ağa nâme-i hümayûnı başımız beraberî iki el üstünde tutup önümüzce gider idi. Kendüye mukaddemâ tasâm olunduğu üzere üç yerde sağımızda bize bakarak turur idi. Biz dahi nâme-i hümayûn-ı şevket-makrûna ta’zîm ve terkîm birle eğilüp bu vech üzere sofa kurbuna varıldıkta anda nâme-i hümayûnı

¹³ Zülfikâr Paşa niyetlerini öğrenmek üzere gelen kişilerle ilgili “*derunumuzı bilmek için dürlü fen ile ağzımızı arastırdı*” demektedir. MT, vr. 39 a, sr. 2-3.

¹⁴ 8 Şubat 1689.

kendü elimize alup öpdükten sonra sofrâ üstünde Çâsârın yanına koyduk. Üst esvâbını tutup göğsümüz beraber yine kaldırdık ve dönüp yerimizde durduk ve bu güne mu'âmele ile mukaddemâ tercümânın ibrâm eylediği hâm tekliflerin def eyledik..¹⁵

Sabırsızlıkla beklenen bu buluşmadan iki gün sonra heyet, 19 Rebiülâhir 1100 (10 Şubat 1689) tarihinde Avusturya, Lehistan ve Venedik vekilleri ile ilk toplantısını gerçekleştirmiştir¹⁶. Avusturya vekillerinin başı Graf Kinsky'dir¹⁷ ve gönderdiği fayton ile heyeti konakladıkları yerden aldırıp toplantı yerine getirtmiştir. Toplantıda ilk olarak heyet, müzâkere ve akd için yetkili olduklarını ibraz ederek sadrâzâmın Leh ve Venedik vekillerine iletmek üzere verdiği mektubu sunmuşlardır. Müzâkerelere başlanması için aynı şekilde Lehistan vekilinin de ruhsatnâmesini göstermesi gerekirken, ruhsatnamelerinin bulunmadığı anlaşılmış ve bir sonraki toplantıda getirip göstermelerine karar verilmiştir.

Bir sonraki toplantı iki gün sonra, 21 Rebiülâhir 1100 (12 Şubat 1689) tarihinde gerçekleşmiş, fakat bu toplantıda da Lehistan vekilleri probleminin hâlâ devam ettiği görülmüştür. Öyle ki, Osmanlı heyeti hem Lehistan hem de Venedik vekillerinin müzâkere ve akde tam yetkili olduklarından şüphe duyar hale gelmiştir. Ancak bu toplantıda Venedik'in şu an yanlarında olmasa da her konuda ruhsat-ı külliyeleri olduğunu ifade etmeleri ve Avusturya'nın bir sonraki toplantıda Venedik ve vekillerinin ruhsatlarını ibraz edeceklerine kefil olmaları heyeti rahatlatmıştır. Fakat Lehistan vekilleri problemlidir. Nitekim onların sadece görüşmeleri dinlemeye ruhsatları olup, fikir bildirme ve akde yoktur. Bu durumda Avusturya çözüm olarak şöyle bir teklifte bulunmuştur: Leh elçisi Michael Raczynsky'nin görüşmeleri dinlemesine ve Lehistan'a giderek konuşulanları Leh meclisine iletmesine izin verilmelidir. Bu şekilde henüz açılan Leh meclisi Osmanlı tarafının yapacağı tekliflerden haberdar edilecek ve meclis de anlaşmaya imza atmaya mâlik bir vekilini Viyana'ya gönderecektir.

Bu teklifi, "kendilerinin kandırılmaya çalışılması" olarak yorumlayan Osmanlı heyetinin kabul etmesi mümkün değildir. Zira kabul ettikleri

¹⁵ MT, vr. 48 a, sr. 8-19.

¹⁶ Toplantıya Avusturya'yı temsilen dört vekil katılmıştır. Bunlar Franz Ulrich Kinsky, Ernst Rüdiger von Starhemberg, Antonio Carraffa, Theodor Althet Stratmann'dır. Venedik elçisi Frederico Cornaro, Lehistan elçisi Michal Raczynsky'dir. Jobst, *a.g.e.*, s. 412 dipnot, 177, 178, 179.

¹⁷ Graf Franz Ulrich Kinsky, 1634'te doğmuş, 27 Şubat 1699'da ölmüştür. Avusturya'nın politik hayatında önemli rol oynamış bir kişidir. 1664'te diplomatik bir görevle Polonya'ya gönderilmiştir. Kariyer hayatını Bohemya'da gerçekleştirmiştir. Orada Başbakan Vekili, Kraliyet Kaymakamı, 1690'da İmparatorluk İstihbarat Meclis üyesi olmuştur. Jobst, *a.g.e.*, s. 412, dipnot. 176.

takdirde ruhsatı olmayan bir kişiyi muhatap alarak sulha dair görüşlerini bildirmek gibi bir fedakârlıkta bulunacakları gibi, bu elçi Lehistan'a gidip yetkili bir vekil gelinceye kadar da boşa bekletileceklerdi. Öte yandan, Leh tarafının Kamanıçe (*Kamieniec Podolski*) Kalesi'nin durumu gündeme gelmez ise kesinlikle sulha rıza göstermeyeceklerini söylemeleri yani Kamanıçe'yi ön koşul olarak sunmaları da kabul edilemezdi. Kaldı ki daha kendileri Pottendorf'ta cebren alıkonulurken İmparator Leopold, müttefikleri olması hasebiyle hem Venedik'e hem Lehistan'a barış görüşmeleri için vekil göndermeleri konusunda haber iletmış, buna rağmen şimdiye dek bir vekil tayin edip gönderilmemiştir. Dolayısıyla heyette, barış hususunda Lehistan'ın samimiyetine baştan itibaren güvenilmemesi gerektiği yönünde bir kanaat oluşmuştur. Bu sebeplerden Avusturya'nın bu önerisine heyet: "...Biz uzak yere cevâb göndermeziz. Sulh murâdı ise bu tarafa müstakil adem göndersün. Bu aralıkda size ve Venedikliye cevâblarımızı söyleyelüm ve sizinle söyleşelüm. Bir maslahat görelüm. Ol vakte dek Leh'den dahi murahhas adam gelsün. Hem cevâbımızı işitsün ve hem cevâb virmeğe kâdir olsun"¹⁸ şeklinde olumsuz, ancak alternatif bir öneri ile cevap vermiştir.

Anlaşılabacağı üzere heyetin arzusu, Lehistan'dan tam yetkili vekil gelinceye dek zaman kaybetmemek için Avusturya ve Venedik ile müzâkereleri başlatmaktır. Ancak "*Biz cümlemiz müttefikiz, cümlemiz[e] birden cevâblarınızı söylemez iseniz aramızda ihtilâf olmuş olur. Buna ise Çâsâr bir vechle kâil değildir*"¹⁹ diyen Avusturya vekilleri buna kesinlikle rıza göstermediklerinden toplantı dağılmıştır.

Zaman kaybından sürekli şikâyet eden Osmanlı heyeti meselenin halledileceği ümidini 24 Rebiülâhir (15 Şubat 1689)'de yapılan üçüncü görüşmeye taşımıştır. Bu görüşmede de heyet, Lehistan meselesinin devam ettiğini görmüştür. Görüşmelerin biran önce başlatılması ve neticelendirilmesi konusunda acele eden heyet, Lehistan ile ilgili görüşlerini tekrar dile getirmiştir. Heyete göre Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında vuku bulan savaşta Leh reyası perişan olmuş, Leh askerleri çok az yer alabilmişlerdir. Vaziyet böyle iken ve Avusturya imparatorunca da görüşmeye adam göndermeleri hususunda bilgilendirilmişken, sulh için vekil tayininde ağır davranmalarının gerekçesini anlamak mümkün değildir. Kaldı ki bir adam gönderip göndermeyecekleri de müphemdir. Öte yandan uzaktan uzağa uygun barış şartlarını

¹⁸ MT, vr. 51 a, sr. 6-9.

¹⁹ MT, vr. 51 a, sr. 9-11.

ayarlamak imkânsızdır. Heyetin bu aşamada istediği Padişahın Leh Kralı'na, sadrâzamın da Leh başbakanına iletmek üzere verdiği mektupların Leh elçisi vasıtasıyla Lehistan'a gönderilmesi ve sulh istiyorlarsa ivedilikle vekil göndermeleridir. Bu olmadığı takdirde Avusturya ve Venedik'in Lehistan'ı da içine alacak ve onların haklarını gözetecek şekilde müzâkereleri başlatmasıdır. Bu şekilde Leh Kralı dışlanmamış olacaktır. Öte yandan makul ve münasip şartlar ile Leh Kralı'nın sulha dâhil olması için birkaç sene müddette tanınabilirdi. Bu zaman zarfında Lehistan sulh mu cenk mi istedikleri konusuna karar vermekte serbest olacaktı ve Osmanlı Devleti bu süreçte kendilerine zarar vermeyecekti. Eğer kendileri süreç bitmeden Avusturya ve Venedik'in önderliğinde yapılan müzâkerelerde alınacak kararları uygun bulurlar ise Osmanlı Devleti bunu da kabul edip onaylayacaktı.

Görüldüğü üzere heyet sulhun sağlanması konusunda alternatif çözümler üreterek süreci kısaltmaya çalışmaktadır. Zira barındıkları şartlar ve gördükleri muameleler çok kötüdür; bu durum kendilerini oldukça rahatsız etmektedir. Ancak bu önerileri müttetiklerce kabul edilmemiş, onun yerine müzâkereye ruhsatı olmayan Leh elçisinin muhatap alınarak sulha dair görüşlerini iletmeleri üstlenmiştir. Aksi halde tam yetkili vekil geldiğinde de kendilerinin görüşmelere katılmayacakları ve Lehistan'dan vekil gelinceye dek tutulmak üzere Pottendorf Kalesi'ne gönderilecekleri söylenilerek tehdit edilmişlerdir. Bu kale heyetin daha önce de alıkonulduğu ve adeta hapis hayatı yaşadıkları, hakkında kötü tecrübeler edindikleri yerdir. Bu kaleye hapsedilmelerinin uzun süre alacağını, sulh görüşmelerinin kesileceğini hesap eden heyet –Lehistan'dan vekil gelinceye kadar zaman kaybı olmasın diye²⁰- yetkisiz Leh elçisine Osmanlı tarafının tekliflerini iletmiştir. Teklifler şöyledir:

a) Lehistan'ın savaşta aldığı yerler elinde kalacak,

b) Kamanıçe kalesinin durumu tam ruhsatlı vekil gelince görüşülecektir. Nitekim burası devletlerarasında “*altında yılan yatar taş*” olarak anılmaktadır ve bu taşın kaldırılması için tam ruhsatlı vekilin gelmesi, görüşmelerin onunla yürütülmesi gereklidir.

²⁰ Heyet zaten yeterince zaman kaybettiklerini düşünmektedir. Mevcut halden muzdarip olduklarını bu müzâkerenin sonunda sarfettikleri: “*Hayli zaman oldu bu tarafa geldik. Bu kadar eğlendüğümüzün sebebi bilinmez. Bahar faslı geldi mükâleme ve müsâhele emrinde hatıra gelmeyen müşkülât zühür ider. Her işe gereği gibi faysal virilmek için istinâhat lüzümü görünmek ile böyle hayırlı maslahat emri kesilmemek için çaresi fikr olunub, mâbeynde terk-i cidâl iktizâsı neşet itmekle ma'kul ve münâsib müddet ile terk-i cidâl olunmak fehmi olunur*” cümlelerinde görmek mümkündür. MT, vr. 52 a, 16-19, vr. 52 b, 1.

c) Ayrıca müzâkereye gelecek kişi kraldan ve başbakandan onaylı ruhsatnâmeleriyle kırk gün içinde gelmelidir.

Toplantı bir sonuç elde edilmeden, heyetin boşa tutuldukları yönündeki şikâyetleri ile kapanmıştır.

Heyet bundan sonra Avusturya ile Hollanda elçisi Jacob Hop'un arabuluculuğunda²¹ birkaç defa birebir görüşmelerde bulunmuştur. Ancak bu toplantılarda Avusturya'nın Tököly'nin (*Thököly*) teslimi, savaş tazminatı ödenmesi, henüz kuşatma halindeki kalelerin kendilerine bırakılması gibi kabulü mümkün olmayacak tekliflerde direnmesi anlaşmayı imkânsız kılmıştır. Esasen Avusturya oylama taktiği ile cepheledeki durumun lehine sonuçlanmasını beklemektedir. Çünkü sulhun olmayacağına kanaat getiren ve büyük sıkıntılara maruz kalan heyete dönmeleri için selâmet kâğıtları da verilmemektedir. Nitekim "*maslahat görülmez ise abes yire biz niçün otururuz*"²² diye soran heyete Avusturya'nın cevabı "*Leh elçisi yoldadır, yakında gelir, bu aralıkta Venedik elçisi ile söyleşin*"²³ olmuştur. Heyet Venedik ile de ikili görüşmelerde bulunmuş fakat Venedik'in istekleri ve görüşmenin sonucu Avusturya'dan farklı olmamıştır.

Müttefikler ile müzâkerelerde bulunan heyetin, Lehistan ile de görüşmesi gerekmektedir. Ancak bir türlü yetkili vekil gelmemektedir. Oysa Osmanlı topraklarından çıkmalı altı-yedi ay geçmesine rağmen bir sonuç elde edemeyen heyetin aczleri artmıştır. En önemlisi yaptıkları müzâkerelere ilişkin fikir almak üzere İstanbul'a adamları vasıtasıyla haber göndermelerine izin verilmemektedir. "*Sabra mecâlimiz ve cefâya tâkatimiz kalmamış iken yine takayyüd ve ihtimâmdan kalmazdık*"²⁴ diyen heyet, ikâmet ettirildikleri yerden Lehistan elçisine, tanıdıkları kırk gün müddetin tamam olduğunu ve tekliflerine cevap verilmesi gerektiğini haber etmek istemiş, ancak hanelerini bekleyen Avusturyalı muhafız buna müsaade etmemiştir. Zülfikâr Paşa'nın, çok kötü sıfatlarla, gûl-i beyâbâni (*gulyabani*), nâ-dân (*kaba*), bed-zebânki (*ağzı bozuk*), mezardan çıkmış ervâh-ı habise (*kötü ruhlar*) diye tarif ettiği bu kötü karakterli ve görünüşlü kişinin heyettekilerin bozuk olan morallerini daha da bozduğunu şu ifadeden anlıyoruz: "... Mizâcımız evveldende "*alil olup,*

²¹ Hollanda'nın arabuluculuğuna dair bkz: Songül Çolak, "Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Müttefikleri Arasındaki Barış Müzâkerelerinde (1689) Hollanda'nın Arabuluculuk Girişimleri", *Belleten*, C. LXXI, S. 262 (Aralık 2007), s. 939-967.

²² MT, vr. 65 b, sr. 16-17.

²³ MT, vr. 65 b, sr. 17-18.

²⁴ MT, vr. 66 a, sr. 6-7.

*mesfûrun bu bedsiyretliğinden her emrâzımız terakki olup, dahi müştedd olmağa başla-
dı. Nemçe vekîlleri dahi bu ervâh-ı habisenin bu keyfiyetinde olduğun bilürler idi...²⁵*.
Yine anlıyoruz ki heyettekiler, Avusturya'nın bu şahsı bilinçli olarak görev-
lendirdiklerini düşünmektedirler.

Başlarındaki muhafızın muamelelerine tahammülü kalmayan he-
yet, İmparator'un vekili Kinsky'ye bir şikâyetnâme yazmıştır. Bu nâmede
yaşadıkları olumsuzlukları ortaya koymuşlar ve Leh elçisine haber iletme-
lerine müsaade edilmemesinden yakınmışlardır. Bu arada Lehistan'dan
müzâkereye tayin edilmesi beklenen ve kırk gün içinde gelmesi istenilen
tam yetkili vekiller nihayet atanmıştır. Bunlar iki kişidir, biri Viyana'ya di-
ğerinden önce gelmiştir. Kinsky'den gelen cevap oldukça ılımlı olduğu gibi
o, bizzat nezaketi icâbı kendi adamlarını Leh elçisine göndererek gelen Leh
vekillerinin sulha dair ruhsatnâmelerinin sûretlerini aldirmiş, bunları Os-
manlı heyetine ulaştırmış, heyete ait olanı da Leh vekillerine göndermiştir.
Bu şekilde müzâkerelerde bulunmak için karşılıklı yetkilere dair güven ni-
hayet sağlanmıştır.

Osmanlı heyeti, Leh vekillerinden sulh için sundukları tekliflere he-
men cevap vermesini istemişler, ancak bu defa da vekiller, başvekillerinin
çok yakında geleceğini belirterek birkaç gün daha mehil geldiğinde başve-
kile göstermek üzere kendilerine bir mektup verilmesini söylemişlerdir. Os-
manlı heyeti talep edilen mektubu 14 Cemâziyelâhir 1100 (5 Nisan 1689)'de
müstakil Leh elçisi senyör Mihal Raçonca'ya (*Michael Raczinsky*) vermiştir.
Bu mektupta²⁶ heyet 6 aydır burada boşa tutulmalarından şikâyet ederek,
Lehistan'a tanıdıkları kırk günlük müddetin dolup hatta geçtiğine dikkat
çekmişler ve “*sizlerde sulha tam yetkili kişilersiniz*” denilerek tekliflerine cevap
istemişlerdir.

²⁵ MT, vr. 67 a, sr. 15-18.

²⁶ Leh elçisi *Michael Raczinsky*'ye yazılan mektubun suretidir: “*Fi 14 Cemâziye'lâhir, sene 1100. Kıdvetü'ümenâ'i'l-
milleti'l-mesihîyye, Leh Kralı ve Cumhuri'nın müstakil elçisi Senyör Mihal Rahinçki hutimet 'azâkıbuhü bi'l-hayr, kı-
beline selâmet-encâm iblâğıyla dostâne i'lâm olunan oldur ki bundan akdem mevaddı sulha müte'allık cevâblarımız
alup redd-i cevâba ve itmâm-ı maslahata ruhsat-ı külliyeiz olmamağla iftihârü'l-ümenâ'i'l-milleti'l- 'İseviyye Leh kralı
ve Cmhuri tarafından bizimle mukâleme ve 'akd-ı sulh için murahhas âdemleri gelmek üzere kırk gün mehl virülüp bu
ana değün refikiniz gelmeyüp sizin dahi bu işde me'zun olduğunuz ruhsat-nâmemizden ma'lûmumuz olmağla elbette
cevâblarımıza cevâb viririz. Emhâl olunan müddet tamam olduğundan gayri birkaç gün diha ziyâde mürur eyledi. Sizin
gittiğünüzün esnâda bu tarafda eğlendiğünüzün sebebi Devlet-i 'Aliyye'ye dahi bildürmek için âdem göndermeğe çok ikdâm
eyledik, kâil olmadığımız; altı aydır habs olduk, bir iş görülmedi. Bundan sonra ne bizde tâkat ne vakitte vüs'at kaldı.
Bundan ziyâde sabr olunmaz. Ruhsatınız hasebiyle bize cevâb virmeniz mallûbumuzdur. Cevâbınız maslahat müvâfık ise
vakti fevt itmeyüp iş görelim ve's-selâmu 'alâ men-ittiba'al-Hüdâ.*” MT, vr. 70 b, sr. 9-19.

Nihayet Leh tarafının cevabı gelmiştir, Leh vekilleri sulh tekliflerini sıralamışlardır²⁷.

-Bunlardan ilki Lehistan'a bağlı kazaklar ile Osmanlı Devleti'ne tâbi Tatarlar ile ilgilidir. Her iki devlette kendilerine tabi bu halklardan sorumludurlar. Birbirlerine saldırmamalarını temin etmek zorundadırlar, saldıran olursa diğerinin zararlarını karşılayacaktır.

-İkincisi, Podolya ve Kamanıçe ile ilgilidir. Onlara göre iki devlet arasında barışın hüküm sürdüğü zamanlarda Osmanlı Devleti Kamanıçe ve Podolya'yı almış, Kazakları da itaate almaya çalışmıştır. Lehistan bundan dolayı büyük zarara uğramıştır, bu zararın tazmini gereklidir. Ayrıca Lehistan'ın dostu olan Moskov'da, Kırım, Nogay, Özi, Akkirman ve Bucak Tatarlarından büyük zararlar görmüşlerdir. Bu Tatarların bir kısmı Anadolu bir kısmı Tuna nehri ötesine geçirilmelidir. Kırım Moskov'a verilmeli, Özi ile Tuna suyu arasında olan kaleler ve palankalar Lehistan'a bırakılmalı, Eflak ve Boğdan da kendilerine teslim edilmelidir.

-Üçüncüsü daha önceki anlaşmalarda da yer almasına rağmen bu ana dek icra olunmayan kutsal yerler ile ilgili maddedir. Kudüs'ün içinde ve dışında yer alan kutsal mekanlar -Hz. İsa'nın doğduğu ve makberinin bulunduğu kilise, Rum Ortodoksların eline geçen, Osmanlıların da onayladığı yerler- daha önceki sahiplerine iade edilip Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) bu hususa dair berâti yenilenip devam ettirilmelidir.

-Dördüncüsü Hıristiyanların özellikle de Katoliklerin din ve ticaret serbestisi ile ilgilidir. Hıristiyanlar istedikleri yerde kilise açabilmeli, yer satın alabilmeli, ibadetlerine müdahale edilmemeli, kaide dışı vergi alınmamalı, karada ve denizde ticaretlerine engel olunmamalıdır.

-Beşincisi esir azat edilmesi ile alakalıdır. Osmanlıların ve Tatarların aldığı Leh esirleri serbest bırakılmalıdır.

-Altıncısı Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında asıl mücadele kaynağı olan Podolya ve Kamanıçe kalesi ile ilgilidir. Kamanıçe'nin yıkılmasını öneren Osmanlı Devleti'ne karşı Lehistan buraların eski sahibinin kendileri olmasına binaen geri teslimini istemektedir. Aynı şekilde Podolya'da kendilerine geri verilmelidir.

-Yedincisi Ukrayna ile alakalıdır. Lehistan'a göre Osmanlı Devleti haksız yere el attığı Ukrayna ve Kazaklar üzerinden el çekmelidir.

²⁷ Lehistan'ın teklifleri EK 1'de verilmiştir.

Görüldüğü üzere sunulan şartlar Osmanlı Devleti'nin "kabulü imkânsız" diyebileceği kadar ağırdır. Buna rağmen Leh vekilleri bu şartların sadece genel olduğunu, detayların henüz ortaya konmadığını ve detayları ayrıca bildireceklerini belirtmişlerdir. Bu, yeni taleplerinin olabileceğinin göz ardı edilmemesi demektir.

Osmanlı Devleti sulh müzâkerelerinde arabuluculuk yapan Hollanda elçisi Senyör Hop ile Leh vekillerinin sundukları teklifler üzerinde konuşmuş ve bu tekliflerin kendilerini çok müteessir ettiğini belirtmiştir. Esasen heyet bu kırgınlıkla Leh vekillerine –mecbur kalmadıkça- cevap vermemeyi düşünmüş, ancak Hollanda elçisi onların hatalarının görmezlikten gelinip bir cevap verilmesini önerince, 17 Cemâziyelâhir 1100 (8 Nisan 1689)'de Leh vekillerine cevabî bir mektup yazılmıştır²⁸. Bu mektupta heyet, Leh vekillerinin daha önce kendileri ile olan bir toplantıda Lehistan'ın asıl isteğinin sulh ve dostluk olduğunu dile getirdiğini ve buna binaen de heyetin barışı sağlayıcı birkaç konuyu gündeme getirdiğini, ancak şimdi kendilerinin ortaya koyduğu şartların bununla uyuşmadığını ifade etmiştir. Heyet dostluk isteniyor ise bu sözün getireceği menfaatlerin göz önünde bulundurularak müzâkerelerin yapılmasını, aksi halde boşa zaman harcamaktan öteye gidilemeyeceğini söylemiştir.

Heyetin esasen istediği bir an önce, daha fazla vakit kaybetmeden bütün müttefik vekillerinin katılımının sağlanacağı külliyetli bir mecliste müzâkerede bulunmaktır. Ancak heyetin bu isteği "*cevabınız var ise başka başka görüşelim ve sözleşelim*"²⁹ diyen vekiller tarafından kabul edilmemiş, sadece Leh vekilleri ile bu doğrultuda bir görüşme yapılmıştır.

Zülfikâr Paşa, Lehistan Kralı'nın görevlendirdiği Pommern voyvodası ile yapılan bu toplantının içeriğini 20 Receb 1100 (10 Mayıs 1689) tarihli olarak vermiştir. Toplantıda Osmanlı heyeti Lehistan ile olan baba dostlu-

²⁸ 17 Cemâziyelâhir 1100'de Leh vekillerine gönderilen mektuptur. "Fi 17 min Cemâziye'l-âhir, sene 1100. İftihârü'l-ümenâ'i'l-mülleti'l-mesihîyye. Leh Kralı ve Cumhûrının müstakil elçisi kudvetü-a'jâni'l-İsveyye dostumuz Mihâl Rahinçki hutimet 'avakibuhû bi'l-hayr kubeline inhâ ve i'lâml olunan oldur ki mukaddemâ tarafımızdan mevâdd-ı sulha müte'allık söze bir iki cevâb söylenmiş idi. Hâliyi sözlerimize cevâbınız olmak üzere inâd eyleyüp yazduğunuz ahzâl ma'lûmumuz olmuştur. Gitmenizden mukaddem sizin ile meclis olup mâbeynimizdeki râki' olan müzâkereyi hâtırınıza getirmek gerek. Siz sulh ve salâha müte'allık bizden kat'i cevâb istemiş idiniz. Biz de hem Devlet-i 'Aliyye'nin resm-i kadîmesin gözedüp ve hem sözünüzü tutup esâs-ı sulh olmak üzere size bir iki sözümüzü söyledik. Dostluk muvâdınız ise ol sözün menf'atini mülâhaza eyleyüp şurût ve kuyûdunu bizim ile söyleşirsiniz. Yohsa gayri dürlü sözü karıştırmadan ta'zib-i beşer ve taziy-i evkâttan gayri nesne hâsıl olmayup Devlet-i 'Aliyye'nin dahi bir def'a sizinle eyledüğü hüsn-ı mu'âmelinin berekâtı bilinmemiş olur ve ve's-selâmu 'alâ men-ittiba'al-Hüdâ". MT, vr. 72 b, sr.c18-19, vr. 73 a, sr. 1-9.

²⁹ MT, vr. 73 a, sr. 13-15.

ğuna ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli zamanlarda Lehistan'a yaptığı yardım ve inayete dikkati çekmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın Lehistan'a yaptığı saldırıların Kırım Han'ı Mehmed Giray'ın (1641-1644, 1654-1666) yardımları ile durdurulduğu³⁰, Erdel Kralı Rakoçi'nin (*Rákóczy*) İsveç Kralı ile ittifak halinde Leh topraklarına yürüyüp çoğu yeri zaptettiğinde –Lehistan'a yardım edilmemesi için yüklü miktarda hazine vergisi teklif edilmesine rağmen kabul edilmeyerek- yine Kırım Han'ı Mehmed Giray'ın önderliğinde Tatar askerleri ile Leh halkının kurtuluşunun sağlandığı hatırlatılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı heyetine göre baba dostluğuna sahip iki ülkenin kan dökmesi boşunadır.

Leh vekilleri ise Osmanlı Devleti'nin, Kazak taifesini himaye ederek Tatarlar ile birleştirip Lehistan üzerine yürüttüğünü bundan dolayı büyük ziyanlara uğradıklarını ve Kamanıçe Kalesi'nin haksız yere alındığını bundan dolayı doğan zararın telafisini talep etmektedirler.

Osmanlı heyeti Kazakları himaye ettiklerini kabul etmeyerek bu hal-
kın bazen Kırım bazen Rusya bazen de Lehistan ile ittifak ederek varlığını sürdürmeye çalışan bağımsız bir halk olduğunu, bu halkın sınırlarda çıkardığı kargaşalıkların önüne geçmek için itaate alınmaya çalışıldıklarını ve Lehlilerin de o zamanlar bu durumdan memnun olduğunu dile getirmiştir. Heyete göre buna rağmen Lehistan, Osmanlıların Kazaklara karşı sınır güvenliğinin sağlanması girişimini gerekçe göstererek savaşa ve pek çok zayıfa sebep olmuştur. Geçmişte yaşanmış olayların sürekli dile getirilmesinin boşa zaman harcanması ve boşa kan dökülmesinden başka bir şeye yaramadığını düşünen Osmanlı tarafının önerisi, Kamanıçe'nin hedmi, Podolya ve Ukrayna'nın Lehistan'a terkidir. Heyete göre bu teklif Osmanlı Devleti'nin Lehistan'a bir inayeti ve "hüs-n-i muamelesidir". Bu şartlar esas alınarak anlaşma imzalanmalıdır; ancak karar yine Lehistan'ındır. Dilerse Osmanlı Devleti ile anlaşarak sulh bulur dilerse Venedik ve Avusturya ile hareket ederek sulh arar.

³⁰ Lehistan 1648'de Kazakların isyanı ile karşılaşmış, isyan neticesinde ülkenin güneydoğu eyaletlerinin çoğu asilerin kontrolüne geçmiştir. 1654'te Rusya Lehistan-Litvanya'sını işgal etmiş, 1655'te de İsveç orduları ülkenin kuzeyine girmiştir. Osmanlı Devleti, Protestanlara duyduğu yakınlık dolayısıyla (bu yakınlık Protestanların Katolik Habsburglara karşı bir güç olarak görülmesindedir) Protestan İsveç'e meyletmiş; ancak İsveç'in, Erdel Kralı George Rákóczy ile ittifak ederek kendisine karşı ayaklanmada rol alması dolayısıyla fikrini değiştirmiştir. Bu bağlamda 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığında Lehistan'ın desteklenmesine karar verilmiş, Lehistan-Kırım askeri ittifakı oluşturulmuştur. BKZ: Darius Kolodziejczk, "1795'e Kadar Osmanlı-Leh İlişkilerinin Karakteri Üzerine Bazı Tespitler", *Türkler*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 681.

Osmanlı heyeti bu görüşmede Leh vekillerinin dikkatini şuna çekmek istemektedir: Lehistan, Osmanlı Devleti ile arasındaki anlaşmayı bozup, Avusturya'ya yardım etmekle –II. Viyana muhasarasında- hiçbir kazanç elde edememiştir. Tam tersi o günden beri Leh toprakları tarumâr, halkı perişandır. Padişah ise Osmanlı Devleti karşısında mağlup durumda olmalarına rağmen baba dostluğuna riayet edip lütufta bulunarak, sunulan bu uygun şartlar ile iki devlet arasını düzeltmek istemektedir.

Osmanlı heyetinin sözleri Leh vekilleri üzerinde etkili olmuş olmalıdır. Çünkü onlar, “...*Bu söze biz razıyız*” diyerek söylenenleri onaylamışlardır. Ancak yine de müttefiklerinden bağımsız anlaşma yapmaya yanaşmamışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla Lehistan sulha meyletmektedir. Fakat Venedik ve Avusturya'yı nasıl ikna edeceğini bilememektedir. Nitekim vekillerin “...*Bu söze biz razıyız, amma müttefiklerimizden başka sulh olmazız. Anları neylersiz ve nice nâzı idersiz*”³¹ sözleri bunu ortaya koymaktadır. Heyet ise Lehistan'ı müttefiklerinden bağımsız anlaşma yapmaya hakları bulunduğu ve ortak hareket etmenin Avusturya'nın lehine ama en çok kendilerinin zararına olduğuna iknaya çalışmaktadır. Nitekim anlaşma olursa Osmanlı Devleti Avusturya'nın eline geçirdiği kalelerin büyük kısmının geri reddini sağlayacaktır. Oysa şimdi elindeki Podolya ve Ukrayna'yı kendiliğinden Lehistan'a vermeyi önermektedir. Yine heyetin vurgulamaya çalıştığı husus Leh yardımı ile II. Viyana kuşatmasında Osmanlı tehdidini bertaraf etmeyi başaran Avusturya'nın rahata kavuştuktan sonra Lehistan'ı dikkate almadığı, cefayı Lehistan'ın çektiği, sefayı Avusturya'nın sürmeye çalıştığıdır. Bu sözler Leh vekiller arasında “*Sözünüz de eksik değil*”³² denilerek kabul görmüş, buna rağmen Avusturya muhalefetini düşündüklerinden bir sonuç elde edilmeden kalkılmıştır.

Lehistan'ın müttefiki Avusturya ile arasının bozuk olduğunu³³ anlayan heyet, Lehistan'ı sulha ikna etmenin yollarını aramaya ve her fırsatı değer-

³¹ MT, vr. 76 a, sr. 16-18.

³² MT, vr. 76 b, sr. 4.

³³ II. Viyana kuşatmasında Osmanlıların hezime uğratılmalarında ve bu şehrin kurtuluşunda Viyana belediye başkanı Andreas von Liebenberg'in (zaferi göremeden ölmüştür), kumandan Graf Rüdiger von Starhemberg'in ve daha sonra kardinal olan piskopos Graf Kollonitz'in başarıları herkesçe kabul gördüğü halde, şehrin kurtuluşunda etkili olan askeri kuvvetlerin Jan Sobieski kuvvetleri mi yoksa Herzog Karl von Lothringen kuvvetleri mi olduğu ittifakla belirlenememiştir. Bu sebeptir ki, kuşatma sonrası, zaferdeki rolünün Avusturya İmparatoru'nca yeterince takdir edilmediğini düşünen Leh Kralı Jan Sobieski, Aralık 1683'te hemen ülkesine dönmüştür. Robert A. Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526-1918*, Wien-Köln-Graz 1977, s. 71.

lendirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Leh vekilleri ve Lehistan Kralı'nın sıra dışı olan Leh asilzâdesi Mişlevşeki (*Mišloški*) ile tekrar bir toplantı yapılmıştır. Bu asilzâde Kamanıçe Kalesi'nin eski zabiti, Podolya'da geniş emlâki olan ve Kırım Hânı'na birkaç defa elçilik ile giden kişidir. Leh Kralı tarafından Leh elçilerinin yanına gönderilmiş ve bazı kereler Osmanlı heyetinin konağına gelmiştir. Osmanlı heyeti bu kişi ile olan beraberliklerinde sulha rağbet gösterdiğini hissettiklerinden ülkesine dönmesinden evvel kendisi ile yeniden bir toplantı yaparak barış imkânı aramaya çalışmışlardır. Bu maksatla heyet, Leh vekilleri ile beraber bu asilzâdeyi konaklarına davet ederek yeni bir görüşme yapmışlardır. Bu görüşme de diğerlerinden içerik olarak pek farklı değildir. Osmanlı Padişahı'nın Lehistan'a olan "hüs-n-i muamelesi" ve "kadim dostluk" duygularından bahisle Lehistan ve Avusturya'dan koparılarak barışa iknaya çalışılmıştır. Bir sonuç elde edilemese de sırdaş asilzadenin kulağına kralına iletilmek üzere sulha dair hususlar iyice yerleştirilmiştir.

Osmanlı heyeti Lehistan ile yapılan bu görüşmenin ardından 23 Receb 1100 (13 Mayıs 1689) tarihinde Venedik vekilleri ile bir araya gelmiş ancak yine sonuç alamamış, meclisin dağılmasından sonra da iki hafta kadar müttetiklerin hiçbirinden bir cevap alamadan bekletilmiştir. Çünkü müttetikler Osmanlı devleti ile olan savaş cephelerindeki gidişatın sonuçlanmasını beklemektedirler. Heyetin istedikleri kendilerine bir cevap verilip dönüş izinlerinin çıkmasıdır. Ancak dönüş iznini bir türlü alamadıkları gibi, boşa tutuldukları süreçte adeta hapis hayatı yaşamışlardır. Haneleri yüz elli kadar askerle kontrol edilip, kapılar ve avlulardan başka duvarlar ve damlar da muhafızlar ile tutulmuştur. Bu halde iken müttetikler 24 Şabân 1100'de (13 Haziran 1689) yeni bir toplantı yapmak üzere heyeti çağırmıştır. Söz konusu edilen tarihte yapılan toplantı da bir yenilik olarak Osmanlı heyetinin yapılan müzâkereler ile ilgili fikir danışmak üzere Padişahın yanına bir adam göndermesine izin verilmiştir. Esasen heyet bu isteklerini defalarca dile getirmelerine rağmen dikkate alınmamıştı. Nitekim uzun zamandır memleketlerinden ayrı kalan ve devletlerindeki değişme ve gelişmelerden yeterince haberdar olmayan heyet bu bilmezlik halleriyle anlaşma yapmaya teşvik ediliyorlardı. Zülfikâr Paşa bu doğrultuda Padişaha ve sadrazama verilme üzere mektuplar yazarak heyette bulunan ve yeğeni olan Mustafa Ağa'yı Osmanlı Devleti'ne göndermiştir. Biçilen müddet 40 gündür. Ancak giderken yolda Semendire kalesine kapatılan Mustafa Ağa zaman kaybetmiş; ancak Zülfikâr Paşa'nın Avusturya kaymakamına yazdığı mektuplar

ile çıkarılarak yoluna devam edebilmiştir. Mustafa Ağa Padişah'tan Zülfikâr Paşa'ya üç, tercüman İskerletzâde Aleksandr'a bir ve ayrıca sadrazamdan Zülfikâr Paşa'ya ve Avusturya başvekiline yazılan bir mektup ile dönmüştür. Zülfikâr Paşa, Mustafa Ağa ile gönderdiği mektuplarda içinde buldukları durumun vahametini dile getirmiş ve hatta Avusturya'ya güvenmediğinden –hanelerini basıp evraklar çalınır diye- bir ihtiyat mektubu³⁴ yazıp saklamıştır.

Padişah'tan ve sadrazamdan gelen mektuplar Zülfikâr Paşa'ya metanet üzere olmalarını salık vermekte, cephelerdeki gidişatın kendileri lehine olduğunu bildirmekte³⁵, fakat eğer sulh olmuyorsa Avusturya'da daha fazla zaman kaybetmeden avdet etmelerini söylemekteydi. Ayrıca maddi sıkıntılarını gidermek üzere kendisine tercüman İskerletzâde Aleksandr'a ve Mustafa Ağa'ya harçlık gönderilmiştir.

Heyet müttetikler ile toplam 14 kez bir araya gelmelerine rağmen bir sonuç elde edememiştir. Buna rağmen avdetlerine de hemen müsaade edilmemiş, dönüş izinleri çıktığında ise önce Komorn'a getirilip hapsedilmişlerdir. Kaledeki durumları pek iç açıcı değildir. Bunu Zülfikâr Paşa'nın şu ifâdelerinde görüyoruz: “...Eğerçe yollarda konup göçmede çekilen zahmet ve cefâ hadden birûn olup, lakin halâsımız serverî meşakkatimize gâlib olup, ve kaldırılmamız için ta'yîn olan gemiler Komaron cezâresindedir deyü cezîre-i merkûmede vâki' kal'anın varoşunu geçdik. Anda bir adada kapadılıp, yanımızda olan tercümân ve komisâr ve kapudan neferâtıyla mahfî firâr eylediler. Gayri soltatlar olduğumuz hâneyi ihâta idüp, muhkem bekler oldular. Ne gemilerin haberi var ne gayrı bir sıt ü sedâ var idi. Hapsimiz mukarrer ve ta'yînâtdan bir nesne virilmez idi...”³⁶.

Burada bahis halinde iken Lehistan Kralı'nın mektubunu getirmek bahanesiyle bir tercüman gelmiştir. Tercüman aynı zamanda Avusturya vekillerinin başı Kinsky'den de bir mektup getirmiştir. Mektuplarda Avusturya'nın sulha oldukça istekli olduğunu hisseden heyet, belki barış olur düşüncesiyle

³⁴ Kaleme alınan ihtiyat mektubu Ek 2'de verilmiştir.

³⁵ “...Me'mûr olduğunuz maslahata yine de sa'y dikkat eylesiniz, olmaduğı hâlde inşa'allâhu te'âlâ emîn ve sâlim Devlet-i 'Alîyye'ye gelmek için izin ve ruhsat husûsunda ihtimâm eylesiniz. Ve re'y-i perde-i gaybde olan her ne ise zuhûra gelür. Benim rûhum efendi Devlet-i 'Alîyye'nin baş tercümânı Aleksandra'ya dahi tarafımızdan kâğıd yazılmışdır. Her cihet ile ittifâk ve ittihâd üzere olup din ve devlete lâyük 'ırz-ı saltanata muvâfık vech üzere hareket eylesiniz. 'Avn-i Hakk ile bu sene-i mübâreke Rumeli'de ve Anadolu'da ve bi'l-cümle Memâlik-i 'Osmâniye'de din devlete ihânet ve düşmenimize i'ânet üzere olanların şer'en ve âsânlıġla cümlesi mahzar kahr olup haklarında gelinmiştir”. MT, vr. 85 a, sr. 17-19, vr.85 b, sr. 1-5.

³⁶ MT, vr. 93 a, sr. 9-15.

tekliflerini yine maddeler halinde bildirmiştir³⁷. Avusturya on gün içinde bu tekliflere kati cevap vermeyi taahhüt etmişse de bir sonuç alınamamıştır. Çünkü bu, heyeti oyalamaktan başka bir şey değildir. Nitekim heyetin birkaç ay diye nitelendirdiği uzun bir zaman geçmesine rağmen kimse cevap getirmemiştir. Bu durumda şikayetleri ve kederleri had safhaya ulaşan heyet vekillere bir mektup yazarak geri gönderilmeleri konusunu tekrar dile getirmişlerdir. Mektupta kendilerine yapılan muameleyi “...*Bu makûle muâmelenez maslahat bütürür dost işidir dirseniz dostlukta bu mertebe san'atlar olmaz, düşman-ı evzâ böyle olur dirseniz düşman dahi işinde ve sözünde merd-âne hareket itmek lâzımdır*”³⁸ diyerek ne dostluğa ne de düşmanlığa sığdıramayan ve kendilerinin ahmak yerine konulduğunu düşünen heyet, Avusturya vekiline dört defa mektup ve imparatora da bir defa *iltimasnâme* yazarak bir sonuç elde etmeye çalışmıştır. Heyet 1102 senesi Rebiülevvelinin ilk günlerinde (Aralık 1690) nihayet Komorn'dan ayrılabilmişlerdir. Nereye götürüldüklerini bilmediklerinden muhafızlardan bilgi almaya çalışmışlar fakat başaramamışlardır. Onlar Pottendorf kalesine getirilip hapsedilmişlerdir. Pottendorf kalesindeki durumlarını heyet şu ifadeleri ile ortaya koymaktadır. “*Potindoruf kal'asına geldik ve kapadılıp taşra çıkmak değil kal'a içinde olan bağçeye bir ferdimizi koymadılar ve gelen soltaları bizim ile habs ittiler. İçinde olanlardan taşraya bir ferd çıkmazdı. Ancak iki üç kişi ma'ışetimiz üç dört kat bahâ ile götürüp gelür ve gider idi ve bu sıkletden muâdları hallerinden haberdâr olmalıym deyü idi.*”³⁹

Heyet uzun mektuplaşmalar ve ricalar neticesinde Kont Kinsky'den 29 Rebiülâhir 1103 (19 Ocak 1692) tarihli bir mektup almıştır. Mektup heyetin uzun zamandır beklediği geri dönüş izninin verildiğine dairdir. Bu izin kağıtları ile yola çıkan heyet 7 Şevvâl 1103'te (22 Haziran 1692) de Edirne'ye varmıştır.

³⁷ “...*Erdel memleketinde olan Nemçe 'askeri ve sair eşkiyâ külliyyen ihrac olunup evvelki hâline konula ve hanıcn ve hedâyesin mu'tâd üzere Devlet-i 'Aliyye cânibine sâl be-sâl irsâl eyleye ve vâki' olan sulhlarda sudür iden 'ahd-nâmelerde Erdellü himâyesine müte'allık her ne ki vâki' mestür ve mukayyed oldu ise yine mer'î tutula ve Hırvâtlık semtinde cenkden evvel tarafeynin sözi her ne hâl üzerine oldu ise yine ol hâle konula, Hırvâtlıkdan berü Demirkapu'suna varıncaya değin Sava ve Tuna suları sınır olup berü yakalarda olan kulâ' ve memleket her ne ki Nemçe'nin elinde ise tahliye olunup Devlet-i 'Aliyye'ye teslim oluna ve mukâbelesinde enhârımız buranın orta yakalarında olan yerlerin Nemçe'nin ellerinde ola...*” MT, vr. 93 b, sr. 6-14.

³⁸ MT, vr. 94 a, sr 1-4.

³⁹ MT, vr. 99 a, sr. 17-19, vr. 99 b, sr. 1-3.

Sonuç

Osmanlı Devleti II. Viyana kuşatmasının (1683) başarısız sonuçlanmasının bedelini askeri, siyasi ve ekonomik kayıplarla ağır ödemiştir. Kuşatma esnasında Avusturya ile müttefik olarak hareket eden ve Viyana'nın kurtuluşunu sağlayan Lehistan ve Venedik bu başarılarının ardından farklı cephelerde Osmanlı Devleti ile savaşmışlardır. Bu "*Kutsal İttifak*" güçlerine Osmanlı Devleti'nin karşı koyması oldukça zordur. Çünkü askeri ve ekonomik dinamikleri buna el vermeyecek derecede kötüdür. Bu süreçte IV. Mehmed'in halli ve II. Süleyman'ın tahta geçişi cülus bildirme bahanesiyle bir heyetin sulh için Avusturya'ya gönderilmesini gündeme getirmiştir. Zülfikâr Paşa başkanlığındaki Osmanlı elçilik heyeti daha Avusturya topraklarına girdikleri andan itibaren ummadıkları muameleler ve zorluklar ile karşılaşmışlardır. Bu zorluklar gidişte Pottendorf Kalesi'nde dönüşte Komorn ve tekrar Pottendorf Kalesi'nde hapis edilmeleri ve boşa tutulmaları ve avdetlerine izin verilmemesi şeklinde kendisini göstermiştir. Osmanlı heyeti ile müttefikler arasında 14 toplantı yapılmıştır. Bu toplantılarda dik-kati çeken Avusturya'nın oynadığı roldür. Avusturya en baştan itibaren heyeti oyalayarak cephelerdeki durumunun netleşmesini beklemiştir. Nitekim Temeşvar (*Timișoara*), Arad (*Arad*), Göle (*Gyula*) gibi kaleler henüz kuşatma halindedir ve bunların akıbeti için heyeti oyalamak gerekmektedir. Oyala-ma taktiği uygulanır iken takip edilen yol; henüz teslim olmamış kalelerin kendilerine teslimi gibi kabulü imkansız şartlar ileri sürmek, heyeti Komorn ve Pottendorf gibi kalelerde göz hapsinde tutmaktır.

Diğer müttefiklere gelince, toplantılarda en pasif görülen Lehistan'dır. Esasen II. Viyana muhasarası esnasında Avusturya'ya en büyük destek Lehistan'dan gelmiş, şehrin kurtuluşunda en büyük rolü Kral Jan Sobieski ve askeri kuvvetleri oynamıştır. Buna rağmen toplantılarda barışın gerçekleşip gerçekleşmemesi kararı ağırlıklı olarak Avusturya ve Venedik'in elinde olmuştur. Osmanlı heyeti Viyana'ya geldiğinde hemen müzâkerelerin yapılmasını önermiş, ancak Lehistan'ın anlaşmaya yetkisi bulunan vekilleri gelmediğinden bu mümkün olmamıştır. Bunun Osmanlı Devleti açısından taşıdığı mana "vaktin fevt" olmasıdır. Bulunduğu konumdan memnun olmayan ve hak etmedikleri davranışlara maruz kaldığını ve cephelerde Osmanlı Devleti'nin durumunun iyi olmadığını düşünen heyet için bunu zaman kaybı olarak algılamak doğrudur. Nitekim sadece Leh vekilinin gelmesi için tanınan süre bile 40 gündür. Esasen Osmanlı heyetinin düşüncesi bu zaman

kaybının önüne geçmek ama büyük bir ihtimalle de Lehistan'ı ittifaktan ayırabilmektir. Bu maksatla Avusturya'ya Leh vekilleri olmadan müzâkerelere başlamasını, geldiklerinde onların devam edebilmelerini teklif etmişlerse de Avusturya tarafından bu öneri kabul edilmemiştir. Çünkü Avusturya için müzâkere zamanını uzatmak cephe durumlarını netleştirmek için gerekli idi.

Osmanlı heyeti Leh vekilleri geldikten sonra onlarla müzâkerelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde Lehistan'a önerdikleri aslında yabana atılır bir teklif değildir. 1672'den beri Kamañçe, Podolya ve Ukrayna'yı kaybetmiş olan ve bunu bir milli mesele kabul eden Lehistan'a Podolya ve Ukrayna iade edilecek, Kamañçe kalesi yıkılacaktır. Osmanlı heyeti Leh vekillerinin sulha sıcak baktıklarına kanaat getirdiklerinden ve diğer müttefiklerin kendilerini oyaladıklarını anladıklarından, Lehistan ile anlaşmayı ve Avusturya'yı yalnız bırakmayı düşünmüşlerdir. Bunu gerçekleştirebilmek için de sık sık Osmanlı Devleti ile Lehistan arasındaki "baba dostluğunu" dile getirmeye çalışmışlardır. Ancak görüşmeler daha çok Avusturya'nın çıkarları doğrultusunda şekillendiğinden bir sonuç alınamamıştır.

Ek 1:

“...Şevketlü, kudretlü, şecâ'atlı Roma İmparatorı ve kendü ile müttefik olan şevketlü Leh Kralı ve Cumhûrı ve Vakârlu Venedik Cumhûrı olup mâ-beynlerinde istihkâm-ı sulh için târih-i milâd-ı hazret-i 'İsâ'nın sene 1689 senesinde vâki' Şubatın dokuzuncu gününde Devlet-i 'Aliyye vekilleri tarafından virilen cevâblara cevâb olmak üzere Leh vekillerinin inâd eylediği şurûtdur ki zikr olunur:

Divâce-i evvel: Devlet-i 'Aliyye ile Leh Kralı ve Cumhûrının mâ-beyninde kadîmden ba'z mevadd olunmuş ahvâl olup eğerçe hayli zemân müdür eyledi. Lakin unutulmuş olmağla şimdiki halde cümleden evvel zikr olunmalıdır.

Cevâb-ı evvel: Târih-i Milâd-ı hazret-i 'İsâ'nın sene 1489 senesinde Sultân Bayezid ve Sultân Süleyman Hânlar ile Leh Kralı Kazimir Yagello'nun beyinde 'akd-ı mevâdd ile karar-dâde olmuşdur ki devlete tâbi' olanlar ve Tatar tâifesiyle Leh'e tâbi' Kazak tâifesinin arasında âsüdelik ola. İşbu madde Leh Kralı Sigizmundus zemânında dahi mukarrer tutulup cümle sonradan vâki' tecdîd-i sulhda müstahkem kılınmıştır. Her kim kendüye tâbi' olanları zabt itmez ise vukû' bulan zararları mütezzarrır olan tarafa tazmîn eyleye. Ol ecilden Özi câniblerine Kazak tâifesinin ittirdüğü zararların tazmînini Sultân Süleyman bizden taleb itmekle 'Osmânîlunun eylediği ikdâma Tatar tâifesin zabt eylemek şartıyla der-uhde eylediği 'Ahdine binâen Leh Kralı ve Cumhûrı mâ-beyninde kavî dostluğun hıfzını murâd itmeleriyle Kodak tesmiye olunan taşra ve iç kal'ası Özi Suyu'nun kenârında binâ eyleyüp Kazak tâifesinin Karadeniz'de ve İstanbul'a ve Trabzon'a varınca Rumeli ve Anadolu kıyılarına varup ittüğü korsanlıkdan güyâ yulâr takmağla men' iylediler. Lâkin mezbûr Kazak tâifesi cengâver olup bir vechle harb ve kütâle de kâil olmayup denize çıkmağa memerrleri kapayup izinleri olmaduğundan Leh Kralı ve Cumhûrının üzerine dönüp hücum iylediler. Lâkin mezbûr Kazak tâifesi cengâver olup bir vechle harb ve kütâle de kâil olmayup denize çıkmağa memerrleri kapayup izinleri olmaduğundan Leh Kralı ve Cumhûrının üzerine dönüp hücum ittiler. Ol 'isyânın men'i ve def'i 'Osmânîluya tâbi' olanlara ve Tatar tâifesinin üzerlerine lâzım iken itmeyüp ve Kazak ile Leh üzerine ittifâk eyleyüp ol derecede Leh Cumhûrına keder virdiler ki otuz sene mütevâliyyen cumhur-ı mumâ-ileyhin hâli niçe beliyê ile mukadder olup ilâ'lân cumhûr-ı mumâ-ileyh Çultovat ve Kurşun ve Yayladih ve İsparos ve İsporu ve Persih ve Patakov semtlerinde vâki' kırgınlıkların âsârın müşâhede itmededir. Ol mukâteleler de Leh Cumhuriyetini böyle müte'ellim kalmışlardır ki Tatar tâifesinin kendüye eylediği zararların tazmîn olunmasıçün Sultân Süleyman'ın talebi üzere kendülerinin dahi Hakka muvâfik talepleri ola.

Cevâb-ı sâni: Sulh müddeti içinde üzerine sefer açılıp ve Kamanışe Kal'ası Podal ya memleketi alınıp ve Kazak tâifesine sâhib çıkılıp bu vech üzere Leh Cumhuriyetinin çek-

düğü zararlar nice yüz bin kise akçedenziyâde olmağla devlet Hakk üzere sulhıdır ise ol zararları dahi tazmîn itmeliüdür ve ba'de'l-yevm dostluğa hâlel virüp buna göre bir dürlü iş zuhûr eylememek için bize ve müşterek dostlarımız olup hâlâ bizim ile müttetik olan Moskov tâîfesine niçe zarar iden Kırım ve Nogay ve Özi ve Akkirman ve bucak Tatarları kimi Anadolu ve kimi Tuna'nın öte yakasına geçürülüp Kırım Adası ve Moskov tâîfesine ve Özi Suyu ile Tuna Suyu'nun mâ-beyninde olan memleket ve kal'a ve palankalar da aslâ devletin 'alâkası olmayup ve da'vâsı kalmamak üzere Leh Kralına ve Cumhûrına teslim oluna. Ve kezâlik Eflâk ve Boğdan memleketi dahi teslim oluna.

Cevâb-ı sâlis: Ruzavta altında mün'akid olan maddelerden olup bu ana değin icnâ olmamağla bu şart dahi icrâ oluna ki Kudüs-i Şerifin taşrasında ve içerüsünde ve Kamame'de vâki' hazret-i 'İsâ'nın makberesi ve Sâlib ve Mesyun Dağları ve hazret-i 'İsâ'nın doğduğu Beytü'l-lâhim yukarı kilisesiyle cümle ana tâbi' olan yerler mukaddemâ Çiçiliye Cezîresi'nin kralları papa ve efrenc rahiplerinin mukaddemâ ellerinde oldukları bin doksan yedi senesinde Ali Ağa mübâseretiyle yazılan hüccette tasrîh olunduğı üzere bir tarikiyle Rumların tarafından ahz olunmağla kel'l-evvel efrenc rahiplerine redd oluna. Ve sultân Mu'âd'ın kırk beşde virdüğü be'ât müceddeden mukarrerer olup, icnâ oluna.

Cevâb-ı râbi': Cümle Hristiyanlar ve 'ale'l-husûs papaya mensûb olanlar cümle Memâlik-i Mahrûsa'da âyinlerin âsûde hâl üzere icnâ ideler, çan çalalar ve yeni kilise binâ ideler. Eski kiliselerin ta'mir ideler ve kilise yapmak için yerler satın alalar. Kimesne mâni' olmya ve kiliselerine her kim sığınur ise emîn ve sâlim ola, kimesne dahl iylemeye. Anların üzerine haraclar evvelkiden ziyâde vaz' olunmaya ve bid'atler kalka ve Kudüs-i şerif ziyâretine gidenler bir şey teklif olunmya, karada ve deryâda Hristiyan tâîfesinin mürûr ve 'ubûr ve ticâretleri âsude-hâl üzere ola.

Cevâb-ı hâmis: Eğer Tatar tâîfesinin ve eğer Osmânlunun aldıkları Leh esirleri âzâd olunup sâhiplerine redd oluna.

Cevâb-ı sâdis: Devlet-i 'Aliyye vekilleri, Kamanıçe Kal'ası'nın kaldırmasını lisâna getürdüler, kalkmasun. Leh tâîfesinden alınmağla gerü redd oluna; fakat kendü yad ve yerâğıyla ile ve 'ağırlık ile muhâfazacılar içinden çıkup kalan mühimmat yerinde kalup olduğı hâl üzere kal'a-i Podolya memleketinin cümle tevâbi' ile teslim oluna.

Cevâb-ı sâbi: Ukrayna memleketi Kazak tâîfesi üzerine 'Osmânlunun hükmi fayri hakk olup ilin re'âyâsı sözüne binâen olmağla Devlet-i Aliye bi'l-küllüye anlardan kasrı yed eyleye". MT, vr. 71 a, sr. 1-19, vr. 71 b, sr. 1-19, vr. 72 a, sr. 1-13.

Ek 2 :

“...Ba'de'l-ekâb, benim efendim, sultânım hazretleri bu tarafa geldüğümüzde Çâsâra buluşunca hayli zemân eğlendik. 'Âkıbet-Devlet-i 'Aliyye ile cenkde müttefik olan nasâra beylerinde haberleşün, cümle vekilleri bir yire geldiklerinde bu kulları dahi mûmâ-ileyh Çâsâr hazretlerine buluşdurulup Nâme-i Hümâyûn-ı şevket-makrûn ve sa'âdetlü sultânımın mekâtib-i şeriflerin tercümeden sonra mefhûmı ma'lûmları oldukda i'timâdları hâsil olup birkaç meclisde sulh ve salâh maslahatına dâir olan mâddeler söyleşilüp nefsü'l-emrde Çâsâr vekilleri 'âkıl âdemlar ve sulh ve salâhın lüzûmun ve kâ'idesin bilür. Lakin ara yirde münâfık eksik olmamak gerekdir. Öyle kıyâs ideriz ki Çâsâr mahremlerinden ba'zısı sûreten hayr-hâhlık gösterüp derûnlarından França'ya hevâdar olup sulhi istemezler. Anlar dürlü dürlü kavli fâsîh ile Allâhu a'lem bu işin olmamasına sebep olmuşlardır. Sa'âdetlü sultânımın dahi tenbih-i 'âlileri bu olmuş idi ki a'dâ-yı dîn bu maslahata ma'a'l-kenâhe yapuşur ise Devlet-i 'Aliyye'nin 'ırzını kemâ-yenbagî gözedüp bir nâ-ma'kul işde bulunmayalım. İmtisâlen li'l-emr kem teklîfleri hâm olup kal'alar isteyüp ve Erdel'den geçmeyüp ve aldıkları kal'alara dahi mahûs olan anîziye kanâ'at itmeyüp ziyâde yirler talep olunup bir vechle ma'kûle râzî olmamalarıyla bi-emri'l-lâhu te'âlâ bir iş görölmedi. Tafsîl üzere cümle ahvâlimiz yazılmak mümkün olmamağla Belgrad Kal'ası'nda esir olup halâs olunan Mustafa Ağa kulları yanımızda bulunup her işe vâkif olmağla hâk-pâ-yı sa'âdetlerine gönderilmişdir. İnşâ'allâhu te'âlâ varup rûy-i mâl hâk-pâ-yı sa'âdet oldukda lutf u kerem buyurup mufassal söyledilüp takrîrinde her ahvâl ma'lûm-ı sa'âdetleri olur. Mezbûr kullarının varup gelmesiçün Çâsâr vekilleri kırk gün mehl virdiler. Ricâ ve niyâz olunur ki zikr olunan müddet temâmından evvel emr-i şerifleri ne yüzden sâdır olur ise ana göre hareket itmemiz içün bu bendelerine i'lâm buyurula. Bu ana değin 'ırz-ı Devlet-i 'Aliyye muktezâsı üzere hareket ve 'amel eyledüğümüz ba'de'l-yeom dahi tenbih-i 'âlileri mücibince sa'y ve takayyüd olunup hizmet-i padişâhîde ve devletlü sultânımın 'ubudiyetinde dakika fevt olmayup taksir olunmıyacağı ma'lûm-ı sa'âdetleridir. Ve bu tarafın ahvâli sûâl buyururlar ise kimesne ile konuşmamağla havâdisden bir nesne sıhhati üzere ma'lûmumuz degildir. Çâsâr vekilleri her ne haber virdiyse Mustafa Ağa kullarına ifâde olunmuşdur ve bu tarafda eğerce rûz-merre binâz akçe ta'yin olunmuşdur, virülür; lakin me'kûlât ve melbûsât ve meşrûbât beş kat bahâ ile firûht olunmağla müzâyaka çekülür. Ahvâlimiz ma'lûm-ı sa'âdetleri oldukda inşâ'allâhu te'âlâ sa'hâ' ve kerem-i şehinşâhî ile def' olunur. Her husûsumuzda eltâf-ı 'aliyyeleri tazarru' olunur. Bâki fermân, sa'âdetlü sultânım hazretlerininidir. Bende Zülfikâr”. MT, vr. 82 b, sr. 14-19, vr. 83 a, sr. 1-19.

1857-59 BOSNA HERSEK İSYÂNI

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Tanzimat Fermanı ile birlikte ilan edilen ilkeler her toplumsal grup tarafından farklı algılanmıştır. Hıristiyanlar, fermanı, özgürlüklerine giden bir araç olarak görürken, Müslümanlar kendi hak ve özgürlüklerinin gaspı olarak değerlendirmişlerdir. Bosna Hersek'in durumu, devletin diğer bölgeleriyle kıyaslanamayacak derecede nazikti. Bosna'da fetihle birlikte toplu bir İslamlaşma meydan gelmiş, bu hareketin mükâfatı olarak kendilerine bir takım ayrıcalıklar bahşedilmiştir. Tanzimat uygulandığı takdirde ayrıcalıklarının kaybedeceklerini düşünen Bosnalı Müslümanlar, ferman Bosna'ya ulaştığı andan itibaren muhalefete başlamışlardır. Özellikle vergi, askerlik ve hepsinden önemlisi Hıristiyanlarla eşitlik gibi hususlar onları rahatsız etmiştir. Gelişmeler, devlet ve Bosnalı Müslümanların bölgedeki otoritesini sarsan 1848-51 isyân ile sonuçlanmıştır. İsyân sonrası devlet, Müslümanlar nezdinde tüm itibarını kaybederken, yüzyıllardır bölgenin hâkimi olduklarına inanan Müslümanlar ezilmiş ve eyaletteki üstünlükleri sona ermiştir. Bu durum Bosna'yı Sırp ve Karadağ yayılmasına açık hale getirmiştir¹.

Bosna'da Müslümanların siyasi alandan çekilmesiyle sahnenin yeni aktörleri olan Hıristiyanlar, milliyetçi ve özgürlükçü düşüncelerin peşinden sürüklenmiş, yükümlülüklerinden şikâyet etmeye başlamışlardır. İsteklerini bazen açıkça, bazen de küstahça dile getirmişlerdir. Hâlihazırda mevcut dış durum da onları alabildiğince şımartmış, kışkırtmış ve desteklemiştir².

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹ İsyân hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çeviren: Alev Sunata Kırımlı, İstanbul 2007, s.125; Zafer Gölen, "1849-51 Bosna Hersek İsyanı", *Belleten*, C: LXVI, Sayı: 247, Aralık 2002, Ankara 2003, s.905-930; Noel Malcolm, *Bosna*, Çeviren: Aşkın Karadağlı, İstanbul 1999, s.208-210.

² Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle and London 2000, s.143.

A- İSYÂNIN NEDENLERİ

1- Haricî Nedenler

a- Sırbistan'ın Tutumu

Balkanlarda ilk milliyetçi isyânı Sırlar çıkarmışlardır. Sırlar yaklaşık yüzyıl boyunca bağımsızlıklarını elde etmek ve sınırları İliya Garaşanin³ tarafından çizilen büyük Sırbistan'ı kurmak için çalışmışlardır. Bu maksatla kendi nüfuz bölgeleri olarak kabul ettikleri Bosna Hersek'i ele geçirmek için çabalamışlar⁴ ve yöredeki Ortodoksları ayaklandırmak için her fırsatı değerlendirmişlerdir⁵.

Sırlar'ın çok şeyler beklediği Kırım Savaşı, Sırbistan ve Karadağ'daki askerî hareketliliği artırmıştır⁶. Ancak, Kırım Savaşı Sırp ve Karadağlılar'ın beklediği gibi sonuçlanmamasına rağmen, Paris Antlaşması'nın 28. ve 29. maddeleri ile Sırlar tüm Avrupa devletlerinin garantisi altına alınmıştır⁷. Böylece dokunulmazlık zırhını kazanan Sırlar, Osmanlı Devleti'ne karşı cüretkâr hareketlere girişmişlerdir⁸.

³ Aynı zamanda bir rahip olan prenslik dönemi Dışişleri Bakanı olan Garaşanin 1844'te kaleme aldığı "Sırbistan'ın Ulusal ve Dış Politikası Programı" adlı eserinde Sırların milli doktrinini ortaya koymuştur. Ona göre, Sırlar genişlemeli ve genişlediği alanlarda etnik bir temizlik yapmalıydı. Bu mücadele eski Sırp Krallığı'nın tüm sahası Sırlar'ın eline geçene kadar devam etmeliydi. Garaşanin'in 1844'te Sırlar'a hedef olarak gösterdiği Bosna Hersek, Hırvatistan, Dalmaçya, Banat, Makedonya ve Karadağ gibi tüm topraklar Osmanlı toprağıydı. Doğal olarak çatışma Türklerle yaşanacaktı. Sırlar'a genişlemeyi ögütleyen sadece Garaşanin değildi. Hemen hemen tüm Sırp halk türüklerinde de çok net bir Türk düşmanlığı ve milliyetçilik hakimdi. Bakınız, Juan Goytsolo, *Saraybosna Yazıları*, Çeviren: Aysen Gür, İstanbul 1996, s.66-68.

⁴ Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999. Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 2001, s.82; André Gerolymatos, *The Balkan Wars*, New York 2002, s.197; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2002, s.255; Jelavich and Jelavich, *Balkan National States*, s.63; Dennis P. Hupchick, *The Balkans. From Constantinople to Communism*, Palgrave Macmillan New York 2004, s.218; Bozidar Jezernik, *Vahşi Avrupa. Batı'da Balkan İmajı*, Çeviren: Haşim Koç, İstanbul 2006, 90-91.

⁵ Mesela okullar Sırların kullanmaktan çekinmedikleri kurumlarıdır. Bakınız, B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ.H. (İrade Hariciye)*, nr (numara): 6587, 28 Receb 1272/4 Nisan 1854 tarihli arz tezkeresi.

⁶ Kırım Savaşı Sırbistan ve Karadağ'daki askerî hareketliliğin yanında, bizzat ülke dahilinde de ciddi güvenlik kaygılarına neden olmuştur. Savaş fırsat bilen bazı kimseler güvenliği tehdit etmiş ve ülkedeki asayiş sekteye uğramıştır. Ülke güvenliğinin bozulduğu yerlerden biri de Bosna olmuştur. B.O.A., *Mühimme Defteri*, nr:258, hüküm:1013; 1021; 1022, s.219-222, Evahir-i Receb 1270/19-28 Nisan 1854 tarihli genelge.

⁷ J. A. R. Marriott, *The Eastern Question An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1918, s.277; Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, İstanbul 2002, s.74; Stavrianos, *a.g.e.*, s.255, 337; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Ankara 1988, s.67.

⁸ Jelavich and Jelavich, *Balkan National States*, s.144.

Osmanlı yetkilileri, Knez Aleksandr'ı bölgedeki tüm olayların arkasındaki isim olarak görmekteydiler. Onlara göre, Aleksandr bölgede karışıklık çıkarıp bağımsızlığını elde etmek istemekte, bu amaçla Karadağ'ı kullanarak Bosna Hersek'te problem çıkartmaktaydı⁹. Gerçekten de Sırlar doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bölgedeki olaylarla yakından ilgilenmişler, bölgedeki gelişmeleri gazetelerine haber yapmışlardır. Bu haberlerde Hıristiyanların yaşadıkları sıkıntılar anlatılmış, onlara yapıldığı iddia edilen baskılar ayrıntılı olarak verilmiştir. Sırlar çoğu zaman bununla da yetinmeyerek, el ilanları şeklindeki matbuatı isyân bölgelerine göndererek, isyânın devamına yardımcı olmuşlardır¹⁰.

İsyanın devam ettiği 1860'larda Aleksandr'ın yerine geçen Prens Miloş Obronoviç, Osmanlı Devleti'ne karşı Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'dan oluşan bir ittifak kurabilmek için yoğun çaba sarfetmiştir. Bosna Hersek'teki isyân, ona istediği siyasal ortamı fazlasıyla vermiştir. Fakat Obronoviç hayalini gerçekleştirememiştir¹¹.

b- Karadağ'ın Tutumu

Karadağ için en önemli mesele, denize çıkış noktasının bulunmaması ve dolayısıyla dünyadan soyutlanmış halde yaşamak zaruretiydi. Meselenin çözümü Hersek'i ilhak ederek deniz kenarında bir kıyı edinmekti¹². Özellikle, Hersek dahilinde bulunan Benan, Grahova, Derbenak ve Piva nahiyeleri halkının kendilerini millî ve dinî olarak Karadağ'a bağlı hissetmesi, Karadağlılar'ın işini kolaylaştırmıştır¹³.

1851'de Danilo Petroviç'in tahta geçmesi Osmanlı-Karadağ ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. O, 1852'de önce kendini prens ilan etmiş, ardından bağımsız bir idareci gibi davranmıştır¹⁴. Danilo, evvela Paris Konferansı'nda Batılı devletlere başvurarak bağımsızlık kazanmak için

⁹ B.O.A., *İ.M.M. (İrade Meclisi Mahsus)*, nr:476, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi.

¹⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:60, 11 Şevval 1273/4 Haziran 1857 tarihli bir Sırp Gazete kupürünün tercümesi.

¹¹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu. 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren:İdil Eser, İstanbul 2001, s.181; Stavrianos, *a.g.e.*, s.395; Jelavich and Jelavich, *Balkan National States*, s.65; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.68.

¹² Jelavich and Jelavich, *Balkan National States*, s.143; Hupchick, *a.g.e.*, s.258.

¹³ Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr:10071, varak:10b.

¹⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s.48.

uğraşmış, fakat orada istediği sonucu alamamıştır. Batı'dan umudu kesen Danilo isteklerini Osmanlı Devleti ile doğrudan savaşarak gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Bu amaçla, 1852 ve 1858'de iki kez Osmanlı Devleti ile doğrudan savaşmıştır¹⁵.

Gerek Danilo gerekse 1860'ta yerine geçen yeğeni I. Nikola, Bosna Hersek'teki kargaşadan yeterince istifade etmişlerdir. Bu amaçla kimi zaman doğrudan saldırılarla, kimi zaman ise bölge halkını isyâna teşvik ederek Hersek'i sürekli rahatsız etmişlerdir¹⁶.

c- Avusturya Macaristan'ın Tutumu

Avusturya'yı Bosna Hersek'le ilgilenmeye iten sebep, Bosna Hersek'in Avusturya toprağı Dalmaçya (Hırvatistan) ile Avusturya arasında kalmış olmasıydı. Avusturya bölgeyi ele geçirerek Dalmaçya'ya giden yolu kısaltmayı hedefliyordu¹⁷. Bu yüzden Avusturyalılar Bosna Hersek'te kendi çıkarlarına aykırı siyasal gelişmelerin yaşanmasını istemiyorlardı. Avusturya'nın sürekli müdahalesi, çoğu zaman iki ülke arasında problemlere yol açıyordu. İsyân esnasında takibe alınan bazı asiler Avusturya'ya sığınıyor, Avusturya bu kimseleri iade etmiyor, böylece bu kimseler cezasız kalıyordu. Aynı asiler bir süre sonra tekrar Hersek'e gelerek problem çıkarıyor, bu döngü isyânın yatıştırılmasına bir türlü izin vermiyordu.

d- Rusya'nın Tutumu

1850'lerden sonra Çar I. Nikola Osmanlı Devleti'nin kesinlikle yıkılacağına inanmıştı. Hatta bu inancını St. Petersburg'da İngiltere elçisi Seymour'a açıkça ifade etmekten de geri kalmamıştı. O sefere, "*Kollarımız arasında bir hasta adam var; gereken tedbirleri almamız esastır. Eğer gereken tedbirleri*

¹⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi. Danilo konferansa katılan devletlerden;

1. Karadağ bağımsızlığının diplomatik usullerle tanınmasını,
2. Sınırlarının Arnavutluk ve Hersek'i kapsayacak biçimde genişletilmesini,
3. Karadağ-Osmanlı Devleti sınırının Avusturya-Karadağ sınırında olduğu gibi tespit edilmesini,
4. Antivari (Bar) şehrinin Karadağ'a bırakılmasını, istemiştir.

Osmanlı idarecileri Karadağ'ın taleplerine, Karadağ'ın Osmanlı toprağı olduğu ve bu durumun tartışılmayacağını ifade ederek karşı çıkmışlardır. Sonuçta, Karadağ'ın talepleri reddedilmiştir. Bakınız, Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.74; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, İstanbul 1972, s.187; Besim Darkot, "Karadağ", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1988, s.226; Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, London 2007, s.222-223.

¹⁶ Edouard Philippe Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmaniyye'nin Tarihi-i İslâhâtı 1826-1882*, Çeviren: Ali Reşad, İstanbul 1328, s.136; Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Volume:1, Cambridge 1999, s.250-253.

¹⁷ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.128.

hemen almazsak, kollarımızda ölebilir” demişti. Çar, diğer Batılı güçler ile anlaşılabilirse İstanbul’u işgal etmeyi, İstanbul, Trakya ve Makedonya’dan müteşekkil bir Bizans devlet kurmayı, Anadolu’yu oğluna krallık olarak vermeyi düşünüyordu. Fakat hayallerini gerçekleştirmede en büyük rakibi İngiltere idi. İngilizler, Ruslar Balkanlar’da durdurulamaz, Osmanlı Devleti beklenmedik bir şekilde dağılırsa, kendi sömürgelerinin tehlike altına girmesinden çekinmekteydiler¹⁸.

Rusların Kırım Savaşı öncesindeki eylem planlarında Sırbistan’ın bağımsızlığını tanımak da vardı¹⁹. Onların bu düşüncesi bölgede yaşayan halk arasında büyük heyecan yaratmış²⁰, Sırp ve Karadağlılar arasında bağımsızlık için hazırlık yapılmıştır. Ancak, Kırım Savaşı ile siyasi veya askerî olarak Batı engelini aşamayacaklarını anlayınca, klasik politikaları olan Ortodoks hamiliğine sıkı sıkıya sarılmışlardır. Bu çerçevede Panslavizm, Balkan milletlerini kurtarmaya yönelik bir araca dönüşmüştür²¹. Rusların politikalarını uygulamaya koyabilecekleri nüfuz alanları; Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Bosna Hersek’ti²². Rus planına göre, evvela Ortodoksların yoğun olarak yaşadığı yerlerde karışıklık çıkarılacak²³, daha sonra Hıristiyanları korumak bahanesi ile olaylara müdahale edilecekti. Batı kamuoyu da sözde Hıristiyanlara yönelik şiddet nihayete ereceğinden bu duruma ses çıkarmayacaktı²⁴.

e- İngiltere’nin Tutumu

İngiltere’nin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu, Mustafa Reşid Paşa’nın sadrazamlığından itibaren diğer devletlerle kıyaslanamaz derecede artmıştı.

¹⁸ F. Andıç-S. Andıç, *Kırım Savaşı*, s.14-15; Anderson, *a.g.e.*, s. 129-130; R. J. Evans, *The Victorian Age, 1815-1914*, London 1962, s.141-142; Gerolymatos, *a.g.e.*, s.195.

¹⁹ Anderson, *a.g.e.*, s.142.

²⁰ Gerolymatos, *a.g.e.*, s.152.

²¹ Ruslar, Kırım Savaşı sonrasında Batı diplomasisi tarafından dışlanmıştı. Bakınız, Gerolymatos, *a.g.e.*, s.196-198; Evans, *a.g.e.*, s.147; Anderson, *a.g.e.*, s.184-185; Marriott, *a.g.e.*, s.319-320; Hupchick, *a.g.e.*, s.253, 256.

²² 1857 isyânı esnasında Sırp Knezi Aleksandr da bölgedeki isyânın sorumlusu olarak doğrudan Rusya’yı göstermiştir. B.O.A., *Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyet*, nr:157/22, 17 Şaban 1270/15 Mayıs 1854 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hurşid Paşa’nın tahrirati.

²³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:30, tarihsiz Reşid Bey’in tahrirati.

²⁴ Ruslar uzun vadede amaçlarına ulaşmışlardır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı boyunca Batılı yaygın organları, Ruslar’ın Hıristiyanlıkla ilgili politikalarına sempatiyle yaklaşmışlar ve kasıtlı olarak Türkleri kötülemişlerdir. Bu dönemde batı kamuoyunu takip etmek ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Orhan Koloğu, *Avrupa Kışkırcında Abdülhamit*, İstanbul 2005, s.11-42; Gerolymatos, *a.g.e.*, s.150-151; Hupchick, *a.g.e.*, s.201; Bernard Camille Collas, *1864’te Türkiye. Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çeviren:Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, s.10.

1850'lere gelindiğinde, İngiltere'nin İstanbul konsolosu Lord Stratford'un nüfuzu o derece artmıştı ki, kendisine "taçsız sultan" denmekteydi²⁵. İngilizlerin nihai hedefleri Ruslar'ın Tuna'nın güneyine geçmesine mani olmak ve Osmanlı Devleti'nin Rus etkisi altına girmesini engellemektir²⁶. Kırım Savaşı başladığında Lord Russell, "Rusya'yı şimdi Tuna kıyılarında durduramazsak, sonra İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalırız" demektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni destekler görünüyorlardı. Fakat gerçekte İngiliz hükümeti arasında Türklere sempati besleyen tek bir isim dahi yoktu. Onlar için Osmanlı Devleti'nin dağılması sadece bir zaman sorunuydu. Ancak Osmanlı Devleti'nin zamansız dağılarak mesele olmasından çekiniyorlardı²⁷.

f- Fransa'nın Tutumu

Paris Barış Antlaşması'ndan sonra, III. Napolyon Avrupa'da siyasi üstünlük elde etme telaşına girmiştir²⁸. O, Rusya'nın bıraktığı boşluğu doldurmak için Balkan milletlerinin hamisi gibi davranmıştır. Fransızlar bu genel politikalarının devamı olarak Osmanlı Devleti içerisindeki her türlü bağımsızlık hareketini desteklemiş ve isyancı grupları kollamışlardır²⁹.

1857-59 İsyân'ı sırasında Osmanlı topraklarına saldıran Karadağ'a doğrudan destek veren tek ülke Fransa olmuştur. Fransızlar, daha Kırım Savaşı sırasında, Karadağ'ın diplomatik ilişkilerine yardımcı olması için Henri Delarue adlı bir dış politika uzmanını Danilo'nun hizmetine göndermiştir. Delarue, Danilo ölene kadar onun özel sekreteri olarak görev yapmıştır³⁰. İsyânın hazırlık safhasında 1857'de Danilo Paris'e gitmiştir. Bu olayın ardından Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne karşı açıkça mücadeleye girişmesi tesadüf değildir³¹. Fransızlar, Grahova Yenilgisi ve Kolaşin Katliamı sonra-

²⁵ Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul 2002, s.29, 31; F. Andıç-S. Andıç, *Kırım Savaşı*, s.13-17.

²⁶ Lawrence James, *The Rise and Fall of the British Empire*, London 1995, s.180-183; Gerolymatos, *a.g.e.*, s.196.

²⁷ Koloğlu, *a.g.e.*, s.11-42.

²⁸ Dönemin tanıklarından Murad Efendi, III. Napolyon'un Rusya ile rekabete girerek Slav halklarını korumaya kalkışmasının, Slav milliyetçiliğinin yayılmasına neden olduğunu belirtir. Özellikle Karadağ'ın politik dönüşümünde Fransa etkisinin çok fazla olduğunu ifade eder. Ona göre, geçmişin koyun hırsızlarının Hersek'e yaptığı akınlar Fransa'nın desteği ile siyasi bir çehreye bürünmüştür. Bakınız, Murad Efendi, *a.g.e.*, s.123.

²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.19.

³⁰ Monsieur Delarue daha sonra, Grahova'da Osmanlı ordusunun yenilmesinde baş rolu oynayacaktır. Bakınız, Roberts, *a.g.e.*, s.222.

³¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, 6 Safer 1274/26 Eylül 1857 tarihli arz tezkiresi; Ahmed Cevdet Paşa da

sında dahi Karadağ'ı desteklemeye devam etmişlerdir³². Bölgede Karadağlılar tarafından korkunç katliamlar yapıldığı sırada dahi, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki temsilcileri iyice küstahlaşarak, bölgeye sevk edilen Osmanlı askerlerinin geri çekilmesini talep edebilmişlerdir. Bu sırada Karadağ'a askerî bir harekât yapılması gündeme geldiğinde, her iki temsilci açıkça Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermekten çekinmemişlerdir³³.

Oylarla ilgili İstanbul'a bir rapor gönderen Sırp Knezi Aleksandr da manidar biçimde isyânının arkasındaki devletlerden birinin Fransa olduğunu belirtmiştir³⁴. Fransızlar daha da ileri giderek, isyân boyunca Karadağ'a silah satmaya devam etmişlerdir³⁵. Fransızların menfi tutumları isyân sırasında bölgede bulunan temsilcilerinin çalışmalarından da anlaşılmaktadır. Bosna'da bulunan konsolos vekili asilerin sözcülüğüne soyunmuş, hafiyeye gibi çalışarak asilerin dahi şikâyet etmediği konuları gündeme getirmiş, İstanbul üzerinde baskı yaratabilecek her türlü aracı kullanmış ve olayı çözümsüzlüğe itmekten çekinmemiştir³⁶.

g- Panslavizmin Etkisi

Panslavizm, yani Slav Kardeşliği veya tüm Slavları tek bir bayrak altında toplama idealidir. Bu düşünce, Rus Çarlığı'nın gücüyle doğru orantılı artmış ya da azalmıştır. Çarlık en büyük, en güçlü ve tek bağımsız Slav devleti olarak, diğer Slav milletleri kendi çatısı altında toplamak istiyordu. Ancak Ortaylı, Ruslar sahneye çıkmadan evvel de Balkanlar'da daha XVII. yüzyıldan itibaren bir "*Slavlık*" düşüncesinin ortaya çıkmaya başladığını ifade etmektedir. Ona göre, Ruslar uzun süre Balkanlar'daki Slavlık cereyanlarını geriden takip etmişlerdir³⁷.

İlk Slavonik Araştırma Kürsüsü 1811'de Rusya'da açılmıştır. 1830 ve 40'larda Khomyakov, Samarin, Aksakov kardeşler gibi ilk Panslavist düşü-

Danilo'nun Fransa imparatoru ile görüşmesi ve onun teveccühünü kazanmasına şaşırmış olmalıdır ki, "*her nasılsa onun hüsn-i teveccühünü kazanmış*" demekten kendini alamamıştır. Bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.48.

³² Danişmend, *a.g.e.*, s.188, 201; Anderson, *a.g.e.*, s.169; Roberts, *a.g.e.*, s.222, 228-229.

³³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.48-49.

³⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:30, tarihsiz Reşid Bey'in tahrirati.

³⁵ B.O.A., *İ.D. (İrade Dahiliye)*, nr:26272, Lef:9,17 Cemaziyelahir 1274/2 Şubat 1858 tarihli İşkodra Ordu Komutanı Ferik Mustafa Paşa'nın arz tezkiresi

³⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:47, varak: 5-6, 9 Haziran 1857 tarihli Fransa Konsolos vekili tarafından İstanbul Başkonsolosluğu'na gönderilen mektubun tercümesi.

³⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, s.376-38.

nürler, dini Avrupa Slavlarını birleştiren ilke olarak düşünüyorlardı. Panslavist düşüncenin yayılmasına önemli katkıları olan Pogodin de 1830'lardan itibaren Rusya liderliğinde kurulacak bir Panslav birliğinden bahsediyor ve bu birliğe her zamankinden daha yakın olunduğunu eserlerinde işliyordu³⁸. 1857'ye geldiğinde Bosna'daki Ortodokslar'ın tek gayesi önce Türk yönetimini, ardından da Müslümanları bölgeden uzaklaştırmaktı. İsyân sırasında diplomatik görevle bölgeye giden Murad Efendi, Bosna Hersekli Hıristiyanların dillerindeki tek sloganın Türk egemenliğinden kurtulmak olduğunu ifade etmiştir³⁹.

2- Dahili Nedenler

a- Islâhat Fermanı'nın Etkisi

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti Batılı devletlerin desteğini yanına çekmek için 18 Şubat 1856'da bir Islâhat Fermanı ilân etti⁴⁰. Fermanla sürekli şikâyet konusu olan "*Müslüman gayrimüslim eşitsizliğini*" ortadan kaldırılması ve Hıristiyan tebaaya iyi davranılması sözü verdi⁴¹. Ayrıca, eyaletlerde tahkikat meclisleri kurulması, cizyenin kaldırılması, Hıristiyanların belli bir oranda askere kabul edilmeleri gibi hususlar kabul edildi⁴². Islâhat Fermanı'na dayanılarak Paris Antlaşması'na dahil edilen, "*Hükümdarın Hıristiyan halk hakkında iyi niyetini*" ifade eden hüküm ile Batılı devletlere ciddi bir taviz verildi. Böylece Hıristiyan tebaa yasal olarak yabancı bir devlete şikâyette bulunma hakkı kazandı. Halbuki, Tanzimat ve Islâhat Fermanı'nın en başta engellemeye çalıştığı hususların başında bu konu gelirken, fermanın sonucu tam tersi oldu⁴³.

Osmanlı Devleti'nin bütün iyi niyetine rağmen, Islahât Fermanı'nın uygulanması da o kadar kolay olmadı⁴⁴. Hıristiyanlar kendilerine tanınan hakların bir an önce uygulanmasını istedi. Batılı devletlerin müdahaleleri

³⁸ Anderson, *a.g.e.*, s.184-185; Ortaylı, *a.g.e.*, s.378. Panslavist propaganda Kırım Savaşı sonrası daha da artmıştı. Bakınız, Marriott, *a.g.e.*, s.319-320; Hupchick, *a.g.e.*, s.253, 256.

³⁹ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.130.

⁴⁰ Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, s.181-187; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara 1988, s. 250-264.

⁴¹ Marriott, *a.g.e.*, s.311; Stavrianos, *a.g.e.*, s.381; Anderson, *a.g.e.*, s.159.

⁴² Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, İstanbul 1979, s.742; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s.248-252; Aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.1-7; Koray, *a.g.e.*, s.35-39; Stavrianos, *a.g.e.*, s.381.

⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.6-7.

⁴⁴ Özellikle Batılı yazarlar, fermanın Hıristiyanların yaşam şartlarının iyileştirilmesi lehine herhangi bir değişiklik getiremediği konusunda neredeyse hemfikirdirler. Bakınız, Evans, *a.g.e.*, s.243.

durumun içinden çıkılmaz bir hal olmasına yol açtı. Böylece eyaletlerde Hıristiyan halkın çektiği cüretkâr ayaklanmalar baş göstermeye başladı. Bunların en önemlilerinden biri, 1857'de Bosna Hersek'te kendini gösterdi⁴⁵.

b- Toprak Kullanım Meselesi

Bosna'da işlenebilir toprakların büyük çoğunluğu Müslümanlara aitti. Geniş arazilerden oluşan çiftliklere "*baştina*" sahiplerine ise "*Eshâb-ı alâka*", "*Erkân-ı Eyalet (Eyalet Erkânı)*", "*Eshâb-ı Çiflikât (Çiflik Sahibi)*" veya sadece "*bey*" denmekteydi. Beylerin kökeni ortaçağa kadar uzanmaktaydı. Osmanlılar bölgeyi fethettiklerinde bu yapı küçük değişikliklerle devam etti⁴⁶. XIX. yüzyıla gelindiğinde Bosna topraklarının % 80'i bu beyler tarafından kontrol ediliyordu⁴⁷. Merkezin reformları gerçekleştirmek için verdiği olağanüstü çabaya rağmen, onlar geçmişteki ayrıcalıklarını kaybetmek istemiyorlardı⁴⁸.

Büyük çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan çiftçilere ise "*kmet*" adı verilmekteydi. Kmetler çiftlik sahiplerinin topraklarında kiracı olarak yaşar, toprağın verimine göre ürünün üçte birini çiftlik sahiplerine verirlerdi. Fakat çiftçi-bey ilişkisi daima şikâyet konusu olmaktadır. Çiftçiler;

- 1- Çiftlik sahiplerinin bazı yerlerde ürünün üçte birini değil yarısını aldıklarını,
- 2- Hayvanlarından beğendiklerini çok düşük fiyata aldıklarını,
- 3- Çiftlik sahiplerinin daha fazla kâr elde edebilmek için çiftliğini fahiş bedel ile mültezimlere verdiklerini,

⁴⁵ Mahmud Celaleddin Paşa, *Minâ-ı Hakikat*, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s.36; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.12.

⁴⁶ Ortaçağ Bosna'sında toprak ve üretim ilişkileri hakkında bakınız, York Norman, *Reflections of the Çift-hane System in Medieval Bosnia and Serbia*, Ankara 1997, s.59-69, (Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Stavrianos, *a.g.e.*, s.235-236; Avdo Suçesko çiftliklerin, bölge yönetiminin dizginlerini elinde tutan mahalli Müslüman ileri gelenlerin çeşitli dalavereleri sonucu oluştuğunu savunmaktadır. Bakınız, Avdo Suçesko, "Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayrımcı Nitelikler", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1993, s.1169-1178. Truhelka'ya göre ise, Osmanlılar Bosna'yı fethettiklerinde bölgede zaten baştina adı verilen büyük çiftlikler bulunuyordu. Fetihden sonra çiftlik sahiplerinin emlakine dokunulmamıştır. Bakınız, Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Çeviren: Cemal Köprülü, C.I, İstanbul 1931, s.57-61; Jelavich, *Balkans*, Volüm:I, s.89; Vanni Cappelli, "The Bosnian Question and the Great Powers", *Mediterranean Quarterly*, Winter 1997, s.97.

⁴⁷ Capelli, Türk yönetimi boyunca Bosna Hıristiyanları'nın Müslüman feodal toprak sahiplerinin boyunduruğu altında kabus gibi bir dönem yaşadığını yazar. Bakınız, Vanni Capelli, "The National Question and the Balkan Peninsula", *Mediterranean Quarterly*, Fall 1999, s.94.

⁴⁸ B. Destani, *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860-1971*, Volüm 1:1860-1885, Archive Editions London 2003, s.82, (Documents:7; Foreign Office, nr:881/910); Hupchick, *a.g.e.*, s.181.

4- Mültezimlerin kâr maksadıyla mevcut vergiler haricinde halktan daha fazla para talep ettiklerini,

5- Çiftçileri rencide edici davranışlarda bulduklarını, iddia etmişlerdir.

İstanbul'da çiftçilerin şikâyetlerini haklı bulmaktaydı⁴⁹. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında masum insanî istekler olarak görülen ve çözülmesi için çaba sarf edilen bu mesele, yüzyılın ikinci yarısında tamamen milliyetçi amaçlar için kullanılmıştır.

c- Vergi Meselesi

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda uğraştığı başlıca problemlerden birisi de vergilerdi. Vergi oranları ve toplanması daima büyük bir meseleydi. Tanzimat Fermanı'nın büyük bölümünün de bu konuya ayrılması sebepsiz değildir. Ancak bu hususta istenilen başarının sağlandığı, verimli bir vergi toplama sistemine geçildiğini iddia etmek zordur. Bosna Hersek vergi problemlerinin en ağır yaşandığı bölgelerden biriydi. 1918'de Şark Meselesi'ne dair bir eser kaleme alan Marriott, Bosnalı çiftçileri "*çekiç ve örs arasında kalmış zavallı insanlar*" olarak niteler. O, reayayı isyâna sürükleyen temel sorunun milliyetçilikten ziyade, devlet memurları ve yerel toprak sahiplerine karşı malî yükümlülükler ile ilgili olduğunu belirtir⁵⁰.

Bosna Hersek'te vergi tahsili konusunda karşılaşılan en önemli problemler şunlardır⁵¹:

- 1- Angarya yükümlülüğü ile ilgili problemler
- 2- Üçleme tahsilâtından kaynaklanan problemler.
- 3- Mültezimlerden kaynaklanan problemler.

4- Sağlıklı olarak gerçekleştirilemeyen sayımlar kazalar arasında vergi dengesizliğine neden olmuştur. Bir kaza halkı sayıma razı olursa vergi vermiş, aksine sayıma direnen kazalar için sık sık vergi afları getirilmiştir. Bu durum doğal olarak eşitsizliğe yol açmıştır. Vergi vermemek veya sayım

⁴⁹ B.O.A., *İ.M.V. (İrade Meclisi Vâlâ)*, nr:18369, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859 tarihli tezkire; nr: 18370, 12 Zilkade 1275/13 Haziran 1859 tarihli Meclis-i Tanzimat mazbatası; *İ.D.*, nr:28889, Lef:1, 29 Zilkade 1275/30 Haziran 1859 tarihli Meclis-i Tanzimat mazbatası; *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Vâlâ Evmâki*, nr:91/11, 25 Safer 1274/15 Ekim 1857 tarihli Bosna Valisi'ne yazılan talimat; Tevfik Güran-Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)", *Belleten*, C.LXX, Sayı:259, Ankara 2006, s.875.

⁵⁰ Marriott, *a.g.e.*, s.318-319.

⁵¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:1, 18 Receb 1274/4 Mart 1858 tarihli Kani Paşa'ya verilen talimat; Lef:19, 8 Zilkade 1273/30 Haziran 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın tahrirâtı; *İ.D.*, nr:48054; 49211.

yaptırmamak neredeyse devlet tarafından ödüllendirilen bir tavır olmasının ortaya çıkardığı problemler.

5- Vergilerin zamanında toplanamamasından kaynaklanan vergi baka-yaları ile ilgili problemler.

6- Vergilerin toplanma işinin yerel idarecilere havale edilmesinden kaynaklanan problemler.

d- Yerel Memurların Tutumu

Tanzimat ve Islâhat Fermanları'nda memurlarla halkın ilişkilerine dair kuvvetli vurgular yapılmış, bundan sonra devletin bu konuda daha dikkatli davranacağı taahhüt edilmiştir. Ancak devletin yaptığı birçok iyi niyetli teşebbüs maalesef sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemdeki temel sorun kanun-lardan değil, yerel memurların tutumlarından kaynaklanmıştır. 1860'ların başında İngiltere'nin Bosna Konsolosu Holmes kendi dışişlerini bölgedeki isyân hareketleri konusunda bilgilendirirken, isyân nedenleri arasında dış kışkırtmalar kadar yerel memurların tutumlarının da etkili olduğunu belirt-miştir⁵². Mesela 1857 isyânı sırasında Hıristiyan halkın şikâyet konularından biri de küçük kasaba yöneticileri olan müdürlerdi⁵³.

Hıristiyanların şikâyetçi olduğu diğer bir zümre ise bizzat güvenliği sağlamakla görevli zaptiyelerdi. Onlara göre, zaptiyeler köylülerden zorla para almakta, gereksiz yere baskıda bulunmaktaydı⁵⁴.

En büyük şikâyet konusu ise mültezimlerin tavırlarıydı⁵⁵. Özellikle, İz-

⁵² Marriott, *a.g.e.*, s.320-321.

⁵³ B.O.A., *İ.M.V.*, nr:17012, 15 Receb 1274/1 Mart 1858 tarihli Meclis-i Valâ mazbatası.

⁵⁴ B.O.A., *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Valâ Evnâkı*, nr:91/11.

⁵⁵ Bosna'da mültezimlerden kaynaklanan baskılar büyük devletlerin de ilgisini çekmiştir. Bosna'daki yabancı konsoloslar, bu konuda, sürekli kendi memleketlerini bilgilendiriyorlardı. Mültezim sorunun halledilmesi için, İstanbul'daki elçisi Lord Canning'e talimatlar gönderen İngiliz hükümeti bir yazısında, "*Hal böyle devam eder ve Hıristiyanlar hakkında baskılar devam ederse Osmanlı Devleti'nin iktidarsızlığı yakın zamanda tüm Avrupa Devletleri tarafından kabul edilecektir.*" şeklinde ağır ifadeler yer almıştır. Bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.23. Dönemin görgü tanıklarından Callas, mültezimliği Osmanlı tarımının geri kalması ve köylülerin ezilmesinin temel nedeni olarak görür. Ona göre; "*Toprak sahipleri, mültezimlerin vergileri toplamasından sonra ürünleri üstünde tasarrufta bulunabilmektedirler. Mültezimler çoğunlukla kendilerini bekletmektedirler, yağmurlar bastırmaktadır, ürün bozulmaktadır ve köylü ancak ürününü sevkıyat limanına taşımak için geç kaldıktan sonra ürünü üstünde tasarruf hakkına kavuşmaktadır. Mültezim, çoğunlukla, ürünün onda birini ürün değerlerinin ortalamasına göre değil, yalnızca en iyi kaliteye göre hesaplayarak almaktadır ve çiftçi ürün bütünü üzerinden devlet adına istenen % 10'u ödeyecek yerde çok daha yüksek oranda ödeme yapmak zorunda kalmaktadır.*" Bakınız, Collas, *a.g.e.*, s.269-270; 10 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Rössl'er'in Tuzla'daki ajanı Omchikus'un raporu. Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, Sarajevo 1956, s.143-146.

vornik reayası isyân etmelerine neden olarak, mültezimlerin tutumunu göstermişlerdir⁵⁶. Mültezimlerle ilgili, Hıristiyanlar tarafından sunulan şikâyet dilekçelerinde "... *virgü ve iâne-i askeriye ve sâire 1.200 gurus itmektedir. Edâ idemeyeni dürlü dürlü ezâ ve cefâlar bazılarını darb ve bazılarını tavanlara çıkarub saman ve gübre ile duş ideyorlar. Dul hatunlar ki hiçbir şeye mâlik değillerdir. Bi-hak bir şey alnamayacak iken senesinden evvel şiddetle defterinde hayvanlar ağıl içine geçildiği gibi his olunmakta ve bazen hamile hatunlar ayakla darb olunup böyle hatunların vefatı vuku bulmaktadır. Bu suretle bile bazılarının bir şeylerini bırakmayup hatunları dahi bu yüzden itlâf eyediklerinden ayağına giyecek çarıklarını ağaçtan yaptıрмаğa bi'ttabi mecbûr olub kendi çocuklarını satmak derecelerine gelmiştir. Üçlemeci, öşürcü, subaşı, bölükbaşı ve pandorları dahi istedikleri gibi meccânen idare it'âm idiyorlar...*" gibi öyle dokunaklı cümleler vardır ki, okuyucu inanmakta güçlük çekmektedir⁵⁷. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi birkaç münferit hadise sanki genel bir uygulama olarak sunulmuş ve halk tahrik edilmiştir. Bu tür iddialar çoğu zaman Sırbistan'daki gazeteler tarafından hazırlanıp, Bosna reayasına ayaklandırmak için o bölgelere gönderilmiştir. Çoğu iddiada bölge ve kişi isimleri geçmemiş, genel ifadeler kullanılmıştır. Halbuki, gerçek yolsuzluklar söz konusu olduğu zaman, hem yer hem de kişi adları açıkça belirtilmiştir. Ancak yukarıdaki şikâyet konularından da anlaşılacağı gibi gayrimüslim kitleler, adeta devleti temsil eden bütün güçlerden şikâyetçidirler. Bunun anlamı bölgede devlet otoritesini reddetmektir. İstanbul'daki hükümet bölgede bir takım problemler olduğunu kabul etmiş ve bunları gidermek için çoğu zaman Müslümanları dahi rencide edecek tedbirleri almaktan çekinmemiştir. Ne var ki, meseleler Hıristiyanların iddia ettiği boyutta da değildir. Hatta çoğunun gerçekte bir ilgisinin olmadığı, tarafların hazır bulunduğu, tarafsız mahkemelerde belgeleriyle ispat dahi edilmiştir⁵⁸. Şikâyet konuları Panslavistler tarafından belirlenerek kiliseler⁵⁹, gazeteler, dergiler ve yurt dışında öğrenim gören kimseler tarafından halkın kafasına sokulan şeylerdir. Şikâyetler silsilesi aynı şekilde Avusturya Macaristan idaresi zamanında da devam edecek ve Yugoslavya kurulana kadar sürecektir.

e- Rum Kökenli Din Adamlarından Duyulan Rahatsızlık

Bosna Hersek'te Hıristiyan zümrenin büyük çoğunluğunu oluşturan Ortodokslar, İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlıydılar. Tanzimat'ın

⁵⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436; *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Valâ Evnâkı*, nr:91/11.

⁵⁷ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:59.

⁵⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:2, 27 Zilkade 1273/19 Temmuz 1857 tarihli geçici mahkeme tutanağı.

⁵⁹ Hupchick, *a.g.e.*, s.201.

ilanının ardından istiklallerini elde etmek için çaba sarfeden her millet kendi bağımsız kilisesini kurmayı amaçlıyordu⁶⁰. Halk İstanbul'dan gönderilen din adamlarını bir nevi Türk casusu olarak gördüklerinden, bu kimseleri istemiyorlardı. Bu nedenle bizzat din adamlarıyla ilgili şikâyetler başlıca mesele oluşturuyordu.

Bosna'da papazlar daha çok yerli halktan oluşurken, piskoposlar ve yüksek din bürokrasisi Rumlar'dan oluşuyordu. Bosnalı Ortodokslar milli menfaatleri gereği, hali hazırda müstakil bir kilise kurmak için çabalıyorlardı⁶¹. Gerçekten de 1857-59 aralığında isyanı idare edenlerin büyük çoğunluğunun papazlar olduğu dikkate alındığında, Ortodokslar'ın bu konuya neden bu kadar ehemmiyet verdikleri ortaya çıkar. Çünkü, isyanların örgütlenmesi, sevk ve idaresinde en önemli merkezlerden biri kiliselerdi. Papazlar her türlü istiklâl davasında çok önemli rol oynuyor, ancak İstanbul'a bağlı kaldıkları müddetçe diledikleri gibi hareket edemiyorlardı. Onları bu durumdan kurtarmanın yolu, sürekli şikâyetlerle yıpratmak ve çözüm için Sırbistan veya Rusya'yı devreye sokmaktı. Planın Rusya tarafından hazırlandığı, Bulgaristan gibi benzer yerlerde de aynı isteğin açıkça dile getirilmesinden anlaşılmaktadır⁶². Bosna'da Rus planı uzun süredir yürürlükteydi. Ancak fiili mücadele Sırbistan aracılığıyla yürütülüyordu. Bu konudaki şikâyetler özellikle kargaşa döneminde tekrarlanmaktaydı. Mesela daha önce 1849 İsyanı öncesinde de benzer propagandalara sahne olunmuştu. Sırbistan'da yayınlanan *Sırp Haberleri Gazetesi*'nde konuya geniş yer ayrılmıştı. Gazeteye göre, "*Bosna'daki reâya Müslümanlar kadar Rum patriği tarafından da zulme ve baskıya maruz kalmaktadır. 1,5 yıl önce Ortodoks temsilciler şikâyet için İstanbul'a gitmişler, ancak bir sonuç elde edemedi. Şikâyetçiler Travnik'e döndüklerinde hapse atılmış, bazıları orada ölmüş, bazıları da serbest kaldıktan sonra Patrik tarafından öldürtülmüştür. Yine geçen yıl kutsal günlerde bazı rahipler reâyadan*

⁶⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve genel bir değerlendirme için bakınız, İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara 2000, s.285-290. Bölgedeki Slav unsur, sırf İstanbul'daki Patrikhane'den kurulabilmek için Katolik Kilisesi'ne bağlanmayı dahi düşünmüşlerdir. Bakınız, Ortaylı, *a.g.e.*, s.379-380.

⁶¹ Yerli halk piskoposları "Türk" olarak niteliyor ve onlardan nefret ediyorlardı. Murad Efendi, *a.g.e.*, s.130; Patriğin Bosna'da sevilmediğini Avusturya elçisi Atanakoviç de Saraybosna'dan 18 Şubat 1853'te gönderdiği raporunda belirtmiştir. Raporunda patrik yüzüstü, sevimsiz, Osmanlı uşağı, reayayı kandıran biri olarak tanıtmıştır. Bakınız, 18 Şubat 1853 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Atanaskoviç'in raporu. Gavranoviç, *a.g.e.*, s.33; Eren, *a.g.m.*, s.747. Ortaylı, Slav unsurlar arasında Patrikhane'nin en az Bâb-ı Âli kadar antipatik bir güç olduğunu yazar. Bakınız, Ortaylı, *a.g.e.*, s.375, 452.

⁶² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.103.

200-300 kuruş toplamak istemiş⁶³, parayı veremeyen fakirler Travnik'e getirilerek patriğin gözü önünde falakaya yatırılmıştır. Bunların bir kısmı valiye teslim edilerek hapse atılmıştır. Bu durum Hristiyan milleti için rezalet ve yüz kızartıcı bir haldir. Patrik ise dışarıya melek gibi bir görünüm sergilemektedir. Oysa şeytanın kendisidir. Zaten patrik Slav değil Rum'dur ve özellikle Slavları yok etmek için görevlendirilmiştir."⁶⁴. Gazete haberinden de anlaşılacağı gibi açık bir Slav milliyetçiliği söz konusudur. Fakat Ortodoks Kilisesi'nde makamlar para ile elde edildiği için, makamında kalmak ya da daha üst bir makama yükselmek isteyen bir din adamı, arzusuna kavuşmak için halktan yüklü miktarlarda para topluyordu. Dinî makamların para ile alınıp satılması hadisesi bazı Batılı yazarların gözünden de kaçmamıştır⁶⁵.

f- Din Adamlarının Etkisi

Sırp Ortodoks inancı dinî bir inanç alanı olmaktan ziyade, milliyetçi bir inanç alanı olarak gelişmiş ve günümüze kadar da aynı çizgiyi korumuştur. Sırp Ortodoks Kilisesi, halka bir taraftan millî düşünceler aşılarken, öte taraftan da üstünlük bilinci aşılamıştır. Sırp'lar o kadar ileri gitmişlerdir ki, "Sırp'ların cenneti mavidir; o cennette Sırp Tanrısı hüküm sürer: melek Sırp'ların onun etrafında oturur ve onların Sırp Tanrısına hizmet ederler" demekte bir sakınca görmemişlerdir. Bosna Hersek'te de Ortodoks din adamları, Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı serbestlik ortamından istifade ederek, millî meselelerin takipçisi olmuşlar ve Ortodoks halka milliyetçi düşünceler aşılamışlar, bir çok ayaklanmaya önderlik etmişlerdir. Kilise ve din adamları daha XVI. yüzyıldan itibaren aktif biçimde milliyetçi hareketlere katılmışlardır. Toplumsal bilincin oluşması için savaşmaktan da çekinmemişlerdir. XIX. yüzyılda bölgeyi gezen seyyahlar, Ortodoks rahiplerin aynı zamanda birer savaşçı olduklarını ve onların savaşçılıklarına dair bir çok hikaye işittiklerini yazmışlardır. 1857-59 isyanı sırasında da aşağıda belirtildiği gibi, birçok din adamı isyancılara komutanlık yapmıştır. İsyanla mücadele özellikle din adamları nedeniyle zora girmiş, zaafa uğramıştır. Din adamlarına gösterilen müsamaha ve ayrıcalıklı tutum Osmanlı Devleti'ne pahalıya mal olmuştur⁶⁶.

⁶³ Her türlü din adamı atamalarında büyük paralar dönüyor, makamlar parayla alınıp satılıyordu. Bir din adamı, bir üst makama atanacağı zaman bilgisini kimse sormuyor, sadece ne kadar para verilebileceği merak ediliyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız, Jezernik, *a.g.e.*, s.100-101.

⁶⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:10735, Lef :19, 4 Şubat 1849 tarihli *Srbske Novine(Sırp Haberleri)* Gazetesi; lef:18, 11 Şubat 1849 tarihli tercüme.

⁶⁵ Collas, *a.g.e.*, s.61.

⁶⁶ Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York: Oxford University Press 2002, s.3-11.

g- Müslüman Halkın Hoşnutsuzluğu

Müslüman halkın isyânla doğrudan bir ilgisi yoktur. Müslümanlar olayları sessizce, ancak acıyla izlemişlerdir. Ömer Paşa Latas'ın 1850-1851'de Bosna'da gerçekleştirdiği askerî harekâta beyler bir daha eski güçlerine kavuşamayacak şekilde ezilmişlerdir⁶⁷. Bosnalı beyler kendileri olmazsa Osmanlı hâkimiyetinin bölgede uzun sürmeyeceğine inanmaktaydılar. Bu yüzden İstanbul'un kendilerini neden bu derece ağır cezalandırdığına anlam verememişlerdir. 1857'de başlayan kargaşa biraz da onlara haklılıklarını göstermiştir. Beylerin baskısından kurtulan Hıristiyanlar her yerde devlete kafa tutmaya başlamışlardı. O dönemde Mostarlı Hasan Ağa'nın düşünceleri, Bosnalı Müslüman beylerin hislerine çok güzel tercüman olur. O hislerini, "*Valaklar (Ortodoks Hristiyanlar) artık arsızlaştılar. Geniş kuşaklar bağliyorlar ve kendi adlarına mühürlü yüzükler yaptırıyorlar. Geçen hafta çiftliğime gidiyordum, yolda tütün satıcısı Kosta ile karşılaştım. Zannedersin ki, kaba adam, adet olduğu gibi atından inip benim geçmemi bekleyecek. Nerede. Herif bütün küstahlığıyla yanımdan geçti, bana da üstün körü bir selam verdi. Bunun sonu nereye varacak? Bosna'daki felaketlerin tek nedeni var; Türk Paşalar Bosna Sipahilerinin İslâm'ın kılıçları olduğunu unuttular. Ne adamlar doğdu bu topraklarda. Büyük Köprülü ve diğer sadrazamlar Hüsrev ve Recep, imparatorluğun kurtarıcısı Murad Paşa ve sonra Mehmed Sokollu hepsi Bosna'nın evlatlarıydı. Buna rağmen bizi feda ediyorlar. Şimdi reaya Moskoflarla, Sırplarla ve Karadağlılarla komplo çeviriyorlar. Ama beylerin hiç gücü yok ve yok oluyorlar. Kendilerine yardım edemezken İstanbul'daki Sultan'a nasıl yardım etsinler. Dişleri sökülmiş bir köpekten sürüyü kurtlara karşı koruması beklenilir?*" sözleriyle ifade etmiştir⁶⁸.

Müslümanlar, kendilerini gerçek Müslüman ve Türkler olarak nitelerken, İstanbul'dan gelen memurları "*gâvur*" olarak görmekteydiler. İstanbul'dan gelen paşalara karşı güvensizlik o kadar büyüktü ki, dönemin Bosna Valisi Kani Paşa'nın elini open küçük bir kıza annesi "*Neden bir gâvurun elini öpüyorsun*" diyecek kadar ileri gidilebiliyordu. Onlar, Sultan'ın Paşalar tarafından kandırıldığına, bu nedenle kendileri cezalandırılırken Hıristiyanların şımartıldığına inanıyorlardı⁶⁹.

⁶⁷ Ergirili Ahmed Hilmi, Ali Rızvanbegoviç zamanını minnetle anar. Yazar, Paşa'nın yaşadığı süreçte Karadağlılar'ın bölgede hiçbir faaliyetine izin vermediğinden övgüyle bahsetmiştir. Bakınız, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 9b-10a; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged*, Pearson Longman: Great Britain 2007, s.430.

⁶⁸ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.132.

⁶⁹ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.132.

B- İSYÂNIN BAŞLAMASI

1- İzvornik Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar

İzvornik Kazası'nda bazı Hıristiyan çiftçiler, “*iâne-i askeriye bedeli*” ve “*üçleme*” vergisini ödemeye güçlerinin yetmediği iddiasıyla ayaklanarak, 1 Mayıs 1857'de 300-400 kişilik bir kuvvetle kaza merkezini tehdide başlamışlardır. Bunun üzerine kaza ileri gelenlerinden oluşan bir heyet asilerle görüşerek, isyândan vazgeçmelerini istemiştir. Nasihatçiler, isyâncıların kazaya girmesine müsaade edilmeyeceğini, fakat aralarından 20-30 kişinin kazaya gelmesine izin verileceğini, gelenlerin sorunlarını kaza meclisi üyelerine anlatabileceklerini, eğer ikna olmazlarsa Saraybosna, hatta İstanbul'a dahi gidebileceklerini belirtmişlerdir. Ancak asiler bu teklifi reddetmiştir⁷⁰. İsyâncılar bir süre sonra daha radikal isteklerde bulunmaya başlamışlardır. Evvela müdürlerinin azledilmesini, ardından İzvornik Kaza Meclisi azalarından bazılarının tutuklanmasını istemişler, istediklerinin gerçekleşmemesi halinde Tuzla'ya yürüyeceklerini belirtmişlerdir. Kaza Kaymakamı Mehmed Nureddin de isyânın vergi problemlerinden kaynaklandığını doğrulamıştır. Ona göre, düzgün vergi ödemeye alışmamış olan çiftçiler, İzvornik Kaza müdürü vergileri tam zamanında toplayınca bu durumdan rahatsız olmuşlardır⁷¹.

Olayların boyutu daha tam anlaşılmadan Fransa'nın bölgedeki konsolosu, meselenin uluslararası alana çekilmesi için ilk raporları İstanbul'daki başkonsolosuna göndermiştir. İlgili raporun başlangıcı, raporun kaleme alınma zihniyetini çok güzel göstermektedir. Rapor, “*Dersaâdet'den gayet baid olan işbu şehirde derkâr olan sû-i idâreyi ve gerek valinin hareket-i nâ-marziyyesi cihetiyle Bosna Eyâleti'nin her bir kaza ve karyesinde bulunan me'mûrinin uygunsuzluklarını sefâret-i imparatoriyeye def'aâtle beyân itmişidim.*” cümleleriyle başlamıştır. Cümleden de anlaşılacağı gibi konsolos vekili, Bosna'daki tüm idarecileri ayırım gözetmek sizin suçlamaktadır. O, Osmanlı vergi memurlarının hareketlerini dayanılmaz olarak niteledikten sonra, vergi toplama yöntemlerinin halkı bezdirdiğini ve devlete küstürdüğünü ifade eder. Ona göre sırf bu yüzden Derbend Kazası'ndan çok sayıda kişi evlerini terk etmek üzereyken, kaza müdürünün gönderdiği askerlerin baskısı sonucu düşüncelerini eyleme dökememişler-

⁷⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:40, 7 Ramazan 1273/1 Mayıs 1857 tarihli İzvornik Kaza Meclis mazbatası sureti; Belge 1.

⁷¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:27, 9 Ramazan 1273/3 Mayıs 1857 tarihli İzvornik Kaymakamı Mehmed Nureddin Bey'in tahriratu.

dir. Benzer şekilde Biyelina Kazası'na bağlı 60 köyün kocabaşısı bir Ortodoks Kilisesi'nde toplanarak, valiye şikâyetlerini bildirmek üzere içlerinden altı kocabaşığı görevlendirmişlerdir. Konsolos vekili, Bosna Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın Recai adlı bir Boşnak ve Basoroviç adlı bir Ortodoks tüccarı olayları incelemek üzere görevlendirdiğini, ancak bu iki şahsın bölgeye gönderilebilecek en kötü insanlar olduğunu, Recai Bey'in Hıristiyan düşmanı, Basoroviç'in ise menfaati için her şeyi yapabilecek bir kişi olduğunu iddia etmiştir. Konsolos vekili bu kişiler sayesinde Hıristiyanlar'ın sorunlarını üst makamlara gereği gibi aktarmadıklarını iddia ederek, bu kişilerin görevlerine derhal son verilmesini istemiştir. O, Hıristiyanlar'ın sorunlarının devletin üst makamlarındaki kimseler tarafından yeterince dikkate alınmadığı için onların isyân ettiğine inanmaktadır. Konsolos vekili, yukarıda isyâna neden olduğunu düşündüğü etkenlerin dışında, Hıristiyan halkı isyâna teşvik eden odakların kimler olduğu bilgisini de raporuna yazmıştır. Ona göre, halkı devlete baş kaldırması için cesaretlendirenler Avusturyalı casuslar, Ortodoks ve Katolik papazlardır. Bunlardan Tevskiç adlı Ortodoks Papaz, köy köy dolaşarak halkı isyâna katılmaları için teşvik etmiş, İzvornik'te bulunan Ortodoks piskopos ise Hıristiyanları isyâna davet etmiştir⁷².

12 Mayıs'ta İzvornik, Tuzla, Biyelina, Maglay, Berçe, Aziziye-i Zir ve Bâlâ, ve Breçka Kazaları Hıristiyanları 250 kişilik bir silahlı grupla, Tuzla Kazası'nı ablukaya almışlardır. İzvornik Kaymakamı Mehmed Nureddin, daha evvel yaptığı gibi isyâncılar üzerine asker göndermek yerine, isyânı nasihat ve din adamlarını kullanarak sona erdirmeye çalışmıştır. Hatta asilere karşı oldukça uzlaşmacı bir tavır takınmış, her gruptan 20-30 kişiyi kabul etmeyi ve sorunlarını içeren dilekçeler almaya söz vermiş, asilerin istemediği müdürlerin değiştirilmesi için de merkezden talepte bulunmuştur. Ancak, isyâncıların uzlaşmaz tutumu onun çabalarını boşa çıkarmıştır. O, 12 Mayıs tarihli raporunda isyânın dış kaynağına dikkati çekmiş, İzvornik Kazası köylerinden ileri gelen beş altı kişinin Sırbistan'a gittiğini ve onların dönüşü ile isyânın başladığını, kendi çabaları ile ayaklanmanın üstesinden gelinemeyeceğini ve silahlı çatışmanın kaçınılmaz olabileceğini ifade etmiştir⁷³.

⁷² B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:44, 12 Mayıs 1857 tarihli Bosna'da bulunan Fransa Konsolos vekili tarafından Fransa'nın İstanbul Başkonsolosluğu'na gönderilen raporun tercümesi.

⁷³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:35, 18 Ramazan 1273/12 Mayıs 1857 tarihli İzvornik Kaymakamı Mehmed Nureddin Bey, Meclis-i Kebir Azası Hafız Salih Recai Efendi (Bosna Valisi'nin özel müfettişi) ve Kolağası Mustafa tarafından gönderilen müşterek tahrirat; Lef:36, 19 Ramazan 1273/13 Mayıs 1857 tarihli İzvornik Kaymakamı Mehmed Nureddin Bey ve Bosna teftiş memuru Hafız Salih Recai Bey'in müşterek tahriratu.

Asilerin İzvornik ve Banaluka'daki tavırlarına ve hareketlerine bakıldığında, asilerin hareket tarzı şöyledir:

1- Bir iki gece içinde ani olarak, kalabalık gruplarla belli başlı kaza merkezlerinin etrafını sarma,

2- Panik havasının oluşması için kazanın içinde bulunduğu tehlikeyi oradaki yerel idarecilere bildirme,

3- Kendilerine karşı bir askerî müdahaleyi önlemek için, devletle bir problemleri olmadığı, şikâyetçi oldukları zümrenin yerel idareciler olduğunu belirtme⁷⁴,

4- Sözde sorun teşkil eden idarecilerin görevden alınmasını isteme,

5- İlane-i askeriye ve üçleme vergisini ödemeye güçlerinin yetmediği için bu vergilerden muafiyet talebi,

6- Kendilerine verilen cevapların isteklerini karşılamakta yetersiz kaldığı bahanesi ile daha üst makamlara zorla kendilerini dinletecekleri tehdidi,

7- Ana geçit noktalarını tutmak,

8- Vur kaç eylemleri ile askerî zayıtı artırmak,

9- Zayıf askerî noktalara saldırıp imha etmek,

10- Halk üzerinde baskı kurup isyâna teşvik etmek.

Tüm isyâncı grupların yukarıdaki eylem tarzını benimsemeleri, onların tek elden yönetildiğini açıkça göstermektedir. Bosna Valisi Mehmed Reşid Paşa da aynı kanaattedir⁷⁵.

⁷⁴ 13 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Rössler'in raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.147. Bu ifadeler taktik bir hamledir. Hatırlanacağı gibi, ilk Sırp isyanında da isyancılar hedeflerinin Belgradlı Dayılar yani "yerel görevliler" olduğunu ifade etmişlerdi. Maalesef ilk zamanlarda devlet de bu tuzağa düşmüş, yerel idarecilerin tasfiyesiyle Sırbistan'daki Osmanlı hakimiyeti de fiili olarak sona ermiştir. Mesela Kara Yorgi, 1804'te Dayılara Saraybosna'dan gelmesi muhtemel yardımcı önlemek için, "Sırpulu asi değildir, fakat dayılar padişahın bir vezirini katletmiş olduklarından onun intikamını almak isterler, asi Belgradlılardır". diyerek, Bosnalıları ikna etmiş ve Bosna'dan gelecek yardıma engel olmuştur. Bakınız, Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları. 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul 2007, s.76. Yine Kara Yorgi, diğer Sırp asi ileri gelenlerle Bâb-ı Âli'nin ve Padişah'ın temsilcisi Bekir Paşa'nın huzuruna çıktıklarında, isyanın Padişah'a karşı olmadığını "Yaşasın bizim Sultan, yaşasın Vezir Bekir Paşa" sloganlarıyla göstermeye çalışmıştır. Bakınız, Yusuf Hamzaoğlu, *Sırbistan Türklüğü*, Üsküp 2004, s.207. Yukarıda da görüldüğü gibi Bosna Hersekli Hıristiyanlar, bire bir Sırp isyanını taklit etmektedirler. Bu durum açıkça isyanın fikir babalarının Sırp olduğunu göstermektedir.

⁷⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:16, 3 Şevval 1273/27 Mayıs 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid'in tahriratu.

13 Mayıs'ta Banaluka Sancağı Kaymakamı Adem Bey, Maglaylılar'dan oluşan bir kalabalık teşekkül ettiğini haber almıştır. Kaymakam cesurca bir hareketle derhal onların toplandığı bölgeye gitmiş, asilerle görüşmüş ve dağlımlarını sağlamıştır⁷⁶. Ancak aynı tarihte bu kez Srebreniçe Kazası Hıristiyanlarının isyâna dahil olduğu haberi alınmıştır⁷⁷.

15 Mayıs'ta 2.000 kişilik bir asî grubu Tuzla Kazası'na beş dakika mesafede bulunan Ova denilen yerde toplanmışlardır. Bu gelişme karşısında İzvornik Kaymakamı Mehmed Nureddin, yanına sancaktaki idareciler, din adamları, askerî erkân ve Bosna Valisi'nin özel müfettişi Hafız Salih Recai'yi alarak asilerle görüşmeye gitmiştir. Görüşmede asilere neden isyân ettikleri sorulmuştur. Asiler hareketlerine gerekçe olarak başta iane-i askeriye ve üçleme olmak üzere vergilerin ağırlığını, mültezimlerin kötü davranışlarını göstermişlerdir. Amaçlarının içlerinden yedi sekiz kişiyi seçerek doğrudan İstanbul'a göndermek olduğunu belirtmişlerdir. Mehmed Nureddin asilere yaptıklarının yanlış olduğuna dair uzun bir nasihat çekmiş, ardından her türlü baskının ortadan kaldırılacağına dair söz vermiş, her kazadan problemlerini anlatmak üzere beşer kişinin seçilerek gönderilmesini ve nihayet herkesin sorun çıkarmadan evlerine dönmelerini istemiştir. Bunun üzerine İzvornik'e bağlı altı kazanın reayası içlerinden beşer kişi seçerek dağılmışlar, bu 30 kişinin İzvornik'e gelerek, kaza metropolitinin koşağında bir toplantı yapılmasına karar verilmiştir⁷⁸. 17 Mayıs'ta gerçekleşen toplantıda temsilciler isteklerini 17 madde halinde yetkili mercilere sunmuşlardır. Sunulan layihada, isyân etmelerine neden olduğunu iddia ettikleri aksaklıkların büyük çoğunluğunun; müdürler, zaptiyeler, toprak sahipleri ve mültezimler gibi kimselerin yaptıkları kişisel hatlardan kaynaklandığı görülmüştür⁷⁹.

Olayların ciddi boyutlara ulaşmasına rağmen, idareciler arasında bir fikir birliği yoktur. Her birim elindeki bilgiye göre isyâna yaklaşmış ve ona göre değerlendirmede bulunmuştur. Mesela Bosna Valisi Mehmed Reşid Paşa askerî müdahalenin isyâncılar tarafından istismar edilerek olayların daha da büyüyeceğini, heyecana kapılmış kitlelerin sakinleştirilmesinin önemli olduğunu, Maglay'da durumun sakinleştiğini, diğer yerlerde de aynı

⁷⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:36; Lef:47, varak: 1.

⁷⁷ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:36.

⁷⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:37, 22 Ramazan 1273/16 Mayıs 1857 tarihli İzvornik Kaymakamı Mehmed Nureddin Bey, Meclis-i Kebir Azası Hafız Salih Recai Efendi (Bosna Valisi'nin özel müfettişi) ve Kolağası Mustafa tarafından gönderilen müşterek tahrirat; Lef:54, 9 Haziran 1857 tarihli İzvornik Metropolit tarafından Ortodoks Patriği'ne gönderilen mektubun tercümesi.

⁷⁹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:47, varak: 1-6; Lef:38; Lef:39.

çalışmaların devam ettiğini belirtmiştir. Vali, elindeki kuvvetlerin yeterli olmadığını, bölgedeki kuvvetlerin ya yedek kuvvetler ya da asker kaçaklarından müteşekkil olduğuna dikkat çekmiş, düzenli taburların ise yerlerinden oynatılmasının güvenlik nedeniyle mümkün olmadığını, öncelikle olayların araştırılması için Rumeli Ordusu'ndan Birinci Nizamiye Süvari Alay Kaymakamı Reşid Bey ve kâtibi Vehbi Efendi'nin özel görevle Bosna'ya gönderilmesini istemiştir. Ona göre, ayaklanmanın nedeni, onlarca yıldır çözülmeden birikmiş problemlerdir. Bu problemlerin kaynakları araştırılmalı ve isyân sakinleştikten sonra ıslahat çalışmalarına başlanmalıdır⁸⁰. Valinin düşüncelerinin tersine, İzvornik Sancak Meclisi yaptığı toplantıda idarî olarak yapılan çalışmalarla isyânın yatışmayacağı kararına vararak, sancağa çok acil asker gönderilmesini istemiştir⁸¹.

Bosna Meclis-i Kebiri, 10 Haziran 1857 tarihli toplantısında eyalette meydana gelen olayları tüm teferruatı ile değerlendirmiştir. Meclis, aşağıda belirtilen dört temel hususta oldukça önemli tespitlerde bulunmuş ve isteklerini merkeze bildirmiştir⁸².

1- Olayların nedenleri çeşitli kademelerdeki kamu görevlilerinin kişisel hatalarından kaynaklanmıştır. Sorunun ortadan kaldırılabilmesi için memurlar hata yaptıklarında, sadece onları azletmek yeterli olmamaktadır. Bu nedenle memurlar hataları karşılığında cezalandırılabilirler.

2- Asî temsilcilerinin istediği gibi üçlemenin kaldırılması söz konusu olamaz. Böyle bir durumda Müslümanlar kendilerini haksızlığa uğramış hissedeceklerdir. Ayrıca Hıristiyan nüfus karşısında azınlıkta bulunan Müslümanları incitmek bölgede daha büyük problemlerin meydana gelmesine neden olabilecektir. Her şeyden evvel bir Müslüman-Hıristiyan çatışması gündeme gelebilir. Bu nedenle halkı tahrik eden kimselerin tutuklanmaları için izin verilmelidir.

3- İsyânın Banaluka ve Bihke Sancakları'na da sıçrama ihtimali vardır. Bu nedenle asker sayısı derhal artırılmalıdır.

⁸⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:15, 25 Ramazan 1273/19 Mayıs 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid'in tahrirâtı.

⁸¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:38, 29 Ramazan 1273/17 Mayıs 1857 tarihli İzvornik Sancak Meclisi mazbatası.

⁸² B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:25, 17 Şevval 1273/10 Haziran 1857 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası.

4- İsyanın dış kaynakları ortadan kaldırılmalıdır. Özellikle Sırbistan'ın, halkı isyâna teşvik etmek için gerçekleştirdiği yayınlar oldukça tehlikelidir. Bu yayınların Bosna'ya girmesine engel olunmalıdır.

Bosna Valisi, 30 Haziran 1857 tarihli raporunda, isyânın büyük ölçüde bastırıldığını belirtmiştir. Böylece Haziran sonuna gelindiğinde yerel memurların çabasıyla isyân teşebbüsü kan dökülmeden bastırılmıştır. Ancak, isyânın İzvornik'te başlaması tesadüf değildir. Zira isyâncılar önce Banaluka ve Bihke'de isyân çıkarmak istemişler, fakat oralarda birer tabur asker olduğundan isyân askerî açıdan zayıf olan İzvornik'te patlak vermiştir. Bu nedenle vali bölgede tesis edilen huzurun devamı için iki üç tabur askerin acilen Bosna'ya gönderilmesini istemiştir⁸³.

Temmuz başlarında asilerin şikâyetlerini görüşmek üzere olağanüstü bir geçici mahkeme tesis edilmiştir. Asî temsilcilerinden oluşan 50 kişilik bir grup da davacı olarak bu mahkemeye katılmıştır. Asiler, çiftlik sisteminin ilga edilmesini ve Müslümanların elindeki silahların toplanmasını istemişlerdir⁸⁴. Bu son derece zekice bir istektir. Zira bu istek, tarih boyunca Müslümanları yaşadıkları bölgelerden arındırmanın temelini oluşturmuştur. Müslümanlar silahsızlandırılmışlar, hâlbuki karşısında yer alan kuvvetler her durumda istedikleri kadar silah bulabilmişlerdir. Son Bosna Savaşı'nda da durum değişmemiştir. Sözde, savaşı tarafların tamamına ambargo uygulanmış, ancak Boşnak'lar içecek su bulamazken Sırlar ve Hırvatlar istedikleri kadar silah bulabilmişlerdir. Savaş onbinlerce Boşnağın katledilmesiyle sonuçlanmıştır. İşte bu süreç Bosna'da 1857'lerde başlatılmak istenmiştir. Hıristiyan temsilcilerin istekleri onların nihaî hedeflerini açıkça ele vermiştir.

İsyânın sona erdirilmesine dair eyalet idaresi tarafından yapılan çalışmalar tüm hızıyla sürerken, yabancı misyon şefleri de yavaş yavaş meseleye dahil olmaya başlamışlardır. Fransa Konsolosu'nun asilerin avukatlığına soyunmasının ardından, Avusturya Elçisi de, "*Bosna'da durumun düzelmemesi halinde Hıristiyanların kendi memleketine iltica edeceğini*" iddia ederek, asiler lehine arabuluculuk yapmaya kalkışmıştır. Elçi, asî isteklerinin kabul edilmesi için İstanbul'un, Bosna Valisi'ne baskı yapmasını istemiştir⁸⁵. Bu tavra İngi-

⁸³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:19; *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Valâ Evnâkı*, nr:91/11.

⁸⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:59; Lef:24, 6 Zilhicce 1273/28 Temmuz 1857 tarihli Meclis-i Kebir mazbatası; *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Valâ Evnâkı*, nr:91/11.

⁸⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:52, 4 Ağustos 1857 tarihli Avusturya Sefiri tarafından Mösyö Mayre'ye gönderilen talimatın tercümesi.

liz Konsolusu da katılmıştır. O da İstanbul'a gönderdiği raporda, Bosna'da Hıristiyanların durumlarının düzeltilmesi için merkezin gerekli adımları atmasını talep etmiştir⁸⁶.

1857 Eylül'ünde bölgede gelişen olayları değerlendiren Meclis-i Vâlâ, gelişmelerin fazla büyümeden sona erdirilmesinden dolayı memnuniyetini dile getirmiştir. Ayrıca bölgedeki ıslahatların gerçekleştirilebilmesi için Bosna Valisi'nin talep ettiği üç tabur askerin bölgeye gönderilmesini uygun bulmuştur⁸⁷. Fakat konuyu görüşmek üzere daha sonra toplanan Meclis-i Mahsus, bu askerlere gerek olmadığına karar vermiştir⁸⁸.

2- Banaluka Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar

Banaluka Sancağı'nda Hıristiyan halkın isyânına dair ilk haberler 12 Mayıs 1857'de alınmıştır. Banaluka Sancağı Hıristiyanları da iâne-i askeriye ve üçleme vergisinin fazlalığından şikâyetle isyân etmişlerdir⁸⁹.

9 Haziran'da alınan bilgiye göre, Mayıs sonlarında Banaluka köylerinden Zinçine sakinleri, mültezimleri Hacı Süleyman'dan baskı gördükleri gerekçesi ile 60-70 kişilik bir grupla Brod'daki Avusturya sınırına gelmişler ve Avusturya'dan iltica talebinde bulunmuşlardır. Bu sırada olayı haber alan Derbend Kaza Müdürü Reşid Bey bölgeye gelmiş, nazik tavırları ile köylüleri etkilemiş, köylülerle konuşarak geri dönmelerini sağlamış ve böylece bölgedeki ilk huzursuzluk bu şekilde bertaraf edilmiştir⁹⁰. Banaluka'daki ayaklanmanın fazla büyümeden sona ermesinde, orada bir tabur nizamiye askerinin varlığı etkili olmuştur⁹¹.

3-Hersek Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar

Hersek'in kritik öneminin farkında olan eyalet idaresi, daha İzvornik isyânı sırasında bölgedeki gelişmeleri kontrol altına alabilmek ve sorunları araştırmak üzere geçici bir meclis (Meclis-i Muvakkat) kurmuştur. Meclis, çalışmalarına 7 Eylül 1857'de başlamıştır. Fakat meclis daha kurulur kurulmaz, bölgedeki Rus Konsolosu, Meclis Başkanı Ağâh Efendi hakkındaki hoşnutsuzluğunu içeren bir raporu İstanbul'a göndermiştir. Konsolos, Ağâh

⁸⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:51, tarihsiz İngiltere Sefiri tarafından Sefaret tercümanı Mösyö Moro'ya gönderilen talimat tercümesi.

⁸⁷ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:1, 30 Muharrem 1274/20 Eylül 1857 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

⁸⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, 6 Safer 1274/26 Eylül 1857 tarihli arz tezkiresi.

⁸⁹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:35.

⁹⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:47.

⁹¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:19.

Efendi'nin olayları araştırmak yerine, bizzat problemlere konu olan şahıslarla işbirliği içine girerek, Hıristiyan halk aleyhine faaliyetlere giriştiğini iddia etmiştir⁹². Fakat daha sonra bölgede çıkan isyân sırasında en fazla yararlık gösteren idarecilerden biri Ağâh Efendi olacaktır. Doğal olarak böyle işe yarar bir memurun bölgede bulunması Rus Konsolosunu fazlasıyla rahatsız etmiştir.

Hersek'teki isyân hazırlıklarıyla ilgili ilk haber, 8 Aralık 1857'de Rumeli Ordu Komutanı İsmail Hakkı Paşa tarafından merkeze gönderilmiştir. Paşa raporunda; kış ortasına rastlayan "*Savin Dan*" denilen günde Karadağ ve Sırp'ların kendi sınırlarındaki Bosna topraklarına büyük bir saldırı başlatmak üzere karar aldıklarını belirtmiştir. Ancak o, böyle bir saldırıyı pek mümkün görmemiştir. Bununla birlikte, Karadağlılar'ın zaman zaman Hersek'e yönelik saldırılarını göz önüne almış ve Bosna Hersek bölge komutanı Ferik Salih Paşa'yı gizlice uarmıştır. Paşa, İstanbul'un da bölgedeki Müslümanlara gizli bir irade göndererek, güvenilir Müslüman ileri gelenlerin örgütlenmesini ve herhangi bir saldırı halinde toprakların korunması için topyekûn harekete geçilmesini istemiştir⁹³.

İsmail Paşa'nın raporunun ardından, isyânla ilgili bilgi akışı çok hızlı ve ayrıntılı bir biçimde gelmeye başlamıştır. 11 Aralık'ta, Derbenak ve Piva civarında bazı isyâncıların Piva Müdür Vekili Hamid Ağa'nın oğlu, damadı, beş koruması ve 11 askeri öldürüp kaçtıkları haberi alınmıştır. Olaylar karşısında yerel idarenin tepkisi çok hızlı olmuş, nahiyenin bağlı bulunduğu Gaçka'dan isyâncılar üzerine derhal bir kuvvet gönderilmiştir⁹⁴.

11 Aralık'ta benzer bir saldırı haberi de Trebin'den gelmiştir. Trebin'e bağlı Şuma Nahiyesi'nde bulunan manastır Zupçeli Lofa'ya bağlı 200 eşkiyâ tarafından ele geçirilmiştir. İsyâncılar ilerleyerek Trebin Kalesi'ne yarım saat mesafede Drazin Köyü'ne gelmişler, bölgede köylülerle çıkan çatışma sonucu üç köylü ölmüş, altısı yaralanmıştır. Çatışmada üç de eşkiyâ öldürülmüştür. Faaliyetlerini artıran asiler bu kez 1.000 kişilik bir grupla Benan

⁹² B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:53, 7 Ekim 1857 tarihli Rusya'nın Bosna Konsolosu tarafından gönderilen rapor özetinin tercümesi.

⁹³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:4, 20 Rebiülahir 1274/8 Aralık 1857 tarihli Rumeli Ordusu Komutanı İsmail Paşa'nın tahrirat sureti; Belge 2.

⁹⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:24, 23 Rebiülahir 1274/11 Aralık 1857 tarihli Gaçka Kaza Meclisi mazbatası; Lef:26, 23 Rebiülahir 1274/11 Aralık 1857 tarihli Gaçka Kaza Meclisi mazbata sureti; Lef:23, 24 Rebiülahir 1274/12 Aralık 1857 tarihli Gaçka Kaza Meclisi mazbatası; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 11b.

Nahiyesi'ne saldırmıştır. Ardından Grahovalı Antor 400 kişilik bir isyancı grupla Karadağ sınırını geçerek Zupçe Nahiyesi'ne yönelmiştir⁹⁵.

Yine 11 Aralık tarihli bilgilere göre, 500 kişiyi aşkın Karadağlı bir başka grup Derbenak bölgesindeki sınırdan içeri girmiş ve askerî mevzilere saldırmıştır⁹⁶.

Aynı gün bu kez Sırbistan'da teftiş göreviyle bulunan Kaymakam Mustafa Edib Bey'den başka bir rapor merkeze ulaşmıştır. Rapora göre, 1 Aralık'ta Sırbistan'ın Bosna sınırında yer alan Bolukça kocabaşısının evinde 12.000 deste fişek, 300 tüfek ve 700 taş (misket) ele geçirilmiştir⁹⁷. Olaylardan cesaret alan Gradacac'ın Hıristiyan halkı da silahlanmışlar ve çiftlik sahiplerine ait üçleme hisselerini vermemişler, dahası “*Birkaç gün içinde ne olacağını göreceksiniz*” tarzında sözlerle Müslümanları açıkça tehdit etmeye başlamışlardır⁹⁸.

Gelişmelere adını koyan Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa ve Hersek Sancak Meclisi olmuştur. Paşa ve meclis üyeleri gelişmeleri “*isyân*” olarak niteleyerek, Derbenak ve Piva Nahiyeleri'ni isyân bölgesi olarak ilan etmişlerdir. Vasıf Paşa kendisine ulaşan Gaçka Meclis raporu üzerine, hemen 11 Aralık gecesi Mostar'da bulunan askerî birlikleri denetlemiştir. Ardından olayların boyutunu anlayabilmek için özel görevli adamları çatışma bölgelerine göndermiştir. Paşa ve meclis üyeleri, isyânın Hersek'in diğer bölgeleri ve Bosna'ya sıçramasını önlemek amacıyla, ellerindeki kuvvetlere ek olarak Saraybosna'dan bir tabur asker istemişlerdir⁹⁹. Paşa'nın isteği Saraybosna'daki yetkililer tarafından uygun bulunmuş ve izin verilmesi için derhal İstanbul'a yazılmıştır¹⁰⁰.

⁹⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:25, 1274/Muhtemelen Aralık 1857 tarihli Trebin Kaza Meclisi mazbatası sureti; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 12a.

⁹⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:31, 23 Rebiülahir 1274/11 Aralık 1857 tarihli Yüzbaşı Yakub Ağa'nın tahrirat sureti; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 12b.

⁹⁷ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:29, 23 Rebiülahir 1274/11 Aralık 1857 tarihli Kaymakam Mustafa Edib Bey'in tahrirat sureti.

⁹⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:32, Tarihsiz Yüzbaşı Yakub Ağa'nın tahriratı.

⁹⁹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:13, 14 24 Rebiülahir 1274/12 Aralık 1857 tarihli Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa'nın tahrirat suretleri; Lef:15, 16, 25 Rebiülahir 1274/13 Aralık 1857 tarihli Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa'nın tahrirat suretleri; Lef:21, 25 Rebiülahir 1274/13 Aralık 1857 tarihli Hersek Sancağı Meclis mazbatası; Lef:20, 25 Rebiülahir 1274/13 Aralık 1857 tarihli Hersek Sancağı Meclis mazbatası sureti.

¹⁰⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:8, 27 Rebiülahir 1274/15 Aralık 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid ve Salih Paşa tarafından Hersek Mutasarrıfına yazılan müşterek tahrirat sureti; Lef:10, 27 Rebiülahir 1274/15 Aralık 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid ve Salih Paşa'nın müşterek tahrirat sureti; Lef:9, 28 Rebiülahir 1274/16 Aralık 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid'in tahriratı.

Bosna Eyalet Komutanı Salih Paşa, 15 Aralık'ta Derbenak İsyanı'nın İzvornik Sancağı'nda bulunan Hıristiyanları cesaretlendirdiğini ve yöre reyasının kıpırdanma içine girdiğini belirtmiştir. Ona göre, halk bu cesareti Sırbistan'da yaşayan soydaşlarından almaktadır¹⁰¹.

Bosna Valisi'nin 21 Aralık'ta merkeze gönderdiği rapora göre, isyân yayılmaya başlamıştır. Karadağlılar'ın kışkırtması sonucu, Grahova, Benan ve Zupçe Nahiyeleri de isyâna dahil olmuştur. Doğrudan Karadağ'a bağlı isyâncılar ise Kolaşin-i Bâlâ'ya saldırarak külliyetli miktarda koyun ve sığı- rı gasp etmişler, olaylar sırasında Müslümanlardan yaralananlar olmuştur. Son olaylar karşısında valinin isyân ilk duyulduğundaki heyecanlı tavrından vazgeçtiği ve daha soğukkanlı bir tutum içine girdiği görülmektedir. Vali yaptığı değerlendirmede isyânın hafife alınmaması gerektiğini belirtmiş ve Gaçka Bölgesi'nde 40.000 eli silah tutan Hıristiyan olduğunu, daha önceki arzlarında istediği bir taburun isyânı bastırmaya yetmeyeceğini ifade etmiş; ayaklanmanın tüm eyalete yayılmasını önlemek için Dersaâdet Ordusu'ndan en az bir alay askerin vakit kaybedilmeden gönderilmesini istemiştir¹⁰².

21 Aralık tarihli başka bir istihbarata göre, Karadağ Ladikası¹⁰³ 9.000 asker toplayıp bu askerlerle Bosna'ya büyük bir saldırı başlatma hazırlığı içine girmiştir. Ladika, emrindeki birlikleri üçe bölüp, Trebin, Grahova ve Gaçka'ya saldırmak için plan yapmıştır. Askerî harekâta ilave olarak, Zupçe Nahiyesi Voyvodası Luka ve kendi özel muhafızlarının Hersek'te halkı isyâna teşvik için propaganda yapması kararlaştırılmıştır. 26 Aralık'ta, Luka kendisine tevdi edilen görevi yerine getirmek amacıyla, halkı Şuma Manastırı'na toplayarak isyâna zorlamıştır¹⁰⁴.

Asilerin özellikle Gaçka'da faaliyetlerini yoğunlaştırmaları üzerine, 26 Aralık'ta Gaçka Kaza Meclisi'nden çok acil yardım çağrısı alınmıştır. Hersek'e ulaşan bilgiye göre, durum çok kritiktir ve istenilen askerî yardım bölgeye ulaşmadığı için asiler etkinliklerini artırmışlar, halk büyük bir en-

¹⁰¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:28.

¹⁰² B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:12, 4 Cemaziyelevvel 1274/21 Aralık 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid'in tahriratu.

¹⁰³ Ladika veya Vladika, Karadağ'ı idare eden piskopos yöneticilere verilen addır. Karadağ idareci- leri ülkelerinde en yüksek dini ve siyasî makamı. Dini kimliklerinden dolayı evlenemiyorlardı. Yönetim amcadan yeğene geçen bir sistem üzerine kuruluydu. 1851'de Danilo tahta geçince dini ve siyasî otoriteyi birbirinden ayırarak, dini kimliğini reddetmiş, kendini prens ilan ederek bu sisteme bir son vermişti.

¹⁰⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:18, 9 Cemaziyelevvel 1274/26 Aralık 1857 tarihli Hersek Sancağı Mec- lis Azası İbrahim Bey'in müzekkire sureti.

dişe ve korkuya kapılmıştır¹⁰⁵. Yine aynı gün güvenlik kuvvetleri ile asiler arasında ilk çatışma haberleri alınmıştır. Güvenlik kuvvetleri ile asiler arasında Trebin yakınlarında küçük bir çatışma yaşanmıştır. Bu sırada yerel memurlar isyâna müdahale edebilmek için son derece hızlı bir şekilde organize olmuşlar ve ellerindeki her türlü imkânı kullanmışlardır¹⁰⁶. Olayların yayılması ve Karadağ'ın doğrudan işin içine girmesi Hersekli yetkilileri oldukça telaşlandırmıştır. Hersek Sancak Meclisi isyâna karşı koymak için, bir yandan Foça'ya gönderilmek istenen askerî birliğin derhal Mostar'a gönderilmesini talep etmiş, diğer taraftan da muvazzaf askerleri silah altına almaya başlamıştır. Askerî ihtiyaçlar için de çok acil 30.000 kıyye peksimet ve 200 sandık fişek Saraybosna'dan talep edilmiştir¹⁰⁷.

İsyâncıların ne kadar organize oldukları ve eylem planlarını çok öncelerden yaptıkları hareket tarzlarından anlaşılmaktadır. İsyânın başlamasından yaklaşık 20 gün sonra, Yenipazar Sancağı'ndan geçen İstanbul Yolu'nu ele geçirmeye uğraşmışlardır. Ellerindeki kuvvetlerin büyüklüğü ise başka bir tartışma konusudur. İsyânın başından beri Bosna'daki askerî kuvvetlerin bunlarla başa çıkamayacakları ortaya çıkmıştır. Bosna Valiliği 2.500 kişilik muvazzaf askeri silah altına almak için çalışmalarına başlamışsa da, bizzat valinin de ifade ettiği gibi, isyânın bu askerlerle sona erdirilmesi çok güç görülmektedir¹⁰⁸.

Kimi askerî yetkililerin açıkça söylemediği ama ima ettiği gibi, bu bir isyân değil Hersek'in Karadağ tarafından işgal provasının ayak sesleriydi. İsyâncıların emellerine ulaşamamalarının ardında hiç şüphesiz yerel idarecilerin isyâna karşı koymak için verdikleri ani refleks yatmaktadır. Bu refleks ne bundan önceki isyânlarda ne de bu isyândan sonra ortaya çıkacak isyanlarda görülür. Mesela asilerin geçit bölgelerini tutma stratejisini gören Bosnalı yetkililer bunun önüne geçmek için derhal tedbir almışlardır. Bu tedbirlerden biri Vişegrad Köprüsü'nün güvenliğinin sağlanmasıdır¹⁰⁹.

¹⁰⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:17, 9 Cemaziyelevvel 1274/26 Aralık 1857 tarihli Gaçka Kaza Meclis mazbatası sureti.

¹⁰⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:17, 9 Cemaziyelevvel 1274/26 Aralık 1857 tarihli Hersek Sancağı Mutasarrıfı Vasıf Paşa ve Meclis-i Muvakkat Reisi Ağâh Efendi'nin Müşterek tahriratları sureti.

¹⁰⁷ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:17, 9 Cemaziyelevvel 1274/26 Aralık 1857 tarihli Hersek Sancağı Meclis mazbatası sureti.

¹⁰⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:11, 11 Cemaziyelevvel 1274/28 Aralık 1857 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid, Ferik Salih Paşa ve Bosna defterdarı'nın müşterek tahriratları.

¹⁰⁹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:19, 17 Cemaziyelevvel 1274/3 Ocak 1858 tarihli Bosna Askerî Meclis mazbatası; Lef:7, 18 Cemaziyelevvel 1274/4 Ocak 1858 tarihli Rumeli Ordu Komutanı İsmail Hakkı Paşa'nın arz tezkiresi.

Daha önce İşkodra, Tuna, Bulgaristan gibi yerlerin politik atmosferinin nazik olduğunu ileri sürerek bu bölgelerdeki kuvvetlerin isyân bölgesine kaydırılmasına karşı çıkan Rumeli Ordu Komutanı İsmail Hakkı Paşa nihayet Ocak 1858 başında Bosna'daki isyânın boyutlarını anlamış ve kuvvet kaydırılmasına sıcak bakmaya başlamıştır¹¹⁰.

İstanbul'un kuvvet kaydırma konusundaki kararsızlığı isyânın genişlemesinin başka bir nedenidir. Merkez tüm haberlere rağmen 5 Ocak'ta hâlâ bölgeye asker gönderilmesi hususunda tereddüt içerisindeydi. Bosna Valiliği'ne elindeki kuvvetler ve 1.000 muvazzaf askeri silah altına alarak isyâna karşı koyması tavsiyesinde bulunmaktadır¹¹¹. Nihayet 10 Ocak'ta kuvvetlerin gönderilmesine dair ilk işaretler verilmiştir. Fakat yine de Sofya, Tırnova, Vidin ve Rusçuk'ta bulunan kuvvetlerin yer değişikliğine, bölgele-
rin nazik durumu nedeniyle izin verilmemiştir¹¹².

C- İSYÂNIN GELİŞİMİ ve BASTIRILMASI

1- Askerî Mücadele

a- 1858 Safhası

İsyânın bastırılmasına dair ilk somut adım Vişegrad Köprüsü'nü koruyacak birliklerin hazırlanmasıdır. 4 Ocak'ta askerlerle ilgili ayrıntılı döküm hazırlanarak merkeze gönderilmiştir¹¹³. Böylece isyâna karşı hem siyasî hem de askerî irade harekete geçmiştir. Ocak ayı ortalarında ise Rumeli Ordu Komutanı İsmail Hakkı Paşa'nın talep ettiği iki tabur piyade ile dört bölük süvarinin Bosna'ya gönderilmesine izin verilmiştir¹¹⁴. Bu düzenlemenin ardından mevcut vali Mehmed Reşid Paşa görevden alınarak, yerine "*sert bir tavra sahip*" olarak tanımlanan Mehmed Kânî Paşa vali olarak atanmıştır¹¹⁵.

ı- Trebin Harekâtı

İstanbul bürokrasisi kuvvet kaydırma konusunu tartışırken, Bosna Ordu Komutanı Salih Paşa bölgesel tedbirleri almaya başlamıştır. İlk ola-

¹¹⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:6, 18 Cemaziyevvel 1274/4 Ocak 1858 tarihli Rumeli Ordu Komutanı Müşiri İsmail Hakkı Paşa'nın arz tezkiresi.

¹¹¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:1, 19 Cemaziyevvel 1274/5 Ocak 1858 tarihli Seraskerlik tezkiresi.

¹¹² B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:2, 24 Cemaziyevvel 1274/10 Ocak 1858 tarihli Seraskerlik tezkiresi.

¹¹³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, Lef:33, 18 Cemaziyevvel 1274/4 Ocak 1858 tarihli Askerî Meclis müzek-kiresi; Lef:3, 27 Cemaziyevvel 1274/13 Ocak 1858 tarihli Seraskerlik tezkiresi.

¹¹⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:476, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; Murad Efendi, *a.g.e.*, s.126.

¹¹⁵ Murad Efendi, *a.g.e.*, s.126.

rak Emir-i Ümeradan Hacı Ali Paşa komutasındaki muvazzaf askerleri 15 Ocak'tan itibaren Trebin'e gönderilmiştir. Ayrıca Salih Paşa'nın kendisi de askerî harekâtı daha yakından takip edebilmek için Mostar'a gitmiştir. Paşa, orada bulunan iki dağ topuyla Rumeli Ordusu beşinci şîshane taburunu da Trebin'e sevk etmiştir. Ordunun Trebin'e gelmesiyle, kuşatma altında bulunan kent kurtarılmış ve asiler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Salih Paşa, asileri Zupa Nahiyesi'nde bulunan Preska Boğazi'na kadar kovalamıştır. Ancak elindeki kuvvetler yeterli olmadığından daha ileri gidememiştir. Asileri yok etmekte kararlı olan Paşa, Gaçka'da bulunan Dersaadet Ordusu üçüncü piyade alayı üçüncü taburunun Trebin'e gelmesi için, o kuvvetlerin komutanı Yasin Paşa'ya emir vermiştir. Ancak paşalar arasındaki anlaşmazlık nedeniyle, Yasin Paşa istenilen kuvvetleri Trebin yerine Piva'ya göndermiştir. Yasin Paşa, ancak Salih Paşa'nın tehdit içeren sert emirleri sonrasında Şubat ayı ortalarında Trebin'e gitmiştir. Ancak birlikler geciktiği için istenilen netice alınamamıştır¹¹⁶.

Kışın gelmesiyle isyâncılara destek veren Karadağ birlikleri memleketlerine çekilmiş, reaya ise hareketsizlik içine girmiştir¹¹⁷. Geri çekilmede İngiltere ve Avusturyalı yetkililer etkili olmuştur. Bu iki devlet, Rusya'nın olaylara müdahalesinden çekindiklerinden Karadağ kuvvetlerinin Hersek'i terk etmesi için Karadağ Ladikası Danilo'ya baskı yapmışlardır¹¹⁸. Ancak Bosna Valisi Mehmed Reşid, Meclis-i Muvakkat Başkanı Ağâh Efendi ve Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa isyânın gerilemesini kış mevsimi nedeniyle bölgedeki sert hava şartlarına bağlamışlar ve durumu geçici olarak değerlendirmişlerdir¹¹⁹.

u- Podgoriçe Muhârebesi

Gaçka civarında isyânın sona erdiğine dair iyi haberler alınırken, 28 Ocak'ta Podgoriçe Kazası'ndan yeni çatışma haberleri gelmiştir. Karadağ kuvvetlerinin İşboz Kazası'na giden ikmal yollarını kesmesi üzerine,

¹¹⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.15, 30 Cemaziyevvel 1274/16 Ocak 1858 tarihli Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa ve Meclis-i Muvakkat Reisi Ağâh Efendi'nin müşterek tahriratları sureti; *İ.D.*, nr:26189, Lef:2, 1 Cemaziyelahir 1274/17 Ocak 1858 tarihli Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa ve Meclis-i Muvakkat Reisi Ağâh Efendi'nin müşterek tahriratları; Lef:4; Lef:5; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:13a-14a.

¹¹⁷ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.15; nr:26189, Lef:2; Lef:4; Lef:5.

¹¹⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.16, 30 Cemaziyevvel 1274/16 Ocak 1858 tarihli Hersek Mutasarrıfı Vasıf Paşa ve Meclis-i Muvakkat Reisi Ağâh Efendi'nin müşterek tahrirat suretleri; nr:26189, Lef:2.

¹¹⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.13, 11 Cemaziyelahir 1274/27 Ocak 1858 tarihli Bosna Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın arz tezkiresi; nr:26189, Lef:2.

Podgoriçeliler'den oluşan 300 kişilik bir kuvvet asilere müdahale etmiş, iyi organize olmuş Karadağlılar karşısında başarı sağlanamamıştır. Bunun üzerine Mirliva Ali Rıza komutasında, beraberinde iki dağ topu bulunan Rumeli Ordusu altıncı şışhane taburu bölgeye sevk edilmiştir. Bu kuvvetler 3.000 kişiden oluşan bir Karadağ kuvveti ile karşılaşmışlardır. Çatışma sonunda Karadağlılar dağıtılmıştır. Böylece isyândaki ilk büyük çatışma asiler hedeflerine ulaşmadan kazanılmıştır. Karadağ Ladikası'nın, "*Müslümanları nerede bulursanız öldürün*" emrini verdikten bir gün sonra bu çatışmanın gerçekleşmesi anlamlıdır¹²⁰.

Podgoriçe Muhârebesi'nin ardından Karadağlılar'ın hazırlıklarına dair yeni bilgiler alınmıştır. İlk bilgiler Karadağ Ladikası'nın çatışmaları yakından izlediğini göstermektedir. Ladika Hersek sınırında bulunan Bilubavlik Köyü'nde bulunan Rürbanik Kilisesi'ne gelerek bir şenliğe katılmış, beraberinde dört top ve tüfekler getirerek asker toplanmasını emretmiştir¹²¹. Podgoriçe'de bulunan Rumeli Ordusu Mirlivalarından Ali Rıza Paşa ise Karadağlılar ve Kuvîç Nahiyesi eşkiyasının yeni bir saldırı hazırlığı içinde olduğu haberini vermiştir¹²². Çatışma ve hazırlıklar devam ederken Karadağlılar, Fransa'dan bir gemi dolusu barut ve silah almışlar, silahlar Yunan bandıralı bir gemi ile Bar Limanı'na getirilmiş, fakat Bar Kaza müdürü silahların sevkiyatına izin vermemiştir¹²³.

Gelişmeler üzerine, Rumeli Ordu Komutanı İsmail Hakkı Paşa merkezden yeni birlikler talep etmek zorunda kalmıştır. Paşa, 9 Şubat'ta ilk kez Karadağ'a askerî bir harekât seçeneğini de gündemine almış ve merkezin bu konudaki düşüncesinin ne olduğunu sormuştur¹²⁴. O ilgili raporunda idarî konulara da değinmiş; Mehmed Kâni Paşa'nın valiliğinin problemlî olacağını ileri sürerek, Prizren Mutasarrıfı Akif Paşa'nın vali¹²⁵, Bosna Komuta-

¹²⁰ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.14, 12 Cemaziyelahir 1274/28 Ocak 1858 tarihli Podgoriça Kaza Meclis mazbatası; Lef:10, 15 Cemaziyelahir 1274/31 Ocak 1858 tarihli Mirliva Ali Rıza'nın arz tezkiresi.

¹²¹ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.11, 15 Cemaziyelahir 1274/31 Ocak 1858 tarihli İşboz Kaza Müdürü Süleyman Ağa'nın tahrirat sureti.

¹²² B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef.10, 15 Cemaziyelahir 1274/31 Ocak 1858 tarihli Mirliva Ali Rıza'nın arz tezkiresi.

¹²³ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef:9,17 Cemaziyelahir 1274/2 Şubat 1858 tarihli İşkodra Ordu Komutanı Ferik Mustafa Paşa'nın arz tezkiresi.

¹²⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef:5,7-8, 24 Cemaziyelahir 1274/9 Şubat 1858 tarihli İsmail Hakkı Paşa'nın tahriratları.

¹²⁵ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef:6, 24 Cemaziyelahir 1274/9 Şubat 1858 tarihli İsmail Hakkı Paşa'nın tahrirâtı.

nı Salih Paşa'nın Trebin harekâtındaki başarısızlığından dolayı görevden alınarak yerine Ferik Hüseyin Daîmî Paşa'nın atanmasını istemiştir¹²⁶. Ancak, İstanbul Karadağ'a askerî harekât yapılması düşüncesinin çok gereksiz olduğunu, sert bir üslûpla Paşa'ya bildirmiştir. Hükümet açıkça olayların büyümesinden çekinmekte, istenilen birliklerin gönderilmesinin ve görev değişikliklerinin yeterli olacağını düşünmektedir. Paşa'nın istediği görev değişiklikleri kabul edilmiştir¹²⁷.

11- Mehmed Kânî Paşa'nın Göreve Başlaması

Hükümet Bosna'ya sevketmeyi düşündüğü birlikleri yeni vali Mehmet Kani Paşa ile birlikte Bosna'ya göndermiştir. Kânî Paşa ile birlikte, Dersaâdet Ordusu piyade altıncı alayının üç taburuyla, altıncı şîşhaneci taburu Bosna'ya gönderilmiştir. İlgili birlikler 1858 Nisan ayı başında Bosna'ya ulaşmışlardır¹²⁸. Karal, Paşa'nın askerî kuvvetlerle bölgeye gitmesini Karadağ'la savaş haline geçme olarak yorumlamıştır¹²⁹. Fakat İstanbul'un böyle bir niyetinin olmadığı, Kânî Paşa ile birlikte gönderilen fermanlardan ve hızla yürütülen sosyal düzenlemelerden bellidir. 4 Mart 1858 tarihli talimata göre, isyânla mücadelenin aşağıdaki şekilde yapılması Kânî Paşa'dan istenmiştir¹³⁰:

1- Askerî mücadele oldukça dikkatli yürütülecektir. Askerî tedbirlerin tüm Hıristiyanlar için geçerli olduğu görüntüsü verilmesinden kaçınılacak¹³¹, isyâna karışmayan bölgelerin halkına dokunulmayacaktır.

2- Başbozuk askerinin kullanılmasında birçok fenalıklar görülmüştür. Yerli muvazzaf asker kullanımı da Müslüman ve Hıristiyan halk arasında düşmanlıklara yol açtığından, çok gerekli olmadıkça bu askerler kullanılmayacaktır. Bunların yerine düzenli askerî birlikler kullanılacaktır.

3- İsyâna çıktığı bölgede derhal müdahale edilecek, başka bölgelere sıçraması önlenecektir.

¹²⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, Lef:4, 24 Cemaziyelahir 1274/9 Şubat 1858 tarihli İsmail Hakkı Paşa'nın tahriratı; Lef:1, 2 Receb 1274/16 Şubat 1858 tarihli Seraskerlik tezkiresi.

¹²⁷ B.O.A., *İ.D.*, nr:26272, 7 Receb 1274/21 Şubat 1858 tarihli arz tezkiresi; 8 Receb 1274/22 Şubat 1858 tarihli irade.

¹²⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:1; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 15a; Belge 4-5.

¹²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.74.

¹³⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:1; Belge 4-5.

¹³¹ İstanbul'un bu konuda ne kadar haklı olduğu isyân sırasında Avrupa'da yayınlanan gazetelerin anlaşılmalıdır. Gazetelerde her hangi bir olay olmayan yerlerde dahi katliam yapılmış gibi sahte haberlere yer verilmiş, politikacılar Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki küçük bir kavgayı dahi uluslararası soruna dönüştürmüşlerdir. Bakınız, Murad Efendi, *a.g.e.*, s.140-141.

4- Yağmalama hareketlerinin önüne geçilecektir.

5- Çocuk, kız ve kadınlara dokunulmayacaktır.

6- Sağ yakalananların idam edilmemesi, çatışmada ölenlerin kafalarının kesilmemesine dikkat edilecektir¹³².

7- Asilerin Karadağlılar ile birlikte hareket etmeleri halinde, çıkacak çatışmada isyâncılar Karadağ sınırına kadar sürülecek, Karadağ sınırından öteye geçilmeyecektir.

Karadağ kuvvetleri, bölgede hava şartlarındaki iyileşmeyle beraber Nisan sonlarından itibaren Hersek'e saldırılarını sıklaştırmışlardır. Güçlerini tazeleyen ve sınıra gerekli cephane sevkıyatını yapan Karadağlılar açıkça, Hersek'in kendilerine ait olduğunu iddia etmeye başlamışlardır. Böylece isyân yeni bir safhaya girmiştir. Daha önce sözde yerel nedenlerden, yerel halk tarafından başlatılan huzursuzlukların gerçek nedeni aleni bir biçimde ortaya çıkmıştır. İsyân bu safhadan itibaren Hersek Hıristiyanları ve Karadağ'ın oluşturduğu müttefik bloğu ile Osmanlı Devleti'nin çatışmasına dönüşmüştür. Bu haliyle bir isyân değil Osmanlı-Karadağ Savaşı'dır. Ancak, Karadağ Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir eyalet olduğundan, Osmanlı yetkilileri bölgedeki çatışmaları resmî kayıtlarda "isyân" olarak nitelermeye devam etmişlerdir. Silahlı çatışmanın kaçınılmaz olması, İstanbul'da endişeyle izlenmiştir¹³³.

Nisan başında Mostar'a gelerek komutayı ele alan yeni komutan Hüseyin Daîmî Paşa ilk olarak ordunun erzak problemini halletmek üzere, Mostar'da bir komisyon kurmuş ve komisyonun başına Mostar'da kurulan Meclis-i Muvakkat Reisi Agah Efendi'yi getirmiştir. Paşa daha sonra Bileke'ye gitmiştir. Emrindeki kuvvetlerle 15 Nisan'a kadar Bileke'de konaklayan Hüseyin Daîmî Paşa, bu tarihten itibaren Grahova'ya gitmek üzere

¹³² Kafa kesme, daha ziyade Karadağlılar'ın sıkça başvurduğu bir yöntemdi. Osmanlı hükümeti bu emir ile intikam amaçlı münferit hadiselerin önüne geçmeyi hedeflemiştir. XIX. yüzyılın ortalarına değin Karadağlılar hayatlarını tehlikeye atma pahasına da olsa, savaşta öldürdükleri ya da yaraladıkları düşmanlarının başlarını kesiyor ve kahramanlıklarının bir göstergesi olarak saklıyorlardı. Baş kesmek toplumda itibar kazanma vesilesiydi. Bir zafer ya da mağlubiyetin büyüklüğü kesilmiş başlarla ölçülme-
teydi. Bir kişinin büyük kahraman olarak kabul edilmesine kanıt olarak kestiği başlar gösterilmektedir. Soya dayalı bir hiyerarşinin bulunduğu Karadağ toplumunda bu gelenek, toplumsal bir prestij sağlıyordu. Ayrıntılı bilgi için bakınız, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:4b; Jezernik, *a.g.e.*, s.143-173; Safet Bancoviç, "Müslümanlar'ın Karadağ'dan 19. Yüzyıldaki Göçü", *Muhacirlerin İzinde. Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s.16.

¹³³ B.O.A., *İ.D.*, nr:26323, 25 Ramazan 1274/9 Mayıs 1858 tarihli arz tezkiresi.

hazırlıklara başlamıştır. 20 Nisan'da İstanbul'dan alınan emirler gereğince, Dersaadet Ordusu altıncı şışhane ve altıncı alayının birinci ve üçüncü taburlarıyla, Rumeli Ordusu beşinci şışhaneci ve beşinci alayının ikinci taburundan dört bölük, sekiz topla birlikte Grahova'ya gitmek üzere Bileke'den ayrılmıştır. Yol güzergâhında birkaç mahalde asilerle küçük çatışmalar yaşanmış, fakat ordunun ilerleyişi durdurulamamıştır. Nihayet Grahova yakınlarında Grahoviçe'de karargâh kurulmuştur. Karargâh taş duvarlar ve metrislerle tahkim edilmiştir¹³⁴.

iv- Nikşik Harekâtı

İsyân başladığı andan itibaren en zor durumda kalan yerlerden biri Nikşik olmuştur. Nikşik konumu itibariyle, Karadağ sınırına çok yakın olduğundan, eşkiyâ tarafından ablukaya alınmıştı. Nikşik çevresindeki ablukayı kaldırmak üzere, Yasin Paşa komutasında bir birlik 7 Mayıs'ta bölgeye sevk edilmiştir. Yoğun yağmur altında yapılan sevkıyat, herhangi bir zayıt verilmeden başarılmış ve 9 Mayıs'ta Nikşik'e girilmiştir. İlk olarak Nikşik çevresinde isyâna destek veren köylerin kontrolüne girilmiş, fakat bu iş başarılamamıştır. Bu sırada Grahova'da işleri biten Karadağ kuvvetleri dikkatlerini Nikşik'e çevirmişler ve Nikşik yeniden ablukaya alınmıştır. Nikşik'in ablukaya alınmasıyla erzak sıkıntısı başlamıştır. Grahova mağlubiyetinin etkisini yeni yeni üzerinden atan yetkililer, önce Hersek'te düzeni tesis etmişler, ardından Mayıs sonunda nihayet Nikşik'e taze birliklerle, erzak ikmali yapabilmişlerdir. Destek birliklerinin gelmesiyle Nikşik etrafındaki abluka yarılmış ve hayat normale dönmüştür. Bu sırada çok önemli bir değişiklik yapılmıştır. Hüseyin Daîmî Paşa İstanbul'a çekilmiş, yerine Ferik Salim Paşa atanmıştır¹³⁵.

v- Grahova Savaşı

Bosna'daki Osmanlı birlikleri Grahova'da Karadağ kuvvetleri ile büyük bir savaş yapmışlar ve bu savaşı taktik hatalar nedeniyle kaybetmişlerdir. Grahova'daki Osmanlı birlikleri ile Karadağ kuvvetlerinin ilk karşılaşması 11 Mayıs'ta gerçekleşmiştir. 11 Mayıs'ta Ladika Danilo'nun kardeşi Mirko Petrović komutasında 15.000 kişiden oluşan Karadağlılar ve asiler, ani bir hamle ile Osmanlı kuvvetlerine saldırmışlardır. 14 saat süren mücadele sonucu herhangi bir başarı kazanamadan geri çekilmişlerdir. Daha sonra

¹³⁴ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:14b.

¹³⁵ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:16a-18a.

Mirko, Türk kampına yiyecek taşıyan katarlara saldırarak kampın iâşe ve ikmalini kesmiştir. İkmal katarlarının Karadağlılar'ın eline geçmesi Grahova yenilgisine giden yolu açmıştır. İkmalle görevli askerlerin dudak ve burunların kesilmesi, cesetlerin parçalanması gibi korkunç muameleler, karargâhta bulunan askerlerin morallerini bozmuştur. Moral bozukluğuna iâşe sıkıntısı eklenince, Hüseyin Daîmî Paşa Karadağ Ladikası Danilo'nun özel sekreteri Delarue ile bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre; Grahova boşaltılacak, buna karşı Osmanlı askerlerinin Klobuk Kalesi'ne çekilmelerine izin verilecekti. 12 Mayıs'ta çekiliş başladıktan kısa bir süre sonra, Klobuk'a giden dağ geçitlerinin ortasında Karadağlılar Osmanlı kuvvetlerine saldırmışlardır. Çaresiz biçimde pusuya düşen askerlerin neredeyse tamamı, kendilerini savunmaya fırsat bulamadan katledilmişlerdir. Hüseyin Daîmî Paşa sonuna kadar çarpışmış ve en son kendisi olmak üzere Trebin Kalesi'ne çekilmiştir. Çarpışmalarda Liva Abdülkerim Paşa, üç binbaşı ve Osmanlı kaynaklarına göre 1.500'den fazla, tarafsız kaynaklara göre 3.000'e yakın asker şehit olmuştur. Kimi Karadağ kaynaklarında Osmanlı kayıpları abartılarak, 6.000 kişinin öldürüldüğü bilgisi dahi yer almaktadır. Askerlerden geriye kalan çok azı ise, korkunç işkencelere maruz kalmışlardır. O gece Trebin'e karşı bir saldırı beklenirken, Mostar'dan yardıma gelen üç bölük asker sayesinde Karadağlılar daha fazla ilerleyememişlerdir¹³⁶.

Karadağlılar bir kez daha vahşiliklerini sergilemişler, ölümler dahil Müslüman askerlere aklın alamayacağı işkencelerde bulunmuşlardır. Geleneksel uygulamaları olan baş kesmenin yanında, sağ kalan askerlerin burun ve üst dudaklarını kesmişler, alın derilerini yüzmüşlerdir¹³⁷. Bu nedenle bu askerler halkta infial yaratmasın diye memleketlerine dahi gönderilememiştir. Dönemin Sadrazamı Âli Paşa karşı karşıya kalınan vahşet karşısında isyân etmekten başka bir şey yapamamıştır. O Grahova Savaşı hakkında şunları söyleme gereğini hissetmiştir¹³⁸, “*Grahova vakayı mükedderesinden sonra ötede beride Dağlıların eline düşen neferat-ı askeriyemiz hakkında icra olunmuş gaddarlıkların şu biçarelerin üzerinde bir eser-i daimisi kalmıştır ve giriftar oldukları işkencelerden tahlis-i can edebilenler Çanakkale'de hastahanelerde bulunup, biçarelerin azaları o derece suret-i menfurede katı cüda kılınmıştır ki, bunları Dersaadet'e celbetmiye veyahut*

¹³⁶ Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi, varak:14b-15b; Murad Efendi, a.g.e., s.141-144; Danişmend, a.g.e., s.188; Darkot, a.g.m. (Adı geçen makale), s.226; Roberts, a.g.e., s.226-227; Dervla Murphy, *Through The Embers of Chaos. Balkan Journeys*, London 2003, s.314.

¹³⁷ Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi, varak:15b.

¹³⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.75.

memleketlerine göndermeye cesaret edemiyoruz. Bir de Millet-i İslâmiye aleyhinde yazılan kaffe-i müfteriyatı kemal-i memnuniyetle kabul eden ve Türkler tarafından katli nefis vukuuna külli yevm havadis ihtira eyliyen gazetelerin mürettepleri kimler ise birtakım harekât-ı vahşiyane aleyhine bir kelime takbih bulamadıkları bir esef-i azim ile müşahade olunmaktadır.”

Savaş sonrasında Karadağ’a doğrudan destek veren tek ülke yine Fransa olmuştur. Fransa, Grahova yenilgisi sonrasında artan kargaşayı sona erdirmek amacıyla Avusturya’nın Karadağ’a müdahale edebileceğini düşündüğünden, iki savaş gemisini Karadağ’a destek amacıyla Adriyatik Denizi’ne göndermiştir. Bununla da yetinmeyerek Karadağ’a en az Rusya kadar destek verdiğini ilan etmekte de bir sakınca görmemiştir. Fransa açık desteğini Kolaşın katliamı sonrasında da devam ettirmiştir¹³⁹.

Osmanlı kuvvetlerinin Grahova Savaşı’nı¹⁴⁰ kaybetmeleri isyânın dönüm noktasını oluşturur. Çünkü, bu tarihten sonra savunmasız kalan Hersek toprakları, Karadağ saldırılarına açık hale gelmiştir.

vi- Koryaniçe Saldırısı

Grahova galibiyeti ile şımaran Karadağlılar, savunmasız kalan Müslüman köylerine saldırmışlardır. Karadağlılar’ın kitlesel katliam politikasına maruz kalan yerlerden biri de Klobuk Kalesi yakınlarındaki Koryaniçe köyü olmuştur. Köyü yağma eden, evleri yakan, sivilleri katleden Karadağlılar, özellikle kadın ve çocukları korkunç işkencelerle öldürmüşlerdir. Ortaya çıkan manzara karşısında, saldırıdan kurtulabilen tüm Müslümanlar evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Bölge halkı İstolçe ve Lubin’e yerleştirilmişlerdir¹⁴¹.

vii- Bihke Olayları

13 Temmuz 1858’de Bihke Sancağı’nda Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Hıristiyanların Eski Meydan’da Müslümanlara saldırması sonucu, pazar yeri yakınlarında şiddetli bir çatışma meydana gelmiştir. Çatışmada 150 Hıristiyan ile bir o kadar da Müslüman hayatını kaybetmiştir. Benzer bir saldırı Krupa ve Novi’de de gerçekleştirilmek isteyen asiler Müslümanları kuşatmıştır. Ancak, Müslümanların

¹³⁹ Danişmend, *a.g.e.*, s.188, 201; Roberts, *a.g.e.*, s.228; Murphy, *a.g.e.*, s.314.

¹⁴⁰ Grahova Savaşı, Karadağ halk edebiyatında bağımsızlıklarının ve kahramanlıklarının nişanesi olarak kutsanmıştır. Bakınız, Murad Efendi, *a.g.e.*, s.143.

¹⁴¹ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:15b.

kendilerini savunmak için silahlanması, isyancıların çabasını boşa çıkartmıştır. Bölgede savunmasız kalan Müslümanların silahlanması, İstanbul'un isyânın başından beri korktuğu Müslüman-Hıristiyan çatışmasını gündeme getirmiştir¹⁴². Bihke'deki olayların birkaç noktada birden patlak vermesi, olayların planlanmış olduğunu göstermektedir. Bihke'deki taktiğin Koryaniçe ile aynı olduğu açıktır. Zira, Müslümanlar katliamlarla korkutulmuş yerlerinden göçe zorlanmışlardır. Aynı taktik Kolaşin'de de denenmiştir. Bunca olay sonrasında dahi isyancıların hâlâ hükümete karşı olmadıkları, asıl hedeflerinin mültezimler ve beyler olduğunu açıklamaları çok manidardır¹⁴³. Bu ifadeler, Bosna Hersekli isyancıların ilk Sırp İsyanı'ndaki taktikle yollarına devam ettiklerinin en güzel göstergesidir. Bihke'de çatışmalar devam ederken, Avusturya'nın Bosna Konsolosu'nun Banaluka'daki ajanı Millenković gönderdiği raporda, ayaklanmanın temelinde milliyetçi veya politik düşünceler olmadığını vurgulama gereği hissetmiş, yapılanları hükümetine masum göstermek için reyanın kendilerine yapılan baskı ve haksızlıklar nedeniyle ayaklandığını yazmıştır¹⁴⁴. Olaylar Kânî Paşa'nın Bihke'ye gitmesiyle son bulmuştur. Avusturya Konsolosu Rössler, Kânî Paşa'nın Bihke'ye gitmesiyle isyanın durmasını, Paşa'nın beraberindeki askerî kuvvetlere değil de, asilerin devletle bir problemleri olmamasına bağlamıştır¹⁴⁵. Ancak tüm bu iddiaların İstanbul'u yanıltmaya yönelik adımlar olduğu, 29 Temmuz 1858 tarihinde Kostayniçe'de çıkan isyandan anlaşılmaktadır. Böylece Avusturyalı görevliler kendi raporlarıyla kendi iddialarını yalanlamışlardır. Avusturyalı yetkililer, tam da Bihke Kaymakamı, Hıristiyan tüccarlar, ileri gelen din adamlarından oluşan bir teftiş heyeti olayları yatıştırmak için köy köy dolaşp, yolsuzlukların ve haksızlıkların önüne geçmek için çalışmalara başlamışken, Kostayniçe'de baş gösteren çatışmalara "güya" bir anlam veremediğini ifade etmişlerdir¹⁴⁶.

vıı- Kolaşin Katliamı

Grahova Savaşı'nda merkezden gelen kuvvetleri kaybeden Türkler, bölgedeki askerî üstünlüklerini yitirmişlerdir. Her bölge elindeki kuvve-

¹⁴² 13 Temmuz 1858 tarihli Avusturya Konsolosu Rössler'in raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.146-149.

¹⁴³ 13 Temmuz 1858 tarihli Avusturya Konsolosu Rössler'in raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.147.

¹⁴⁴ 16 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu'nun Banaluka'daki ajanı Millenković'in gönderdiği rapor. Gavranović, *a.g.e.*, s.152-153.

¹⁴⁵ 24 Temmuz 1858 tarihli Avusturya Konsolosu Rössler'in raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.153-155.

¹⁴⁶ 29 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu'nun Banaluka'daki ajanı Millenković'in gönderdiği rapor. Gavranović, *a.g.e.*, s.157-161.

ti kendini savunmak üzere kullanmayı düşündüğünden, başka bölgelerin yardımına gidilememiştir. Bu durum askeri açıdan zayıf bölgeleri Karadağ saldırısına açık hale getirmiştir. Saldırıya maruz kalan yerlerden biri de Kolaşin'dir. Saldırı, isyânın en trajik anını oluşturur. 28 Temmuz 1858'de kalabalık bir eşkiyâ güruhu tarafından, her türlü insanlık kaidesi hiçe sayılarak yapılmıştır. Saldırıda, Sinyayevine, Lipovo, Trebalyevo ve Ştitaritsa köyleri ateşe verilmiş, Kolaşin'in merkezinde birkaç yüz sivil katledilmiş, 200 çocuk ve kadın esir olarak Karadağ'a götürülmüştür. Avusturya kaynaklarına göre, bu saldırıda 1.000'den fazla kişi katledilmiş, Kolaşin tam bir harabeye dönmüştür. Karadağlılar bu savaşta sadece 1.000 kişinin kafasını kestiklerini iddia etmişlerdir. Başka bir Karadağlı görgü tanığı Vuk Popoviç de, Kolaşin saldırısını şöyle tanımlamıştır: “..tüm evler yıkıldı, teslim olmak istemeyen 1.000 civarında insan evleriyle birlikte kül oldu, bir o kadar kişi de tutsak edildi ya da öldürüldü.”. Konuyla ilgili iddialar doğru kabul edilirse, 2-3.000 kişinin katledildiği ortaya çıkmaktadır. Bu sayı, hemen hemen Kolaşin şehir merkezinin tamamı demektir. Zira, kazanın o tarihteki toplam nüfusu yaklaşık 7.000 civarındaydı. Görüldüğü gibi Kolaşin'deki katliam, insanlık sınırlarını zorlayacak boyutlara ulaşmıştır¹⁴⁷. Hayri Kolaşinli'ye göre, Karadağlıların Kolaşin'i hedef olarak seçmelerinin temel nedeni, Ömer Paşa'nın 1852'de bölgedeki düzenlemelerine dayanmaktadır. Paşa'nın Karadağ kabilelerin cezalandırılması ve kimi icraatları ile Müslümanlar ve Ortodokslar arasındaki düşmanlığı körüklemesi, bu saldırıya zemin hazırlamıştır, o dönemde yapılan politik yanlışların diyeti 1858'de Kolaşin halkına ödetilmiştir¹⁴⁸.

Tüm bu vahşete rağmen yerel direniş çökertilememiş, saha hâkimiyeti sağlanamadığından Kolaşin Karadağlılar tarafından işgal edilememiştir. Bunun üzerine Karadağ saldırısı tam bir yağma hareketine dönüşmüştür. Kolaşin'de yapılan katliam o kadar korkunç olmuştur ki, Karadağ'ın koruyucusu ülkeler tarafından dahi hoş karşılanmamıştır. Gelişmeler karşısında Ladika Danilo bu saldırıdan haberdar olmadığını açıklamış ve yağmacıların aldıkları her şeyi geri vereceği taahhüdünde bulunmuştur¹⁴⁹.

ix- İzvornik Çatışmaları

Esas amaçları yarıcılık yaptıkları toprakları elde edebilmek ve mümkünse Osmanlı yönetiminden çıkmak olan İzvornik Hıristiyanları, bölgede

¹⁴⁷ Bancoviç, *a.g.m.*, s.18; Roberts, *a.g.e.*, s.228; Jezernik, *a.g.e.*, s.148.

¹⁴⁸ Hayri Kolaşinli, “Boşnaklar'ın Kolaşin'den Göçü”, *Muhacirlerin İzinde. Boşnakların Trajik Göç Tarihi*nden Kesitler, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s.99; Murphy, *a.g.e.*, s.307.

¹⁴⁹ Bancoviç, *a.g.m.*, s.18; Roberts, *a.g.e.*, s.228.

kargaşayı başlatan ve iki yıla yakın zamandır körükleyen kitlelerdi. Ancak, Karadağ'ın Hersek'te çıkardığı meseleleri halletmeye ağırlık veren hükümet, isyânın çıkmasına zemin hazırlayan İzvornik Hıristiyanlarını bir süre göz ardı etmiştir. Boşluğu değerlendiren İzvornik reayası 1858 Sonbaharında açıkça isyâna başlamış, Obudefça, Zelena ve Tırbava mevkilerinde silahlı çatışmalar meydana gelmiştir¹⁵⁰.

İzvornik'teki ilk mücadele 8 Ekim 1858'de Gradacac'da meydana gelmiştir. Ortodoks Papazlar komutasında iki üç bin kişiden müteşekkil isyâncı grupla Obudefça (Avusturya kayıtlarında Obudegevas) mevkiinde bir çatışma yaşanmıştır¹⁵¹. Asiler, kaza müdürüne bağlı iki üç yüz kişilik Müslüman Boşnaklarla savaşmışlar ve yenilerek Pusovina bölgesine kaçmak zorunda kalmışlardır. Askerlerin yanında, özellikle Brečka ve Kale Kazaları Boşnak gönüllüleri bu savaşta büyük özveri ile hareket etmişlerdir. Savaş sonrasında, kaçan isyâncılar Müslüman askerler tarafından takip edilmişlerdir. 80 kadar isyâncı, komutanları Papaz Pruto ile birlikte Avusturya'ya sığınarak canlarını zor kurtarmışlardır. Ancak bazı bölgelerde direniş devam etmiştir. Mesela, Derbenak Papazı köyünde siper kazmış ve silahlarını muhtemel bir çatışma için hazırlamıştır. Aynı anda dağınık halde bulunan eşkiyâ güruhu, Müslüman köylerini tehdide başlamış, bu nedenle Müslümanlar silahlanarak kendilerini korumak üzere harekete geçmişlerdir¹⁵².

Kânî Paşa isyânın daha fazla büyümesini engellemek amacıyla, 14 Ekim'de Müslüman halktan oluşan birliklerle bölgeye hareket etmiştir. Fakat Akif Paşa'nın Bosna'ya kendi yerine vali atanmasından dolayı, harekete geçip geçmemekte tereddüt yaşamıştır. Bu nedenle İstanbul'a gönderdiği telgrafta, "İzvornik İsyânı gereği gibi büyümüş ve halef paşanın vürûdundan haber alınamamış olduğundan, bugün kendim ol tarafa.." cümlesini yazma gereği duymuştur¹⁵³.

Obudefça'nın ardından dağılan asilerle yer yer çatışmalar devam etmiştir. 12 Ekim'de Biyelina Kazası kırsalında küçük bir çatışma daha yaşanmıştır. Dağılan asiler teslim olmayı reddetmişler, asî liderlerinden Biyelina

¹⁵⁰ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:1, 12 Rebiülevvel 1275/20 Ekim 1858 tarihli Bosna Valisi Mehmed Kânî Paşa tarafından gönderilen tahrirat; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:18a-18b; Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, C.II, Ankara 1940, s.68.

¹⁵¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:552, Lef:4, 12 Teşrinievvel 1858 tarihli Kont Bol'dan Avusturya Maslahatgüzârı Kont Ludolfo'ya gelen telgraf tercümesi; Belge 13.

¹⁵² B.O.A., *İ.D.*, nr: 27520, nr:19, 5 Rebiülevvel 1275/13 Ekim 1858 tarihli Gradacac teftiş memuru Hüseyin Efendi'nin tahriratu.

¹⁵³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:552, Lef:1, 14 Teşrinievvel 1858/14 Ekim 1858 tarihli Kânî Paşa'dan gelen telgraf; Lef:3, 7 Rebiülevvel 1275/15 Ekim 1858 tarihli Kânî Paşa'dan gelen telgraf.

Kazası'na bağlı Nutnuca Köyü'nden Şakovik adlı bir kişi, iki Papaz ve on kişi köy köy dolaşarak halkı isyân için tahrike devam etmişler. Bunun üzerine asileri ele geçirmek için yapılan operasyonlar sonuç vermemiş, asiler bir türlü yakalanamamıştır¹⁵⁴.

14 Ekim 1858'de Gradacac kırsalında bir çatışma daha meydana gelmiştir. Gradacac ve Gradçaniça Hıristiyanları'ndan oluşan birkaç bin kişilik isyâncı grup Tırbava (ترباوه-تربوه) Dağı'nda toplanıp siper kazmış, üzerlerine gönderilmesi muhtemel kuvvetlerle savaşmak üzere hazırlanmışlardır. Bu haberin Gradacac'da duyulması üzerine, derhal harekete geçilmiş, Gradacac bölge komutanı Miralay Mehmed Bey ve Yüzbaşı İsmail Ağa komutasında bölgede bulunan süvari ve başıbozuklardan oluşan kuvvetler asî grubunun etrafını sarmıştır. Asilere teslim ol çağrısında bulunulmuş, ancak asiler teslim çağrısına ateşle karşılık vermişlerdir. Çıkan çatışmada isyâncıların komutanı Osican Papazı ve oğlu hayatını kaybetmiş, diğer asî komutan Viranyak Papazı Hacı Petkonik ise kaçarak hayatını zor kurtarmıştır. Komutanlarından yoksun kalan asiler dağılmışlardır. Askerlerden üç nefer şehit olmuş, üç nefer ise yaralanmıştır. Hükümet, asî liderlerinden Hacı Petkonik'in yakalanabilmesi için 5.000 kuruş ödül koymuş, Pruto'nun iadesi için de Avusturya makamlarına müracaatta bulunmuştur¹⁵⁵.

İzvornik Sancağı'nda birden bire alevlenen ve Müslümanlara yönelen şiddet dalgası, 1857'den beri hükümetin direktiflerine uyararak sessiz kalan Müslüman kitlelerin sabrını taşırılmıştır. Müslümanlar silahlanarak bir araya gelmişler, kendilerini savunmak ve dahası herhangi bir isyânda asilere müdahale etmek için hazırlanmışlardır. Müslümanların da işe karışması, isyân başladığından beri İstanbul'un çekindiği görüntünün, yani bölgedeki karışıklıkların Müslüman-Hıristiyan çatışması görünümünü arz etmesine yol açmıştır. Bu endişenin en yoğun yaşandığı yerlerden biri Biyelina olmuştur. Biyelina'da Müslüman halk silahlanarak sokaklara dökülmüş, kargaşa tüm

¹⁵⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:3, 7 Rebiülevvel 1275/15 Ekim 1858 tarihli Biyelina Süvari Komutanı Reşid Bey'in tahrirâtı.

¹⁵⁵ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:11, tarihsiz ve imzasız tahrirat (Muhtemelen Gradacac Kaza Müdürü Arif Ağa'nın 6 Rebiülevvel 1275/14 Ekim 1858 tarihli tahrirâtı); Lef:10, 7 Rebiülevvel 1275/15 Ekim 1858 tarihli İzvornik Kaza Meclis mazbatası; Lef:14-15, 9 Rebiülevvel 1275/17 Ekim 1858 tarihli Gradacac Ordu Komutanı Miralay Mehmed Bey'den gelen tahriratlar; Lef:16, 10 Rebiülevvel 1275/18 Ekim 1858 tarihli Gradçaniça Kaza Müdürü Arif Ağa'nın tahrirâtı; Lef:12, 11 Rebiülevvel 1275/19 Ekim 1858 tarihli İzvornik Kaymakamı'nın tahrirâtı; Lef:8, 12 Rebiülevvel 1275/20 Ekim 1858 tarihli İzvornik Kaymakamı'nın tahrirâtı; Belge 11-12.

şehre yayılmıştır. Ancak, Biyelina'daki olaylar fazla büyümeden yatıştırılmıştır¹⁵⁶.

Çatışmalar karşısında bölgedeki yerel idareciler, tıpkı isyân ilk başladığı andaki dinamizmle harekete geçmişler, köy köy bölge halkını teskin ve devlet tarafına çekmek için, köy eşrafı ile görüşerek nasihatte bulunmuşlardır¹⁵⁷. Bu sırada Sırbistan'dan endişe verici bir haber gelmiştir. Sırp Hükümeti, İzvornik sınırındaki bölge halkından iki günlük ekmek ve birer çift çarık hazırlamalarını istemiştir. Sırplar'ın hazırlıkları, bölgedeki idarecilerde Sırplar'ın olaylara müdahale edeceği kaygısını yaratmış, fakat beklenen olmamıştır. Sırp tarafından bir tasallut vukua gelmemiştir¹⁵⁸.

Ekim 1858 sonlarında, Karadağ karşısında istenen başarının bölgedeki kuvvetlerle elde edilemeyeceğinin anlaşılması ve isyânın bir türlü bastırılmaması üzerine, Priştina'daki askerlerin Bosna'ya sevkine karar verilmiştir. Bölgedeki ordu komutasında da değişikliğe gidilmiştir. Bosna bölge komutanlığına daha dirayetli ve başarılı bir komutan olan Ferik Derviş Paşa atanmıştır. Bu seçimde, önceki komutan Ferik Selim Paşa'nın sağlık problemleri ve Derviş Paşa'nın bölgeyi tanıması etkili olmuştur. Derviş Paşa 30 Kasım 1858'de komutayı devralmıştır¹⁵⁹. Bu karar bölgede Karadağ'a karşı girişilecek kapsamlı bir harekâtın ilk işareti olarak değerlendirilmiştir. İstanbul'un kararı, muhatapları nezdinde hemen cevap bulmuş, kısa bir süre sonra Karadağ'ın hamisi olan devletleri harekete geçirmeye yetmiştir. Gelişmeler sonucunda, İstanbul Konferansı toplanmıştır.

İsyânın etkisini kaybetmesi ve hükümetin isyâncı sancaklarda kontrolü yeniden sağlamasıyla, asilerin tutuklanma süreci başlamıştır. Bu süreçte isyâncıların liderliğini yapan din adamlarının tutuklanması güvenlik güçlerini en fazla zorlayan konulardan birini oluşturmuştur. Zira, bu kimseler hem temsil ettikleri kitle, hem konuları, hem de uluslararası anlaşmalarla elde ettikleri haklar nedeniyle sorun yaratmışlardır¹⁶⁰.

¹⁵⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:2, 7 Rebiülevvel 1275/15 Ekim 1858 tarihli Biyelina Süvari Komutanı Reşid Bey'in tahriratu.

¹⁵⁷ B.O.A., *İ.M.V.*, nr:552, Lef:12, 6 Rebiülevvel 1275/14 Ekim 1858 tarihli Gradacac Kaza Müdürü ve Gradacac teftiş memuru Hüseyin Efendi'nin ortak tahriratları.

¹⁵⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:4, 7 Rebiülevvel 1275/15 Ekim 1858 tarihli İzvornik Kaza Müdürü'nün tahriratu.

¹⁵⁹ B.O.A., *İ.M.V.*, nr:552, Lef:2, 5 Rebiülevvel 1275/13 Ekim 1858 tarihli Serakerlik tezkiresi; *İ.D.*, nr:27515, Lef:2, 17 Rebiülevvel 1275/25 Ekim 1858 tarihli Seraskerlik tezkiresi; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:19a.

¹⁶⁰ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:13, 9 Rebiülevvel 1275/17 Ekim 1858 tarihli Kethüda Ahmed Efendi'nin tahriratu.

İsyân sırasında en önemli sorunlardan birini de yağma hadiselerinin ortaya çıkması oluşturmuştur. Gerek isyâncıların uzantıları, gerekse asilere karşı intikam hisseleriyle hareket eden yerel gönüllüler ve başıbozuk askerleri zaman zaman yağmaya kalkışmışlardır¹⁶¹. Özellikle İzvornik'te başıbozuk askerlerinden kaynaklanan yağma olayları hükümet yetkililerini zora sokmuştur. Ancak yağma olaylarının münferit hadiselerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Başıbozuk askerinin dışında çingene ve haydutlar da kargaşayı fırsat bilerek yağma yapmışlardır. Yetkililer daha sonra ortaya çıkabilecek haksız iddiaların önüne geçilebilmek için, çalındığı veya yağmalandığı iddia edilen malların bir defterini hazırlatmışlardır. Mehmed Kânî Paşa da bölgede bulunan kaymakamlara, malları gaspedilen kişilerin mallarının bulunarak sahiplerine iadesini emretmiştir. Bulunabilen mallar, mallarının iade edildiğine dair senetler karşılığında sahiplerine iade edilmiştir¹⁶².

İsyân sonrasında yapılan çalışmalardan biri de yerlerini terk eden kaçakların evlerine dönmesinin sağlanması olmuştur. İzvornik Kaymakamı isyâna katılıp, cezalandırılma korkusuyla evlerini terk eden Hıristiyan çiftçilerin evlerine dönmeleri için yoğun çaba sarfetmiştir. Bu kimselere cezalandırılmayacaklarına ve mallarının iade edileceğine dair köy köy teminat verilmiştir. Buna rağmen asıl gayeleri kargaşayı devam ettirmek olan çiftçilerin evlerine dönmelerini sağlamak beklenildiğinden zor olmuştur¹⁶³.

x- İstanbul Konferansı

Kışın yaklaşmasıyla Karadağlılar'ın hareket yeteneklerini kaybetmesi ve Kolaşın Katliamı sonrası Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a karşı kapsamlı bir harekât yapma ihtimalinin ortaya çıkması üzerine; muhtemel askeri harekâtı önlemek amacıyla Batılı devletler olaylara müdahale etmişlerdir. 8 Kasım 1858'de meseleye bir çözüm bulmak, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki meseleleri halletmek amacıyla Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere ve Prusya'nın katılımı ile İstanbul'da bir konferans toplanmıştır. Osmanlı Devleti'nin cezalandırıldığı konferansta Karadağ'ın istediği olmuş, Grahova, Zupa ve Rudina Karadağ'a bırakılmış, Osmanlı-Karadağ sınırının tespitine karar verilmiştir. Böylece Danilo, 1856'da Paris Kongresi'ne katı-

¹⁶¹ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:13.

¹⁶² B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:1; Lef:12; Lef: 8, 12 Rebiülevvel 1275/20 Ekim 1858 tarihli İzvornik Kaymakamı'nın tahrirâtı; Belge 11-12.

¹⁶³ B.O.A., *İ.D.*, nr:27520, Lef:1; 8; 12.

lan devletlerden talep ettiği istediklerinin bir kısmına, yine aynı devletler vasıtasıyla ulaşmıştır¹⁶⁴.

b- 1859 Safhası

Kış aylarının yaklaşmasıyla eşkiyâ çeteleri Karadağ'a çekilmiştir. Ancak, ilkbaharın gelmesiyle tıpkı 1858'de olduğu gibi Karadağ'da dinlenen ve ek-siklerini tamamlayan eşkiyâ grupları yeniden sahneye çıkmıştır. Yeni dönemde Osmanlı kuvvetleri karşısında, doğrudan Karadağ kuvvetleri olmayacak, Karadağlılar tarafından lojistik destek verilen ve himaye edilen asî grupları yer alacaktır. Ancak, isyânın başından beri olduğu gibi, her türlü teorik planlama ve örgütlenme Karadağ'da yapılmıştır. Kısaca, isyânın ardındaki gizil güç Karadağ, fiili savaşı yürütenler ise Bosnalı Ortodokslar olacaktır.

1- İzvornik Karışıklıkları

İzvornik'te 1859 Şubat ayı içerisinde üçleme ödemek istemeyen kitleler yeni bir karışıklık dalgası yaratmışlardır. Bazı çiftçiler çeteler oluşturarak, köy köy gezip reayayı üçleme ödememeleri için tehdit etmişlerdir. Bu çetelerden bazıları 50-60 kişilik kalabalık sayılara ulaşmıştır. Üçleme ödeyen çiftçilerin samanlıkları yakılmış, genel asayiş bozulmuştur. Ancak, geçmişe göre daha hazırlıklı olan hükümet yetkilileri, kararlılıkla bu olayların üzerine gitmişler, isyâna karışan kişilerin isimleri teker teker belirlenmiş ve haklarında yasal işlem yapılmıştır¹⁶⁵.

11- Nikşik Çatışması

Nikşik'teki olaylar 9 Mayıs 1859'da başlamıştır. Nikşik'e bağlı Ortodoks köylülerden oluşan eşkiyâ grupları Nikşik halkının otlayan koyunlarını gasp etmek için pusular kurup sürülere saldırmışlardır. Muhtemel olaylara hazırlıklı olan Nikşik halkı, bu saldırıya derhal sert bir cevap vermiştir. Gerçekleşen çatışmada eşkiyâ dağıtılmış ve geri çekilmek zorunda bırakılmıştır. Asilerin Nikşik önünde aldıkları yenilgi üzerine Karadağ Ladikası Danilo tüm asî şeflerini Çetine'ye çağırmıştır. Çetine'de yapılan toplantıda asilerin Hersek, Yenipazar ve İşkodra'ya yapacakları saldırıların planları yapılarak, eşkiyâ gruplarına yeni emirler verilmiştir. İlave olarak, Sırbistan'ın desteğini almak üzere Belgrad'a gizlice elçiler gönderilmiştir¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Engelhard, *a.g.e.*, s.136-137; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.75-76; Danişmend, *a.g.e.*, s.188; Darkot, *a.g.m.*, s.227; Roberts, *a.g.e.*, s.228-229.

¹⁶⁵ B.O.A., *Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Valâ Evrakı*, nr:107/12.

¹⁶⁶ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 20a.-20b.

iii- Koniçe Saldırısı

Tıpkı Nikşik ve Bleke gibi Koniçe saldırısı da 9 Mayıs'ta gerçekleşmiştir. Asiler, ani bir saldırı ile Koniçe'ye saldırarak, Kolaşin benzeri bir katliam yapmak istemişler, ancak, cesur bir asker olan Muvazzaf Binbaşı Hamid Ağa'nın yerinde ve zamanında müdahalesiyle bu emellerine ulaşamamışlardır. Hamid Ağa saldırı haberini alır almaz, derhal karşı saldırıya geçmiş, oldukça çetin geçen bir çatışmadan sonra sayıları dört yüzden fazla olan asiler dağıtılmış, liderlerinden dördü ölü olarak ele geçirilmiştir. Maalesef, Hamid Ağa ve bir arkadaşı da çatışmada şehit düşmüştür¹⁶⁷.

iv- Bleke Harekâtı

Baharla birlikte asilere destek veren kazalar halkının ıslahı için çalışmalar başlanmıştır. Islahına karar verilen ilk yer Bileke olmuştur. Bu amaçla Hâssa Ordusu piyade birinci nizamiye alayının iki ve üçüncü taburları, Miralay İzzet Bey komutasında 1859 Mayıs ayı ortalarında Bileke'ye gönderilmiştir. Ancak ordu Bileke'ye yarım saat mesafede Balka (بالقة) Köyü'nde 3-400 kişilik bir eşkiyâ grubu ile karşılaşmıştır. Çıkan çatışma eşkiyanın hezimetini ile sonuçlanmıştır¹⁶⁸.

v- Klobuk Harekâtı

Klobuk, Karadağ sınırındaki en stratejik Osmanlı kalelerinden biri ve Karadağlıların Hersek'teki askerî faaliyetleri için önemli bir engeldi. Osmanlılar için korunması ve ikmal yollarının açık tutulması; eşkiyâ içinse ele geçirilmesi çok önemliydi. Bu nedenle 1859'un en önemli askerî hareketliliği bu kale etrafında yaşanmıştır.

Asî liderlerinden Gavril komutasındaki bir eşkiyâ gurubu Klobuk'a giden yolları tutarak, kalenin kendisine teslimini istemiştir. Bu açık meydan okuma karşısında, Mostar'da bulunan kuvvetlerden oluşan bir birlik Derviş Paşa komutasında 23 Mayıs 1859'da harekete geçmiştir. Askerî harekât yoğun yağmurdan kaynaklanan olumsuz hava şartları nedeniyle, oldukça güç gerçekleşmiştir. İki kuvvetin karşılaşması üzerine, Derviş Paşa Gavril'e bir mektup göndererek teslim olmasını istemiştir. Gavril teslim isteğini reddederek, "12.000 Müslüman askerinin kanını dökmedikten sonra Klobuk Kalesi'nin yollarını açmayacağını" ifade etmiştir. Bu arada kaledeki erzağın tükenmesi

¹⁶⁷ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 22b-23a.

¹⁶⁸ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 21a.

kaleyi savunanları telaşa düşürmüştür. Onların tereddütlü tavırları üzerine, Trebin'den 600 kişilik bir kuvvet acil olarak yola çıkarılmıştır. Asilerle ilk çatışma Koryaniç Nehri geçilirken yaşanmıştır. 150 kişilik bir grupla kısa süreli bir çatışma yaşanmış, çatışma sonucu asiler kaçmak zorunda kalmışlardır. 1 Haziran'da savaş savaşa kale yakınlarına kadar gelinmiştir. Ancak, Gavril'e bağlı esas grupla karşılaşıldığından kaleye ulaşmak mümkün olmamıştır. 2 Haziran'da destek kuvvetlerinin gelmesiyle birlikte Gavril kuvvetleri ile çatışmaya girilmiş, asiler dayanamayarak kaçmak zorunda kalmışlardır. Böylece kale asilerin eline geçmeden kurtarılmıştır. İkinci bir Grahova zaferi yaşamak isteyen eşkiyanın tam tersine büyük bir hezimete uğraması morallerini bozmuş, Osmanlı birliklerinin ise moralini yükseltmiştir¹⁶⁹.

Klobuk harekâtından sonra saha ve moral üstünlüğünü ele geçiren Osmanlı kuvvetleri, asileri cezalandırmak ve genel asayişini sağlamaya yönelik operasyonlar yapmıştır. Başarılı geçen bu operasyonlarda, dağınık şekilde kaza çevrelerinde bulunan asiler büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Karadaki mücadeleye destek vermek ve özellikle Karadağ'a ulaşan dış yardımı kesmek için, Osmanlı Donanması da Adriyatik Denizi'ni ablukaya almıştır. Donanma ile birlikte, Dersaadet Ordusu piyade altıncı nizamiye alayının üçüncü taburu ve şişhaneci taburları bölgeye gönderilmiştir. Bu birlikler 7 Haziran 1859'da Klek Limanı'na indirilmiştir¹⁷⁰.

vi- Kristaç Saldırısı

Hâlâ var olduklarını göstermek isteyen asiler, ileri gelen asî komutanlar nezaretinde 300 kişilik bir grupla, 25 Haziran 1859'da Kristaç Palangası'na saldırmışlardır. 100 kişilik bir muvazzaf kuvvetle korunan palanga, yedi saatlik bir çatışmanın ardından boşaltılmıştır¹⁷¹.

Eşkiyanın Kristaç saldırısı gibi küçük kazanımlar haricinde, istediği başarıyı bir türlü elde edememesi ve hemen hemen her yerde Osmanlı kuvvetleri karşısında yenilmesi, asilere destek veren halkın fikirlerinin değişmesine neden olmuştur. Nihayet asilerin en büyük destekçisi olan Zupçe, Storina, Kureşeviça ve Draçeviçe Nahiyeleri sivil halkı, affedilmeleri karşılığında isyândan vazgeçeceklerine dair haberi hükümet yetkililerine göndermiştir¹⁷².

¹⁶⁹ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:21a-22b.

¹⁷⁰ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:23a-24b.

¹⁷¹ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:24b-25a.

¹⁷² *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 25a-25b.

vii- Gusine ve Plava Ablukası

Haziran sonlarında Vasovik Nahiyesi Hıristiyan halkı Karadağ'ın desteğiyle, Gusine ve Plava Kasabaları'nı ablukaya alarak, yeni bir çatışma için hazırlanmışlardır. Gelişmeler üzerine, İpek ve Yakova Kazaları'ndan yardımcı kuvvetler bölgeye gönderilmiştir. Karadağlılar'ın yeniden sahneye çıkması yüzünden bölgedeki yolları korumak amacıyla Üsküp Eyaleti muvazzaflarından 1.500 kişilik bir birlik bölgeye sevk edilmiştir¹⁷³.

viii- Oğraniçe Baskını

28 Ağustos 1859'da Taşlıca Kazası dahilinde Oğraniçe (اوغرانجه) Mevkii'nde bulunan ihtiyat birliklerine, Derbenak bölgesi reayasından oluşan bir eşkiyâ grubu saldırmış, bölgede çok şiddetli bir çatışma yaşanmıştır. Çatışmada 21 nefer şehit düşmüştür. Oğraniçe Baskını, 1859'da Osmanlı birliklerinin en fazla zayıat verdiği çatışma olmuştur. Saldırıları sadece güvenlik kuvvetleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Kurkovik Tara (کورکویک) ve Bitine (بيتة) mevkilerinde yaşayan sivil Müslümanları da kapsamıştır. Saldırılarda bir çok kadın ve çocuk katledilmiş, evler yakılmış, mal ve eşyalar yağmalanmıştır. İmdada yetişen kuvvetlerin gelmesi ile asiler dağılmışlardır¹⁷⁴.

2- İdarî Tedbirler

İsyânın başlamasıyla birlikte olayları incelemek üzere, Bosna valisinin emriyle, Bosna Meclis-i Kebiri Başkanı Ağâh Efendi başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu meclis isyân bölgelerine giderek halk ve isyâncılarla görüşmüş, böylece sorunların kaynağının neler olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Fransa'nın bölgedeki konsolos vekilinin komisyona dahil olan üyelerin kişilikleri üzerine itirazları mevcut olsa da¹⁷⁵, komisyon oldukça başarılı çalışmalar yapmıştır. Öncelikle reayayı rahatsız eden meselelerin neler olduğu derli toplu değerlendirilmiştir. Yerel idarenin yetkisini aşan konular ise merkeze yazılarak İstanbul'un dikkati bölgedeki duruma çekilmiştir.

Bölgede gerçekleştirilen en önemli çalışmalardan biri de isyâncılarla görüşmek üzere, Mayıs ayında olağanüstü geçici bir komisyon kurulması

¹⁷³ B.O.A., *İ.D.*, nr:28855, Lef:1, 13 Zilkade 1275/14 Haziran 1859 tarihli Seraskerlik tezkiresi; 2 Zilhicce 1275/3 Temmuz 1859 tarihli arz tezkiresi.

¹⁷⁴ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 31a-32a.

¹⁷⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:44, 12 Mayıs 1857 tarihli Bosna'da bulunan Fransa Konsolos vekili tarafından Fransa'nın İstanbul Başkonsolosluğu'na gönderilen raporun tercümesi.

olmuştur. 17 Mayıs gecesi İzvornik Metropolit'i'nin evinde gerçekleşen toplantıda, Hıristiyan temsilciler aşağıdaki problemlerin bölgede huzursuzluğa neden olduğunu belirtmişlerdir¹⁷⁶.

- 1- Çiftlik sahiplerine doğrudan ot yerine bir buçuk kıyye yağ verilmesinin sağlanması¹⁷⁷.
- 2- Devlet memurlarının iltizam almalarının yasaklanması.
- 3- Subaşların köylerde ikamet etmeleri önlenerek, sadece ürün tahsilâtı zamanlarında gelmesinin sağlanması.
- 4- Sayım yapan mültezimlerin daha dikkatli davranması.
- 5- Üst düzey yöneticilerin kapı halkının halka baskı yapmasının önüne geçilmesi.
- 6- Yargı sisteminin düzeltilmesi.
- 7- Mahkemelerde Hıristiyanların şahitliğinin kabul edilmesi.
- 8- Kişilerden kaynaklanan baskı ve hataların önüne geçilmesi.
- 9- Rakı yapımında kullanılan kazanlar için alınan vergiler toplanırken dikkatli olunması.
- 10- Çiftlik gelirinin iltizamı hususunun iki tarafın rızasıyla gerçekleşmesine dikkat edilmesi.

Yukarıdaki şikâyetlerden de anlaşılacağı gibi dile getirilen problemler çoğunlukla yerel memurların kişisel hatalarından kaynaklanmıştır. Şikâyetlere konu olan uygulamalar, Tanzimat'ın başından beri İstanbul'un üstesinden gelmek için uğraş verdiği konulardı. Dolayısıyla hükümetin isyâncıların isteklerini kabul etmesi ve gerekli düzenlemeleri yapması, onlara karşı verilmiş bir taviz değil, tam tersine devlet politikasının uygulanması

¹⁷⁶ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:47, varak: 2-4; Lef:38; Lef:39; Lef:59.

¹⁷⁷ Daha önce çiftlik sahiplerine ürünün dokuzda biri verilirken, Tahir Paşa'nın valiliği sırasında yarıcılar ve toprak sahiplerinden oluşan bir komisyon toplanmış, toplantı sonunda varılan anlaşmaya göre, "Beylik" denen angarya kaldırılmış, onun yerine ürünün üçte birinin ve ot yerine 1,5 kıyye yağ verilmesi zarureti getirilmiştir. Ancak Tahir Paşa'nın ani ölümü nedeniyle anlaşma uygulanamamış, çiftlik sahipleri otun yarısını almaya devam etmişlerdir. Bakınız, B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:47, varak: 2-4; Lef:38; Lef:39; Lef:59. Anlaşma daha sonra 1859 toplantılarında en fazla eleştirilen konuların başında gelmektedir. Özellikle reaya temsilcileri Mehmed Tahir Paşa'nın dörtlleme, beşleme ve dokuzda bir hisse veren çiftçilerin yükümlüklerini üçlemeye yükselttiğini, üstelik angaryanın da ortadan kalkmadığını ifade etmişlerdir. Mehmed Tahir Paşa ise eyalet çapında üçlemeyi uygulamaya koymakla angaryanın önüne geçeceğini düşünmekteydi. B.O.A., *İ.M.M.*, nr:661, Lef:1; 2; 4; Güran-Uzun, *a.g.m.*, s.882-885; Malcolm, *a.g.e.*, s.208.

demekti. Nitekim, gerek Bosna Valiliği gerekse İstanbul'daki yetkililer kararlılıkla sorunların üzerine gitmekte tereddüt etmemişlerdir.

Bosna'daki yerel idarecilerin gayretli çalışmaları sonucu hükümet, Bosna Hersek'i mercek altına almış ve bölgeyle ilgili sorunları halletmek için ciddi bir kararlılık ortaya koymuştur. İsyân çıkar çıkmaz devletin idarî kademelerinde derhal bir kendini sorgulama süreci başlamıştır. İsyânın özellikle dış etkilerinin çok iyi bilmesine rağmen, evvela "Biz nerede hata yaptık?" sorusu sorulmuştur. Hatayı önce kendinde arayan hükümet; memur yolsuzlukları, vergi, toprak, angarya, halka yapılan baskılarla ilgili her şikâyeti önyargıya kapılmadan araştırmaya başlamıştır. Soruşturma tam bir kararlılıkla sürdürülmüş ve yolsuzluk yaptığı tespit edilen bazı kaza müdürlerinin görevine son verilmiştir¹⁷⁸.

Hükümet hadiselerine daha doğru teşhis koyabilmek amacıyla, 1857 Ağustosunda özel bir araştırma komisyonu kurarak bölgedeki olayların incelenmesine karar vermiştir. Bu komisyonun başına Ahmed Aziz Paşa atanmıştır. Teftiş komisyonu kurulması ve başına Ahmed Aziz Paşa'nın atanması yabancı konsoloslar tarafından da çok takdirle karşılanmıştır¹⁷⁹. Aziz Paşa, bölgedeki görevine vakit kaybetmeden başlamış ve anlaşmazlıkları gidermek üzere; bölgedeki ruhanî liderler de dahil olmak üzere her kesimin yardımını alarak tahkikâta başlamıştır¹⁸⁰.

Meclis-i Vâlâ'nın isyânı tartıştığı Ocak 1858 tarihli toplantısında, bölgedeki karışıklıkların nedeninin onlarca yıldan beri varlığını sürdüren sosyal yapı olduğuna vurgu yapılmış ve anlaşmazlıklara köklü çözümler üretilmesi gerekliliği dile getirilmiştir¹⁸¹. Toplantı sonunda; Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ'daki sorunları tamamen sona erdirmek amacıyla, olayları yerinde araştırmak üzere adı geçen eyaletlere geniş yetkilere sahip müfettişler atanmıştır. Hükümetin idarî yapılanmaya dair ilk somut adımı, muhtemelen telaşlı tavrından dolayı başarısız kabul ettiği Mehmed Reşid Paşa'yı¹⁸²

¹⁷⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:19; *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Vâlâ Evvâkı*, nr:91/11.

¹⁷⁹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:51; *Sadâret-Mektûbi, Meclis-i Vâlâ Evvâkı*, nr:91/11.

¹⁸⁰ B.O.A., *Sadâret-Mektûbi, Umûm Vilâyât*, nr:304/82, 26 Cemaziyevvel 1274/12 Ocak 1858 tarihli Aziz Paşa'ya yazılan şukka.

¹⁸¹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 476, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi.

¹⁸² B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk:643, s.184-185; Evasit-i Cemaziyelahir 1274/27 Ocak-5 Şubat 1858 tarihli hüküm; *İ.M.M.*, nr:476, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C.II, Ankara 1989, s.1106; Mehmed Reşid Paşa'nın Bosna Valiliği yaptığı süre Sicill-i Osmanî'de hatalı şekilde Muharrem 1272 (Eylül-Ekim 1855)-Rebiülevvel 1274

görevden alarak yerine Mehmed Kânî Paşa'yı¹⁸³ vali ataması olmuştur. Daha önce Bosna Hersek'e müfettiş olarak atanan Ahmed Aziz Paşa ile, aynı görevle Karadağ'da bulunan Kemal Paşa da Mehmed Kânî Paşa'ya danışman olarak atanmışlardır¹⁸⁴.

1858 İlkbaharı öncesinde üçlemenin çiftlik sahiplerine ödenmemesi nedeniyle, bir iç çatışma ihtimali gittikçe artmıştır. Zira içinde buldukları durumu katlanılmaz bulan Müslümanlar, Hıristiyanlara karşı harekete geçmek üzere fırsat kollamaya başlamışlardır. Bu tehlikeli gelişmeler üzerine Ahmed Aziz Paşa başkanlığında, Şubat 1858'de İzvornik'teki kazalardan dörder çiftçi temsilcisi ve çiftlik sahiplerinin bulunduğu bir komisyon toplanarak problemleri tespit etmek ve çözmek için çalışılmıştır. Üç gün süren toplantı sonunda görünüşte bir uzlaşmaya varılmıştır. Buna göre¹⁸⁵;

1- Çiftlik sahipleri üçleme hâsılatını kendisi, vekilleri veya adamları aracılığıyla toplayacak, başka kimselere (mültezimlere) ihale etmeyecektir.

2- Çiftlikte yapılacak tamirler, tarla açma, çit çevirme gibi çalışmalara dair her türlü masraf çiftlik sahibi tarafından karşılanacak.

3- Ürün nakliyle ilgili hususlarda Bosna Meclis-i Kebiri tarafından hazırlanan 10 Haziran 1857 tarihli kararname geçerli olacak.

4- Bundan böyle ottan da doğrudan üçleme alınacak.

İstanbul, özellikle Kırım Savaşı sonrasında kendisine karşı özellikle İngiliz kamuoyunda oluşan olumlu havayı kaybetmek istemediğinden, isyâncılarla mümkün olduğu kadar silahlı mücadeleden uzak durmak için çaba sarf etmiştir. Bu amaçla Kânî Paşa valilik görevini devralmak üzere Bosna'ya giderken, Paşayla birlikte halkı isyândan vazgeçirmeye yönelik iki ayrı af fermanı gönderilmiştir. Fermanlarda hükümetin o zamana kadar aldığı tedbirler anlatılmış, halka isyâna destek vermemeleri için çağrıda bulunmuş, isyâna katılanların da bu tutumlarından vazgeçmeleri durumunda

(Ekim-Kasım 1857) tarihleri olarak verilmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Yayına Hazırlayan Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman, C.V, İstanbul 1996, s.1381.

¹⁸³ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr:9, hk:643, s.184-185; *İ.M.M.*, nr:476, 8 Cemaziyelahir 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Yayına Hazırlayan Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman, C.III, İstanbul 1996, s.865; Öztuna, *a.g.e.*, s.1106.

¹⁸⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:1; Belge 4-5.

¹⁸⁵ B.O.A., *Sadâret-Mektûbi, Umum Vilâyât*, nr:308/58, 13 Receb 1274/27 Şubat 1858 tarihli Bosna Tefiş Memuru Ahmed Aziz Paşa'nın tahriratu.

affedilecekleri sözü verilmiştir. Bir numaralı ferman eyaletin tamamında, iki numaralı ferman ise isyânın devam ettiği bölgelerde yayınlanmıştır¹⁸⁶.

İlan edilen fermanlar aşağıdaki şekildedir:

Bir numaralı ferman¹⁸⁷: *“Cümlenin ma'lûmu olduğu üzere velînimetimiz Pa-dîşahımız Efendimiz Hazretlerinin daima himmet-i âliye-i mülûk-âneleri kaffe-i sunûf tebaa-i padişahanelerinin istikmâl-i esbâb-ı istinâhat ve saâdethallerine masrûf olaca-ğı ve bunun asârından herkesin mütena'im ve müstefid bulunduğu derkardır. Niyyat-ı şefkat ayât-ı hazret-i padişahiye mugayir olarak bazı hâlât ve ahâlîce esbâb-ı şikâyat olduğu Saltanat-ı Seniyye'nin ma'lûmu oldukda derhâl tahkikat-i lâzimenin icrâsıyla kaide-i mültezime-i adl ü hakkaniyete mugayir şeyler var ise ıslâhı için bâ-irâde-i seniyye me'mûriyyet-i mahsûsa ile Saâdetlü Aziz Paşa Hazretleri bu tarafa iğram olunmuş idi. Bu vechle zuhûra gelen eser-i lütf-i merhamet ve hüsn-i niyet-i saltanat-ı seniyyeye teşekkür ile semere-i himmet Devlet-i Âliyye'nin zuhûruna intizâr olunmak lazım gelir iken eyaletin bazı yerlerinde bir takım müfsidler ahâlî-i Hristiyan'ı tahrikle Devlet-i Metbûaları'na karşı silâh tutmak gibi bir büyük cinâyete tasaddî eylemelerine sebep oldukları Devlet-i Âliyye'nin ma'lumu oldukda bu makule harekete cü'ret idenlerin te'dib ve terbiyelerine bakılmak üzere tedâbir-i asâkiriyenin ittihâzıyla beraber yine eser-i merhamet-i seniyye-i hazret-i padişahi olmak üzere ıslâh-ı ahvâl-i eyalet hakkında mukaddem şerefsûdur buyurulmuş olan irâde-i seniyye-i mülûkânenin infâzı için Bos-na Eyaleti uhemize tevcih ve ihsân buyurularak refâkatimize ta'yin olunan asâkiri nizâmîyye-i şâhâne ile buraya muvâsalat olunmuştur. Muahharen erbâb-ı fesâdın söz-lerine aldanub meslek-i müstakim-i itâatten çıkmış olan ahâlî gittikleri yolun çıkma-yacağı anlaşıp ve akıllarını başına alıp terk-i silâh iderek daire-i itâat ve inkiyâda girmiş oldukları Saltanat-ı Seniyye'nin ma'lûmu oldukda Devlet-i Metbûaları'na karşı isyân itmek ve sefk-i dimâ-i beşerîyyeye sebep olmak gibi bir cinâyetin vuku'na bâdî olan muharrik ve müfsidler kimler ise yalnız onlar mes'ûl ve muhâtab olmak üzere onların iğfâlâtına aldanub doğru yoldan çıkmış iken yine avdet eylemiş olan ahâlî hakkın-da umûmen afv-ı padişahinin ilânına me'mûr olunmuştur. Bu yüzden görülen eser-i merhamet-i padişahinin kadr ü şükrünü bilerek daire-i itâat ve inkiyâdda sebât idenle-rin her halde mazhar-ı ma'dalet ve âtifet-i seniyye olacaklarında şüphe olmayub bil'akis bu ni'metin kadrini bilmeyübe asâyîş-i memleketi ihlâl sebeb olacak bir hal ü hareket zuhûra gelecek olur ise buna cür'et idenlerin mazhar-ı kahr ü nekâl olacaklarını ve bunu kendilerinin da'vet eyleceklerini şimdiden beyân iderim. Binâberin herkes ırz ve edebiyile oturub vakar kesbiyle meşgûl olub her sınıf tebaa-i şahanenenin temin-i istinâhat ve men-*

¹⁸⁶ B.O.A., İ.M.M., nr:492.

¹⁸⁷ B.O.A., İ.M.M., nr:492, Lef:2; Belge 6.

faati için infâzına me'mûr olduğum emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i mülûk-ânenin âsâr-ı hayriyyesine intizâr ile sadâkat ve saffet-i tabîyyete aid olan vezâifin îfâsında kimsenin kusûr itmeyeceği me'mûldür."

Başlangıç kısmı bir nolu fermanla aynı olan iki nolu fermanın farklı olan sonuç kısmı şöyledir¹⁸⁸: "...Bosna Eyaleti uhdemize tevcih ve ihsân buyurularak refâkatimize ta'yin olunan asâkir-i nizâmiyye-i şâhâne ile buraya muvâsalat olunmuştur. El'ân bazı yerlerde ahâlînin müsellâha tahaşşüd oldukları görünüb eğerçi böyle Devlet-i Metbûaları'na karşı silâh tutarak isyâna cür'et idenlerin te'dib ve terbiyeleri için derhâl asker ile üzerlerine varılıb müstehak oldukları cezalarını göstermek iktizâ ider ise de velînimetimiz Padişahımız efendimizin eser-i merhamet-i seniyye-i mülûk-âneleri olmak üzere Devlet-i Metbûaları'na karşı isyân itmek ve sefk-i dimâ-i beşerîyyeye sebep olmak gibi bir cinâyetin vuku'na bâdî olan muharrik ve müfsidler kimler ise yalnız onlar mes'ûl ve muhâtab olmak üzere onların iğfâlâtına aldanub doğru yoldan çıkmış iken avdet idenler haklarında ilân-ı afv-ı Padişahiye me'mûr olduğundan işbu ilânın vusûlünde terk-i silâh iderek derhâl dâire-i itâate girecek olan yerler ahâlîsi mazhar-ı afv ve âmân olacaklarından başka asâr-ı ma'dalet ve merhamet-i şâhâneyi göreceklelerinden dahi şüphe olmayub bil'akis bu ni'metin ve lutf ve merhametin kadr ve şükrünü bilme-yübdede râdî-i isyânda durmakda ısrâr olunacak olur ise artık mücâzâtlarını kendüleri da'vet itmiş olacaklarından kuvve-i kahire-i Saltanat-ı Seniyye'nin eserini görecekle-
dir."

Eylül 1858'de isyânın hâlâ devam etmesi, askerî sahada Karadağ'a karşı istenilen neticenin bir türlü alınamaması, bölgedeki idareciler hakkında İstanbul'da kuşku artırmıştır. Özellikle, Kânî Paşa ile Müfettiş Kemal Paşa'nın birbirleriyle çelişen raporları İstanbul'daki endişeyi daha da artırmıştır. Kemal Paşa'nın raporları, İzvornik bölgesinde isyânın devam ettiğini ve ne yapması gerektiğine dair sorular içerirken, Kânî Paşa özellikle toprak sorununa dair yapılan çalışmalardan sonuç alınmaya başladığını ve isyânın hafiflediğini ifade eden raporlar göndermiştir. İkilemde kalan İstanbul, tarafsız kaynaklardan elde ettiği bilgileri değerlendirmiş ve Kânî Paşa'nın Bosna hakkında yeterli malumata sahip olmadığı için başarısız olduğuna kanaatine varmıştır. Sonuçta, 19 Eylül 1858'de Kani Paşa görevden alınmış, yerine Üsküp Mutasarrıfı Akif Paşa atanmıştır¹⁸⁹.

¹⁸⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:3; Belge 7.

¹⁸⁹ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:543, Lef:1, 6 Eylül 1858 tarihli Kemal Paşa'dan gelen telgraf; 10 Safer 1275/19 Eylül 1858 tarihli arz tezkiresi; *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 18b.

Akif Paşa bölgedeki karışıklıklar nedeniyle görevi devralamamıştır. Bu yüzden, Eylül-Kasım ayları arasında aynı anda iki kişi Bosna Valisi olarak merkezle yazışmıştır. Akif Paşa, göreve başlamak için Yanıpaazar Sancağı'nın idare merkezi Seniçe'ye gelmiş, orada kendisine beklemesi emredilmiş, Paşa bir süre orada beklemiş, kesin bir karar vermesi için merkezi zorlamaya başlamıştır¹⁹⁰. Hükümet Kasım sonunda Kani Paşa'nın valiliğe devam etmesine karar vererek sorunu çözmüştür

1859'da isyân devam ederken, özellikle Hersek'teki karışıklıkları yerinde tespit amacıyla yeni bir müfettiş atanmıştır. Şefik adlı bu memur, İstanbul'dan gönderilen birliklerle 7 Haziran 1859'da Klek Limanı'na gelmiş ve oradan Mostar'a geçmiştir¹⁹¹.

Haziran ayında Bosna'da önemli bir idarî değişiklik daha yapılmıştır. Merkezin uzun süredir görevden almayı düşündüğü Mehmed Kani Paşa nihayet görevden alınmış ve yerine Bosnalı Mazhar Osman Paşa vali atanmıştır¹⁹².

3- Hukukî Tedbirler

a- Vergi Tahsil Yönetmeliği

İsyanı sona erdirmeye yönelik yapılan ilk hukukî düzenleme vergi tahsiliyle ilgilidir. Bosna Meclis-i Kebiri vergi tahsildarları tarafından yapıldığı iddia edilen baskılar ve yolsuzlukların önüne geçmek için, 10 Haziran 1857 tarihli toplantısında bu konuları düzenleyen bir yönetmelik hazırlayarak yayınlamıştır. Yönetmelik halkın tamamının anlaması için Türkçe ve Boşnakça hazırlanarak sancak ve kazalara gönderilmiştir¹⁹³.

25 maddelik yönetmelikle vergi tahsili, mültezimlerin hak ve yetkileri, çiftçi ve çiftlik sahiplerinin hak ve ödevleri yeniden düzenlenmiştir. Düzenlemenin 1-21. maddeleri gereğince, angarya ve angarya benzeri her türlü yükümlülük yasaklanmış, yapılan her iş karşılığında ücret ödenmesi kuralı getirilmiştir. Özellikle, bölgede problem olan vergi tahsilinin ne şekilde yapılacağı en ince detayına kadar ele alınmış, somut ifadelerle açıklanmıştır. Ayrı-

¹⁹⁰ B.O.A., *Sadâret-Mektûbî; Umum Vilâyât*, nr:332/30, 27 Rebiülevvel 1275/4 Kasım 1858 tarihli Mehmed Akif Paşa'nın tahrirâtı.

¹⁹¹ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak:23a.

¹⁹² *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna -1283*, s.30; *1284*, s.30; *1291*, s.43; *1292*, s.38; *1293*, s.51; *1294*, s.37; *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniyye -1277*, s.73; Öztuna, *a.g.e.*, s.1106.

¹⁹³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:25, 17 Şevval 1273/10 Haziran 1857 tarihli Bosna Meclis-i Kebiri mazbatası.

ca tarafların birbirini suçlamasının önüne geçilmesi için, yapılacak her türlü işlemin kayıt altına alınması ve tarafların rızalarının sağlanması zorunlu hale getirilmiş, bununla da yetinilmeyerek kaza meclislerine taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda hakem rolü verilmiştir. Düzenlemenin 22-25. maddelerinde Bosna'da isyâna yol açtığı iddia edilen meselelere değinilmiş, memurların her türlü vergi işiyle uğraşması yasaklanmış, herhangi bir haksızlık durumunda hapis cezası da dahil sert cezaî müeyyideler getirilmiştir¹⁹⁴.

Vergi toplamayla ilgili yukarıdaki yönergenin yürürlüğe girmesinin ardından bölgedeki en problemlili konu olan toprak sorununa değinilmiştir. Kânî Paşa'nın bölgeye vali atanmasıyla birlikte kendisine verilen talimatta toprak sorununa geniş yer verilmiştir. Valiye çiftlik sahibi ile çiftçilerin bir tür ortak olduğu hatırlatılarak, yapılacak düzenlemelerde iki tarafın da zarar görmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu konuda¹⁹⁵:

- 1- Çiftçilerin esir gibi kullanılmasının yanlışlığı,
- 2- Çiftliklerin sahiplerinin ellerinden alınmasının yanlış olduğu,
- 3- Çiftçilerin, toprak sahiplerinin baskılarından kurtulması gerektiği,
- 4- Hıristiyanların toprak sahibi olmalarının devlet açısından bir sakınca yaratmadığı; ancak Hıristiyanların büyük çiftlik sahibi olmalarının devlet tarafından da onaylanmadığı, reyanın parça parça arazi sahibi olmalarının uygun bulunduğu,
- 5- Bosna'daki çiftliklerin çoğunun köylerden bozma olduğu, bunlardan mevcut olanlara dokunulmaması, bundan sonra köylerin çiftlik yapılmasına izin verilmemesi hususunda yerel idarecilerin sert bir şekilde uyarılmaları, Kani Paşa'dan özellikle istenmiştir.

Kânî Paşa, mümkün olduğunca kendisine verilen emir doğrultusunda hareket etmiştir. Fakat 1858 ilkbaharıyla birlikte isyâncıların saldırılarını artırmaları nedeniyle, Kânî Paşa dikkatini isyânın askerî yönüne yoğunlaştırmış, bölgedeki sosyal meselelerle pek fazla ilgilenememiştir. Bölgede, vergi tahsili ve toprak meselesi üzerine bir sonraki çalışma çiftlik kanunu olmuştur.

b- Çiftlik Kanunu

Hükümet uzun süredir problem olan toprak ve vergi tahsili meselesini tamamen halletmek için tarafları İstanbul'a çağırmıştır. Bu amaç-

¹⁹⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:7.

¹⁹⁵ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:1.

la Bosna'daki yedi sancaktan biri Müslüman biri Hıristiyan olmak üzere iki kişi çiftlik sahiplerinden, iki kişi çiftçilerden, iki kişi kendi toprağı ile geçinen kişilerden oluşan, her sancaktan altışar, toplam 21 Müslüman 21 Hıristiyan'dan mütevellit 42 kişilik bir komisyon kurulmuştur. Üyeler yaklaşık on ay İstanbul'da kalarak soruna kalıcı ve kesin bir çözüm bulmak amacıyla çalışmışlardır¹⁹⁶.

Müzakereler oldukça sert ve tartışmalı geçmiştir. Çiftçi temsilcilerinin kiracı oldukları toprağın tamamen kendilerine bırakılmasını istemeleri, buna karşın çiftlik sahiplerinin de topraklarının ellerinden alınacağı korkusuyla çiftçi temsilcilerinin her isteğine karşı çıkmaları zaman zaman müzakerelerin tıkanmasına neden olmuştur. Arabulucu rolündeki devlet ise iki taraf arasında sıkışıp kalmıştır. Devletin temsilcileri bir taraftan çiftçilerin hayat şartlarını iyileştirmek için çaba sarf ederken, diğer taraftan çiftlik sahiplerini üzecek vaatlerde bulunmaktan da kaçınmıştır. Çetin pazarlıklarla geçen on ayın ardından, anlaşma taslağı 1859 Ağustos'u sonunda hazır hale getirilmiştir¹⁹⁷.

28 Ağustos 1859'da Meclis-i Tanzimat tarafından "*Bosna Eyâletiyle Hersek Sancağı çiftlikâtında câri olan yarıcılık ve üçleme ve dörtleme ve beşleme usûllerinde ashâb-ı alâka ile müstecirler beyninde cereyân iden müzâraa muâmeâatında bu defa icnâ olunan tadilât*" başlığı altında 13 maddelik bir taslak kaleme alınarak padişaha sunulmuştur. Maddelerden ilk altısı ayrı ayrı sancaklardaki durumu düzenlemeye yöneliktir. Kalan yedi madde ise genel konuları içermektedir. Düzenleme ile, çiftçilerle çiftlik sahipleri arasındaki hak ve ödevler somut biçimde tanımlanmıştır¹⁹⁸. Çalışmalardan başta Meclis-i Tanzimat Reisi Rüşdi Paşa olmak üzere devlet erkânı oldukça memnun kalmıştır. Rüşdi Paşa hazırlanan nizamname ile "*Bosna'nın çiftlikât gâilesinin bittiği*" düşüncesindedir¹⁹⁹. Nizamname Padişah tarafından 13 Safer 1276/11 Eylül 1859'da tasdik edildikten sonra, 14 Safer 1276/12 Eylül 1859 tarihinde yürürlüğe girmiştir²⁰⁰.

¹⁹⁶ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr:372/69; Güran-Uzun, *a.g.m.*, s.885.

¹⁹⁷ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:661, Lef:1; Lef:2, s.1-7, 29 Muharrem 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Meclis-i Valâ mazbatası; Ahmed S. Aličić, *Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878. Godine*, Sarajevo 1983, s.76-77; Güran-Uzun, *a.g.m.*, s.885-891.

¹⁹⁸ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:661, Lef:3; 29 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Meclis-i Tanzimat tarafından kaleme alınan nizamname.

¹⁹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980 s.68; Eren, *Tanzimat*, s. 747.

²⁰⁰ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:661, 13 Safer 1276/11 Eylül 1859 tarihli arz tezkiresi; 14 Safer 1276/12 Eylül 1859 tarihli irade; Sefer kararnameyi olarak bilinir. Bakınız, *İ.M.M.*, nr:661, Lef:3; *Düstür*, I. Tertip, C.I,

Düzenleme ile Bosna Hersek'te ilk defa toprak hukuku için temel sayılabilecek bir metin ortaya çıkmıştır. Ancak taraflar arasındaki problemlere kesin bir çözüm getirilememiştir. Zaten nizamnamenin uygulanmasında da hayli güçlüklerle karşılaşmıştır. Ancak, eksikleri ve eleştirilere rağmen Bosna'da toprak sorununa en kalıcı çözüm bu nizamname ile getirilmiştir²⁰¹.

4- Adli Tedbirler

17 Mayıs 1857 İzvornik toplantısı sonucu, oldukça ağır ithamlar karşında vilayet idaresi için peşini bırakmamış, derhal altı Müslüman altı Hıristiyan üyeden oluşan geçici bir mahkeme kurularak soruşturma başlatılmıştır. İzvornik toplantısına katılan Hıristiyan temsilcileri bu defa Saraybosna'ya davacı sıfatı ile çağrılmışlardır. Hıristiyan temsilciler, davacı tarafından vergi tahsili sırasında baskı yaptıkları iddia edilen Mültezimler Yenipazarlı Mustafa Ağa, Haliroviç Ali Ağa ve Arnavut Hüseyin Ağa ise davalı sıfatı ile mahkemede hazır bulunmuşlardır. Mahkeme son derece şeffaf bir biçimde tarafları yüz yüze getirmiştir. Mahkemede Hıristiyanların iddia ettikleri her konu ayrı ayrı ve titizlikle ele alınmıştır. Mahkemenin ilk gündem maddesi, Hıristiyan temsilcilerinin “*kendilerinden rayicinden fazla vergi toplandığı, mesela öşürün 100 kuruş yerine 150 kuruş toplandığına dair*” iddialar olmuştur. Mültezimler ellerinde köy knezleri ve Hıristiyan ileri gelenler tarafından imzalı vergi kayıt defterlerini mahkemenin huzuruna sununca, iddiaların çoğunun iftiradan ibaret olduğu belgelerle ispatlanmıştır. Ağız değiştiren Hıristiyan temsilciler bu kez, “*vergi tahsilinden ziyade aynı olarak ödenen üçleme ve öşür vergilerinin nakliye ücretlerinin ödenmediğini, tahsildarların ücretini ödemediklerinden yem ve yitecek aldıklarını*” kendilerinin asıl şikâyetçi oldukları konuların bunlar olduğunu gündeme getirmişlerdir. Bu konuya dair yapılan oturumda, mültezimlerin yukarıda sayılan işlerin ücretlerini büyük ölçüde ödedikleri anlaşılmıştır. Ancak, vergisi toplanamamış bazı köylerde, alınan malzemelerin parasının ödenmediği ortaya çıkmıştır. Mahkeme, vergi tahsili yapılmamış dahi olsa, halktan talep edilen her türlü malzemenin parasının peşin olarak ödenmesine hükmetmiş, bu konuda mültezimler suçlu bulunmuştur. Mülte-

İstanbul 1289, s. 765-771. İngilizce metin için bakınız, *British Document on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Vol. 5, The Ottoman Empire in the Aftermath of the Berlin Settlement, 1878-1883, University Publications of America 1984, s.119-122; Transkripsiyon metin için bakınız, Güran-Uzun, *a.g.m.*, s.896-901.

²⁰¹ Eren, *Tanzimat*, s. 747.

zimlerin kimlere borcu varsa derhal kendilerinden tahsil edilmiştir. Bu bağlamda, Mustafa Ağa'dan 5.225 kuruş 30 para, Hüseyin Ağa'dan 9.461 kuruş, Ali Ağa'dan ise 1.975 kuruş alınarak hak sahiplerine gönderilmiştir. Reayanın adam dövme ve öldürme konularıyla ilgili iddialarını da değerlendiren mahkeme, davalılar Saraybosna'da bulunmadığı için davalıların bulunduğu İzvornik'te ayrı bir mahkeme kurulmasına karar vermiştir²⁰². Haklarında şikâyet olan ve hatta isyâna neden oldukları öne sürülen Yenipazarlı Mustafa Ağa, Arnavut Hüseyin Ağa ve Haliroviç Ali Ağalar tutuklanarak mültezimlik yetkileri ellerinden alınmıştır²⁰³. Yargı sürecinde görüldüğü gibi, İzvornik ve Banaluka'da ayaklanan reayanın şikâyetçi oldukları konuların çoğunun gerçeğe bir ilgisi bulunmamaktadır. Çok küçük hadiseler abartılarak topluma yansıtılmış, ayaklanma için yapay gerekçeler oluşturulmuştur.

Reayanın isyâna gerekçe olarak gösterdiği konulardan biri de, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda Hıristiyanlar'ın şikâyetlerine itibar edilmediği iddiası olmuştur. Bu konu müfettişler tarafından titizlikle incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucu bölgede, cinayet davalarının görüldüğü "Tahkik" ve "Muvakkat Meclisler"inde tüm şikâyetlerin din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kabul edildiği, ticarî davalarının ele alındığı "Ticaret Mahkemeleri"nin ise her türlü ticarî davaya baktığı ve her başvuruyu kabul ettiği anlaşılmıştır. Ancak tahkik ve ticaret mahkemeleri bulunmayan yerlerde, ortaya çıkan cinayet ve ticaret davalarına bakma yetkisi liva ve kaza meclislerine bırakılmıştır. Bunların haricinde olan davaların ise "Eyalet Meclisi"nde görülmesine karar verilmiştir.

Kânî Paşa'ya verilen talimatta, özellikle adalet mekanizmasının işleyişinde bir aksaklık meydana gelmemesi için özel dikkat sarf etmesi istenmiştir. Hersek'te bir Meclis-i Muvakkat bulunduğu, istenirse bu Meclis-i Muvakkat'ın tüm sancaklarda kurulması ya da mahkemenin yetki alanının tüm eyaleti kapsamı, bu maksatla mahkemenin eyalet merkezine taşınması seçenekleri Paşa'nın tasarrufuna bırakılmıştır. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bir anlaşmazlık olursa, davanın eyalet meclisinde görülmesi valiye emredilmiştir²⁰⁴.

²⁰² B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:2; Lef:24; *Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Evvâkı*, nr:91/11; 10 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Rössler'in Tuzla'daki ajanı Omchikus'un raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.143-146; Belge 3.

²⁰³ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:436, Lef:24, 6 Zilhicce 1273/28 Temmuz 1857 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; *Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Evvâkı*, nr:91/11; 10 Temmuz 1858 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Rössler'in Tuzla'daki ajanı Omchikus'un raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s.143-146.

²⁰⁴ B.O.A., *İ.M.M.*, nr:492, Lef:1.

D- İSYÂNIN SONA ERMESİ

3 Ağustos 1859'da Zupçe, Storina, Kureşeviça ve Draçeviçe Nahiyeleri'nin kendi istekleri ile itaate hazır olduklarını ifade etmeleri, 1857'de başlayan isyânın dönüm noktasını oluşturmuştur. Osmanlı kuvvetleri bir taraftan asayiş sağlamaya devam ederken, diğer yandan isyân bölgelerindeki halkın yeniden iskân için çalışmıştır. Evleri ve ürünleri yanan halka erzak ve zahire yardımı yapılmış, ortaya çıkan zararın tazminine karşılık iki yıllık vergi affı sağlanmış, kazaların idarî taksimatı düzenlenerek yeni müdürlükler ve askerî garnizonlar kurulmuştur²⁰⁵. Asilerden itaat edeceklerine dair senetler alınmış, karşılığında da kendilerine af buyruldukları verilmiştir²⁰⁶. Fakat isyânın resmî yazıcısı Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, bu buyruldukların esasta hiçbir işe yaramadığını açıkça yazmış, endişelerinde ne kadar haklı olduğu kısa süre sonra anlaşılmuştur²⁰⁷. Nitekim bir süre sonra dağınmış halde bulunan eşkiyâ grupları, Taşlıca civarındaki savunmasız Müslüman köylerine saldırarak sivilleri katletmişlerdir. Asiler daha ziyade Karadağ sınırına yakın bölgelere saldırıp, daha sonra Karadağ'a kaçmışlar, bu nedenle bir türlü cezalandırılmamışlardır²⁰⁸. Asayişin tekrar bozulması üzerine, Mostar'da bulunan birlikler 27 Eylül 1859'da büyük bir askerî operasyon başlatmıştır. Operasyon 18 Ekim 1859 tarihine kadar devam etmiştir. Operasyon kapsamında Derbenak, Piva ve Gaçka bölgesi asilerden temizlenmiş, halkın evlerine dönmesi sağlanmıştır²⁰⁹. İsyânın gerilemesinde alınan güvenlik tedbirlerinin yanında kışın yaklaşması da etkili olmuştur. Operasyonların ardından, kimi köylerde halkı tahrik etmeye devam eden asilerin tutuklanma süreci başlamıştır. Bu süreçte, özellikle isyancı din adamlarının tutuklanması ve onlara yapılacak muamele mesele olmuştur²¹⁰.

Hersek'te isyânın sona ermeye başlaması ve asayişin yeniden tesisinden Karadağ Ladikası'nı çok rahatsız olmuştur. Ladika her zaman olduğu gibi kendisinin sağlayamadığı başarıyı, yabancı devletler aracılığıyla elde

²⁰⁵ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 25b-28a.

²⁰⁶ Senet ve buyruldukların tam metni için bakınız, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 29b-31a.

²⁰⁷ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 31a.

²⁰⁸ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 31a-32a.

²⁰⁹ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 32a-35b.

²¹⁰ B.O.A., *Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyet*, nr:378/90, 19 Ramazan 1276/15 Kasım 1859 tarihli Bosna Valisi'nin tahrirâtı.

etmeye kalkışmıştır. 1858'deki aynı taktikle Hersek'teki olayları uluslararası alana taşımaya gayret etmiştir. Ladika bu amaçla, İşkodra'daki yabancı konsoloslara bir mektup göndererek; olaylara hiç müdahalesi yokmuş gibi Hersek'teki çatışmalardan kendi tebaasının zarar gördüğünü belirtmiş, Osmanlı yetkilileri, konsololar ve kendi temsilcisinden oluşan bir komisyonun olayları incelemesini önermiştir²¹¹.

Ladika'nın isteği Batılı devletler nezdinde ve özellikle Rusya'dan kabul görmüştür. Rusya, Osmanlı Hükümeti'ne 5 Eylül 1859'da bir memorandum vermiştir. Memorandum ile yabancılardan oluşan bir teftiş heyetinin bölgeye gönderilmesi istenmiştir. Hükümet bunu kendi iç işlerine yapılan bir müdahale olarak değerlendirdiğinden reddetmiştir. İngiltere, Rus hamlesini kendi çıkarlarına ters gördüğünden, olaylara müdahale ederek bir orta yol bulmuştur. İngiliz çözümü gereğince, 1860'da Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, Bulgaristan ve Bosna'daki sorunları araştırmak amacıyla Rumeli teftişine çıkmıştır. Ancak Mehmet Paşa Bulgaristan'daki işleri bitirip Bosna'ya gidememiştir. Niş'ten Bosna'ya hareket edeceği sırada, Lübnan meselesi ortaya çıkmış ve İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır²¹². Mehmet Emin Paşa, 21 Eylül 1860'da Bosna Valisi ve Hersek mutasarrıfına birer mektup göndererek, oraları da teftiş etmek istediğini, ancak İstanbul'dan çağrıldığı için geri dönmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Mektupta, memurların halka baskı yapmamaları, bölgede alınan güvenlik önlemlerine gevşetilmeden devam edilmesi, özellikle Bosna'da ortaya çıkabilecek ajanlara karşı dikkatli olunması, Karadağ ve Sırbistan sınırındaki güvenlik önlemlerinin sürdürülmesi Bosna Hersekli yetkililerden istenmiştir²¹³.

²¹¹ *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 27b-28a.

²¹² Mehmet Paşa'nın Bosna'ya gidememesi nedeniyle, 1861 başında yeni bir teftiş heyeti gönderilmiştir. B.O.A., *İ.M.M.*, nr:900, 19 Cemaziyevvel 1277/3 Aralık 1860 tarihli arz tezkiresi; 20 Cemaziyevvel 1277/4 Aralık 1860 tarihli irade; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s.250; Tezakir'de Mehmet Paşa'nın icraatları hakkında ayrıntılı bilgi mevcuttur; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s.101-130; İnal, *a.g.e.*, s.92-94; *Mînâ-ı Hakikat*, s.36; Hupchick, *a.g.e.*, s.242. Stavrianos teftiş hareketini son derece olumlu bulur. Ona göre, bu hamleler Âli ve Fuat Paşaların takip ettiği reform politikasının bir sonucuydu. Böylece yüksek devlet görevlileri yerel sorunları bizzat mahallinde inceleme fırsatı buluyor, böylece sorunların çözümü daha gerçekçi ve kolay oluyordu. Bakınız, Stavrianos, *a.g.e.*, s.386.

²¹³ Yonca Köksal-Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007, s.533-537.

Sonuç

İsyân sürecince askerî ve idarî alanlarda düşülen hatalara rağmen, hukukî alanda gerçekleştirilen çalışmalar göz ardı edilemeyecek kadar kıymetlidir. Hükümet isyânın dış desteğini bilmesine rağmen, reayanın haklı olduğunu düşünerek, onların lehine olabilecek her türlü düzenlemeyi yapmıştır. Mesela, Çiftlik Nizamnamesi veya Sefer Kânunnamesi adı ile bilinen bu metin sadece Osmanlı döneminde değil, Avusturya işgali ve Krallık döneminde de temel referans olarak kalmıştır. Bunun yanında tesis edilen adalet kurumları, kurulan meclisler ve yayınlanan kararnameler, ilerleyen yıllarda da Bosna'da toplum düzeninin sağlanmasına yardımcı olmuşlardır.

İsyân döneminde birçok iyi niyetli çalışma yapılmasına rağmen, isyân uzun sürmüş ve kesin bir sonuca varılmadan, adeta dondurulmuştur. İsyânın uzun sürmesinin ve bir türlü bastırılmamasının ardında birkaç neden vardır. Bunlardan ilki, dış destektir. İsyân kontrol edilebilir bir seviyeye geldiği zaman veya asiler sıcak takibata maruz kaldıklarında hemen Karadağ'a sığınmışlar; böylece hem isyânın kökü kurutulamamış hem de lojistik olarak eksiklerini gidermiş gruplar kendileri için uygun zamanda yeniden Bosna Hersek'e dönerek eylemlerine devam etmişlerdir. Bu sarmal sürekli tekrarlanmış, devlet asilerle ne kadar etkin mücadele ederse etsin isyân bir türlü sona erdirilememiştir. Peki İstanbul'daki hükümet veya diğer Osmanlı yetkilileri Karadağ'ın isyândaki rolünü görememişler midir? Şüphesiz görmüşlerdir. Zira daha isyânın başında, Karadağ'ın isyâncıları destekler tutumu neredeyse devletin tüm resmî kayıtlarında yer almıştır. Ancak uluslararası kamuoyu ve yapılan ikili anlaşmalar Karadağ'a müdahaleye izin vermemiştir. Osmanlı Devleti'nin Paris Barışı ile bir çeşit Avrupa himayesini kabul etmesi, onun kendi başına hareket kabiliyetini büyük ölçüde sınırlamıştır. Hele, Fransa gibi Paris'te taraf olan ve anlaşma gereği, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olması gereken bir ülkenin Karadağ'ı desteklemesi meseleyi bir kat daha çözümsüzlüğe itmiştir.

İsyânın uzun sürmesinin ikinci nedeni idarecilerin olaylara yaklaşımıdır. İdarecilerin isyânı çözmek amacıyla, uygulamadan kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmaya yönelik gayretleri takdiri şayan bir davranıştır. Ancak, onlar isyânın arkasındaki itici saikleri görememişlerdir. Mesela, isyâna karşı tedbirler alınırken olayların ideolojik boyutuna değinilmemiş, milliyetçiliğin, Panslavist politikaların etkileri yeterince irdelenmemiş veya dikkate alınmamıştır. 30 yıl önce başlarından bir Yunan İsyanı tecrübesi

geçmiş olan bu bürokrat kitlenin, yukarıda sözü edilen konular üzerinde sessiz kalmaları düşündürücüdür. Bu insanların çevrelerinde ne olup bittiğinin farkında olmadıklarını iddia etmek de mümkün değildir. Fakat hiçbir yetkili bu konuyu dile getirmemiş, daha da önemlisi çoğu zaman çözüm olmayan veya pratikte uygulanamayan yasaklar haricinde sistemli bir icraat ortaya koyamamıştır. İdareciler isyân karşısında Tanzimat'ın ilanından beri geliştirdikleri klasik tavırlarıyla; orta yol formülleri, nasihat, ikazlar, bir türlü uygulanmayan kararnameler, karşılıklı anlaşma senetleri, çoğu zaman şikâyete konu olan memurun azli gibi tedbirlerle isyânı bitirmeye çalışmışlardır. Kısaca askerlerin yürüttüğü fiili mücadele, ideolojik alanda desteklenmemiştir.

İsyânın bir türlü sona erdirilememesinin son nedeni ise Bosna'daki Ortodoks kitle arasındaki müthiş dayanışma ve koordinasyondur. İsyân boyunca reaya kendi pozisyonunu daima Karadağ, Sırbistan ve Rusya'dan gelen haberlere göre belirlemiştir. Bu da aralarındaki Slav dayanışması ve irtibatını göstermesi bakımından önemlidir.

1857-59 Bosna Hersek isyânı bölgedeki yüzyıllardır devam eden sistemin varlığını yitirdiğinin ispatıdır. Ancak, Osmanlı yetkilileri bu gerçeği kabul etmek istememişler, var güçleri ile tüm kesimleri bir arada tutmak için çabalamışlardır. Fakat, bu isyânın hemen ardından patlak verecek olan 1861 isyânı eskinin "*Millet Sistemi*"nin çöktüğünü onlara da göstermiştir.

Zafer Gölen

ایستغفار آن خداوند اولاد و الهای نادر و معجز در شمع ایستغفار سید ایزید و کبیر اولاد یعنی کیم سلام و عرضنامه طرفداره اولاد اولاد کیم علم و فقه کیم با بر قضایا بر قضایا کیم
نواد ایستغفار کیم سید کبیر اولاد کیم عدله و عدل اولاد الهای و حق کبیر اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
واحد و کبیر اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم

سید کبیر اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم

بر کبیر اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم
اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم اولاد کیم

Belge 10: 10 Haziran 1857 tarihli vergi tahsil yönetmeliği. B.O.A., İ.M.M., nr:436, Lef:7, varak:3.

Dépêche télégraphique.

de Route Ruot au Route Rudolf

Vienne, 12. Octobre 1858

Constantinople, 13.

Nous recevons d'Agras le télégramme
suivant daté du 11 courant: une révolte
des Russes a éclaté dans le district bosnien
de Gradachar; le 8. conflit près de Obudgeraz,
les rebelles, plusieurs milliers, sont menés
par des prêtres grecs.

قنده بول جنابوں کو اطلاع دینا کہ آج کل ہنگری میں ایک ایسا بغاوت ہو رہی ہے جس کا نام ہے گراڈاچار اور اس کا سربراہ ایک گریک پادری ہے۔

سردار جنابوں کو اطلاع دینا کہ مورخ ۱۲ روز گذشتہ ہنگری میں ایک ایسا بغاوت ہو گیا ہے جس کا نام ہے گراڈاچار اور اس کا سربراہ ایک گریک پادری ہے۔
قندھ بول جنابوں کو اطلاع دینا کہ آج کل ہنگری میں ایک ایسا بغاوت ہو رہی ہے جس کا نام ہے گراڈاچار اور اس کا سربراہ ایک گریک پادری ہے۔

Belge 13: Obudefça çatışmalarını haber veren telgraf. B.O.A., İ.M.M., nr:552, Lef:4, 12 Teşrinievvel 1858 tarihli Kont Bol'dan Avusturya Maslahatgüzârî Kont Ludolfo'ya gelen telgraf tercümesi.

THE BRITISH AMBASSADORS TO ISTANBUL IN THE MID-NINETEENTH CENTURY: SOURCES OF INTELLIGENCE AND POLITICAL REPORTING

ESİN YURDUSEV

Besides negotiating, the basic task of any ambassador is to report on the conditions of the country in which he is living. These include the policy of the host government and require him to provide accounts of his conversations with political leaders, officials, and anyone else who has illuminated the local scene for him.¹ Today the ambassador is expected to be more concerned with the realities permanently smouldering behind any event than with the intermittent blaze in the foreground. This is the responsibility upon his shoulders, which indeed makes his reports more serious than the writings of a news correspondent. However, the ambassador's work in getting accurate information was much more difficult to accomplish in the past, because of poor communication facilities,² scarcity of sources of information and differences in culture and mentality between the home and host countries. This was particularly true for the British representative in the Ottoman Empire.

This article mainly seeks to illuminate the specific methods and main sources used by the British ambassadors in Istanbul to obtain accurate intelligence for their reports to the Foreign Office.

Sources of Intelligence

Dragomans

In spite of general Foreign Office discontent with the interpreter service, the dragomans³ played an indispensable role in the cultivation of local

¹ H. Trevelyan, *Diplomatic Channels* (London: Macmillan, 1973), p. 85.

² In the case of British ambassadors in Istanbul, there were serious difficulties in getting from one place to another even within the city. This made communication with their agents, especially in winter, almost impossible and hindered the writing of comprehensive reports.

³ For a general information about the dragomans see A. Cunningham, 'The Dragomans of the British Embassy at Constantinople' in (ed) Edward Ingram *Eastern Question in the Nineteenth Century Collected Essays* Vol. 2 (London: Frank Cass, 1993), pp. 1-23 ; G. R. Berridge 'English dragomans and oriental

contacts and the promotion of intelligence activities. Ambassadors sometimes sent their dragomans to obtain information in different parts of the Ottoman territories, especially when a crisis occurred.⁴ Among the activities of British Embassy dragomans in the mid-nineteenth century, those of Richard Wood are particularly worthy of mention in this context.

Following the death of his father George Wood in 1834, Richard Wood succeeded him as a dragoman to the British Embassy. Although he was the most junior *giovane* then in the embassy service⁵, he quickly became the ambassador's most trusted friend, adviser, interpreter, and agent. Indeed, it is evident that he had acquired more confidence on the part of the Ambassador than any dragoman before or afterwards⁶, in part because he was English by birth.

This unique relationship, and the copious correspondence between Ponsonby and Wood that it inspired, began in 1834 with the latter's return from Syria⁷ and flourished without a break until 1841. Because of Wood's competence in Arabic as well as some other languages⁸ and his extensive knowledge of the Eastern part of Anatolia, Syria and its adjacent areas, he was sent to these places on several occasions and 'commissioned to provide political intelligence alone'.⁹ According to Cunningham, 'his reports were the most consecutive and authoritative statements of the period, and had a wider sweep than anything the consuls in Syria could provide. Important personalities like Amir Bashir al-Shihab, major political groups like the

secretaries: the early nineteenth-century origins of the Anglicization of the British embassy *drogmanat* in Constantinople', *Diplomacy and Statecraft*, vol. 14, no. 4, Dec. 2003, pp. 137-152; Maurits H. Van Den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th Century* (Leiden: Brill, 2005), pp. 64-67; Alexander H. De Groot, "Dragomans Careers: Change of Status in Some Families Connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829", <http://www.let.leidenuniv.nl/timo/tulp/research.htm>, pp. 1-16.

⁴ In 1827, Stratford Canning sent one of his dragomans, George Wood, as an observer to Greece during the time of the Greek independence movement. George Wood sent detailed reports on this affair. The National Archives (Hereafter TNA), FO 78/154, Stratford Canning to George Canning, 29 May 1827.

⁵ See A. B. Cunningham (Ed), *The Early Correspondence of Richard Wood 1831-1841*, Camden Fourth Series Vol. 3, (London: Royal Historical Society, 1966), p. 7.

⁶ Most of the dragomans in the British Embassy were coming from the Levantine origin and were the subject of the Sultan.

⁷ He went to Syria to learn Arabic with the approval of Mandeville, the chargé d'affaires of the British Embassy. He stayed there for two years.

⁸ He was competent in Italian, French, Greek and Turkish.

⁹ Cunningham, *Op cit.*, in footnote 5, 8.

Maronites and the Druses, and the character of the Egyptian occupation, were first introduced to official British opinion through the investigations of Ponsonby's indefatigable dragoman.¹⁰ He sent a series of highly appreciated reports which made an important contribution to the formation of British policy towards Syria.¹¹

However, Richard Wood's reports were not only limited to Syria because the ambassador had urgent demands for information on many subjects. These were responded to with a steady flow of reports on the part of the dragoman. Ponsonby asked Wood's opinion on various matters, even when he was not in Istanbul,¹² and there is no doubt that his services helped much towards the success of his embassy.

Of course, familiarity with the culture brought considerable fruits to the dragomans. They had special contacts of their own through which they obtained significant information on the present state of affairs in Istanbul, including relations between the Christians and Muslims. Sometimes their intelligence in advance on specific events such as anti-Christian activities in the city was crucially important. In many instances, the dragomans obtained their information from agents of their own whose identity they appear to have kept secret from the diplomatic staff of the embassy.¹³

Sometimes, the ambassadors sent their dragomans to high Ottoman officials in order to give them intelligence from the British consuls about matters in which they knew them to have some interest, such as the present state of affairs in critical areas of the Sultan's dominions.¹⁴ This enabled them both to test the validity of their own information, and to inquire into

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ TNA, FO 78/272, Palmerston to Ponsonby, 1 September 1836.

¹² Cunningham, *Op cit.*, in footnote 5, pp. 41-276.

¹³ For example Etienne Pisani reported that on 25 June last and the eighth day of Ramadan, an imam from Kaisaris preaching at the Mosque of Sultan Mohamed, addressed a large congregation there assembled in the most revolutionary and anti-Christian manner, abusing the person of the Sultan in a very shameful way, condemning the present administration and calling the ministers *grievous* (infidels), because they were favouring the Christians. Pisani refrained from giving the name or status of his agent, since that communication had been made to him in the strictest confidence. TNA, FO 195/384, E. Pisani to Rose, 14 July 1852.

¹⁴ In 1847, Etienne Pisani, on the instruction of the ambassador, communicated Consul Blank's despatch respecting the situation in Albania and Montenegro to the Porte. On the request of the Ottoman minister, Pisani translated the despatches concerned into Ottoman Turkish. In return, the Ottoman minister provided the dragoman with his own sources of information. The Ottoman Minister was very pleased with this communication. TNA, FO 195/289, E. Pisani to Crowley, 2 June 1847.

the views of the Ottoman officials about the matter in hand. At best, this type of communication also produced increasing Ottoman confidence in, and respect for the British Embassy.

The Dragomans had daily duties to perform. They had to go five days a week to the Porte, either riding over those wretched roads in the winter or going in the summer in their caique.¹⁵ They usually attended upon the Grant Vizier, or rather upon the Minister of Foreign Affairs, every day, and saw if there was any communication that he wished to make.¹⁶ On the basis of their interview with the ministers, the dragomans produced daily reports to the ambassadors in written forms. Without the dragomans, the British Embassy 'should certainly be the worst informed embassy in Istanbul as to all that was going on both in the country and foreign negotiations.'¹⁷

It was also the responsibility of the dragomans to report on the visitors from other missions who attended Ottoman high officials, especially the Sultan himself.¹⁸ They provided the ambassadors with detailed information about the visitor, the time of the visit, the persons who accompanied him, how long he stayed there and the probable subjects discussed. On the slippery ground of Ottoman politics, in a place of constant struggle to influence the Sultan, to know about his visitors was of special importance for the British ambassadors.

The interpreters of the Embassy, owing to their lengthy intercourse with ruling circles in Istanbul, also had acquaintance with the Ottoman representatives sent abroad. Thanks to this, they were able to get information from them on their return about the places where they had been on duty.

¹⁵ H. G. Elliot, *British Parliamentary Papers* (Hereafter BPP), Select Committee on Constitution of Diplomatic and Consular Service, 1870 (382), Q. 928.

¹⁶ The usual practice was to go to the waiting-room, and to wait. When the dragoman was to know to be there, he was called in. He was either told by the Minister that he had nothing to say him or he was given some piece of information. In the latter case, by the desire of the Minister, the dragoman was able to get a copy of the despatch or the substance of it from the under secretary. Then he was responsible to report to the ambassador. *Ibid.*, Q. 882.

¹⁷ *Ibid.*, Q. 971.

¹⁸ The registers of the letters from the Dragomans are full of such information. For example, Etienne Pisani reports to Hugh Rose, Chargé d'affaires in Istanbul, that 'Mr. De Lavallette, accompanied by Mr. Astatine and Mr. Benedetti, the first and second interpreter of the French Embassy, and by the several of the officers of the Charlemagne (French Ship), paid his visit to the Porte, the Capudan Pasha, the Seraskier and Ahmed Fethee Pasha.' TNA, FO 195/384, Pisani to Rose, 28 July 1852. In another document, Stephen (Etienne) Pisani informs Stratford Canning about the visit of Mr. De Samartine to the Sultan and the details of his audience. TNA, FO 195/352, Pisani to Canning, 6 July 1850.

This was very useful for the embassy, simply because such intelligence from a different source provided the ambassador with an opportunity to check the accuracy of the reports of his consuls scattered over the different parts of the Ottoman territories.¹⁹

When necessary, dragomans together with the oriental secretary²⁰ also collected military intelligence. For this purpose they periodically visited the barracks in and adjacent to Istanbul and Uskudar, and had negotiations with the different Pashas about the number of troops in Syria, Egypt and other places of the Empire. On the basis of these inquiries, they prepared reports on what they learnt about imperial guards, and the number of troops, regulars, guns, etc.²¹ Any material change in the strength and distribution of naval forces was also the concern of the embassy and thus the dragomans, and extensive reports were prepared.²² From 1841 onwards, however, an annual report on this subject each spring was seen as sufficient in time of peace.²³

The dragomans of the British Embassy also had contacts with the dragoman families serving the other foreign missions in Istanbul,²⁴ and from time to time gathered information from them. Of course, this sometimes worked in the opposite direction, that is to say, the British dragomans could divulge embassy information to the representatives of other embassies as well.

¹⁹ This procedure was adopted, for example, following Consul Abbot's report from Kerman on the presence and the activities of some Englishmen in Bokhara. The dragoman, Stephen Pisani, called on the agent from Bokhara and also applied to El Hadge El Sheikh Mehemed Effendi, an old acquaintance, who had previously been Ottoman ambassador to Bokhara. Pisani asked them what light they could throw on the Englishmen referred in Abbot's letter. TNA, FO 195/352, S. Pisani to Canning, 24 July 1850.

²⁰ The institution of Oriental Secretary was a distinguished post, but was not unique to the Constantinople Embassy. The person fitted for the task had, first of all, to be a natural born Englishman, because it was a purely diplomatic post placed between the secretary of embassy and the attachés. Secondly, he had to be acquainted with the native tongues and the different languages of the Levant. Therefore, in case of necessity, and in the absence of the first dragoman, he was responsible for the ambassador's confidential intercourse with the highest Turkish functionaries.

²¹ For example, TNA, FO 195/242, E. Pisani, Alison and Chabert to Canning, 6 May 1844.

²² The whole naval force of the Porte, including all vessels that were seaworthy, was described in detail. For an example of such reports, see The British Library (Hereafter TBL), Add MS 43138, Aberdeen Papers vol. C, Canning to Aberdeen, 25 April 1842, copy no. 28.

²³ TNA, FO 195/258, Canning to Aberdeen, 18 March 1846, No. 39.

²⁴ Some of them, like Pisanis, also had relatives working in other embassies (such as Russian embassy). For the detailed information about the dragoman families in Istanbul see De Groot, *Op. cit.*, in footnote 3.

Consuls

Almost all of the news that reached London from Eastern Europe and the Levant filtered through the listening post of the British Embassy in Istanbul.²⁵ And consuls scattered over different parts of the Ottoman Empire were its main sources of information. Although the British Consuls in the Levant were not so numerous in the first quarter of the nineteenth century,²⁶ they had to report on all passing occurrences, transmit intelligence from quarters more remote, and receive instructions from the ambassador or his substitute.²⁷

In time the number of British consuls in the Levant increased considerably and this augmented the embassy's work to a great extent. Apart from the Foreign Office correspondence, the Ambassador had to maintain frequent communication with the British Consuls and Vice-Consuls in every province of the Ottoman Empire. Each of them acted as an ambassador on a small scale dealing with the special problems of his own district. Their correspondence comprised commercial and political matters. In the political part they dealt with the minute details of provincial administration, the activities of other foreign agents, and cases of Turkish oppression or failure to carry out the Sultan's orders for the betterment of his empire. On Occasions, they sent comprehensive reports to the Embassy about the commercial and judicial problems of their districts as well. There was a constant flow of information through these channels. The consuls usually sent their reports directly to the Embassy in Istanbul, from whence copies were sent to the Foreign Office but sometimes they posted them directly to London and informed the Embassy at the same.²⁸

The consuls were a great help when the Ambassadors needed to inquire about rumours and obtain intelligence on developments in their districts. For example, when Stratford Canning heard that a fresh revolt of a

²⁵ L. G. Byrne, *The Great Ambassador* (Ohio State University, 1964), p. 37.

²⁶ In 1826, the Levant establishment amounted to two consuls-general and eleven consuls and vice-consuls. By 1855 it had risen to three consuls-general and forty-one consuls and vice-consuls. See D. C. M. Platt, *The Cinderella Service British Consuls since 1825* (London: Longman, 1971), p. 127.

²⁷ This expression was quoted by Byrne as Stratford Canning's words, *Op cit.*, in footnote 25, p. 37.

²⁸ H. G. Elliot, *BPP*, Select Committee on Constitution of Diplomatic and Consular Service, 1870 (382), Q. 847. On some occasions, when consular reports arrived at the Embassy at the very moment of a messenger's departure, they were unavoidably forwarded in original. TNA, FO 78/1044, Lord Napier (Secretary of Embassy) to Edmund Hammond, 26 June 1854.

very serious character had broken out in Albania (1845), he inquired into its correctness first by applying to the Ottoman Foreign Ministry, and then by writing to the consul at Salonica. The Ottoman Ministry's denial of the fact was fully corroborated by Consul Blunt's despatch and further information about the state of the things there.²⁹ With this method, the ambassadors were able to double check information before developing any particular policy or sending reports to the Foreign Office.

Some consulates were especially established for political purposes rather than commercial and judicial ones. These consuls often acted as *de facto* intelligence agents in their respective areas, especially when they were close to the Empire's borders. Interestingly, because of this large web of 'political consuls', the British Embassy in Istanbul often obtained important intelligence much earlier than Ottoman officials themselves, and rarely later. For example, when Francis Stevens, Vice Consul at Trebizond,³⁰ learned that 'Russia proposed to take measures for enforcing its regulations, which have been of late relaxed, for preventing communication between the Coasts of Circasia and Asiatic Turkey', he informed the Embassy of this on 15 June 1848. He also added that 'the entry of Europeans to Georgia has been interdicted and such as were already in that country have been expelled from there, in consequence of the revolutionary movements in Europe.'³¹ Having this intelligence Ambassador Canning confidentially communicated it to Rifaat Pasha, Foreign Minister, though this did not elicit any remark from him. Indeed Rifaat Pasha was in ignorance of Steven's news at that time, and most probably did not want to make any comments about Russians towards whom he had friendly feelings. However, upon the intelligence of Stevens the ambassador transferred the information to the Foreign Office.³²

Interestingly, the British ambassador in Istanbul usually had detailed information about the international relations of the Ottoman Government, including early knowledge of the arrival of foreign representatives at its borders. An example of this comes from the consul at Erzurum, James Brant.³³ On 8 June 1848 he informed the Ambassador and the Foreign Office 'respecting the arrival of two Persian Khans commissioned by their govern-

²⁹ TNA, FO 195/247, Canning to Aberdeen, 5 March 1845.

³⁰ Stevens was Vice Consul there from 1841 to 1856, and thereafter Consul in the same place.

³¹ TNA, FO 78/733, Canning to Palmerston, No. 8, 26 June 1848.

³² *Ibid.*

³³ He was the Consul at Erzurum since 1836 and maintained his post there until 1856.

ments to claim the application of the treaty between Persia and Turkey to certain frontier tribes pasturing sometimes in the one sometimes in the other country.' Later this information was confirmed when the Dragoman Pisani saw the Ottoman Minister for Foreign Affairs on 26 June and was informed that one of the Khans in question was on his way to Istanbul, for the purpose mentioned by Consul Brant.³⁴

The consuls were also responsible for sending periodic reports on the navies of foreign powers. Intelligence on any material change that had taken place in the strength and distribution of the naval forces of the other countries, especially neighbours of the Ottoman state, was of concern to the Embassy. Consuls' reports on this subject were usually transmitted to the Foreign Office.

In sum, there was a very intensive traffic between the embassy and the consulates. Although dealing with this was exhausting for the ambassadors, it was of the greatest value to them to have information on regular basis from all over the Ottoman territories.

The British community

The presence of the British community established in Istanbul should not be underestimated as an important channel of information for the British ambassadors. The vast majority of its members were glad to assist the embassy provided this did not injure their commercial affairs. Indeed, the relationship that existed between the British ambassadors and the British residents in Istanbul was much different from that which existed between the same parties in other countries. In Turkey the British residents regarded the ambassador, more immediately and directly, as a protector against the arbitrary methods of the Ottoman administration; and also as an arbitrator or judge in the conflicts which might arise among themselves. Turkey was the only country that Britain had the extensive judicial or magisterial rights over her citizens or people under her protection by so called Capitulations,³⁵ and these rights were certainly unique to the Levant establishment.³⁶

³⁴ TNA, FO 78/733, Canning to Palmerston, No. 9, 26 June 1848.

³⁵ For the full text of 'Final Treaty of Capitulations: The Ottoman Empire and England, September 1675' granted by Sultan Mehemed see TNA, FO 78/3370. That includes 75 articles. And also see J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record* Vol. I (New Haven and London: Yale University Press, 1975) 35-41. But first twenty articles of the treaty have been omitted there.

³⁶ Britain used to have somewhat of a similar right in Portugal, exercised by a Judge Conservator,

Without doubt, the British community in Pera provided the ambassadors with important information about the social and commercial life of the city. For example, one of its members, J. B. Fraser, who lived in Pera, was frequently consulted by Ponsonby on a variety of matters. Most strikingly, he prepared a report on local commercial conditions as a preliminary to the negotiations for the 1838 Convention between Britain and Turkey.³⁷ Sometimes the ambassadors had very close contacts with the British community in certain social activities. For example, in 1861 the English [Masonic] lodges [in Turkey] were united in a Districk Grand Lodge under the British Ambassador, Sir Henry Bulwer, as D.G.M. [Districk Grand Master].³⁸ This position would certainly have increased Bulwer's ability to obtain intelligence from influential members of the 'British nation' in Turkey.

High Ottoman officials

One of the main sources of information used by the British ambassadors was the officials of the Ottoman government, including some occupying the highest positions within it. All of the embassies in Istanbul endeavoured to bribe these officials. They also tried to use Palace favourites to get past the official machinery to the source of power and decision, the Sultan himself. This usually required the use of a large amount of money. Russia was very active in this type of activity.

Although it is not certain how much the British embassy was involved in such methods itself, some money must have been allowed for this under the heading of 'extraordinary' expenses. However, it should be emphasized that sometimes the embassies were able to employ inducements other than money. Occasionally, high Turkish officials needed the political support of the British embassy either for promotion to higher ranks or for the protection of their lives. In a place of widespread intrigue, even the Sultan's life was in danger; how could that of others not be equally so? On the other hand, some of them were disposed to help the embassy because they believed in the sincerity of the reform activities of the British ambassadors directed to the well-being of the Ottoman Empire.³⁹

chosen by British subjects. He was chief of a court before which all cases involving rights of British subjects used to be tried. However it had ceased to exist sometime before 1850, upon the expiration of a former Treaty under which it was constituted. Palmerston, *BPP*, Select Committee on Official Salaries, 1850, (611), Q. 565.

³⁷ TNA, FO 78/309, Ponsonby to Palmerston, 20 July 1837.

³⁸ F. Gould, *The History of Freemasonry*, Vol.6 (Caxton: London, nd. but circa 1885), p. 322.

³⁹ The best example is Mustafa Reschid Pasha.

Sometimes the ambassadors took no trouble to conceal the names of their sources among the high Ottoman officials in their despatches to London, especially when they were on close terms with them. However, it must be underlined that in this type of relationship the ambassador also gave information and advice to the officials concerned - the intelligence traffic was not just one-way. During the periods of Ponsonby and Canning, there appeared to be a good atmosphere and considerable consultation between the Embassy and the Porte. This is apparent from the despatches of Stratford Canning to the Foreign Office, such as:

'My Lord, in the course of my interview with Rifaat Pasha (Minister for Foreign Affairs) this morning His Excellency informed me *confidentially* that despatches had just arrived at the Porte to announce an insurrectionary movement in Wallachia, and he expressed an anxious wish to know my opinion as to the most advisable mode of proceeding. I told him in reply that without a more exact knowledge of the circumstances, I could not presume to offer an opinion respecting a case of so much delicacy and apparent importance; but that in general it was showing the interest of the Porte to maintain the tranquillity of the Danubian Provinces, if possible, without a military intervention, or at all events by Turkish rather than by auxiliary means.He was particularly anxious that the circumstance his having consulted me should not come to the knowledge of the Russian Legation'⁴⁰

'My dear Lord, the new president of the Council, Ali Pasha, informed me *confidentially* when I visited him at the Porte this morning, that the Sultan, of whom he had recently had private audience, has expressed his regret at having been induced to dismiss Reschid Pasha from his post of Grand Vizier....'⁴¹

There were a great many communications which were constantly passing between the Turkish Government and the Foreign Governments. There has been, from time immemorial, a sort of system of receiving from the Porte information of all that was going on with other Governments, and the information which they got from their own provinces. Everything that was interesting of a political nature they generally communicated to the friendly courts,⁴² among which the British Embassy took the lead. High Ottoman officials acquainted the British ambassador with their intelligence about the communications between the French and Russian missions concerning dif-

⁴⁰ TNA, FO 78/773, Confidential, Canning to Palmerston, 27 June 1848.

⁴¹ TNA, FO 78/773, Private and Confidential, Canning to Palmerston, 29 June 1848.

⁴² H. G. Elliot, *BPP*, Select Committee on Constitution of Diplomatic and Consular Service, 1870 (382), Q. 881.

ferent subjects of importance. They also informed the British ambassador about their negotiations with the other embassies.⁴³ Very often there were despatches which the Turkish Government has received from their own agents abroad, and they wished to let the British Embassy know what they have heard.⁴⁴ In all of these communications, the embassy dragomans were the confidential channel.

In some occasions, however, intelligence from high Ottoman officials was supplied in more devious ways, especially when it concerned discussions in the Ottoman Divan (Council). Not surprisingly, in such instances the name of the source was not cited by the ambassador in his despatches, the ambassador contented himself by noting only the significance of the position occupied by his source. Examples of this can also be seen in Canning's despatches. For example:

'My Lord, *I was yesterday informed confidentially by a member of the Council*, that Riza Pasha, the Commander in Chief of the Army, had declared that the Musulman (Moslem) subjects of the empire would not suffice to furnish the requisite number of recruits for the Turkish Army next year. *This declaration coming from so authentic a source* appears to indicate a continued, if not an increasing, decline in that part of the population on which alone the defence and military strength of Turkey have hitherto depended.⁴⁵

'My Lord, *I was told in confidence a few days ago by one of the Sultan's principal ministers, who is connected with the Imperial Family by marriage*, that His Majesty had received not long since an autograph letter from the Emperor of Russia proposing to unite the two Courts by an intimate alliance. The occasion was that of writing an answer to the Sultan's customary announcement of the birth of a prince.

I naturally asked what reply had been made to an overture of so much delicacy and importance. My informant assured me that no notice had been taken of it, and that the Sultan had no thoughts of altering the character of his relation with the court of St. Petersburg.⁴⁶

⁴³ For example, Aali Pasha, Minister for Foreign Affairs, acquainted Stratford Canning with his negotiations with the Russian and French representatives and answers to be given to them by the Porte on the question of the Holy Land. TNA, FO 195/352, E. Pisani to Canning, 2 November 1851. There are many examples of this in TNA, FO 195/384; for instance Aali Pasha informs Etienne Pisani about the visit of the Austrian Dragoman, Steindly, and the details of their communication. TNA, FO 195/384, Pisani to Canning, 18 March 1852. Indeed, Aali Pasha usually communicated the British Embassy most of the notes of the Porte to France, and the French Embassy's to the Porte. See for the examples, TNA, FO 195/384, Pisani to Rose, 5 August 1852; and TNA, FO 195/384, Pisani to Rose, 9 August 1852.

⁴⁴ H. G. Elliot, *BPP*, Select Committee on Constitution of Diplomatic and Consular Service, 1870 (382), Q. 885.

⁴⁵ TNA, FO 78/733, Confidential No. 31, Canning to Palmerston, 18 July 1848.

⁴⁶ TNA, FO 78/733, Secret No. 40, Canning to Palmerston, 22 July 1848.

'My Lord, I have received information from a *secret source* that an individual styled Baron Elsenau, known to have been, if not still, in the employment of Russia, and suspected of acting as spy for that power was yesterday arrested together with his servant by order of the Porte.'⁴⁷

The diplomatic corps

Information on the Ottoman Empire was also drawn from other diplomats in Istanbul, especially those of friendly embassies. From time to time, the heads of such missions exchanged the information they possessed with the British ambassador. During periods when there was a scarcity of information, the diplomats became particularly dependent on shared gossip and tit-bits of information. This was usually related to political developments, revolts and uprisings in the Ottoman dominions.

Among the embassies friendly to the British, the Austrian and Spanish are especially worthy of mention. The Austrian inter-nuncio, in particular, was generally a good friend to the British ambassador in this period. During the embassy of Stratford Canning, the Austrian Empire was represented at the Porte by the Baron de Sturmer, who had the title of inter-nuncio with the rank of ambassador. His name was frequently mentioned by Stratford in his despatches from Istanbul. In the words of Henry Layard, 'The Baron was a man of a quiet, unassuming disposition, who took no very prominent or active part in politics, and who had acquired a good deal of influence at the Porte. He was ready to give friendly advice when required of him, and he was in the habit of carefully refraining from any interference in the affairs of Turkey except when the interests of his country were immediately concerned.'⁴⁸ No doubt such a position enabled him to obtain exact and valuable information as to the policy and proceedings of the Turkish government which was crucially important for a foreign representative at the Porte, and especially to Stratford Canning. Certainly, there was good cooperation and mutual understanding between the two ambassadors, the internuncio even occasionally allowing Stratford to have copies of his instructions on important matters related to Ottoman affairs.⁴⁹ Not surprisingly, this relationship was not one-sided. Britain had more widespread consular representation in the Ottoman territories than Austria, which enabled the British

⁴⁷ TNA, FO 78/988, Stratford de Redcliffe to Clarendon, 16 January 1854.

⁴⁸ Henry Layard, *Autobiography and Letters*, Vol. II (London: John Murray, 1903), p. 61.

⁴⁹ For an example of this see, TNA FO 195/248, Canning to Aberdeen, 17 December 1845.

embassy to help the latter out in places where there were no Austrian consulates or representation.⁵⁰

Another colleague of whom Sir Stratford made much use was the Spanish Minister, Senior de Cordova. Spain did not have very much interest in Turkey, and so her minister, like the Austrian inter-nuncio, abstained from any interference in Turkish affairs. This enabled him to be treated with confidence by the Porte. Indeed, he had ready access to its ministers and was often consulted by them on international questions. According to Layard 'Senior de Cordova was sincerely attached to the English Ambassador, whose remarkable qualities and loyal and sincere character he fully appreciated. He was ready to place his influence and services at Sir Stratford's disposal, and became on many important occasions the secret and indirect channel of communication between Sir Stratford and the Turkish statesmen, and even the Sultan himself. Many weighty and urgent matters were treated through him, and brought to a satisfactory conclusion, which could not have been dealt with by the usual diplomatic means.'⁵¹

Interesting but true, from time to time the British ambassador had to get in touch with the representatives of rival powers, such as those of Russia. They were sometimes obliged to work together on joint mediations, as in the case of the one between the Ottoman Empire and Persia. In these circumstances, they had to share intelligence and exchange views related to the subject.

Newspaper correspondents

Journalists living in Istanbul can be counted among the potential sources of information for the British Ambassadors. Due to the nature of their work, they were in easy reach of some sources of information. Their newspapers were usually the ones published in London, such as the *Morning Chronicle*, *Morning Post*, *The Times* etc. and some others like the *Malta Times*, a newspaper published in that island, which was then widely circulated in the Levant. The ambassador's relations with them were usually accomplished by indirect means.⁵² But sometimes these correspondents were actually agents of the ambassadors.⁵³

⁵⁰ For instance, in 1845 the Austrian internuncio asked Stratford to authorise Mr. Rosi, the British Vice Consul at Enos, to exercise the functions of Austrian agent there as well. TNA, FO 195/248, Canning to Aberdeen, 7 December 1845.

⁵¹ Layard, *Op cit.*, in footnote 48, p. 61.

⁵² For example, David Urquhart was Ponsonby's and Austen Henry Layard was Canning's well known agents who established such contacts.

⁵³ Like Austen Henry Layard, who was for a while the correspondent of the *Morning Chronicle*.

British Military Officers

Another potential source of information were the British military officers employed by the Turks, who were of course quite numerous at this period. From time to time some British military officers went to Istanbul with different duties, under different pretexts. The Foreign Office used them in various ways to collect useful information. An extract from the despatch of Palmerston to Colonel Bridgeman, the Governor General of the Troops at Syria in 1841, will give a view in this respect.

'With respect to those British officers who belong to other branches of the army, they should make themselves useful in assisting the general officer in command of the Turkish troops, in making those military arrangements with regard to the movement and distribution of the Turkish Forces, which may be necessary, in consequence of the evacuation of Syria by the Egyptians: and if those officers can be useful in any way not inconsistent with their position as British officers, in establishing an improved system of organization in the Turkish military service, it is very desirable that they should do so. *Such of these officers as are not wanted for these purposes, might be usefully employed by you for a short time longer, in sending you, from different points of the country, interesting information to be transmitted by you to H. M. Government; and in collecting such facts and knowledge as might be useful, for giving H. M. G. a correct military view of the country, with reference to its sources, and natural means for defense against external attack, [emphasis added] under a government which the people of the country might be willing to support.*⁵⁴

Some of them had responsible positions and critical duties in the border areas and strategic points of the Empire and sent regular reports to the embassy about the state of the affairs there. Many names can be counted in this context, such as Sir Baldwin Walker,⁵⁵ Colonel Fenwick Williams,⁵⁶ Lieutenant Collingwood Dickson,⁵⁷ Captain Gustavious du Plat,⁵⁸ Colonel Rawlinson, etc. The most able ones among them were subsequently appointed to British consular posts.⁵⁹

⁵⁴ TNA, FO 195/180, Palmerston to Colonel Bridgeman, 4 March 1841.

⁵⁵ He was an admiral in the Turkish service in 1843.

⁵⁶ He was an officer in the Royal Artillery who had been sent to Istanbul in 1841 at the request of the Porte to give instruction in the manufacture of explosives. Later General Sir William Fenwick Williams, Bart., G.C.B. (1800-1883).

⁵⁷ General Sir Collingwood Dickson, V. C., K.C.B.

⁵⁸ A lieutenant colonel in the Royal Engineers sent to Istanbul to work in the Ottoman Engineering department. He sent various intelligence reports to Palmerston through Ponsonby. Cunningham, *Op cit.*, in footnote 5, pp. 134-135.

⁵⁹ Colonel Rawlinson was a good example. He was first appointed Consul-General in Baghdad 1842-44, and again from 19 November 1851 to 1855.

The memoirs of Stratford Canning refer to a name of an officer, Major Williams in 1842.⁶⁰ Indeed, according to Canning there were two or three British military officers then in Istanbul. 'They had been sent out to Istanbul', he writes, 'under the impression that their services would be acceptable to the Porte for instructing their new levies; but they were in competition with the Prussians to whom more confidence was apparently given by the Turkish Authorities.'⁶¹ According to Henry Layard's account, these were two officers from the Royal Artillery. In his own version, Colonel Williams with Lieutenant Collingwood Dickson had been sent to Istanbul by the British government at the request of the Porte, to instruct the Turks in the manufacture of explosives.⁶² There are very interesting coincidences here: First of all these two officers had a very close friendship with Henry Layard (see below) who had been Stratford Canning's secret agent between the years 1842-48 in Istanbul. These three spent many nights together in each other's houses. According to Layard, 'Dickson was a brave, cool and daring soldier, much cleverer than his colleague. He was well acquainted with the details of his profession, possessed an excellent memory, and had all the qualities required to render him successful in his career, in which he acquired distinction and eminence.'⁶³ What is more interesting about Collingwood Dickson is that in the surviving British papers in the National Archives, his name was listed in the year 1849 under the general heading of 'HD Records Created or inherited by the Secret Intelligence Service 1742-1946' and under the subheading of 'HD 3/19'. So it is no difficult to assume that these officers were formally appointed as instructors to the Turkish army but they acted informally to gather military intelligence.

The career of Colonel Williams follows an interesting path. First of all he was employed on special service in Istanbul, under the orders of Lieutenant Colonel Du Plat of the Royal Engineers. According to this he was instructed by the Foreign Office that:

'On your arrival to Malta you will take charge of party consisting of the three non commissioned officers of the Royal Artillery and one civil artificer, who were sent out there some time ago to be under orders of Lieutenant Colonel Du Plat; and you

⁶⁰ Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, in II Vols. Vol. II, (London: Longmans, Green and Co., 1888), p. 122.

⁶¹ *Ibid.*,

⁶² Layard, *Op cit.*, in footnote, 48, p. 73.

⁶³ *Ibid.*,

will proceed with them to Istanbul and *on your arrival there you will report yourself to H. M. Ambassador and you will place yourself under his orders until the arrival of lieutenant Colonel du Plat*. As however L. Colonel Du Plat may be detained for sometime longer in Syria by illness, it is necessary that I should inform you that the object for which H. M. Government have determined to send you to Istanbul, is that you should assist, if the Sultan should wish it, in organizing the Turkish Artillery and Engineer Department, and such therefore will be your duty until L. Colonel Du plat arrives, when you will follow such directions as he may give you for the further prosecution of this service.⁶⁴

In line with this, the Ambassador Ponsonby was also instructed that 'he would take the necessary steps for inducing the Porte to avail itself of the assistance, thus offered to it by Her Majesty's Government, for placing his Artillery and Engineer Departments on an effective footing.'⁶⁵ As implied in these words, the suggestion for the improvement of the Ottoman military equipment came from the British government. However, the Porte declined to accept the services of Captain Williams and accordingly, Palmerston ordered him to proceed with his whole party to the British Head Quarter in Syria.⁶⁶ However, again from the documents it is understood that later Colonel Williams remained there and the Porte decided to use his services.⁶⁷ Another interesting point related to him that he started to work together with John Redhouse (see below) who was another of Canning's secret agents in Istanbul.

Later Captain Williams was appointed to perform the function of British intermediary as British Commissioner on the Turco-Persian Frontier Delimitation Commission.⁶⁸ Because of the complexities of this problem he stayed for a number of years at Erzurum and sent various reports concerning military movements in the area and the military establishments of Persia and Russia on the border.

It is understood that all these military officers, who appeared intermittently in Istanbul under the protection of the embassy, provided the British Government with valuable military intelligence, and informally fulfilled the duties of the military attachés, even though the first formal appointment to Istanbul was made in 1876.⁶⁹

⁶⁴ TNA, FO 195/180, Palmerston to Captain Williams, 11 January 1841.

⁶⁵ TNA, FO 195/180, Palmerston to Ponsonby, 11 January 1841.

⁶⁶ TNA, FO 195/ 180, Palmerston to Ponsonby, 30 March 1841.

⁶⁷ TNA, FO 78/ 505, Colonel Williams to Aberdeen, 7 March 1842.

⁶⁸ TNA, FO, 195/248, Canning to Aberdeen, 28 October 1845, No. 247.

⁶⁹ TNA, FO 78/2526, Foreign Office to Lennox, 24 October 1876.

Secret agents

In the affairs of the British embassy in Istanbul there was, as Stratford Canning informed Lord Aberdeen, an 'outlying department'. This, he said, 'requires to be served by agents not recognized as belonging to the local establishment'. It had 'become very necessary', he continued, 'since the Turks have begun to use foreign languages, and to mingle more unreservedly with the Christians.'⁷⁰

It is most likely that Charles Alison, who was an accomplished linguist,⁷¹ was the coordinator of this department. There was also an intermediary,⁷² who established the contacts between the embassy and other possible agents, who were preferably Christians and British subjects by birth living in Istanbul. These agents operated by cultivating friendships with leading Turks and spending as much time as possible with them, preferably in their houses. In addition to obtaining intelligence, these agents were also directed to shape the reporting from Istanbul to the most influential journals in England and on the Continent, and so to promote public approval of the policy of Stratford Canning in Britain. In the event, they achieved considerable success in this regard, with the result that his position in Istanbul was greatly strengthened⁷³

Among the agents of this department, the name of one person in particular strikes the eye. He was widely known in English literature as a result of his travels, his excavations on Nineveh,⁷⁴ and his embassy in Istanbul.⁷⁵

⁷⁰ TBB, Add MS Aberdeen Papers, VOL.C, Canning to Aberdeen, Private and Confidential, 12 October 1844.

⁷¹ He spoke and wrote Turkish, Persian, Greek and several European languages, with perfect facility, and had a sufficient knowledge of Arabic.

⁷² This person was Austen Henry Layard.

⁷³ Layard, *Op cit.*, in footnote 48, p. 103. All the newspaper correspondents were good friends of Layard, and they were under his control. Therefore, unreservedly, they supported the policies of Stratford Canning.

⁷⁴ For his excavations on Nineveh and other remnants of ancient civilization on the Ottoman Territories see Lane-Poole, *Op cit.*, in footnote 60, Vol. II, pp. 137-159; Layard, *Op cit.*, in footnote 48, pp. 151-194.

⁷⁵ His Embassy in Istanbul also attracted the attention of many Turkish scholars, such as: Y. T. Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880* [Henry Layard's Embassy in Istanbul] (Ankara: 1968); M. Aktepe, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İslahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdulhamid'e verdiği Rapor", [English Ambassador Layard's report to Abdulhamid about the Reform of the Ottoman Empire] *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Vol. IV, no. XXI, (July 1969), pp. 13-27; T. Işıksal, "Mithat Pasa Hakkında İngiliz Elçisi Layard'ın Düşündükleri" [English Ambassador Layard's Thoughts about Mithat Pasha], *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Vol. I, No. II, (November 1967), pp. 40-43.

This distinguished person is Austen Henry Layard. What is not well-known but is perhaps as significant as his later accomplishments are his services to the embassy of Stratford Canning as a secret agent for many years before he actually became an official attaché to the Embassy in 1848. In this capacity, Layard fulfilled services for his country which would have been much more difficult to accomplish with the official position of an attaché under the conditions of the politics in Istanbul. Needless to say here that, in general, a secret agent may function effectively under cover of an official position as well.

Layard's relationship with Canning started with his arrival in Istanbul as the bearer of the despatches of Colonel Taylor, who was then Consul at Baghdad, after a rough experience of travel in the frontier lands between Turkey and Persia. The information that Layard was able to provide to the ambassador about eastern Anatolia subsequently proved of great value to him in the future negotiations between Turkey and Persia.⁷⁶ Later Layard entered Canning's service and, on his suggestion, visited Turkey in Europe, especially Bosnia and Serbia. The Ambassador employed him *unofficially* and *privately* as the *medium of communication* with the leaders of the popular party in Serbia.⁷⁷ Canning was highly satisfied with Layard's account of this visit, and assigned him a room in the embassy. He subsequently worked each day in this office even though the ambassador was not in a position to offer him any remuneration.

Through his friends,⁷⁸ Layard had established good connections with the enlightened Turks of the capital. Of these Ahmed Vefik Effendi⁷⁹ is especially worthy of mention. At that time he was employed in the Foreign Department at the Porte, where his father held a high official position.⁸⁰ Layard soon formed an intimate friendship with him.⁸¹ His visits to Ruh-ed-

⁷⁶ Michael Warr, *A Biography of Stratford Canning, Mainly His Career in Turkey*, (Oxford: Alden Press, 1989), pp. 113-117.

⁷⁷ Layard, *Op cit.*, in footnote 48, pp. 21-22.

⁷⁸ These were the newspaper correspondents: correspondent of the Morning Post, Mr. Longworth and correspondent of the Morning Chronicle, Colonel White who was a man of good family, was at Eton with Sir Stratford Canning.

⁷⁹ This enlightened man, who was then a young man of sixteen or seventeen years of age, later rose to the position of Grand Vizier when Layard was sent as an ambassador to Istanbul. He spoke and wrote French like a Frenchman. Layard, *Op cit.*, in footnote 48, p. 46

⁸⁰ Ruh-ed-din (or Ruhuddin) Effendi had been for some time Ottoman chargé d'affaires at Paris.

⁸¹ Ahmed Vefik Effendi did not have the prejudices which prevented Turks from speaking to stran-

din Effendi's house in which Ahmet Vefik was also living, were particularly important for the intelligence-gathering possibilities. An extract from his autobiography well explains this:

'Among the guests at Ruh-ed-din Effendi's tray⁸² were generally some functionaries at the Porte - mostly from the Department of Foreign Affairs - and very frequently some influential personage from the provinces, who had come, or had been summoned, to Istanbul on business with the Government, sometimes too, a Circassian Chief, or a Turcoman Beg from Central Asia on his way, as a pilgrim, to Mecca. Ahmet Vefik sought to see and entertain such strangers, as he obtained from them useful information on the state of far distant Mussulman countries and upon political matters of consequence.

I was also often able to *obtain political and other information [emphasize added]* which proved of much use to Stratford Canning, from the persons I thus met in the Effendi's house, as well as materials and news for the letters which I was then writing to the *Morning Chronicle* and other journals.⁸³

At that period there was a struggle for power in Istanbul between the Reform Party, of which Reschid Pasha⁸⁴ was the head, and those Turkish statesmen who were opposed to European institutions, which Sultan Mahmud had previously attempted to introduce into the government of his empire. The most active and powerful of the conservatives was Riza Pasha, who exercised great influence over the Sultan, Abdul-Mejid. Stratford supported the reform party and established a constant and intimate communication with Reschid Pasha and his principal followers, such as Aali and Fuad Effendis.⁸⁵ These communications were carried out in a very *secret* and *confidential* manner through Layard.⁸⁶

gers especially to Europeans, and Layard learnt from him interesting details of Turkish life and habits which subsequently proved of much use to him.

⁸² Tray means *Sini* in Turkish, and it was used as a table in the old days. But its form is different. It is a big tray made of either copper or brass and is put on the floor over a special instrument. So *Ruh-ed-din Effendi's tray* means *his sofa* (table), and is equivalent to *ambassador's table*.

⁸³ Layard, *Op cit.*, in footnote 48, pp. 54-55.

⁸⁴ He was the author of the celebrated Hat-I Sherif of Gülhane, or new constitution for the Turkish Empire. He served as the Hariciye Naziri (Foreign Minister) in 1841, 1846 and 1854.

⁸⁵ They rose to the highest offices in the Ottoman Empire. Aali Pasha became Foreign minister [Hariciye Naziri] in various times such as in 1848, 1852, 1855, 1856, 1858, 1861, 1867, 1871 and Fuad Pasha in 1853, 1856, 1861, 1869. For the list of the Ottoman Reisulküttabs [Foreign Ministers before 1836] and Hariciye Nazirs [the Foreign Ministers after 1836] see Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz: Teşkilat ve Protokol*, (Ankara: T.T.K.B., 1994), pp. 72-78.

⁸⁶ He explains the general characteristics of these secret missions in his autobiography: 'Sir Strat-

Following the appointment of Reschid Pasha as Grand Vizier, the ambassador was even more anxious to avail himself of Layard's services. Reschid Pasha was eager to carry out reforms and relied upon the support of the English ambassador. However, because of the jealousy and susceptibilities of the representatives of the other great powers, and of the rival Turkish statesmen, these communications had to be carried out on a *secret basis*. The employment of any member of the embassy on these activities was almost impossible, because their comings and goings would be speedily known in a place as full of intrigue and spies as Istanbul, and particularly in its European suburb of Pera.

Layard spent many hours in Reschid's house in Istanbul and his *Konak*⁸⁷ on the Bosphorus in discussions on various matters which the ambassador had instructed him to pursue. This kind of activity probably made a great contribution to Canning's success. Although he does not mention the details of Layard's secret activities in his memoirs⁸⁸, there are some clues and traces of them in the letter to Lord Aberdeen where he strongly suggested Layard's appointment as an attaché to the embassy in Istanbul. Some extracts from that letter are presented below:

'...The other proposition, which I have to submit to Your Lordship, is also closely connected with Her Majesty's service in this country, but it relates to a different function, and to a different individual. *Among the English Gentlemen, who have occasionally presented me valuable information, and helped me to extend our influence in important quarters no one has rendered better or more important service than Mr. Layard, whose name has been brought under your Lordship's notice on more than one occasion in my public correspondence,*

ford, availing himself of my knowledge of the Turkish character, and of my slight acquaintance with the Turkish language, was in the habit of employing me in them. The task he imposed upon me was very *delicate and difficult one*, and, even in those days, not unaccompanied with danger. The visits I had to pay to these statesmen on Stratford's behalf, whether they were in office, or living in retirement and apparent disgrace when out of it, were usually made at night and always in the *greatest secrecy*, as it was of great importance that it should not be known that they were in communication with the English Ambassador, and that they were acting upon his advice and encouragement. Sir Stratford himself was fond of mystery, and nothing pleased him better than this kind of *underground correspondence*-not to call it intrigue-which he would carry on with the Ministers, or with their opponents, through a person not officially connected with the Embassy, but in whom he had complete confidence. Many a night I have spent in Istanbul, or on the Bosphorus, engaged on these secret missions, sometimes meeting the person to whom I had been sent in out-of-the-way places-sometimes introduced surreptitiously into their harems, where I could see them without risk of interruption or discovery.' Layard, *Op cit.*, in footnote 48, p. 57.

⁸⁷ *Konak* means a big house by the sea.

⁸⁸ Lane-Pool does not give any information about these though he gives great space to Layard's excavations in Nineveh.

and particularly with the reference to the affairs of Persia and Albania...[emphasis added] Though I had never heard of him until he arrived here from Baghdad two years ago, I have since had ample opportunities of observing his character and opinions, nor should I do him justice if I did not say that he has won my esteem under very trying circumstances, and shown himself worthy of trust in all essential respects....*One might go round the world]without finding another individual so well qualified as Mr. Layard for the delicate and important functions to which he is willing to devote himself, whether he was employed to collect information to negotiate or to exercise a secret influence, without committing the Embassy...[emphasis added]*⁸⁹

Unquestionably the availability of such persons to the ambassador and their willingness to engage in secret activities provided him with valuable opportunities to maintain confidential intercourse with high Ottoman officials without the knowledge of the embassy dragomans, and other countries' spies.

Confidential work through unofficial negotiators

In the beginning of their embassies ambassadors had to wrestle with some difficulties in having effective communications with their counterparts. On the one hand, their mistrust and dislike of the embassy dragomans made the confidential business dependent on them quite risky. On the other hand, the direct intercourse with the Ottoman high officers, especially during the negotiations of the subjects of high importance, appeared to be not so efficient. In order to convince and bring them to the point of solution, the ambassadors needed extensive power and intimate relations to influence them. Stratford Canning explains that difficulty very well when he completed his first year in the embassy in 1843:

'Influence, which is useful elsewhere, is necessary here. If we do not choose to carry out questions of right with a high hand, for them as for those of more confidential character, we should in need of influence, and in order to attain it we must either support the government in its primitive measures, or enlist in our power the interest of powerful individuals.'⁹⁰

Especially during the negotiations (January-August 1832) concerning the question of the frontiers of the newly established Greek state, Stratford Canning met with some difficulties in matters of advice and in claiming right from the Ottoman authorities. In order to tackle with these problems

⁸⁹ The British Library (hereafter TBL), Add MS Aberdeen Papers, Vol.C, Canning to Aberdeen, Private and Confidential, 12 October 1844.

⁹⁰ TBL, Add MS 43138, Aberdeen Papers Vol. C, Canning to Aberdeen, 2 November, 1843.

he tried to find something effective. The idea occurred as such: To influence the Ottoman rulers through influential persons who were capable to influence. This would serve to other purposes as well: to carry out negotiations independent of the embassy dragomans⁹¹, and to establish the tenets of the confidential structure through the unofficial channels. Preferably they were chosen from the persons who had the sympathy and confidence of the Ottoman high rank officials. He selected three agents for this purpose. Thus within a couple of months from his arrival until his leaving,⁹² he had established the structure of the confidential business which would be used in future by Ponsonby as well.

The first one was Doctor Samuel MacGuffog⁹³ who was the Embassy physician, medical adviser and occasionally consultant to Sultan Mahmud II. Canning used MacGuffog as a confidential channel for communication to the Sultan. During the six months of 1832 he urged reform and explained its meaning in various ways to Mahmud II through the Embassy physician.⁹⁴ MacGuffog provided ambassador with valuable opportunity to present his views out of the effect of any interference. Indeed, Stratford did not himself see Mahmud II between his audience on arrival and his audience of departure. But all his ideas about the necessity of substantial reform were communicated to the Sultan through MacGuffog. He believed in the improvement of the present system of the Empire in order to preserve her power and the happiness of her Christian subjects. The choice lied between fanaticism and discipline; there was no middle line. Canning also used MacGuffog as his go-between himself Grand Vizier, Reschid Mehmed Pasha.⁹⁵

The second private political agent of Stratford Canning was Stefanaki Vogorides, a Greek gentleman of a distinguished Fanariote Family, who had held high offices under the Turkish Government, and who had been the first

⁹¹ If one reason for this type of action was the sensitivity of the subject, no doubt the other one was his known suspicion about the interpreter service.

⁹² He came to Istanbul on 28 January 1832 as Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary, and left there on 12 August 1832.

⁹³ It is understood from the Foreign Office List Reference number 35101025 that MacGuffog served as Embassy physician until 1855, so as confidential agent.

⁹⁴ TNA, FO 352/24A/2 Canning to MacGuffog, 30 March 1832; A. Cunningham, "Stratford Canning and Tanzimat" *Eastern Question in the Nineteenth Century* (Ed) Edward Ingram, (London: Frank Cass, 1993), p. 117; Lane-Pool, *Op cit.*, in footnote 60, Vol. I, p. 508.

⁹⁵ A. Cunningham, "Stratford Canning, Mahmud II and Muhammad Ali", *Eastern Question in the Nineteenth Century* (Ed) Edward Ingram, (London: Frank Cass, 1993), p. 38.

Prince of Samos, after that island obtained its autonomous constitution. 'He was a man of an accomplish intriguer, intimately acquainted with the Turkish character, and thoroughly familiar with the way of transacting business with them. He was on very intimate relations with most of the leading Ottoman statesmen'.⁹⁶ He had considerable degree of influence at the Seraglio and among the favourites of Divan.⁹⁷ This might induce Canning to throw out a line for his cooperation. His Anglophile character must have been an extra impetus for Ambassador's choice. No doubt there was a balanced confidence in their relations that later Vogorides engaged to work in Ambassador's favour with the Sultan about the question of Greek Frontier.⁹⁸

Stratford Canning also used Vogorides during the period of his later embassy in Istanbul between the years 1842-1858. However, according to Layard, 'Sir Stratford had no great respect to his character and well aware of the danger of placing too much trust to him; but he found him a most useful agent, and employed him in complicated and difficult negotiations'.⁹⁹ Though Vogorides acted as Canning's intermediary with the Sultan, they did not see each other so often. Because of the delicacy of the work, they refrained to have close contacts on public. MacGuffog was employed as a secret go-between; Canning wrote letters to MacGuffog and he carried Ambassador's ideas and instructions to Vogorides. The regular interpreters were kept entirely out of this confidential business, and the complete secrecy was provided with this arrangement.

This structure of the confidential business was also used and maintained by Ponsonby, and through Vogorides he was able to gather valuable information for the British Government. For example, when the treaty of Unkiar Skelessi¹⁰⁰ was signed between Russia and the Ottoman Empire on 8 July 1833, Ponsonby immediately obtained a copy of this through Vogorides and MacGuffog, and able to send it home four days after its signature.¹⁰¹

⁹⁶ Layard, *Op cit.*, in footnote 48, p. 65.

⁹⁷ See in A.B. Cunningham, "Dragomania: The Dragomans of the British Embassy in Turkey", *St. Anthony's Papers*, Vol. XI (1961), p. 90; A. Cunningham, *Op cit.*, in footnote 94, p. 37; Lane-Pool, *Op cit.*, in footnote 60, pp. 506-507.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 507.

⁹⁹ Layard, *Op cit.*, in footnote 48, p. 65.

¹⁰⁰ The treaty was called after Unkiar Skelessi on the Asiatic side of the Bosphorus where the Russian troops had been encamped.

¹⁰¹ TNA, FO. Turkey, 223-224, Ponsonby to Foreign Office, 7,10,11,12 July, 1833.

The treaty itself was harmless enough, but it was the secret clause which was considered the most sinister. The secret article was sent home officially with the caution that the knowledge of this must not be shown to anybody. Drago-man Pisani's reports of conversations of 6, 7, and 8 June were sent by private letter as they might cost the Reis Effendi his head if revealed.¹⁰²

The third important actor of the confidential business was David Urquhart. The developments which brought him the official career in the British Embassy in 1836, started with his travels to the east in the late 1820s. During this period he acquainted with the Eastern life, culture, language and people. His life and experience among the Greeks in the period of their struggle against the Porte provided him with a good opportunity to accompany Stratford Canning in his embassy to Istanbul in 1832. Until the time of Canning's departure, Urquhart acted as his confidential agent.

Stratford Canning sent him to Albania to induce the Grand Vizier, Reschid Mehmed Pasha, to renounce his intention of carrying the power of Albania against Greece. Any measure in this way would probably have led to the complete subjugation of that country. Urquhart met Reschid Mehmed Pasha at Scodra, and became successful in his mission.¹⁰³

When Urquhart returned to London, he put his knowledge and experiences of the East to the excellent use of the British people. He first sent the Foreign Office a memorandum on the prospects of Turkey as a field for British trade.¹⁰⁴ This was followed by his impressive book on the resources of Turkey¹⁰⁵ which made a great impact in the official circles in Britain and Turkey. What made its content so important was his challenging views which emphasized the significance of trade connections and their political influence at a time when most professional diplomatists were ignorant of or uninterested in such matters.¹⁰⁶ Through the initiative and influence of

¹⁰² See Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841: Britain the Liberal Movement and the Eastern Question* II Vols. (London: G. Bells and Sons, 1951), p. 304, fn.1.

¹⁰³ G. Robinson, *David Urquhart, Some Chapters in the life of a Victorian Knight-Errant of Justice and Liberty* (Oxford: B. Blackwell, 1920), p. 45.

¹⁰⁴ G. H. Bolsover, "David Urquhart and Eastern Question, 1833-37: A Study in Publicity and Diplomacy", *Journal of Modern History*, Vol. VIII (March-December, 1936), p. 445.

¹⁰⁵ D. Urquhart, *Turkey and its Resources* (London: 1833).

¹⁰⁶ C. Webster, "Urquhart, Ponsonby, and Palmerston", *The English Historical Review*, Vol. 62, Issue 244 (July, 1947), p. 329.

Sir Herbert Taylor¹⁰⁷, Urquhart was instructed¹⁰⁸ and given an official duty (1833-34) to inquire into Turkish Trade and generally on the economic situation in the Near East.

But arriving in Turkey, he faced with the growing hostility of the Ottoman Empire to England and the increasing influence of Russia on the Sublime Porte. In a short while his activities turned to be political in character. He determined to establish a good understanding between the Ottoman Empire and his country as the one existed between himself and the Sultan. To this end he began to live as a Turk in a Turkish house, surrounded himself with the Turks, both as servants and friends.¹⁰⁹ He established new relations and renewed his old connections. In the mean time, he got into touch with the Ambassador Ponsonby who was instilled with the similar anti-Russian sentiments. Thus their cooperation was established over the negative feelings towards Russia.

Lord Ponsonby was most anxious and zealous to enter into friendly relations with the Turks and further all his plans. There was then Mr. Blacque the editor of the *Moniteur Ottoman*, in possession of the highest influence with the Turkish Government,¹¹⁰ had very close relations with Urquhart. He soon brought Mr. Blacque and Lord Ponsonby into intimate relations, and then commenced series of operations upon Turks which resulted in the complete change of their dispositions towards Britain, and which gave Urquhart a complete ascendancy over the councils of the Turkish Empire, whether as regarded its internal administration or its external policy.¹¹¹ One result of the long residence in the East was the Turkish Commercial Treaty which he drew up and submitted to both the English and Turkish Governments.

Another important person that can be considered within the context

¹⁰⁷ He was the private secretary of William IV, and friend of Urquhart's matter. All the reports of Urquhart and his book on Turkey were submitted through Taylor to William IV who impressed very much with Urquhart's views.

¹⁰⁸ TNA, FO96/17, Minute, Palmerston, 2 November 1834.

¹⁰⁹ Robinson, *Op cit.*, in footnote 103, p. 46.

¹¹⁰ He was one of the confidential advisers of Sultan Mahmud. Soon after his arrival, Urquhart received a visit from M. Blacque. With Blacque's suggestion he agreed to prepare a report on the ideas he contained in his book. Later, it was decided to translate the whole of Turkey and its resources and to present its outer to Mahmoud. See, Bolsover, *Op cit.*, in footnote 104, p. 448.

¹¹¹ 'David Urquhart to G. Fyler, February 1842' *Reminiscences of William IV: Correspondence between Lord Ponsonby and Mr. Urquhart 1833-36*, (London: Diplomatic Review Office, 1891), p. 16.

of confidential business is James W. Redhouse (1811-1892).¹¹² As an Englishman he acquired a very unique position in the Ottoman Bureaucracy and served in a variety of sensitive capacities down to the outbreak of the Crimean War (1826-1853) and distinguished himself as a Turkish lexicographer. His career began with his visits to different places of the Ottoman Empire and Istanbul,¹¹³ where an occupation was offered to him due to his mathematical acquirements and technical knowledge.¹¹⁴ These opened up relations with the authorities of the Military and Naval Colleges, the Engineers, the War Office, and ultimately with the Foreign Office (translation department) at the Porte.

Interestingly enough, when the non-Muslim Ottoman subjects (Armenians, Greeks) were expelled from the translation department in the Ottoman Foreign Office, due to suspicions about their fidelity, as an Englishman and foreigner he was attached to it.¹¹⁵ He had various acquaintances with the high Ottoman Officials and elites and worked for them. When the Ottoman system of permanent diplomatic representation in European capitals were reactivated, he was in London (1834-37) and kept up his contacts with the Ottoman ambassadors, who succeeded one another at rather frequent intervals, which furthered his links with Ottoman officialdom among whom Nuri Effendi, Sarim Effendi and Mustafa Reschid Pasha can be counted. Later, due to their initiatives he obtained a post in the Translation office of the Sublime Porte and for a time being he also served as a translator to Husrev Pasha (1827-37), Minister of War.

What was exclusive about him was his ability of creating an unequal respect and confidence on the part of the Ottoman high officials that gave way to his appointment to the positions which necessitated an absolute deli-

¹¹² For a comprehensive study about James W. Redhouse, see Carter V. Findley, "Sir James W. Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist", *Journal of American Oriental Society*, Vol. XCIX (1979), pp. 573-600.

¹¹³ According to Carter Findley, he was an English orphan who had apparently been sent to sea and had jumped ship in İstanbul. See C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980), p. 134.

¹¹⁴ Findley stated that Redhouse was educated in the Mathematical School of Christ's Hospital in the years 1822-26 which was founded under a royal charter of Charles II in 1673 for the express purpose of training boys for naval career. Its curriculum emphasized mathematics, through trigonometry, navigation (including nautical astronomy), and drawing, naval -architectural and cartographic which explain the course he followed in Turkey. See in Findley, *Op cit.*, in footnote 112, p. 575.

¹¹⁵ He engaged there to assist in translating into Turkish the English version of the Travels of Ibn-Batuta presented to Sultan Mahmoud by King William IV.

cacy and secrecy. Although Redhouse obtained very influential positions, he kept his invisibility from the eye of the public which made him an important figure for the confidential business. He, certainly, owed his success to his personal skills and efforts, not to any initiatives from or interference of the British Embassy. In spite of his earlier acquaintance with the Ottoman bureaucratic system, his connection and services to the British Embassy were rather late. However this late discovery, indeed, after his growing influence among the Ottoman elites, made him a perfect channel for confidential communications.

His first appearance on the historical scene of our concern was during the time of the Ambassador Ponsonby when Husrev Pasha, Grand Vizier under the new Sultan, Abdulmecid, selected Redhouse as his dragoman¹¹⁶ in confidential means of communication with various embassies,¹¹⁷ including the British Ambassador, Lord Ponsonby.¹¹⁸ During the time of international expedition against the Egyptian forces in Syria, he was given a confidential mission¹¹⁹ to serve as liaison among Sir Robert Stopford, supreme commander of the combined naval force, Baldwin Walker, serving as admiral of the Ottoman naval force participating in the operation, and İzzet Pasha, the Sultan's chief representative in Syria. No doubt he was a perfect choice since he carried the confidence of both sides. Most probably, with his various abilities and discreet standing¹²⁰, Redhouse contributed much to the success of the expedition.

When Stratford Canning came to Istanbul in 1842, he found Redhouse serving once again in the Translation Office of Ottoman Foreign Ministry. The presence of an Englishman in such an important branch of the Ottoman Government was certainly unexpected asset for Canning and provided him with extraordinary opportunities for the secret communication without the

¹¹⁶ Later he was transferred to the Ottoman Navy Department and he was given the posts of naval translator (*Bahriye tercümanı*) and member in the newly created Naval Council (*Bahriye Şurast*), see in Findley, *Op cit.*, in footnote 112, 580.

¹¹⁷ *Ibid.*,

¹¹⁸ Although Cunningham expresses the view that help for confidential business was not sought from Redhouse by the ambassador Ponsonby (Cunningham, *Op cit.*, in footnote 5, p. 7); W. F. Williams states the opposite of this. TNA, FO, 78/1325, Memorandum of the Services of Mr. Redhouse in Turkey by W. F. Williams, 18 March 1857.

¹¹⁹ His mission was mutually accepted by Lord Ponsonby and the Turkish government.

¹²⁰ He was very much appreciated by Lord Ponsonby and he described Redhouse as 'a very discreet and clever man who will not act rashly.' TNA, FO 78/396, Ponsonby to Palmerston, 17 September 1840.

knowledge of the Embassy dragomans as well as for the negotiating and lobbying activities of the embassy. To make a good beginning, he first agreed with Sarim Effendi,¹²¹ then Foreign Minister, to use Redhouse as confidential medium of communication which led to his long standing as a titular member of the Translation office.¹²² It can further be assumed that Redhouse might have played an important role in Canning's confidential intercourse with Reschid Pasha as well who was an old acquaintance of him.¹²³

Later, an occasion occurred for his sole employment by Great Britain when Captain (later general) William Fenwick Williams¹²⁴ was selected as British Commissioner for joint mediation of England and Russia to negotiate a settlement of the Ottoman-Persian Border.¹²⁵ In this mission, Redhouse¹²⁶ accompanied Williams as interpreter and secretary. For this temporary duty, he had obtained permission from the Porte on leave of absence and during this time he was bound to devote his services exclusively to the object of the mission, acting under William's direction.¹²⁷ Certainly his presence with Williams was a great help to him and contributed much to William's reports to Istanbul who deluged the embassy with long letters and despatches.¹²⁸ After four years of duty he returned to Istanbul and the Translation Office at the Porte, again continuing his role as 'confidential medium of communication.'¹²⁹ In

¹²¹ Sarim Effendi was the old acquaintance of Redhouse.

¹²² Findley, Findley, *Op cit.*, in footnote 112, 581.

¹²³ Redhouse knew Mustafa Reschid Pasha since he was Turkish Ambassador in London. Later Redhouse returned to Istanbul on a special mission from Ambassador Sarim Effendi to Mustafa Reschid Pasha. There he was helped by Mustafa Reschid Pasha and Nuri Effendi to obtain a post in the Translation Office of the Sublime Porte.

¹²⁴ He had by then been in service at the Ottoman arsenal for two years.

¹²⁵ TNA, FO, 195/248, Canning to Aberdeen, 28 October 1845, No. 247.

¹²⁶ During the previous duty of Williams, Redhouse had already assisted him in translating the latter's reports on the Ottoman Artillery and the military schools. See TNA, FO 78/505, Captain Williams to Canning, 17 April 1842, No. 5. In this letter, Williams states that '...I continue to receive every assistance, both as relates to general information and advice from Mr. Redhouse, who is most truly attached to English interests, and more deeply versed in Turkish literature and language than perhaps any other Europeans.' In another letter Williams also states that '...I continue to receive every possible assistance from that gentleman (Redhouse) not only in translating documents, but in obtaining correct information, which I could not get from any other quarter.' TNA FO 78/505, Captain Williams to the Earl of Aberdeen, 22 July 1842.'

¹²⁷ TNA, FO 352/27, Canning to Williams, 13 January 1843; TNA, FO, 78/1325, Memorandum of the Services of Mr. Redhouse in Turkey by W. F. Williams, 18 March 1857.

¹²⁸ Lane-Pool, *Op cit.*, in footnote 60, Vol. II, p. 125.

¹²⁹ TNA, FO 78/734, Canning to Palmerston, 19 August 1848. According to this letter, Mustafa Reschid Pasha had accepted his suggestions of having Redhouse translate all communications respecting

the same period, he also became the member of the Imperial Academy of Art and Science (Encümen-i Daniş),¹³⁰ created in 1850. However, chronic health problems forced him to return to England in 1853. For some time, he worked in the British Foreign Office as oriental translator.¹³¹

Unquestionably, by being the friend of the Ottomans, having the confidence of them, knowing the Turkish culture and language extremely well, supporting the British ambassadors with advices and correct information, Redhouse helped very much to the attainment of British interests and expansion of the British influence in Istanbul. However, his real credit among the Turks came from his lexicons of English-Turkish (1861) and Turkish-English (1890)¹³² which contributed much to the study of English language in Turkey and to the development of Ottoman-British relations.

Conclusion

Certainly, information acquired by special methods is very important to support the foreign policy formation and execution of any government. The British representatives in Istanbul in the mid-nineteenth century were quite successful in using various means to get accurate information.

It appears that the British ambassadors used different channels for different types of information. First and foremost, they had urgent demands to know what was going on in the city. The Dragomans played a principal role in meeting that need. Their ability to get intelligence in advance on specific events was undeniable, without which the British embassy would certainly be the worst informed one in the town. Similarly, the British citizens and newspaper correspondents supported the embassy from another spot with some other details of the matter.

It was of the greatest value to the embassy to have information on a regular basis from all over the Ottoman territories. The extensive Consulate

matters of internal improvement for the perusal and consideration of the Turkish Ministers.

¹³⁰ See in Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (London: Oxford University Press, 1968), p. 437 and Foreign Office List, 1892, p. 179.

¹³¹ His name was mentioned in the Lists of Foreign Office Secret Service Pensions since 1854. Such as: TNA, HD3/27 Statements of Pensions and Allowances paid out of Secret Service Fund 1859; TNA HD 3/36 Lists of Pensioners and Their Agents 1867. According to them he was given 400 pounds. But interesting point about him, his name in the document TNA, HD 3/31 Lists of Foreign Secret Service Pensions 1863 is given together with the name of the Ottoman Capital, Istanbul. Such as: 'Constantinople, Mr. Redhouse, 500 pounds.'

¹³² His dictionary is the best to date.

establishment in the East certainly served for this purpose. On the one hand, the consuls acted as *de facto* intelligence agents in their respective areas, notably, in places where they were close to the Empire's borders; on the other, they acted as ambassador on a small scale dealing with the special problems of their own districts. There was a constant flow of information from this channel. Interestingly, the British ambassadors often obtained the critical and accurate intelligence much earlier than Ottoman officials themselves, and rarely later. However, similar information provided by the Ottoman officials should not be underestimated. Everything politically interesting was usually communicated to the friendly courts, among which the British Embassy took the lead. The intercourse between the British embassy and the other friendly courts at Constantinople also produced valuable information concerning different subjects of importance. The reports of the British military officers sent to the embassy can be counted within this context as well.

All these channels served to get information mainly by uncovered means. However, the British representatives also used more covert means which resembled the twentieth century forms of intelligence gathering. In this type of activities they used three mechanisms. In the first instance, the Ottoman high officials were the actors, and information in these cases was supplied in more devious ways. These channels were indispensable to get inside view about the discussions held in the Ottoman Council and to comprehend the main determinants of the Ottoman mind.

In the second model, there was an 'outlying' department required to be served by agents not recognised as belonging to the Embassy. The persons working in this can be categorised as secret agents. They fulfilled three important functions: they acted as secret go-between the ambassadors and the influential Ottoman Officials; obtained political intelligence by cultivating friendships with leading Turks and helped to extend the British influence in important quarters of the Ottoman Empire.

In the third formation, there were unofficial negotiators who acquired the sympathy and confidence of the Ottomans. They were the critical actors of the confidential business and acted as the medium of communication between the British ambassadors and the Ottoman high officers, -including the Sultan himself. With this mechanism, the ambassadors were able to convey their messages to the persons directly, without the interference of the em-

bassy dragomans and the cognizance of the rival powers. In addition to their negotiating ability, and position as secret go-between the two sides, these people also furnished the embassy with very important information about the particular events and subjects. Because of the origins and authenticity of the sources, the information obtained through these channels formed the crucial part of the embassy reports.

Certainly, the intelligence gathered by covert instruments was much more difficult than the information obtained by uncovered means, especially, in the slippery grounds of the Ottoman politics and the intricate circumstances of the Empire. It is evident however that the British ambassadors used the covert means quite effectively. Many important documents obtained and events learned through these mechanisms.

Obviously the information obtained through different channels and supported by variety of sources increased the effectiveness and versatility of the embassy and, at the same time, enabled the ambassadors to write valuable, well-organized and extensive political reports about the internal affairs and international relations of the country. Therefore, it would be no exaggeration to assume that the British representatives at Constantinople helped the formation of the British policies towards the Ottoman Empire in the mid-nineteenth century.

ERMENİLERİN TEHCİR EDİLMESİ KARARINDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER VE MARAŞ-ZEYTUN ERMENİLERİNİN TEHCİRİ

NEJLA GÜNAY*

Giriş

Osmanlı Devleti, XX. yüzyıla girerken siyasî, ekonomik ve askerî yönden sıkıntılar içerisindeydi ve yüzyılın başında önce Trablusgarp daha sonra Balkanlarda ağır kayıplar verdi. Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşları sonucunda Balkanlardaki topraklarını kaybetmesi bağımsızlıklarını elde etmek isteyen Anadolu Ermenilerini heyecanlandırdı¹ ve onların devlete bağlılık duygularını zayıflattı. Bunun sonucunda meselâ Zeytun Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı'nda seferberlik emrine uymayarak Osmanlı ordusuna asker göndermediler, aksine silâhlanıp dağlara çıktılar ve Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yaparak devlete meydan okudular. Kafkasya'da da benzer bir durum yaşandı ve Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafında savaşa girmesini fırsat bilen Taşnak Komitesi, Anadolu Ermenileri adına Rusya ile anlaştı. Bu anlaşmaya bağlı olarak Osmanlı ordusunda silâh altına alınan Ermeniler Rus tarafına geçtiler ve küçük çeteler hâlinde örgütlenip Osmanlı ordusuna karşı Rus ordusunun ileri ucunda görev aldılar. Ermenilerin bir kısmının bu ihaneti, Osmanlı hükümetinin savaşın bütün hızıyla devam ettiği bir anda bütün Ermenilerin sadakatinden şüphe duymasına sebep oldu².

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi , Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, ngunay@gazi.edu.tr

¹ Richard Hovannisian, "The Armenian Questions, 1878-1923", *The Crime of Silence The Armenian Genocide The Permanent Peoples' Tribunal*, Preface by Pierre Vidal-Naquet, Bath, 1985, p.18. Bu gelişmeyle Balkanlar Hıristiyanlaşırken Anadolu'daki Müslüman nüfusu arttı. Özellikle Kilikya'da Müslüman nüfusun artması bağımsız devlet kurmayı amaçlayan Ermeniler için pek de olumlu sonuçlar doğurmayacaktır. Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yay, 2005, s. 415.

² Kalerya Antonnina Belova, "The Interests of the Combatants of the Caucasian front during World War I", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.101-105; Donalt Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berkay, İstanbul, İletişim Yay, 2005, s.266-267; Dickran H. Boyajian, *Armenia The Case for a Forgotten Genocide*, New Jersey, Educational Book Crafters, 1972, p.109.

İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenebilmek için diğer Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak bu bölgeyi Anadolu'dan koparmayı tasarlamaktaydı³. Rusya, Kafkas Ermenileri aracılığıyla sosyalist ve anarşist ruhlu Van, Zeytun, Haçin ve Diyarbakır Ermenilerini kışkırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi⁴. Ayrıca Kafkasya'da başarılı olmak için Osmanlı Devleti'ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeytun olduğunu düşünen Rusya, bir taraftan Zeytun Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken⁵ bir taraftan da Erzurum⁶ ve Karadeniz'deki bazı limanlar üzerinden Zeytunlu Ermenilere silah gönderdi⁷. İngiltere, Rusya'nın bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için bir fırsat olarak görerek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi⁸. İngiltere, Türkiye'ye İskenderun üzerinden saldırma planlarında Mısır ve Kıbrıs'ta toplanan Ermeni gönüllüleri ile Zeytun'da Ermenilerinden yararlanmayı düşündü. Urfa, Sivas, Harput ve Zeytun'dan gelerek Kıbrıs'taki kamplarda toplanan Ermeniler burada bir taraftan silahlı talim edip Kilikya'da kurmayı hayal ettikleri devlet için isyana hazırlanırken bir taraftan da Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer Hıristiyan azınlık Rumlarla işbirliği yapmaya çalışıyorlardı. Bunun sebebi Rumların da İtilaf devletleriyle işbirliği yapmaları ve Fransız ordusuna 100 binden fazla Rum'un destek vereceklerini taahhüt etmeleriydi⁹. İngilizlerin Kanal

³ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, cilt II, Ankara, TTK Yay, 2005, s.XXXI.

⁴ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, California, University of California Press, 1967, p. 54.

⁵ Ermeni ileri gelenlerinin Büyük Devletlerle ilişkileri tehirden sonra da devam etti. 23 Temmuz'da Ermeni Hınçak Örgütü liderlerinden ve Zeytun Fedai Alayları'nın kurucusu olan Norveç'e gittiler. Üzerlerinde Rus pasaportu taşıyan bu kişiler Amerika Birleşik Devletleri'ne gitme konusunda İngiliz Dışişleri'nden yardım istediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Findley, Anadolu'da Ermenilere yapılan uygulamaların katliam olduğunun şüpheli olduğunu söyleyerek Ermenilere yardım etmedi. Bkz. Salâhi R. Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, TTK Yay, 2001, s.130.

⁶ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, New York, Oxford University Press, 2007, p. 80.

⁷ Zeytunlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner'e İngiliz ve Fransızların Zeytunlu Ermenileri silahlılandığını anlatmışlardır. Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005, p.104.

⁸ Stefanos Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", 1915'te Ne Oldu?, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005, s.148.

⁹ Bloxham, *The Great Game*, p.81.

harekâtının devam ettiği sırada Arapları isyan ettirme girişimi başarısızlıkla sonuçlansa da bu, Ermeni isyanlarını herhangi bir şekilde engellemedi. Çünkü onlar Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına ve bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

Osmanlı Devleti birçok cephede savaşması ve askerden kaçmalar nedeniyle asker sıkıntısı çekmekteydi. Bu nedenle 1879'dan beri Zeytun'da bulunan askerî bölük ordu komutanlığı tarafından cepheye sevk edilerek Zeytun'un güvenliğinin seyyar jandarma tarafından sağlanmasına karar verildi. Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılması isyan etme planları yapan Ermenilerin cesaretini artırdı. Çünkü seyyar jandarma kuvvetleri asker kaçaklarının katılımıyla gücünü iyice artıran Zeytun Ermenileriyle baş edecek kadar güçlü değildi.

Zeytun'un asker kaçaklarının toplandığı bir merkez hâline gelmesi ve Zeytunluların çevredeki Müslüman köylere baskınlarını artırıp yoldan gelip geçenleri katl ve gasbetmeye¹⁰ başlamasıyla Zeytun'a harekât yapılması mecburiyeti doğdu. 1914 yılının yaz sonlarında yapılan harekâtla asker kaçaklarının bir bölümü yakalandıysa da Zeytun eşkiyası kaçmayı başardı.

Zeytun Ermenileri Çanakkale Savaşları'nın devam ettiği sırada eylemlerini yeniden başlattı. Çünkü İtilaf donanmasının Akdeniz'i geçip İskenderun Limanı'nı bombalaması, demiryollarını keserek Türk ordusunun Filistin ve Mezopotamya ile bağlantısını koparması¹¹ ve Çanakkale Savaşları'nın tüm şiddetiyle devam etmesi Ermenilerin bir taraftan cesaret ve umutlarını bir taraftan da kendilerini destekleyenlerin sayısını artırdı¹². İçeriden temin edilen gücün yanı sıra yurt dışındaki Ermeniler de Kilikya Ermenilerine para ve kuvvet yardımında bulundular. Taşnaklar 20.000 gönüllüyü Kilikya'ya gönderirken Balkanlardan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 10'ar bin gönüllü Kilikya'ya geldi. Merkezi Boston'da bulunan Ermeni Milli Savunma Komitesi Ermenilere silah ve mühimmat temin etti. Bu komitenin Kahire şubesi de önemli yardımlarda bulundu. Böylece oluşturulan yerel kuvvetlerle beraber Kilikya bölgesinde ciddi sayıda asker toplandı¹³. Bütün

¹⁰ Bazı Batılı yazarlar Ermenilerin herhangi bir isyan hareketi yapmadıklarını, çünkü Rusların nâsılsa gelip kendilerini kurtaracaklarına inandıklarını iddia ederler. Bkz. Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşında...*, s.148.

¹¹ Lewy, *The Armenian Massacres...*, p.104.

¹² Bloxham, *The Great Game*, p.81.

¹³ Bu sayının 50000 civarında olduğu iddiaları için bkz. Lewy, *The Armenian Massacres*, p.105; Sonyel, *The Great War*, p.130. Bu kuvvetler genellikle Kıbrıs adası üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu. Anadolu'ya geçmeden önce adadaki kamplarda askerî eğitim alıyorlardı. Bkz. Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdare-

bunlar Ermenileri kontrol edilemez hâle getirdi. Böylece İngiltere ve Fransa, donanmalarının Akdeniz'i geçmesine paralel olarak İskenderun Körfezi'ne yakın olan Dört Yol, Musababa, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında çıkarmayı daha önceden planladıkları Ermeni isyanını Zeytun'da başlatmış oldu¹⁴.

Zeytun Ermenilerinin orduya cephane taşıyan askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını esir almaları üzerine Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Bu, cephede olması gereken askerlerin içeride meşgul edilmesi anlamına geliyordu. 24/25 Mart 1915 gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü,¹⁵ 27'si de yaralandı. Eşkiyadan 32 kişi ölürken geri kalanların büyük kısmı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada manastırı ateşe vermek isteyen beş eşkiya ele geçirilerek öldürülmüşse de Zeytunlu asiler yakalanamadı. Ancak bu harekât asker kaçakları üzerinde etkili oldu. Asker kaçaklarından bir kısmı orduya geri dönmeye başladılar. Nisan ayı başlarında Maraş'tan 450, Zeytun'dan 125 asker kaçağının teslim olmasıyla¹⁶ harekâtın amaçlarından birine ulaşılmış oldu. Bu çalışmada, Maraş ve Zeytun'da sürgün kararının alınmasındaki faktörler ile sürgünün Maraş bölgesinde uygulanışı ele alınacaktır.

Sürgün Kararının Alınması

Sürgün kararının alınmasında Ermenilerin eylemleri ve İtilaf Devletleri adına oynadıkları rol etkili oldu. Çünkü onlar hükûmetin ikazlarını hiç sayıp tecavüzkâr hareketleriyle Türk ordusunu nefsi müdafaaya zorlayarak hükûmetin karşı tedbirler almasına sebep oldular. Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına sempati ile yaklaşarak onların yardımıyla Türk hâkimiyetinden kurtulmayı, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ve Kilikya'yı da içine alan bir coğrafyada büyük bir Ermenistan devleti kurmayı hayal ettiler¹⁷. Batılı yazarların çoğu Ermenilerin tehcir edilmesindeki temel sebebi Ermenilerin

sine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Kış 2007, s.120-124; Halil Aytekin, *Kıbrıs'ta Monarğa (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara, TTK Yay, 2000, s.93-104.

¹⁴ Cemal Paşa, *Hatırat*, haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yay., 1996, s.374.

¹⁵ Bazı Ermeni kaynakları Zeytun Ermenilerinin Osmanlı ordusuna baş kaldırıp askerleri öldürüşünü gururla karşılar ve Zeytunluları "Kahraman" olarak nitelerler. Bkz. Hayk Ghazarian, *The Genocide of the Armenian People in the Ottoman Empire*, Yerevan, 2005, p.61 vd.

¹⁶ Kıvanç Galip Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, İstanbul, Kaktüs Yay. 2007, s.49.

¹⁷ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 1. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yay., 2003, s.148.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda yer alarak Ruslarla birlikte hareket etmeleri ve Sarıkamış'ta Osmanlı ordusuna büyük zayıflıklarına bağlarlar¹⁸. Sürgün kararının alınmasında hükümetin, Ermenilerin önemli ikmal hatlarına yakın olması ve düşman birliklerinin Adana kıyısına bir çıkartma yapması ihtimali olması nedeniyle endişelenmesinden kaynaklandığı görüşünü savunanlar olduğu gibi¹⁹ Zeytun Ermenilerinin İngilizlerle mektuplaştıklarının ortaya çıkmasından dolayı bölge halkının (Maraşlı Müslümanların) kendileri için tehlike oluşturan Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin oradan uzaklaştırılmasını istemelerine bağlayanlar da vardır²⁰.

Ermenilerin Zeytun'dan sürgün edilmelerinin sebebi Zeytunluların Mart 1915'te çıkardıkları ayaklanmadır²¹. Bu ayaklanmanın bastırılabilmesi için bölgeye Dördüncü Ordu bünyesinden asker sevk edilmesi asker sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunu zora soktu. Dördüncü Ordu Komutanı Ce-

¹⁸ Richard Hovannisian, "The Armenian Questions", p.19; Walker J. Christopher, *Armenia The Survival of a Nation*, New York: St Martin's Press, 1990, p.204; Avadis K. Sanjian, *Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Massachusetts, 1965, p.283; K.V. Sarkissian, "The Armenian Church", *Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict*, Ed.A.J.Arbery, volume I, 1969, p.489.

¹⁹ Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Mülkiyet Politikaları", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, Der. Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yay., 2006., s.130.

²⁰ Ayrıca yazarın tehcir kararının önceden planlanmayıp aniden alındığını kabul etmesi ve yerel tehcirlerin Şubat ayında başladığı iddiası için bkz. Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşında...*, s.148.

²¹ 1915 yılının Şubat ayı başlarında Zeytun dağlarında barınan Ermeni eşkiya kendilerine sığınan asker kaçıklarıyla beraber hem yolculara hem de Osmanlı askerlerine öteden beri yaptıkları saldırıları artırdılar. 1 Mart'ta 70-80 kişilik bir grup hükümet konağını basmaya teşebbüs etti. 2 Mart'ta Kargalar Mahallesi'nde silah attıktan sonra asker kaçıklarının hükümeti basacağı şayiasını yayıp halk arasında korku ve huzursuzluk yarattılar. Telgraf hatlarını kestiler. Küçük bir jandarma müfrezesi Maraş ile Zeytun arasında 30 kişilik Zeytun Ermeni eşkiyasının saldırısına uğradı. Bu saldırıda altı jandarma şehit oldu. İki jandarma eşliğinde Zeytun'a gelmekte olan başka bir jandarma müfrezesi silahları alındıktan sonra asiler tarafından Tekke Manastırı'na (Saint Mary Kilisesi) hapsedildi. Bu olay üzerine Başkumandanlık, Ermenilerle meskün bölgelerden geçecek olan müfrezelerin daha sıkı korunmaları gerektiği konusunda bir tamim yayınladı ve bölgeye iki bölük asker sevk edildi. Öte yandan olayların büyümesinin önüne geçmek isteyen hükümet iki Ermeni ileri geleni ve Protestan misyonerlerinden oluşan bir heyeti Zeytun'a göndererek asilerin itaat etmesini temin etmeye çalıştı. Ancak 12 Mart gecesi devriye gezen askerler üzerine ateş açılması sonucunda ikisi asker üç kişi öldü. Olayların devam etmesi üzerine Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Hurşit Paşa'yı Zeytun'a harekât yapmak üzere görevlendirdi. İlk karşılaşma sırasında altı Osmanlı askeri şehit oldu, 12'si hafif olmak üzere 26'sı da yaralandı. Şehit düşen askerler arasında Maraş Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman da vardı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-34). Binbaşı Süleyman Bey, manastıra hücum edildiği sırada askeri teşvik etmek amacıyla en önde hücum etmiş ve yukarıdan atılan kurşunla şehit edilmiştir. 24/25 Mart gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü, 27'si de yaralandı. Eşkiyadan 32 kişi ölürlen geri kalanı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada beş eşkiya manastırı ateşe vermişlerse de yakanarak öldürülmüşlerdir (DH. EM. UM.2.şb: 68/30-1; Osmanlı Belgelerinde...2007: 114-115; ATBD 1982: 97).

mal Paşa'nın Başkumandanlık Vekâleti'ne bildirdiğine göre bütün Zeytun havalisinde 5 Nisan 1915 itibariyle Binbaşı Hurşit Bey kumandasında 22. Alay'dan 1 Nizamiye Taburu, Halep Mürettep Fırkası'ndan 3 Depo Taburu, 2 Süvari Bölüğü ve 2 cebel topu bulunmaktaydı²². Batılı yazarlar Zeytun'daki Osmanlı askeri miktarı hakkında farklı rakamlar verirler. Bu yazarların bir kısmı asker sayısının 3000²³, bazıları 4000²⁴, bazıları da 5000²⁵ olduğunu iddia ederler. Bunun sebebinin Osmanlı bölük, tabur ve alaylarında bulunan asker sayısının değişken olması düşünülebilir. Nitekim bazen alayda 600 asker olabildiği gibi²⁶ bazen de bir tabur 750²⁷ veya 800²⁸ askerden oluşabiliyordu. Bu durumda Zeytun'a nakledilen taburlardaki asker sayısını eldeki verilere göre net olarak ortaya koymak mümkün görünmemekle beraber Zeytun'da askerin barınacak yerinin olmaması, Osmanlı ordusunun birçok cephede savaşması ve asker sıkıntısı çekmesinden dolayı bu sayının 1000–1500 arasında olduğu tahmin edilebilir.

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Zeytun'un etrafındaki dağlara çıkararak isyan eden Osmanlı askerini cephelerden uzak tutup burada meşgul eden eşkıyaya karşı caydırıcı bir tedbir olarak asilerin ailelerindeki erkeklerin Zeytun'dan çıkarılarak başka yerlere sürülmesini emretti. Bu karar halen firarda olanlar için de geçerliydi. Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezareti, ilgili güvenlik birimlerinden görüş sordu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, sadece erkeklerin başka bölgelere sevk edilmesinin isyanlarıyla ünlü Zeytun meselesini çözmek için yetersiz olacağını, Zeytun'daki karışıklığın

²² Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör Numarası(KL):2287, Dosya Numarası (Dos.):32–12, Fihrist(Fh.), 1–32–33.

²³ Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide*, translated from the original Armenian manuscripts by Vartan Hartunian, Boston, Beacon Press, 1968, p.54.

²⁴ Johannes Lepsius, *Archives du Génocide des Arméniens: Recueil de Documents Diplomatiques Allemands Extraits de Deutschland und Armenien (1914-1918)*, Paris, Fayard, 1986, p.82.

²⁵ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, Albany, State University of New York, 1973, p.17. Bu operasyon için 5000 sayısının abartılı olduğunu kabul edip bu kadar çok asker sevk edilmesinin Ermenilerin sürgün edilmesi fikrinin önceden planlanmasından kaynaklandığı hakkındaki görüş için bkz. Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jakob, 2006, p. 726.

²⁶ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2006, s.63.

²⁷ Mesela 1909 olaylarında Konya'dan Maraş'a sevk edilen Konya Redif Taburu'nda 750 kişi bulunmaktaydı. Bkz. BOA. İ.ASK., 1327/R-45.

²⁸ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s.4; Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.73.

sonlandırılmasının eskiden beri Zeytun'da isyan etmeyi meslek hâline getirmiş kişilerin aileleriyle birlikte hükûmetin belirleyeceği başka bölgelere bir an önce sevk edilmeleriyle mümkün olacağı yönünde görüş bildirdi.²⁹ Benzer bir görüş isyan nedeniyle Zeytun'da bulunan Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey tarafından 30 Mart 1915 tarihli şifre telgrafta Dâhiliye Nezareti'ne bildirilerek Zeytun'da şu tedbirlerin alınması tavsiye edildi:³⁰ “Zeytun'daki olaylar Zeytun'un coğrafi konumu ve Zeytun çevresindeki köylerde Hıristiyanların oturmasından ve vaktiyle buralarda bulunan Müslüman köylülerin Zeytunlulara duydukları korku nedeniyle arazilerini Ermenilere satıp gitmelerinden kaynaklanıyordu. Zeytun'daki Ermeni isyanlarının önüne geçebilmek için dağlık arazide oturan Ermeni köylüleri ovaya indirilmeli, onların boşalttıkları yerlere de Müslüman muhacirler yerleştirilmelidir”.

Bu tavsiyelerin haklılığına kanaat getiren Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 8 Nisan 1915'te Başkumandanlığa bir şifre göndererek Zeytun'da yaşanan olayların öteden beri görüldüğü için şaşırtıcı olmadığını, bu yüzden olaylara karışan kişilerin aileleriyle birlikte Anadolu'nun daha iç bölgesinde olan Konya'ya sevk edileceklerini ve ayrıca Maraş'ta komite üyesi olup bu karışıklıklarda rolü olan kişilerin de Konya'ya sevk edileceklerini, bu kişilerin Konya'da iskân ve işlerinin sağlanması konusunda Dâhiliye Nezareti'nin gerekli tedbirleri almasını, bildirdi.³¹ Hükûmet bir taraftan da Maraş'ta Ermenilerin silahlarını teslim etmesi konusunda çalışmalar başlattı.³² Ermeniler silahlarını teslim ediyor görünseler de mahalli hükûmet silahların tamamının teslim edildiği konusunda ikna olmayarak 4 Nisan Cumartesi gününden itibaren Ermeni evlerini tek tek aramaya başladı.³³ Aslında hükûmetin Ermenilere güvenmemesinin temelinde daha önce bir-

²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2.Şube (DH. EUM.2.şb.), 54/20-18. Fuat Dündar, Cemal Paşa'nın 26 Şubat 1915 tarihinde Adana Vilayeti'ne gönderdiği şifrede “...hâl ve vaz'iyet takdiriyle hükûmet tarafından ihtilal ve isyanı intac edecek ahval vuku'una meydan bırakılmamakla beraber Ermenilerin harekât ve fa'aliyetleri tezayüd eden menatikda son derecede şiddet ve sür'atle hareket olunmak ve her vak'ayı mü'essir ve kat'i vesa'it ile mahallinde esbab-ı vuku'uyla birlikte imha etmek icab eder...” demesini genel olarak Ermenilerin sürülmesiyle ilgili bir emir olarak değerlendirir. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 267, 487.

³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2007, s.121-122.

³¹ ATASE, BDH, Kl.2287, Dos.32-12, Fh., 1-34.

³² Ara Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, volume I: The Lower Euphrates, London, Gomidos Institute, 2004, p.8'den naklen National Archives and Research Administration of the United States of America (NARA), 867.00/761.

³³ Hartunian, *Neither to Laugh*, p.56.

çok Ermeni'nin silahlandığı bilindiği halde teslim edilen silah miktarının oldukça az olmasıydı. Nitekim Ermeniler uzun zamandan beri silahlanma faaliyetleri yaptıklarından silahları nasıl saklayacakları konusunda uzmanlaşmışlardı. Meselâ Boyacı Artin ve Vartan silah saklamadaki maharetleri nedeniyle ün salmışlardı. Maraşlı Ermeniler bazı evleri silah saklamak için kullanıyorlar ve silahların bulunmaması için bu evleri sık sık değiştiriyorlardı³⁴. Yapılan aramalarda silah bulamayan ancak çok sayıda zararlı yayın bulan yerel makamlar pek çok Ermeni entelektüelini komiteci oldukları suçlamasıyla tutukladı. Tutuklananlar arasında Paris'te ziraat eğitimi gördükten sonra Mısır'daki Barigur Zirakan adlı Ermeni şirketi aracılığıyla Adana ve Halep vilayetlerinde ahaliye ziraat eğitimi vermek üzere görevlendirilen ve Taşnaksutyun Komitesi'ne üye olduğu belirlenen ve 30 Haziran 1914'te geldiği Maraş'ta Ermeni Mektebi'nde idarecilik yapan Gazaros Polat, Alman Mektebinde muallim Ağya Efendi ile Pançacıyan Artin, Mekteb-i İdadi Fransızca hocası Ohannes Şişmanyen, Dr. Kalmust Kakonyan da vardı. Söz konusu kişiler yargılanmak üzere yeni teşkil edilen Divan-ı Harbi Örfi'ye sevk edildiler³⁵.

Sürgün kararı alınan Zeytun'dan 35 ailenin oluşturduğu ilk kafile hayvanları ve taşıyabilecekleri eşyalarıyla beraber 9 Nisan Cuma günü Konya'ya doğru yola çıktı. 11 Nisan Pazar günü yola çıkan ikinci kafilede üç papazla birlikte Zeytun'un lider ailelerinden birinin reisi de bulunmaktaydı. Üçüncü kafilenin çarşamba günü yola çıkarılması planlandıysa da yağmur yağması nedeniyle ertelendi³⁶. Konya'da bulunan ve buraya gelen Ermenilere yardım eden Amerikalı misyoner Dr. Dodd'un raporuna göre Zeytun ve çevre köylerinden Konya'ya getirilen Ermeniler kasabadan çıkarken yanlarına değerli eşyalarını, hayvanlarını, eşeklerini, atlarını ve öküzlerini aldılarsa da bunları daha ileri götüremeyerek Toroslarda satmak zorunda kaldılar. Bir süre hanlarda ve okullarda barındırılan Ermeniler 15 gün sonra Sultaniye'ye nakledildiler³⁷. Zeytun ve Maraş'tan Konya'ya sürgün edilenlerin sayısı Dr.

³⁴ Mary H.Heghin, *Olive Trees Grow Again*, USA, Seekers of sêkhimm, 1976, p.72.

³⁵ BOA.DH.EUM. 2.Şb., 9/78.

³⁶ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.6'dan naklen National Archives and Research Administration of the United States of America(NARA), 867.00/761. Üçüncü kafilenin 13 Nisan Çarşamba günü yola çıkarıldığı hakkında bkz. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

³⁷ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara, TTK Yay., 2005, s.229-230; James Bryce - Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev. Atilla Tuysan, Jülide Değirmenciler, cilt 2, İstanbul: Pencere Yay., 2006, s.267.

Dodd'göre 1000³⁸, Wolffskeel'e göre 200 aile olmak üzere toplam 2000 kişi civarındaydı³⁹. Konya'ya sürgün edilenlerin sayısını Amerika Birleşik Devletleri Halep Konsolosu J.B.Jackson 4500-5000⁴⁰ civarında, Kévorkian ise 6000 olarak vermektedir⁴¹. Kieser'e göre ise Zeytun'dan Konya'ya sadece kadın ve çocuklar gönderilmişti⁴². Sultaniye'ye yerleştirilen Ermenilerin dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için patrik vekili tayin edilmesi ve daha ne gibi tedbirler alınması gerektiği konusunda Konya Vilayeti'nden görüş soran⁴³ Dâhiliye Nezareti, 5 Ağustos 1915'te ani bir karar değişikliğiyle daha önceden Konya'ya yerleştirilen Zeytunlu Ermenilerin Zor'a gönderilmelerini Konya Valiliği'ne emretti⁴⁴.

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Zeytun'da Ermenilerin birkaç ay önce çıkardıkları olaylar sonrasında⁴⁵ Maraş Mutasarrıfı tarafından tutuklanan ve Halep Hapishanesi'nde bulunan Ermenilerden bazılarının Halep'te bazı kişilerin araya girmesiyle serbest bırakıldığını,⁴⁶ Ermenilerin yaptıkları yanlarına kâr kaldıkça bu olayların artarak devam edeceğini, bu nedenle hâlen tutuklu bulunanların yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e sevklerinin elzem olduğunu ve Zeytun Ermenilerine uygulanan sürgün kararından geri adım atılmamasının çok önemli olduğunu vurguladı⁴⁷.

Zeytun'a Muhacirlerin İşkânı

Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Mutasarrıf Mümtaz Bey'in tavsiyesinin haklılığını dikkate alarak Zeytun ve çevresindeki köylere Müslüman mu-

³⁸ Bkz.Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 229.

³⁹ Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, *Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, [Second Edition], Ed. Hilmar Kaiser, London, Gomidas Institute, 2004, p.14.

⁴⁰ Sarafian I: *The Lower Euphratesten* naklen p.15'den naklen NARA, 867.4016/72. Ayrıca krş. NARA, 867.4016/97 için bkz. Sarafian I: *The Lower Euphratesten* naklen p.35.

⁴¹ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁴² Zeytunlu tüm kadınlar ve 12 yaşın altındaki çocukların Konya'ya, erkeklerin Suriye'ye gönderildikleri iddiası için bkz. Kieser, *İskalanmış Barış...*, s.479.

⁴³ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH.ŞFR.), 53/307(26 Mayıs 1331/ 8 Haziran 1915).

⁴⁴ BOA, DH.ŞFR., 54A/278 (23 Temmuz 1331/ 5 Ağustos 1915).

⁴⁵ Zeytun Ermenilerinin, 1914 Ağustos ayı sonunda terhis olup memleketlerine dönmeye çalışan 100 kadar askere Andırın yakınlarında saldırmışlar, 1 Eylül'de de yol keserek yolcuları katil ve gasb etmeleri üzerine bölgeye harekât yapılmış ve 61 eşkıya tutuklanmıştı. ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-10.

⁴⁶ Tutuklulardan bir kısmının affedilmesi konusunun duyulması üzerine Maraş ve sık sık Zeytunlu Ermenilerin baskınına uğrayan Elbistan, Andırın ve Göksun eşrafi ayrı ayrı bildiriler yayımlayarak buna karşı çıkmışlardır. Bu bildirilere imza koyanlar arasında devlete sadık Ermeni vatandaşlar da vardır. Bu bildiri metinleri için bkz. ATASE, BDH, Kl.2287, Dos. 32-12, Fh. 1-25, 1-26, 1-28.

⁴⁷ ATASE.,BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-39.

hacirlerin yerleştirilmesini onayladı. İlk muhacir kafilesi 20 Nisan 1915'te Zeytun'a yerleştirilmek üzere Ayıntap'tan yola çıktı⁴⁸. Bunların sayısı 900 civarındadır⁴⁹. Bu uygulama daha sonra diğer bölgelerde de yaygınlaştı. Mesela Maraş ve Adana'ya Balkan muhacirleri iskân edilirken⁵⁰ Elbistan ve Göksun'da Ermenilerin boşalttıkları evlere Makedonya'dan gelen göçmenler yerleştirildi⁵¹.

Hükümet, muhacirlerin daha düzenli olarak yerleştirilebilmeleri için vilayetlerden tahliye edilen Ermenilerin boşalttıkları yerlerin coğrafi durumu, hava ve toprak yapısı, ziraata uygun olup olmadığı, miktarı, yerlerine nereli muhacirlerin yerleştirilmesinin uygun olacağı konusunda rapor hazırlamalarını valiliklerden istedi⁵².

Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat Zeytun'dan Ermenilerin sevk edilmesinin ardından 31 Mayıs 1915'te Zeytun adının son Ermeni isyanında şehit edilen Binbaşı Süleyman Bey'in anısına "Süleymanlı" olarak değiştirilmesi hususunda irade buyurdu ve bunun icrasında Dâhiliye Nazırını görevlendirdi⁵³. Daha sonra Süleymanlı ve çevresiyle ilgili birtakım idarî düzenlemeler yapıldı. Süleymanlı Kazası'nın merkezi değiştirilerek Süleymanlı kasabasının içinde Süleymanlı nahiyesi teşkil edildi⁵⁴. Daha önce Müslüman ve Hıristiyanların bir arada yaşadıkları Göksun Kazası'na bağlı Keban köyünün adı "Fevziye" olarak değiştirildi⁵⁵. Fırnıs nahiyesinin merkezi Süleymanlı'dan Yeniyanan Köyü'ne nakledildi⁵⁶.

⁴⁸ BOA, DH.ŞFR., 52/51(5 C1333/20 Nisan 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 23; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği* (1913-1918), İstanbul, İletişim, 2008, s.270-271. Zeytun'a yerleştirilen muhacirlerin Ermeni oldukları iddiası için bkz. Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 1999, s.337. Ayrıca Zeytun'a ilk muhacir kafilesinin 8 Nisan'da geldiği iddiası için bkz. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.314. Zeytun'un boşaltılmasının hemen ardından buraya muhacirlerin yerleştirildiği Mersin Amerikan Konsolosu Nathan'ın Büyükelçisi Morgenthau'ya verdiği bilgiden de anlaşılmaktadır. Krş. Ara Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, volume II: The Peripheries, Massachusetts, The Armenian Review, 1994, p.80.

⁴⁹ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde...*, s.171-177.

⁵⁰ Bloxham, *The Great Game...*, p.83.

⁵¹ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.729.

⁵² BOA, DH.ŞFR., 54/15(1 Haziran 1331/ 14 Haziran 1915).

⁵³ BOA. İrade Dâhiliye, Dosya numarası:1514, 1333/B-34; BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ.U.M.), 48/11(1333 B 20/3 Haziran 1915).

⁵⁴ BOA. DH. İ.U.M., 45-2/49 (1334 R 117).

⁵⁵ BOA, DH.İ.U.M., 48/12(1333 Ş 17/30 Haziran 1915).

⁵⁶ BOA, DH.İ.U.M., 10/3-2/33(1338 Ş 8/27 Nisan 1920).

Zeytun Ermenilerinin Konya'ya Sevkine Tepkiler

Ermeni Patriği, Zeytun Ermenilerinden bir kısmının Konya'ya sevk edilmesi kararına şiddetle karşı koyarak uygulamanın haksız olduğunu bildirince Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Başkumandanlığa bu kararın alınmasını gerektiren süreci anlatan bir şifre gönderip Zeytunluların düşmanca bir tutum sergileyerek Osmanlı ordusunu meşgul ettiğini, aksi takdirde sırf asayiş nedeniyle Zeytun'da ciddi bir kuvvet bulundurmamak zorunda olduğunu bildirdi⁵⁷. Nitekim son olaylar nedeniyle Zeytun'a Binbaşı Hurşit Bey kumandasında 11. Alaydan bir nizamiye taburu, Halep Mürettep Fırkası'ndan üç depo taburu, iki süvari bölüğü ve iki cebel topu gönderilmişti⁵⁸. Bu, sekiz ayrı cephede savaşan Osmanlı Devleti için önemli bir kuvvet kaybıydı. Öte yandan Osmanlı hükümeti Ermenilerin Zeytun'dan çıkarılması kararının doğruluk ve haklılığına o kadar inanmaktaydı ki inceleme yapmak üzere Maraş ve Zeytun'a gitmek isteyen yabancı konsolos ve memurlara her türlü kolaylığın gösterilmesi hususunu yerel makamlara emretti⁵⁹.

Maraş ve Zeytun Ermenilerinin Güney Bölgelerine Sevki

Ermeniler, Anadolu genelinde özellikle de Adana, Zeytun, Van gibi düşmanın lojistik desteğini alabilecekleri yerlerde isyanlar çıkararak devam eden Çanakkale Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi için çabalamaktaydı. Van Ermenilerinin isyan başlatması⁶⁰ hatta Van'da bağımsızlıklarını ilan etmeleri Osmanlı hükümetini daha köklü tedbirler almaya mecbur bıraktı. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 24 Nisan 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya bir şifre göndererek Zeytun ve Maraş'tan gönderilen Ermenilerin toplu olarak Konya'da yerleştirilmelerinin asayiş tehlikeye atmasından dolayı bundan sonra yola çıkacak kafilelerin Urfa, Zor ve Halep'in güneydoğusuna gönderilmelerini istedi⁶¹. Zeytun'dan yola çıkan

⁵⁷ ATASE, BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-37.

⁵⁸ ATASE, BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-32-33.

⁵⁹ BOA, DH. ŞFR. 51/200(21 Mart 1331/3 Nisan 1915).

⁶⁰ Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, 13 Nisan 1915'te Çatak'ta, 20 Nisan 1915'te de Van'da isyan başlattı. Bu savaşın başından beri Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını daha da artırdı. Mayıs ayı ortalarında Van, Ermeniler tarafından Ruslara teslim edildi ve burada Rus-Ermeni yönetimi tesis edildi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Sakin, *Ermeni İsyân Günlüğü 1915*, İstanbul, Ekim Yay., 2007, s.32-197; Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul, Babıalı Kültür Yay., 2006, s.47.

⁶¹ BOA, DH.ŞFR., 52/93(11 Nisan 1331/ 24 Nisan 1915); BOA. DH. ŞFR., 52/112(12 Nisan 1331/25 Nisan 1915); Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.124.

kafileler önce Maraş'ta Arasa Hanı'nda toplandı. Arasa Hanı'nda toplanan kafilelerdeki hasta, yaşlı ve çocuklara gönüllü Ermeni doktor ve hemşirelerle Amerikan misyonierleri tarafından bakılmakta ve giden kafilelerin yerini yenisi almaktaydı⁶². Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Maraş Mutasarrıfı'na 5 Mayıs'ta gönderdiği şifre ile Zeytun Ermenilerinin tamamının ihraç edilmesini emretti⁶³. Halep Konsolosu Jackson'a göre bu defa Zeytun'dan sürgün edilenlerin sayısı 2000 kişi ya da 350 ailedir⁶⁴. Kerr'e göre ise Deyr-i Zor'a Zeytun'dan 8000 ve çevre köylerden 17000 Ermeni sürgün edildi⁶⁵. Kévorkian ise bu sayıyı 6000'i Konya'ya, 5000'i Halep'e ve geri kalanı Rakka ve Musul civarına gönderilenler olmak üzere 18000 olarak vermektedir⁶⁶. Zeytun'un boşaltılmasının ardından Geben, Fırnis ve Elbistan'dan önce lider aileler olmak üzere Ermeniler Halep ve Zor'a sevk edildiler⁶⁷.

Düşmanın çıkarma yapması ihtimali bulunan İskenderun Limanı çevresinin güvenliğinden emin olmak isteyen Osmanlı Devleti 23 Mayıs 1915'te Adana, Sis ve Maraş'ın şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) livaları dâhilindeki köy ve kasabalarda yaşayan Ermenileri de sürgün kapsamına aldı. Buna göre belirlenen yerlere ulaşan Ermeniler duruma göre ya mevcut köy ve kasabalarda ahaliden ayrı bir yere inşa edecekleri evlerde ya da yerel makamlar tarafından belirlenen bölgelerde yeni kurulacak köylerde yerleşecekler ve Ermenilerin sevk ve iskânı, can ve mallarının güvenliği, iaşe ve istirahatlarının temini güzergâhlarda bulunan idarî memurlara ait olacaktı⁶⁸. Maraş ve diğer yerlerden Halep'e sevk edilen Ermeniler vilayet merkezine yerleştirilmeyip bu vilayetin güney doğusuna yerleştirileceklerdi⁶⁹. Ayrıca demiryolu hattı çevresinde belirlenen kurallara aykırı olmamak şartıyla (en az yirmi beş kilometre uzakta olması) Ermenilerin iskân edilmesinde bir sakınca olmadığı Dâhiliye Nazırlığı tarafından Maraş Emval-i Metruke Komisyonu Riyaseti'ne bildi-

⁶² Heghin, *Olive Trees Again*, p.75-76.

⁶³ BOA, DH. ŞFR., 52/253(22 Nisan 1331/ 5 Mayıs 1915); BOA, DH. ŞFR., 52/286(26 Nisan 1331/9 Mayıs 1915).

⁶⁴ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.230.

⁶⁵ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences With American Near East Relief 1919-1922*, Albany: State University of New York Press, 1973, s.17.

⁶⁶ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁶⁷ Walker, *Armenia The Survival*, p.204; Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁶⁸ BOA, DH. ŞFR., 53/92(10 Mayıs 1331/23 Mayıs 1915).

⁶⁹ BOA, DH. ŞFR., 54/54(4 Haziran 131/ 17 Haziran 1915).

rildi⁷⁰. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Ermenilerin gönderildikleri bölgelerde örgütlenip yeniden devlete isyan etmelerinden çekiniyordu. Bu yüzden Ermenilerin iskân edildiği Suriye, Halep, Musul vilayetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına şifre göndererek şu hususları emretti:⁷¹

“1-Zeytun, Suriye ve Adana sahil mıntıkasından oralara dağınık bir surette yerleştirilen Ermenilerin ülke içi ve yurt dışı haberleşmeleri Türkçe yapılacaktır.

2-Yeni kurulan yerleşim bölgelerine Ermeni mektepleri açılmasına izin verilmeyecektir.

3-Şimdilik yalnız İstanbul’daki Ermenice gazetelerin çıkmasına izin verilecek diğer vilayetlerdeki Ermeni gazeteleri kapatılacaktır”.

Ermenilerin iskânında onların isyan edemeyecek şekilde yerleştirilmeleri ve daha önce isyanlara adı karışan Ermenilerin diğerleriyle aynı yerde tutulmamaları alınan diğer bir tedbirdir⁷².

Ermeni sevki sırasında istisnai bir şekilde bazı kesimler sevkten muaf tutuldu. Meselâ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maraş Mutasarrıflığı’na 8 Haziran 1915’te gönderdiği şifreyle ticaretle uğraşan Ermenilerin memleketlerinde bırakılmaları talimatını verdi⁷³.

Bazı Ermeniler sevk edilmemek için ihtida etme yolunu seçti. Ancak hükümet bu gibilerin sevklerinin gerçekleştirilmesi yönünde emir verdi⁷⁴. 1 Temmuz 1915’te, Talat Paşa, tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla ihtida eden Ermenilerin sevkiyle ilgili geniş bir talimat göndererek ihtida “bir netice-i kanâ’at” olduğu için sevk meselesinde “mevzû-ı bahs” olunmaması ve bu şekilde vukû bulacak ihtidalara itimat edilmemesini istedi. Ayrıca bu gibi kişilerin, öteden beri kendilerini tehlikede gördükleri zaman ihtidaya başvurduklarını ve bu yüzden müracaatlarının kati surette kabul olunmamasını; ihtida etseler bile tayin olunan mahallere sevklerinden vazgeçilmemesini emretti⁷⁵. Bu emre rağmen tehcir esnasında Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldığı görüşünde olanlar da vardır⁷⁶.

⁷⁰ BOA, DH. ŞFR., 54A/307(25 Temmuz 1331/7 Ağustos 1915); Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), Ankara, TTK.Yay., 2001, s.49.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR., 54/261(18 Haziran 1331/ 1 Temmuz 1915); *Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt VIII, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, 2008, s.5.

⁷² BOA, DH. ŞFR., 53/201(19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915).

⁷³ BOA, DH. ŞFR., 53/295(26 Mayıs 1331/8 Haziran 1915).

⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.184-185.

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR., 54/254; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.58.

⁷⁶ Kaiser, 1915-1916 Ermeni Soykırımı, s.129. Ayrıca Merzifon’daki Ermenilerin hayatta kalmak için

3 Ağustos'ta Katolik ve Protestanların sevk edilmemesi emri verilirken⁷⁷ daha sonra bu emrin adı geçen mezheplere inanan bazı zararlı kişilerin de sevk edilmemesi manasına geleceği göz önüne alınarak Dâhiliye Nezareti'nden Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifreyle bu mezheplere inanan muzır kimselerin sevklarının bir müddet ertelendikten sonra yapılması emredildi⁷⁸.

Sevkiyatta zaman zaman büyük karışıklıklar yaşandı. Bu durum özellikle Katolik Ermenilerin sevkinde bu göze çarpmaktaydı. Nitekim zararlı faaliyetleri olmayan Katoliklerin sevk edilmemeleri emredildiği halde karışıklık yaşanarak bazı Katolik ailelerin de sevk edildiğinin ortaya çıkmasından sonra Talat Paşa konuyla bizzat ilgilenerek yanlışlığın düzeltilmesi ve Katolik ailelerin Maraş'a geri dönmeleri için gerekli emirleri verdi⁷⁹. Maraş Katoliklerinden Hırlakyan'ın yeğenleri Kirkor Ohannes Şudarboyan² ile Karlusyan Oseb'in sevkinden sarfı nazar edilmesi Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıfına emredildi⁸⁰. Maraş mebusu olan Hırlakyan Efendi'nin kardeşleri Avadis ve Artin ile yeğenleri Mihran, Osep, Setrak, Gabriel ve Kavacıyan Stepan'ın daha öteye gönderilmeyerek Halep'te bırakılmaları Dâhiliye Nazırı'nın bir başka emriydi⁸¹. Hırlakyan Efendi'nin kayınbiraderlerinden Antep'ten Halep'e gönderilen Kendirci Minas Efendi'nin Mersin'e,⁸² Antep'ten Deyr-i Zor'a gönderilen Kendirci Osep Efendi ve yakınlarının da Halep'e gönderilmeleri emredildi⁸³. Daha sonra Konya'ya geldikleri anlaşılan Hırlakyan'ın akrabaları ve diğer Katoliklerin Maraş'a gönderilmeleri emredildi⁸⁴. Halep'e gönderilmek üzere Urfa'da bulunan Maraşlı Katolik Ermenilerle Maraş mebusu Hırlakyan'ın biraderi olup Birecik'te bulunan Avadis ve diğer akrabalarının tekrar Maraş'a gönderilmeleri emredildi. Söz konusu kişiler önce Halep'e⁸⁵ oradan da Antep üzerinden Maraş'a sevk edildi⁸⁶. Ancak

Müslümanlığı kabul etmekten başka çareleri kalmadığı iddiaları için bkz. Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.121.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. 54A/252(21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915).

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR. 55A/22(20 Haziran 1331/ 3 Temmuz 1915).

⁷⁹ BOA, DH. ŞFR. 63/157 (19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916).

⁸⁰ BOA, DH. ŞFR. 56/316 (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915).

⁸¹ BOA, DH. ŞFR. 57/103 (11 Teşrin-i Evvel/24 Ekim 1915).

⁸² BOA, DH. ŞFR. 62/4 (1 Mart 1332/14 Mart 1916); BOA, DH.ŞFR., 62/177(17 Mart 1332/30 Mart 1916).

⁸³ BOA, DH. ŞFR. 62/9 (1 Mart 1332/14 Mart 1916).

⁸⁴ BOA, DH. ŞFR. 63/163 (19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916).

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR. 64/61(5 Mayıs 1332/18 Mayıs 1916).

⁸⁶ BOA, DH. ŞFR. 63/158 (19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916).

daha sonra mebus Hırlakyan'ın Halep'te bulunan kardeşi Avadis'in pirinç ziraati için Maraş'a gönderilmesini talep etmesi⁸⁷ ve bu talep doğrultusunda 1 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Halep Valiliği'ne Avadis Hırlakyan'ın pirinç ziraati için Maraş'a gitmesine müsaade edilmesini emretmesinden⁸⁸ ve 19 Aralık 1917'de de mebus Hırlakyan Efendi'nin Halep'te bulunan bazı akrabalarının İslahiye'ye gitmeleri emrinin verilmesinden⁸⁹ Avadis ve diğerlerinin Maraş'a gitmeyip Halep'te kaldıkları anlaşılıyor.

Osmanlı kayıtlarına göre 5 Ağustos 1915'e kadar sancakta yaşayan Ermeni nüfusunun üçte ikisi sürgün nedeniyle azalmıştı⁹⁰. 22 Ağustos 1915'te Protestanların ekserisinin zararlı faaliyetlerde bulduklarının bildirilmesi üzerine bunlardan devlete sadık aileler haricinde geri kalanlarının sevk edilmeleri emredildi⁹¹. Maraş'ta 24 Ekim 1915'te 2500 Ermeni ile 3000'den fazla Protestan bulunmaktaydı⁹². Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 27 Ekim 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifreyle belli yerlere gönderilmek üzere toplanmış ve yola çıkarılmış olanlar dışındaki Ermenilerin sevk edilmemelerini,⁹³ 28 Ekim'de gönderdiği şifreyle de geri kalan Ermenilerin sevkini durdurulmasını emretti⁹⁴. Ancak bu emir hiçbir olaya karışmamış Ermeniler için geçerli olacaktı. Olaylara karışan ve komitelerle bağlantısı olan Ermeniler daha önce emredildiği gibi belirlenen yerlere sevk edilecekti⁹⁵. Dâhiliye Nezareti bu kararın alınmasının hemen ardından vilayet ve mutasarrıflıklara birer genelge göndererek hiç sevk edilmeyip ikametgâhlarında kalan Ermenilerle özel izin almak suretiyle sevkleri engellenenlerin ihtida etmek istemeleri durumunda buna izin verileceğini bildirdi⁹⁶. Bazı Ermeniler sevk edilmemek için Katolik ya da Protestan mezheplerine inandıkları iddiasında bulununca onlara nüfus tezkirelerinde yazılı olana göre muamele edileceği ancak bir yanlışlık olması durumunda

⁸⁷ BOA, DH. ŞFR. 75/220 (23 Nisan 1333/ 23 Nisan 1917).

⁸⁸ BOA, DH. ŞFR. 78/1 (1 Ağustos 1333/ 1 Ağustos 1917).

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR. 82/138 (19 Kanun-ı Evvel 1333/ 19 Aralık 1917).

⁹⁰ Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 169.

⁹¹ BOA, DH. ŞFR. 55/149 (9 Ağustos 1331/22 Ağustos 1915).

⁹² BOA, DH. ŞFR. 57/96 (11 Teşrin-i Evvel 1331/24 Ekim 1915).

⁹³ BOA, DH. ŞFR. 57/135 (14 Teşrin-i Evvel 1331/27 Ekim 1915).

⁹⁴ BOA, DH. ŞFR. 57/182 (15 Teşrin-i Evvel 1331/28 Ekim 1915).

⁹⁵ BOA, DH. ŞFR. 61/72 (7 Şubat 1331/20 Şubat 1916).

⁹⁶ BOA, DH. ŞFR. 57/28 (22 Teşrin-i Evvel 1331/4 Kasım 1915).

bunun düzeltilmesinin mümkün olduğu ifade edildi⁹⁷. Katolik ya da Protestan olduklarını iddia eden yaklaşık 1000 nüfusun durumu netlik kazanmasa da Maraş dışına gönderilmelerinin uygun olmayacağı Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıfı'na bildirildi⁹⁸. Öte yandan ne olursa olsun bu kişilerin Dâhiliye Nezareti'nin izni olmadan vilayet dışına çıkarılmamaları emredildi⁹⁹.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 16 Şubat 1916'da Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek tehcir kararında daha önce Osmanlı Devleti'ni destekleyen Almanların fikir değiştirebileceği, o yüzden asker sevki nedeniyle Ermeni sevkıyatının durduğu Adana ve Maraş gibi yerlerde uygulamaya devam edilmesi gerektiği, aksi halde şu ana kadar alınan tedbirlerin sonuçsuz kalma ihtimali olduğu uyarısında bulundu¹⁰⁰. Ancak hükümet 15 Mart 1916'da Ermeni sevkıyatının tamamen durdurulmasını ve şu ana kadar çıkarılanlar dışında hiçbir Ermeni'nin ihraç edilmesini kararlaştırdı¹⁰¹. Bu kararın alınmasından sonra yapılan araştırmada Maraş'ta 3845 erkek ve 5000'den fazla kadın Ermeni nüfus bulunduğu ve bunlardan 3500 kadarının Ermeni geri kalanının Katolik ve Protestan olduğu anlaşıldı. Maraş Mutasarrıfı hakkında daha önce kendisine verilen emirleri uygulamaması sebebiyle soruşturma açılarak Mülkiye müfettişlerinden Haydar Bey görevlendirildi¹⁰².

Maraş'ın Dördüncü Ordu mıntikasında olmasından dolayı Dördüncü Ordu Kumandanı Ahmet Cemal Paşa bu bölgeyle yakından ilgileniyordu. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ilk Ermeni isyanı Maraş'ın Zeytun bölgesinde yaşanmış ve Cemal Paşa birliklerinden bir kısmını buraya sevk etmek zorunda kalmıştı. Maraş'ta kalan Ermeni sayısının daha da fazla olabileceğini tahmin eden Ahmet Cemal Paşa yaptırdığı inceleme neticesinde Maraş'ta 15000 ve bağlı merkezlerinde de hemen hemen aynı sayıda Ermeni kaldığını öğrenince Maraş Mutasarrıflığı'na 13 Nisan 1916'da bir telgraf göndererek gerek merkez gerekse bağlı bölgelerdeki Ermenilerin sevkine derhal başlanmasını istedi ve kafilelerin iaşeleriyle güven-

⁹⁷ BOA, DH. ŞFR. 58/70 (7 Teşrin-i Sâni 1331/20 Kasım 1915).

⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 59/38 (6 Kanun-ı Evvel 1331/19 Aralık 1915).

⁹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.349.

¹⁰⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermenilerin*, s.104.

¹⁰¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.356.

¹⁰² BOA, DH. ŞFR. 63/100 (12 Nisan 1332/25 Nisan 1916); *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s. 363.

liğinin kendisi tarafından sağlanacağını bildirerek kafilelerin Nizip üzerinden sevk edilmelerini tavsiye etti¹⁰³. Söz konusu emir 14 Nisan'da Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırıldı¹⁰⁴. Yine de Maraş'taki Ermenilerin tamamı sevk edilmedi¹⁰⁵. Halep Amerikan Konsolosu J.B.Jackson'un 4 Mart 1918 tarihli raporuna göre Maraş'ta 14000 Ermeni bulunmaktaydı¹⁰⁶. Kirkor Kalustyan'ın Amerikan Yardım Komitesi'nde çalışan Stanley Kerr'e bildirdiğine göre 6000,¹⁰⁷ Levon Bilezikçıyan'a göre 8000 ve Almanya'da yapılan bir çalışmaya göre 6000 Ermeni Maraş'ta kaldı¹⁰⁸.

Öte yandan daha önce Maraş'a sevk edilmek üzere Halep'e gönderilen Maraşlı 12 Katolik Ermeni ailesinin Halep'ten Maraş'a gönderilmesi emrine rağmen ailelerin başka yerlere sevk edildiği haberlerinin gelmesi üzerine Emniyet-i Umumiye Nezareti, Halep Vilayeti'ne gönderdiği şifreyle söz konusu sevkıyatın önlenmesini, sevk edilenlerin geri çağrılmasını ve bu durumun sebebinin ne olduğunun bildirilmesini istedi¹⁰⁹.

Bazı Ermeniler karışıklıklardan istifade ederek memleketlerine dönmeyi başardılar. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa vilayet ve mutasarrıflıklara birer şifre göndererek bu gibi durumların tahkik edilerek gelenler varsa onların buldukları yerlerdeki civar köy ve kasabalara yerleştirilmelerini emretti¹¹⁰. Sevk edilen Ermenilerden bir kısmı Amele Taburları'nda alıkonularak ordunun geri hizmetlerinde görevlendirildi. Meselâ Konya Vilayeti'nde Koçhisar kazasında iskân olunmak üzere Maraş'tan sevk edilen 80 kişilik bir Ermeni kafilesinde bulunan 47 kişi askeri inşaatlarda istihdam edilmek üzere menzil kumandanı tarafından Pozantı'da alıkondu¹¹¹. Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Halep Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği bir şifre telgrafla 7 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Şam'a toplam üç bin Ermeni'nin geldiğini, bunlardan biri bin diğeri iki bin mevcutlu iki amele taburu oluş-

¹⁰³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni*, s.107.

¹⁰⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni*, s.108).

¹⁰⁵ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.233.

¹⁰⁶ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.143'ten NARA, 867.4016/373.

¹⁰⁷ Kerr, *The Lions of Marash*, p.25.

¹⁰⁸ Lewy, *The Armenian Massacres*, p.187.

¹⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 62/3 (1 Mart 1332/14 Mart 1916); BOA. DH.ŞFR., 62/157(19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916); *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.366.

¹¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 64/34(2 Mayıs 1332/15 Mayıs 1916).

¹¹¹ BOA, DH. ŞFR. 63/191 (21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).

turulduğunu, iki bin kişilik taburun Rakka-Şam-Manitra? yolu inşaatında diğer taburun da Mısır Şimendiferinde görevlendirildiğini bildirdi¹¹². Ancak daha sonra bu uygulamadan vazgeçildi ve Dâhiliye Nezareti demiryolu yapımında çalışan Ermeni amelelerin 24 saat zarfında Maraş'a dönmemeleri hâlinde ailelerinin Maraş'tan gönderileceğini bildirerek söz konusu kişilerin en kısa zamanda Maraş'a dönmelerini istedi¹¹³. Harbiye Nezareti Asayiş Şubesi 10 Ağustos 1916'da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre ile başka mahallere gönderilmiş asker ailelerinin başka yerlere nakledilmeyip buldukları yerde mahalli yetkililerin himayesinde korumaya alınmaları emredildi¹¹⁴.

Tehcir edilen nüfusun sayısı ile ilgili değişik kaynaklarda farklı bilgiler olduğundan net sayının tespiti zordur. Meselâ 14 Mayıs 1915 tarihli Osmanlı Devleti'ne ait resmî bir belgeye göre Maraş Sancağı genelinde Ermenilerle ilgili nüfus durumu şu şekildeydi: Maraş Merkez Kazası'nda 12744, Süleymanlı (Zeytun)'da 9930, Elbistan'da 1168, Göksun'da 3229 ve Pazarcık'ta 30 olmak üzere nüfusa kayıtlı olan toplam 27101 Ermeni sevk edildi¹¹⁵. İngiliz istihbarat subayı Binbaşı R.E. imzalı ve Kuzey Suriye ile Türkiye'deki durumu anlatan bir istihbarat raporunda yer alan bilgilere göre de 1915 yılının Temmuz ayında Zeytun, Dört Yol, Maraş ve Urfa'dan tehcir edilenlerin toplamı 26500'dür. Bunlardan 5000'i Konya'ya, 5500'ü Halep ve çevresiyle Mezopotamya'ya, bir kısmı da Bağdat yakınlarına gönderilmişlerdir¹¹⁶. İngiliz istihbarat raporu Osmanlı Devleti'nin hazırladığı çizelgeden iki ay sonra yazıldığı ve Maraş dışında Urfa ve Dört Yol'dan tehcir edilenleri de kapsadığı hâlde Osmanlı rakamlarından daha az nüfusun tehcir edildiği izlenimi vermektedir.

Osmanlı hükûmeti, Ermeni sevkıyatı yapılan vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifrelerle sık sık sevk edilen Ermenilerin mal ve canlarının muhafazasına dikkat edilmesi ve Ermenilerin iskân ve işlerinin sağlanması hususun-

¹¹² ATASE, BDH, Kl.13, Dos.1049-63, Fh.18.

¹¹³ BOA, DH. ŞFR. 63/75(9 Nisan 1332/22 Nisan 1916).

¹¹⁴ ATASE, BDH, Kl.2291, Dos.24-27, Fh.10.

¹¹⁵ ATASE, BDH, Kl.361, Dos.1445, Fh.1-8. Göksun ve çevre köylerden 9500, Elbistan civarından 6000 Ermeni'nin göç ettirildiği ve İslamiyet'i kabul eden 3000 Ermeni'nin Geben'e sığındığı iddiaları ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

¹¹⁶ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.35'den NARA, 867.4016/97. Ayrıca krş. Özdemir vd, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, s.74. Antep'te Dr. Shepard'ın aynı rakamları içeren 20 Haziran 1915 tarihli mektubu için bkz. Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere*, s.246.

da kati emirler vermesinin¹¹⁷ yanı sıra bu konuda bir de talimatname yayınlandı¹¹⁸. Ancak kafilelerin güvenliğini sağlamakla görevli olan jandarma sayısının yetersiz olması bazı suiistimallere sebep olabiliyordu¹¹⁹. Bu yüzden Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın talebiyle sevk edilen Ermenileri korumak üzere Pozantı ve Adana arasında iki bölük asker görevlendirildi¹²⁰. Güvenlikle ilgili bu tedbirler alınsa da açlık, yorgunluk, uykusuzluk ve salgın hastalıklar¹²¹ sebebiyle de ölümlere rastlanmaktaydı. Üstelik bu durumun düzelmesi ihtimali de çok düşüktü. Çünkü Osmanlı Devleti savaş şartlarından dolayı askerlerini dahi beslemekte güçlük çekiyordu¹²². Öte yandan bazı konular sevkıyatta görevlendirilen askerlerin yetkinde olduğundan uygulamada farklılıklar oldu. Bazı görevliler kadın, çocuk ve yaşlıların içinde buldukları ağır şartları görmezden gelirken bazıları çok insancıl davranabildiler. Yürümekte zorlanan bir kadının dinlenmesine izin verip ardından ona binebileceği bir araba temin eden görevlilere de rastlanmaktaydı. Yolculuk sırasında bazı kafilelerin işesi devletçe karşılanırken bazılarına yerli halkın yardım etmesine izin verildi. Ama kafilerden bir kısmı bu yardımların hiç birini alamadığından aç ve sefil düştü¹²³.

Sevkıyat esnasında Kürt aşiretlerinin saldırıları sonucunda hayatını kaybeden Ermeniler de vardı. Maraş ve çevresinde Kürt aşiretlerinin olması ve buradan tehcir edilenlerin daha kısa bir mesafe kat etmeleri Maraş Ermenilerinin tehcir sırasında daha az kayıp vermelerine sebep oldu¹²⁴. Yine de olası suiistimallerin önüne geçmek isteyen Osmanlı hükûmeti lüzumu hâlinde Ermenilerle meskûn tüm vilayetlerde Divan-ı Harbi Örfî teşkil edilmesini kararlaştırdı¹²⁵.

Tehcirden Sonra Maraş'ta Kalan Kadın ve Çocukların Durumu

Osmanlı hükûmeti, sevkini küçük çocuk ve kadınlar üzerinde olumsuz bir etki bırakacağını tahmin ettiğinden onlar için genel veya özel düzenleme-

¹¹⁷ ATASE, BDH, Kl.361, Dos.1445, Fh.3-1; ATASE, BDH, Kl.401, Dos.50-1580, Fh.1-16.

¹¹⁸ ATASE, BDH, Kl.401, Dos.50-1580, Fh.1-17. 3 Mayıs 1915 tarihli talimatname metni için bkz. Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.326.

¹¹⁹ E.Donald Miller, & Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, California, University of California Pres, 1993, p.88-89.

¹²⁰ ATASE, BDH, Kl.401, Dos.50-1580, Fh.1-44.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara, TTK Yay., 2005, s.244-250.

¹²² Bryce&Tonbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere*, s.253.

¹²³ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.36'dan NARA, 867.4016/97.

¹²⁴ Bryce&Tonbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere*, s.241.

¹²⁵ ATASE, BDH, Kl.13, Dos.1049-63, Fh.2-3.

ler yapabilmekteydi. Tehcirin ilk günlerinde vilayetlere gönderilen emirlerle dul kadın ve yetim çocukların sevkini ertelenmesi istendiği halde vilayetlerdeki kargaşa nedeniyle bu emre riayet edilmediği, dul ve yetimlerin Urfa'da yoğunlaştığı anlaşıldı. Bunun üzerine hükûmet, bunlardan 3000'inin Maraş ve Ayıntab'a sevkini, geri kalanların da Harran'da iskânını kararlaştırdı¹²⁶.

Hükûmet, Ermeni çocuklarının varsa ebeveynlerine teslim edilmesini, ebeveyni olmayanlarınsa darüleytamlara gönderilmesini benimsediğinden çocuk ve kadınların barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli tedbirler almaktaydı. Örneğin Maarif Nazırı, Maraş Mutasarrıflığına 16 Haziran 1915'te bir telgraf göndererek çocukların yol şartlarına dayanmaları çok güç olacağından on yaşından küçük olanların vilayet dâhilinde bir darüleytam açılarak orada barındırılmasının uygun olacağını bildirdi¹²⁷. Maraş'ta çeşitli ülkelerin misyonerleri tarafından açılmış yetimhanelerle birlikte az sayıda Müslümanlara ait yetimhaneler de vardı. Meselâ The Times'ta 4 Haziran 1916 tarihinde yer alan bir habere göre Maraş'ta 1909 Adana olayları sonrasında açılan kimsesiz kalmış kadın ve kızların barındığı bir yetimhane Türklere devredilmişti¹²⁸. Bu yetimhanenin Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelen İngilizlere ait olma ihtimali güçlüdür. Zira İngilizler tarafından işletilen yetimhaneler Amerikalılara¹²⁹ ya da Türklere devredilmiştir.

Ermenilerin tehcir edilmesiyle Amerikan okullarındaki eğitim öğretim faaliyetleri durdu ve bu okullarda çalışan Amerikalıların çoğu yardım görevlisi oldu. Böylece Amerikalı misyonerler Ermeni kadın ve çocuklarının koruyuculuğunu üstlendiler. Antep, Harput ve Merzifon'daki kolejlerle Kayseri, Maraş ve Sivas'taki Amerikan okulları yardım merkezlerine çevrildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki kurumlarının bir kısmı Amerikan okullarından mezun olmuş kimsesiz çocuklarla doldu. Tehcirin olduğu bölgelerde ciddi bir yapılanmaya giden Amerikan misyonerleri Antep, Kayseri, Harput, Konya, Maraş, Mardin, Merzifon ve Sivas'taki misyon hastanelerinde de çocuk barındırmaya başladı. Bazen Türklere emanet bırakılmış Ermeni çocuklar da bakılmaları için bu misyonlara bırakılıyordu¹³⁰.

¹²⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara, Babil Yay., 2005, s.51

¹²⁷ BOA, DH. ŞFR. 54/150 (13 Haziran 1331/ 26 Haziran 1915).

¹²⁸ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.71.

¹²⁹ Nejla Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki Yabancı Okullar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 64-65-66, cilt XXII, s.407.

¹³⁰ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s.82-86.

Hükümet, 26 Ağustos ve 1 Eylül'de Maraş Mutasarrıflığı'ndan şehirdeki Alman yetimhane ve müesseselerinde bulunan Ermeniler hakkında bilgi istedi¹³¹. Bunun üzerine Alman yetimhanelerinde çalışan iki hizmetli ve sekiz öğretmenin tamamının Ermeni olduğu Emniyet-i Umum Müdüriyeti'ne bildirildi¹³². Bazı yerlerde yabancı misyonlarda çalışan Ermenilere saldırılar olduğu bildirilmesine rağmen Alman misyoner Beatrice Rohner'in raporuna göre; Maraş'taki Alman yetimhanesinde görevli hemşire Paula Schafer işini hiçbir engelle karşılaşmadan serbestçe yapabiliyordu. Ayrıca 1916 yılında Protestan misyonerlerin Halep'te faaliyet gösteren yetimhanesi dışında Kilis, Maraş, Hama, Resulayn, Şam ve Deyr-i Zor'da açtıkları yetimhanelerde 2000'den fazla çocuk barındırılmakta ve 100 civarında gönüllü kadın çalışmaktaydı¹³³.

Bazı Ermeni kadınlarının İslamiyet'e geçmesi Ermeniler için önemli bir sorundu. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz işgaline uğrayan Maraş'ta sert uygulamalarla karşılaşıldı. İngilizlerin desteğini alan Ermeni gençler, Müslüman olan Ermenilere sözlü ve fiili tecavüzde bulununca, bazı şahıslar kiliselere giderek eski dinine döndü, isimlerini değiştirdi. Türklerle evlenen kadınların zorla Müslüman oldukları iddia edilerek onlar yeniden eski dinlerine davet edildi. İkna edilemeyenler için ilgili köşe başlarına afişler asılarak Müslüman kalmakta ısrar edenler polis ve jandarma zoru ile Amerikan Koleji'ne götürüldüler ve burada Ermeni din adamları tarafından telkin ve tehdit edildiler. Bu kadınlardan bir kısmı eski dinine geçerken Müslümanlıktan vazgeçmeyenler kocalarına geri döndü. Bu arada bir Türk ile evli olan Ermeni kadını koleje gitmediği için Ermenilerce işkence edilerek öldürüldü¹³⁴.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Amerikan Kongresi, Yakın Doğu'da bir yardım kampanyası başlattı. Türkiye'deki yardım faaliyetlerini Near East Relief (NER) adı verilen bir kuruluş yürütecekti. Böylece Anadolu'daki eski misyon merkezleri yeniden faaliyete geçirildi. Ancak bunlar eğitimden ziyade yardım çalışmalarını organize etmek ve bu yardımları

¹³¹ BOA, DH. ŞFR. 55/238 (13 Ağustos 1331/ 26 Ağustos 1915); BOA, DH. ŞFR. 55/346 (19 Ağustos 1331/ 1 Eylül 1915).

¹³² BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. şube, 27/16'dan naklen Günay, Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki, s.398.

¹³³ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.153'den NARA, 867.4016/373. Ayrıca krş. Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.103.

¹³⁴ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.214-215.

ağırlıklı olarak Ermeni muhacir, yetim kız ve kadınlarına ulaştırmak amacıyla örgütlendi. Buna göre merkezler Merzifon, Maraş, Konya, Arapkir, Malatya, Harput, Mardin, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Ulukışla, Samsun, İzmit, Derince, İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, Haçin, Antep, Urfa ve Adana idi¹³⁵. Near East Relief, Maraş'ta Almanlardan yüzlerce yetim çocuk devralmıştı. Ayrıca Maraş Kız Koleji bünyesinde kadın ve çocuklara bakmak amacıyla yetimhaneler ve Müslüman evlerinde kalan kızlar için "Kurtarma Evi" kurulmuştu. Şehirde sağlık taraması ve yetim çocukların bakımı açısından çok büyük yardım faaliyeti mevcuttu¹³⁶.

Maraş'taki yetimhanede İsviçreli Maria Timm görevliydi ve burada 1000 yetim barınıyordu¹³⁷.

Tehcire Diğer Devletlerin Gösterdiği Tepki

Ermenilerin tehcir edilmeleri fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve sorumluları konusunda tartışmalar vardır. Konunun bu kadar çok tartışılmasının sebebi İtilaf Devletleri'nin Ermeni tehcirini propaganda aracı olarak kullanması ve tehcir esnasında Ermenilerin yaşadıkları zorlukları, savaş şartlarını göz ardı ederek dramatik bir şekilde kamuoyuna aktarmasıdır¹³⁸. Tehcirin sorumluluğunun tek başına Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu düşünenlerin yanı sıra tehcir fikrinin Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlar tarafından ortaya atıldığını savunanlar da vardır. Halep Amerikan Konsolosu Jackson 4 Mart 1918 tarihli raporunda Almanların 60000 Fransız'ı Kuzey Fransa'dan sürmesinin Osmanlı hükümeti tarafından model alındığını ya da Almanların bunu Osmanlı hükümetine önerdiğini iddia eder¹³⁹. Ermeni tarihçi Dadrian, Almanya'nın tehcirde en az Osmanlı Devleti kadar sorumluluğu olduğunu iddia ederek Almanya'nın engel olabileceği bir konuda hiçbir şey yapmadığını, hatta Almanya'nın İtilaf Devletleri'ni desteklemelerinden dolayı Ermenilerden kurtulmak istediğini dile getirir¹⁴⁰.

¹³⁵ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s.239.

¹³⁶ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.251.

¹³⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s.526.

¹³⁸ Bu tip yayınlara örnek olarak İngiliz Mavi Kitabı ile Ermenilere Yardım Komitesi'nde yer alan İsviçre Komitesi'nin bir yayını, A.B.D., İsviçre ve Danimarka misyonerleri, Kızılhaç görevlileri ve bazı Almanların tanıklığına dayanarak hazırlanmış kitaplar gösterilebilir. Bkz. Andre N. Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances Devant Le Probleme Arménien*, Paris, 1926, p.44. Ayrıca Almanlar bu tip yayınların sayısının artması üzerine kendi Dışişleri'nden özenle seçilmiş belgeleri yayınlayıp tehcirde Almanya'nın bir sorumluluğu olmadığını ispatlama yolunu seçti. Bu görev ise Lepsius'a verildi. Mandelstam, *Société des Nations*, p.44.

¹³⁹ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.141'den NARA, 867.4016/373.

¹⁴⁰ Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımını Toplu Makaleler* Kitap 3, İs-

Alman Dışişleri Bakanlığı dokümanlarına dayanılarak hazırlanan “Almanya ve Ermeniler” adlı çalışmanın değerlendirmesini yapan J.Ellis Barker tehciri Almanların başlattığını söyler¹⁴¹. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, Türkiye’deki siyasi emellerine ulaşmak isteyen Almanları, Osmanlı hükûmetine Ermenilerin tehcir edilmesi fikrini vermekle suçlayarak buna gerekçe olarak da Ermenilerin İtilaf Devletleri’nin yanında hareket etmelerini gösterir¹⁴². Almanya’nın Halep Konsolosu’nun şu açıklaması Amerikan Büyükelçisi’ni destekler niteliktedir:¹⁴³ “*Ermenilerin kendilerini içinde buldukları durum her ne kadar kötü ve acımasız olursa olsun Türk hükûmeti başka türlü hareket edemezdi, çünkü onlar her yerde Türkiye’nin düşmanlarına yardım ettiler.*” Ulrich Trumpener ise, “Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu 1914–1918” adlı çalışmasında Osmanlı Devleti’nin savaşı kazanmak için Ermenileri tehcir etme yolunu seçtiğini savunurken¹⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu’da görev yapan ve kendi devletinin politikasını beğenmeyen Alman Papaz Lepsius Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallawicini ile ortak hareket ederek Talat Paşa’yı Ermenilere karşı yürütülen uygulamalara son verilmesi konusunda uyarsa da Alman hükûmeti bu konuda doğrudan bir tavır takınmamıştır¹⁴⁵, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun İstanbul’daki Askeri Ataşesi Joseph Pamiankowski Osmanlı hükûmetinin tehcir emrini vermesi konusunda şu bilgileri vermektedir:¹⁴⁶

“Bu emrin uygulanmasıyla Ermeni halkın Anadolu’daki nüfusunun azaltılmasına çalışılıyordu. Ermenilerin tehciri öyle gizli sürdürülüyordu ki, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallawicini ile İstanbul’daki diğer yabancı ülkelerin temsilcilerinin bu olaydan ancak 1915 yılı yaz sonlarına doğru haberi olabildi. Ermenilerin yeni yerlerine yerleştirilmeleri ile ilgili söylentiler o zaman kulağımıza gelmişti. Ancak ayrıntıları ve gerçeği daha sonra öğrenebildik.”

Ağustos ayı ortalarında, Pallawicini ile Alman Maslahatgüzarı Prens Hohenlohe, Sadrazam Said Halim Paşa’ya başvurarak Ermenilerin hayat-

tanbul, Belge Yay., 2007, s.13–30,51,vd. Aynı doğrultuda görüş için bkz. Mandelstam, *Société des Nations*, p.44-45.

¹⁴¹ Walker, *Armenia The Survival*, p.231.

¹⁴² Almanların Osmanlı Devleti’ndeki siyasi ve ekonomik çıkarları ve tehcirdeki rolleri iddiaları için bkz. Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus: Constantinople 1913-1916*, London, Hutchinson and co., 1918, p.58-59, 182-186. Ayrıca krş. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, s.145.

¹⁴³ Bryce&Tonbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere...*, s.244.

¹⁴⁴ Walker, *Armenia The Survival*, p.231–232.

¹⁴⁵ Walker, *Armenia The Survival*, p.232.

¹⁴⁶ Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, s.144.

larının tehlikeye atılmasını her iki hükümetin de onaylamadığını söyleyip bu hareketin derhal durdurulmasını istediler. Said Halim Paşa, Ermenilerin hayatlarından kaygı duyulmasının söz konusu olamayacağını “Ermeniler, sadece başka bir yere yerleştirilmiştir. Böyle bir uygulamaya da savaş durumunda bulunduğu için gerek görülmüştür.” sözleriyle ifade etmiştir¹⁴⁷.

Ermeni tehcirinin Büyük Devletlerin gündeminden düşmeyeceğinin farkına varan Harbiye Nezareti, Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları katliam ve mezalimin bölge halkının şahadeti ve fotoğraflarla desteklenmek suretiyle belgelenmesini, tehcir kararının alınmasındaki etkenlerin ortaya konmasını emretti¹⁴⁸.

Sonuç

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanlarında bir taraftan askerden kaçarak bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yapıp isyanlar çıkarmak suretiyle İtilaf Devletleri'ne dolaylı olarak yardım ettiler. Asker bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti'nin ordunun bir bölümünü asayiş için cephelerden geri çekmesi orduda sıkıntı yaratıyordu. Öte yandan Ermenilerin düşmanla işbirliği içinde olması düşmanların Anadolu'da ilerlemesine zemin hazırlamaktaydı.

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Zeytun'da ayaklanarak Osmanlı birliklerini burada meşgul eden Zeytun asilerinin 1915 yılının Nisan ayı başlarında Konya'ya sürülmelerini emretti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti ilgili güvenlik birimlerinden Ermenilerin Zeytun'dan sürülmeleri konusunda görüş sorduktan sonra bu kişilerin ailelerini de Konya'ya sevk etti. Buradaki amaç Ermenilerin Zeytun'un coğrafi ve demografik özelliklerini kullanarak isyan etmelerinin önüne geçmekti. Bu amaca tam anlamıyla ulaşabilmek için Zeytunlu Ermenilerin boşalttıkları evlere Balkanlardan gelen Müslüman muhacirler yerleştirildi. Maraş'ta komite üyesi olduğu belirlenen kişiler tutuklandı. Bu kişilerin yargılanabilmesi için Divan-ı Harbi Örfi teşkil edildi.

Alınan bu önleme rağmen Zeytun asker kaçaklarının sığındığı yer olma özelliğini devam ettirmekteydi. Öte yandan Van'da Ermenilerin büyük bir

¹⁴⁷ Selami Kılıç, “Ermeni Sorunu: Suçlanan Almanya ve Almanya'nın Kendini Aklama Politikası”, *Ermeni Araştırmaları, 1.Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt I, Ankara, ASAM Yay., 2003, s.87.

¹⁴⁸ ATASE, BDH, Kl.359, Dos.1023-1435, Fh.3-10.

isyan çıkararak şehri Ruslara teslim etmeleriyle Ermeni-düşman işbirliğinin çığırından çıktığı anlaşıldı. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, düşmanın çıkarma yapma ihtimali olan İskenderun Limanı'nın güvenliğinden emin olmak için daha önce Konya'ya sürülmesini istediği Ermenileri bundan sonra Halep, Şam ve Deyr-i Zor'a sevk etme kararı aldı. Ermenilerin sevk edildikleri bölgelerde isyan çıkaramayacak şekilde iskân edilmelerine özen gösterildi.

Bazı Ermeniler sevkten kurtulmak için ihtida yolunu seçtiyse de hükûmet buna itibar etmeyerek bu gibilerin sevkinden vazgeçmedi. Katolik ve Protestan olanlardan zararlı faaliyetlerde bulunmayanlar sevk edilmedi. Ancak Maraş'ta Katolik ailelerin sevk edilip edilmemesi hususunda büyük karışıklıklar yaşandı. Bu durum Ermeni tehcirinin önceden planlanmadığının göstergesi olarak düşünülebilir. Öte yandan sürgün edilen Ermenilerin herhangi bir şekilde öldürülme kaygısı yaşamadıkları ve memleketlerine tekrar döneceklerinden emin oldukları anlaşılıyor. Zira mebus Hırlakyan Efendi böyle bir kaygı yaşamadığı için kardeşi Avadis'in memleketine dönüp pirinç tarlalarının ekimini gerçekleştirmesini hükûmetten talep etmiş, hükûmette ona gerekli izni vermiştir. Bu iki taraf arasında karşılıklı güven duygusunun var olduğunun bir sonucu olmalıdır.

Maraş'ta oturan Ermenilerin tamamı tehcire tabi tutulmadı. 6000-8000 arasında Ermeni Maraş'ta kaldı. Açlık, yorgunluk, uykusuzluk ve Kürt aşiretlerinin saldırısı nedeniyle tehcir sırasında bazı kayıplar yaşandı. Maraş'tan tehcir edilen Ermeniler gidecekleri yolun çok uzun olmaması ve güzergâhlarında Kürt aşiretler bulunmaması sebebiyle bu olumsuzluklardan daha az etkilendiler.

Hükûmet yolculuğa dayanamayacak küçük çocuklar için yetimhaneler açtı. Amerika Birleşik Devletleri de Near East Relief adlı yardım kuruluşu aracılığıyla Ermenilere yardım elini uzattı.

Ermeni tehcirinde Osmanlı Devleti'ni destekleyen Almanlar uygulamada yaşanan sıkıntıların ardından olayla ilgisi yokmuş gibi davrandı.

20. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI ASKERÎ MEKTEPLERİ

UĞUR ÜNAL*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinde en gözde ve etkili okulları durumunda olan askerî mektepler, bu özelliğini 20. yüzyıl başlarında da sürdürmüştür. Bu tarihlerde askerî mekteplerin en başta gelenleri İstanbul'da yer almaktaydı. Bununla birlikte vilayetlerde Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılayan askerî idâdî ve rüşdiyeler de bulunmaktaydı.

20. yüzyıl başlarında İstanbul'da açılan askerî mekteplerden ilki idâdî şubesi de bulunan Mekteb-i Harbiye idi. İkinci olarak yine idâdî şubesi bulunan Mekteb-i Tıbbiye gelmekteydi. Bu iki mektebin açılması ile önemi azalmasına rağmen topçu mektebi durumunda olan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn da eğitime devam etmekteydi. Ayrıca İstanbul'da bu mekteplerin idâdî kısımlarına hazırlık görevi gören askerî rüşdiyeler vardı. Osmanlı son dönemlerine gelindiğinde denizci neferleri yetiştiren Bahriye Mektebi ve Bahriye Makine Uygulama Mektebi de yine İstanbul'da bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve vilayetlerdeki askerî mekteplerin genel sorumlusu olan kişi Genel Askerî Mektepler Nazırı idi. 1898–1903 yılları arasında askerî mekteplerin üst düzey idarecileri şu isimlerden oluşmaktaydı¹:

Genel Askerî Mektepler Nazırı:	Müşir Zeki Paşa,
Genel Askerî Mektepler Müfettişi:	Ferik İsmail Paşa,
Genel Askerî Mektepler İkinci Nazırı:	Ferik Ali Rıza Paşa,
Askerî Eğitim Meclisi Başkanı:	Ferik Servet Paşa.

* Gazi Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi.

¹ *Salnâme-i Maârif* (Bundan sonra *S. M.* şeklinde kısaltılacaktır.) 1316, s. 704; *S. M.* 1317, s. 794; *S. M.* 1318, s. 866; *S. M.* 1319, s. 210; *S. M.* 1321, s. 207.

1. Kara Askerî Mektepleri

1. 1. İstanbul Askerî Mektepleri

20. yüzyıl başlarında Osmanlı askerî mekteplerinin en önemlilerinden olan Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Harbiye İdadisi, Mekteb-i Tıbbiye ve idâdîsi ile Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ve idâdîsi İstanbul'da bulunmaktaydı. İstanbul'da ayrıca Baytar, Eyüp, Soğuk Çeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa ve Toptaşı adlarıyla 7 adet askerî rüşdiye de eğitime devam etmekteydi.

1. 1. 1. Mekteb-i Harbiye

Askerî mekteplerin en gözdesi durumunda olan Mekteb-i Harbiyye, Osmanlı subaylarının (zabitlerinin) yetiştirildiği mektep idi. II. Mahmud tarafından 1834 yılında açılan bu okul, ağırlıklı olarak Müslüman çocukların yer aldığı bir kurumdu. 1847'den 1873'e kadar 4 senelik, bu tarihten itibaren 3 senelik eğitimlerinin ardından Harbiye öğrencileri, yapılan imtihanla diplomalarını alırlar; ordudaki piyade ve süvari sınıflarına mülâzım-ı sânilik rütbesiyle atanırlardı². Mekteb-i Harbiye mezunlarının sınırlı bir kısmı Erkân-ı Harbiyye unvanı alabilmek için tekrar bu okulda 2 seneliğine Erkân-ı Harbiyye sınıfına ait dersleri tahsil ederdi³.

Kuruluşundan itibaren Beşiktaş Maçka Kışlası'nda yer alan Harbiye, 1843'te idâdîsi ile birlikte Çinili Köşk'e; 1847'de ise uzun süredir getirilmesi düşünülen Pangaltı'daki binasına taşındı. Fakat bu binada 1854'te çıkan bir yangın sonucu Taşkılla'ya taşınmak zorunda kalan mektep, burada 1858'e kadar kaldı. 1858'de Gülhâne'deki Tıbbiye mektebi binasına taşınan okul, Aralık 1863'te tekrar Pangaltı'daki binasına taşınabildi ve 1915'e kadar faaliyetini burada sürdürdü⁴.

Mekteb-i Harbiye, ordunun subay ihtiyacını karşılamaktan başka birçok önemli kişinin yetiştirilmesinde de birinci derecede rol oynamış bir kurumdur. Nitekim şehzadeler için de çoğu zaman eğitim merkezi olmuş-

² Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 169-170. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra *B. O. A.* şeklinde kısaltılacaktır.) *B. O. A. İrade Askerî 1327/N-01; 1327/N-084; B. O. A. İrade Harbiye 1329/Ca-078; 1330/R-007; 1330/Ş-083.*

³ *Ceride-i Askeriyye* (Bundan sonra *C. A.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 56, 5 Ramazan 1281 (11 Şubat 1865), s. 2.

⁴ Tahsin Ünal, *Harp Okulu Tarihi*, s. 57. *Takvim-i Vakâyi* (Bundan sonra *T. V.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 726, 3 Ramazan 1280 (11 Şubat 1864), s. 1.

tur. Örneğin Sultan Abdülaziz'in şehzadeleri, Nurettin ve Yusuf İzzettin bu okuldan mezun olarak askerî görevlerde bulunmuşlardır⁵.

İlk zamanlarında olduğu gibi 20. yüzyıl başlarında da Harbiye'nin mülkî ve diğer askerî mekteplere göre daha güçlü bir teşkilatı, nicelik ve nitelik bakımından güçlü hoca kadrosu bulunmaktaydı. Mekteb-i Harbiye içerisinde Erkân-ı Harbiye, Baytar, Piyade ve Süvari sınıfları ile özel sınıf yer almaktaydı. 1901 yılına gelindiğinde Harbiye'de 143 kişilik eğitici kadro ile 12 kişilik Yazı İşleri Kalemî, 4 kişilik Evrak Kalemî, 6 kişilik Muhâsebe Kalemî yer almaktaydı. Bu tarihlerde Askerî Mektepler Nazırı ve Tophâne Müşiri Mustafa Zeki Paşa Harbiye'de ders vermekteydi. Bunun yanı sıra birçok meşhur mülkî ve askerî hocaların da dersleri bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları aşağıda sunulmaktadır:

Piyâde Talimi Dersi: Rahmi Paşa, Nasır Paşa.

Süvari Talimi Dersi: Mustafa Hilmi Paşa, İsmail Hakkı Paşa

Topçuluk Dersi: Ahmed Muhtar Paşa

Askerî Terbiye Dersi: Emin Paşa

Askerî Telgraf ve Topografya Dersi: Şevki Bey

Fransızca: Mösyö Lobet, Mösyö Magos, Mösyö de Bova⁶.

Harbiye'deki eğitici ve idari kadro içerisinde en kalabalık hoca rütbe-leri kolağası, yüzbaşı ve mülâzım-ı evvellerden oluşturulmuştur. 1898-1903 yılları arasında Harbiye'deki eğitici ve idari kadro adedi ile bunların rütbe dağılımı aşağıda gösterilmektedir⁷:

Tablo1: 1898-1903 yılları Harbiye'deki kadro adedi ve ve rütbe-leri

Rütbe	1898	1899	1900	1901	1903
Müşir	1	1	1	1	1
Ferik	4	4	4	4	7
Mirliva	4	4	7	7	5
Miralay	8	7	13	12	13
Kaim-makâm	14	15	11	11	11
Binbaşı	12	19	17	18	22
Kolağası	26	25	31	28	38

⁵ C. A., No: 4, 28 Şaban 1280 (6 Şubat 1864), s. 1; No: 5, 6 Ramazan 1280 (14 Şubat 1864), s. 1-2.

⁶ S. M. 1321, s. 207-214; B. O. A. *İvâde Taltifât* 1315/C-092; 1316/Ra-076; 1318/N-022; 1319/Ra-053; 1320/M-068. Mekteb-i Harbiye'de Erkân-ı Harbiye, Piyade, Süvari, Topçu, Baytar ve Tabip olmak üzere her sınıftan askerî rütbeli hoca bulunmaktaydı. S. M. 1321, s. 207-214.

⁷ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 704-710; S. M. 1317, s. 794-798; S. M. 1318, s. 866-872; S. M. 1319, s. 210-214; S. M. 1321, s. 207-213.

Alay Kâtibi	1	1	1	1	0
Alay İmamı	1	1	1	1	0
Tabur Kâtibi	1	0	0	0	0
Yüzbaşı	36	28	35	32	37
M. Evvel	29	10	23	22	23
M. Sani	1	7	1	1	0
Türk sivil hoca	3	2	2	2	2
Yabancı sivil hoca	4	4	3	3	6
Toplam	145	128	149	143	165

Harbiye öğrencilerinin neredeyse tamamına yakını piyade ve süvari sınıfı öğrencileri oluşturmuştur. 1902 yılında Harbiye öğrencilerinin yaklaşık 1/20'si Erkân-ı Harbiye sınıfında eğitime devam etmiştir. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Harbiye'deki öğrenci adedi aşağıda tablolaştırılmıştır⁸:

Tablo 2: 1898-1902 yılları Harbiye'deki öğrenci adedi

Harbiye Sınıfları	1898	1899	1900	1901	1902
Piyade ve Süvari Sınıfı	1882	1882	1882	1882	2289
Baytar Sınıfı	107	107	107	107	89
Erkân-ı Harp Sınıfı	56	56	56	56	126
Aşiret Sınıfı ve Özel Sınıf	-	-	-	-	34
Toplam	2045	2045	2045	2045	2538

Harbiye'de 1901–1903 yılları arasında şu dersler okutulmaktaydı:

Şimendifer, Süvari Talimi, Piyade Talimi, Topçuluk, Erkan-ı Harbiye Vazifeleri, İstihkâm, Hafif İstihkâm, Cesim İstihkâm, Kale Muharebeleri, Arazi Taksimi, Fenn-i Mimari, Topografya, Hıfzıssıhha, Cerrâhi Fenni, Baytârî Teşrihi, Hayvanlar İlmî, İlm'ül-ensâc (Dokubilim), Genel Hastalıklar, Dış Hastalıkları, İç Hastalıklar, Hikmet, Hendese, Kimya, Kitâbet, Tarama, Resim, Askerî Terbiye, Tabiye, Tabiye Tatbikâtı, Talim, Seferiye, Silah Atış Fenni, Silah Fenni, Harp Tarihi, Ordu Teşkilatı, Fransızca, Almanca, Rusça, Tabakat'ül-arz (Jeoloji), Fizyoloji, Sevkülceyş (Strateji) Coğrafyası, Askerî Coğrafya, Yabancı Eserler İncelemesi⁹.

Harbiye Mektebi'nin 1898 ve 1899'da 1280; 1900–1903 yıllarında ise 1.281 öğrencisi olan bir de idâdîsi bulunmaktadır. Bu idâdî mektebinde müdürlük görevini Piyade Mirlivası Mehmet Ziya Paşa yürütmekte olup 39 askerî hoca,

⁸ S. M. 1316, s. 710; S. M. 1317, s. 799; S. M. 1318, s. 873; S. M. 1319, s. 215; S. M. 1321, s. 215.

⁹ S. M. 1319, s. 210–214; S. M. 1321, s. 207–213; *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 71–75.

7 sivil hoca ve 15 subay bulunmakta idi. Harbiye Mektebi İdadisi'nde okutulan dersler şunlardı: Osmanlıca Kitabet, Fransızca, Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Coğrafya, Hendese, Riyaziye, Kozmografya, Makine, Resim, Jimnastik¹⁰.

1. 1. 2. Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şâhâne

Modernleşme döneminde Osmanlı Devleti'nde Batı tarzlı ilk tıbbî eğitim, askerî sahada ortaya çıkmıştır. Sultan II. Mahmud döneminde açılan ve 1839 yılından itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne adıyla hizmet vermeye başlayan Mekteb-i Tıbbiye, çoğunlukla askerî hizmetlerde bulunmakla birlikte, Mülki Tıbbiye açılana kadar kamu hizmetlerinde de bulunmuştur¹¹. Askerî Tıbbiye'de eğitim süresi başlangıçta 4 sene iken akabinde altı sene, 1855'te ise idâdisi ile birlikte 11 seneye çıkartılmıştır¹². Mezun olan Tıbbiye öğrencileri doktorluk unvanı almış ve sol kolağalık rütbesi ile ordu-lara atanmışlardır.

1900 yılına gelindiğinde Genel Askerî Mektepler İkinci Nazırı olan Ferik Ali Rıza Paşa, Askerî Tıbbiye'nin nazırlığı görevini de yürütmekteydi. Mektebin müdürü ise Erkân-ı Harbiye Mirlivâsı Mehmet Zeki Paşa idi¹³. 20. Yüzyıl başlarında Mekteb-i Tıbbiye'de görev alan rütbeliler şunlardır¹⁴:

Tablo 3: 20. yüzyıl başlarında Mekteb-i Tıbbiye'deki rütbeliler

Görevli	1898 ve 1899	1900 – 1903
Nazır	Mirliva Mehmet Avni Paşa	Ferik Rıza Paşa
İkinci Nazır - Ders Nazırı	Mirliva Mahmud Hakkı Paşa	Mirliva Mahmud Hakkı Paşa
Müdür	Miralay İhsan	Mirliva Mehmet Zeki Paşa

¹⁰ S. M. 1317, s. 819; S. M. 1318, s. 866–872; *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 87; B. O. A. *İvâde Taltifât 1318/Ca-048*. Habiye İdadisindeki 38 askerî hocanın 3'ü Mirliva, 1'i Miralay, 7'si Kâimmakâm, 6'sı Binbaşı, 4'ü Kolağası, 11'i Yüzbaşı, 4'ü Mülâzım-ı Evvel, 3'ü Mülâzım-ı Sâni idi. S. M. 1321, s. 228–230.

¹¹ T. V, No: 793, 7 Zilkade 1281 (3 Nisan 1865), s. 2; No: 799, 17 Zilhicce 1281 (12 Mayıs 1865), s. 2; *Tercümân-ı Ahvâl*, No: 107, 16 Cemâziyelevvel 1278 (20 Kasım 1861), s. 3.

¹² Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastaneler*, C. I, s. 59.

¹³ B. O. A. *İvâde Taltifât 1318/L-139; 1320/Ş-120*. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Askerî Tahrirât Kalemi, Mülki Tahrirât Kalemi, Askerî Muhâsebe Kalemi, Mülki Muhâsebe Kalemi, Evrak ve Sicil Şubesi ile Divân-ı Harb ve Tetkik-i Müllefât Komisyonu bulunmaktaydı. S. M. 1321, s. 215–217.

¹⁴ S. M. 1316, s. 710; S. M. 1317, s. 800; S. M. 1318, s. 873; S. M. 1319, s. 216; S. M. 1321, s. 215; *Devlet Salnâmesi* (Bundan sonra D. S. şeklinde kısaltılacaktır.) 1316, s. 212; D. S. 1317, s. 236; D. S. 1318, s. 254; D. S. 1319, s. 271; D. S. 1321, s. 300.

Askerî Tıbbiye’de 7–8 kişinin görevli olduğu bir Eczâne, 2 memurun çalıştığı bir Genel Muayenehane, 4–5 kişinin çalıştığı bir de Matbaa bulunmaktaydı¹⁵. Askerî Tıbbiye’deki eğitici personel adedi ve bunların rütbe dağılımı şu şekilde idi¹⁶:

Tablo 4: Askerî Tıbbiye’deki eğitici personel adedi ve rütbeleri

Rütbe	1898	1899	1900	1901	1903
Ferik	4	4	4	5	5
Mirliva	7	8	10	9	10
Miralay	7	9	8	9	9
Kaim-makâm	9	8	10	11	7
Binbaşı	9	10	6	4	6
Kolağası	10	8	9	9	11
Yüzbaşı	6	3	3	3	8
Türk sivil hoca	1	1	2	2	2
Yabancı sivil hoca	7	7	7	7	4
İç Zabıt	15	15	17	17	18
Eczane Görevlisi	10	10	10	9	8
Toplam	85	83	86	85	88

Diğer askerî okullara kıyasla Askerî Tıbbiye’de daha fazla gayrimüslim öğrenci yer almıştır. 1865’te Tıbbiye’den mezun olarak doktor olan 16 öğrencinin 13’ü Müslüman, 3’ü gayrimüslim¹⁷; 1868’de mezun olan 31 öğrencinin 14’ü Müslüman, 17’si gayrimüslim¹⁸; 1870’te ise mezun olan 16 öğrencinin 8’i Müslüman, 8’i gayrimüslim idi¹⁹. Bu oran 20. yüzyıl başlarında giderek Müslüman öğrenci lehine dönmeye başlamıştır. 1900 ve 1901 yıllarında Tıbbiye’deki 695 öğrencinin 680’i Müslüman, 15’i gayrimüslimdir. 1902–1903 eğitim-öğretim yılında ise Askerî Tıbbiye’deki 714 öğrencinin 709’u Müslüman, 5’i gayrimüslim idi²⁰.

Askerî Tıbbiye’de öğrenime devam eden öğrenci adedi şu şekildedir²¹:

¹⁵ D. S. 1317, s. 236; D. S. 1318, s. 254; D. S. 1319, s. 271; D. S. 1321, s. 300.

¹⁶ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 711–714; S. M. 1317, s. 802–806; S. M. 1318, s. 875–879; S. M. 1319, s. 218–221; S. M. 1321, s. 217–219.

¹⁷ T. V, No: 784, 25 Şaban 1281 (23 Ocak 1865), s. 2; 787, 18 Ramazan 1281 (14 Şubat 1865), s. 2; C. A., No: 56, 15 Ramazan 1281 (11 Şubat 1865), s. 2.

¹⁸ T. V, No: 924, 12 Şevval 1284 (6 Şubat 1868), s. 2.

¹⁹ C. A., No: 312, 14 Şevval 1286 (16 Ocak 1870), s. 2.

²⁰ S. M. 1319, s. 221; S. M. 1321, s. 220–221.

²¹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 716; S. M. 1317, s. 806; S. M. 1318, s. 880; S. M. 1319, s. 221; D. S. 1316, s. 218; D. S. 1317, s. 240; D. S. 1318, s. 258. Devlet salnâmelerindeki bazı rakamlar ile Maârif Salnâmesindekiler uyumsuzluk göstermektedir: Örne-

Tablo 5: Askerî Tıbbiye'deki öğrenci adedi

Sınıf	1898	1899	1900	1901	1903
Müslüman Tabip	386	577	658	658	B.
Gayrimüslim Tabip	32	20			B.
Müslüman Eczacı	24	30	37	37	B.
Gayrimüslim Eczacı	0	0	0	0	B.
Toplam	442	627	695	695	714

'B.: Bilgi verilmemiştir.

20. yüzyıl başlarında Askerî Tıbbiye'deki öğrenci sayısı, ilk yıllara kıyasla, büyük bir artış göstermiştir. Nitekim 1874'te 327; 1875'te 302; 1876'da 270 öğrencisi olan Askerî Tıbbiye'nin öğrenci sayısı, 20. yüzyıl başlarında söz konusu yıllardakinin 2-3 katına çıkmıştır²²:

Askerî Tıbbiye'de 1898-1903 yılları arasında şu dersler okutulmaktaydı:

İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Genel Hastalıklar, Çocuk Hastalıkları, Cilt Hastalıkları, Frengi Hastalıkları, Göz Hastalıkları, Sinir Hastalıkları, İç Klinikler, Dış Klinikler, İlm-i Teşrih (Otopsi), Hıfzıssıhha, Nebâtat İlmî, Hayvanlar İlmî, Eczacılık İlmî, Bakteriyoloji, Kulak İlmî, Cerrâhî Ameliyat, Jeoloji ve Maden İlmî, Ebelik Fenni, Fizyoloji, Dokübilim, Tıp Kanunu, Tıp Müfredatı, Poliklinik, Sıhhi Devalar, Kimya, Kimyevi Tahliller, Ahlâk, Fransızca²³.

1902 yılına gelindiğinde Askerî Tıbbiyenin 604 öğrencisi olan bir de idâdîsi bulunmaktadır. Askerî Tıbbiye idâdisinde 1874'te 748²⁴, 1875'te 887²⁵ ve 1876'da 479²⁶ öğrenci varken 20. yüzyıl başlarında da bu rakamlara yakın öğrenci bulunmuştur. Nitekim idâdîdeki öğrenci adedi 1898 ve 1899 yıllarında 545; 1900 ve 1901 yılında da 604 idi. Tıbbiye idâdisinde müdür-

ğın 1898'de Askerî Tıbbiye'deki öğrenci sayısı, Maârif Salnâmesine göre 442 iken Devlet Salnâmesine göre 524'ü doktor, 24'ü eczacı olmak üzere 548 kişidir. *D. S. 1316*, s. 218.

²² *D. S. 1291*, s. 128; *D. S. 1292*, s. 132; *D. S. 1293*, s. 134; *Ceride-i Havâdis* (Bundan sonra *C. H.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 2806, 18 Cemâziyelevvel 1292 (22 Haziran 1875), s. 2; 2842, 2 Receb 1292 (3 Ağustos 1875), s. 2.

²³ *S. M. 1319*, s. 218-219; *S. M. 1321*, s. 217-220; *D. S. 1317*, s. 237-238; *D. S. 1318*, s. 255-256; *D. S. 1321*, s. 301-303; *D. S. 1323*, s. 342-344; *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 79-80.

²⁴ *D. S. 1291*, s. 128.

²⁵ *D. S. 1292*, s. 132. Bu rakamlar *Ceride-i Havâdis*'te de doğrulanmaktadır. Haziran 1875 itibarıyla Tıbbiye'de 302 öğrenci, Tıbbi-i İdâdî'de ise 887 öğrenci. *C. H.*, No: 2806, 18 Cemâziyelevvel 1292 (22 Haziran 1875), s.2; 2842, 2 Receb 1292 (3 Ağustos 1875), s. 2.

²⁶ *D. S. 1293*, s. 134.

lük görevini 20. yüzyıl başlarında Miralay Mehmet Zekâi Bey yürütmekte idi. 47 hocanın görev yaptığı Askerî Tıbbiye İdadisi'nde okutulan belli başlı dersler şunlardır: Kitabet, Osmanlı Tarihi, Riyaziye, Hayvânât, Coğrafya, Cebir, Kozmografya, Almanca Resim, Jimnastik²⁷.

1. 1. 3. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn

1795 yılında III. Selim tarafından Hasköy'deki Humbaracılar Kışlası'nın yanında açılan ve teknik bir mektep olan²⁸ Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, başlangıçta Harbiye Mektebi görevini üstlenmiş; ancak Sultan II. Mahmut tarafından Harbiye'nin açılması ile Topçu Mektebi halini almıştır. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde bünyesinde bir de Mülki Hendese bulundurmıştır. Topçu Mektebi'nden mezun olanlar, Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile, ordular-daki topçu ve istihkâm sınıflarına nakledilmiştir²⁹.

1903 yılında Mühendishane'de okutulan bazı dersler şunlardı: Askerî Köprüler, Askerî Kitabet, Taksîm-i Arâzi, Askerî İnşaat, Hendese-i Resmiye, Fransızca, Almanca, Kozmografya, İstihkâmât, Mekanik, Fenn-i Mimârî, Yollar ve Projeleri, Seyyar Topçu Talimi, Kale Topçu Talimi, Piyade Talimi, Askerî Coğrafya, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Topçuluğu, Kimya, Hesap İşleri, Riyaziye, Silah Fenni, Kundak ve Araba İmâlâtı, Namlu ve Mermi İmâlâtı, Resim, Jimnastik³⁰.

20. yüzyıl başlarında Mirlivâ Mustafa Ragıp Paşa müdürlüğünde³¹ 100 civarında hocanın görevli olduğu Mühendishane'de 22 de memur görev yapmaktaydı. Mühendishâne hocaları arasında en kalabalık askerî rütbeleri binbaşı, kolağası ve yüzbaşılar oluşturmuştur.

1898–1903 yılları arasında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da (Top-

²⁷ *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 90; *B. O. A. İhâde Askerî 1317/Za–20*. 1902 yılında Askerî Tıbbiye İdadisi'ndeki 47 askerî hocanın 5'i Miralay, 3'ü Kâimmakâm, 3'ü Binbaşı, 5'i Kolağası, 13'ü Yüzbaşı, 15'i Mülâzım-ı Evvel, 3'ü Mülâzım-ı Sâni idi. *S. M. 1321*, s. 231–232.

²⁸ Geniş bilgi için bkz.: Yağmur Say, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Topçu ve Füze Okulu Matbaası, Ankara 1995; Mehmet Arif, *Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Kışadını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermanı*, İstanbul 1328 (1912); *Mir'at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İstanbul 1986; Hayta-Ünal, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Köpraman'a Armağan*, ss. 388–395.

²⁹ *C. A. No: 8*, 27 Ramazan 1280 (6 Mart 1864), s. 3; *No: 56*, 15 Ramazan 1281 (11 Ocak 1865), s. 2; *105*, 4 Ramazan 1282 (21 Ocak 1866), s. 2; *116*, 27 Zilkade 1282 (8 Nisan 1866), s. 1-2-3; *312*, 14 Şevval 1286 (16 Ocak 1870), s. 2; *C. H.*, *No: 2842*, 2 Receb 1292 (3 Ağustos 1875), s. 2.

³⁰ Mühendishâne'de daha çok topçuluk ve istihkâm fenni ile ilgili dersler verilmekte olup aynı isimli dersleri farklı hocalar takip etmiştir. *S. M. 1321*, s. 222–225.

³¹ *B. O. A. İhâde Taltifat 1316/C-040; 1316/Z-004*.

çu Okulunda) görev yapan hoca ve idareci sayısı ile bunların rütbe dağılımları aşağıda sunulmaktadır³²:

Tablo 6: 1898-1903 yılları Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn görevlilerinin sayısı ve rütbeleri

Rütbe	1898	1899	1900	1901	1903
Mirlivâ	0	2	2	3	2
Miralay	5	7	5	5	4
Kaim-makâm	3	2	3	4	8
Binbaşı	12	18	19	16	14
Alay Emîni	1	1	1	1	1
Kolağası	19	15	14	16	16
Alay Katibi	0	1	1	1	2
Tabur Katibi	3	2	1	1	1
Yüzbaşı	20	20	19	17	19
Tabur İmamı	1	1	1	1	1
Mülâzım-ı Evvel	5	8	11	14	11
Cerrah	1	1	1	1	0
Eczacı	0	1	1	1	1
Tüfenkçi Ustası	1	1	1	1	1
Türk sivil hoca	13	15	16	18	18
Yabancı sivil hoca	6	5	4	5	6
Toplam	90	100	100	105	105

Mühendishâne’de sivil öğrenciler de eğitime devam etmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında, Mühendishâne’deki askerî öğrenci sayısı, sivil öğrencilerin yaklaşık 3 katıdır. 1898–1903 yılları arasında Topçu Mektebi’nde eğitime devam eden öğrenci sayısı şu şekilde idi³³:

Tablo 7: 1898-1903 yılları Topçu Mektebi’ndeki öğrenci sayısı

Sınıf	1898	1899	1900	1901	1903
Umûm Harbiye öğrencisi (Müslüman)	308	308	280	283	B.
Umûm Harbiye öğrencisi (Gayrimüslim)	1	1	1	1	B.
Mülkî Hendese öğrencisi (Müslüman)	106	106	106	102	B.

³² Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 719–723; *S. M. 1317*, s. 809–816; *S. M. 1318*, s. 883–888; *S. M. 1319*, s. 223–228; *S. M. 1321*, s. 222–226; *D. S. 1320*, s. 264; *D. S. 1321*, s. 290; *D. S. 1322*, s. 306; *D. S. 1323*, s. 330.

³³ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 724; *S. M. 1317*, s. 816; *S. M. 1318*, s. 889; *S. M. 1319*, s. 228;

Mülki Hendese öğrencisi (Gayrimüslim)	1	1	0	0	B.
İdadiye öğrencisi (Müslüman)	105	105	102	103	B.
İdadiye öğrencisi (Gayrimüslim)	0	0	0	0	B.
Toplam	521	521	489	489	B.

'B.: Bilgi verilmemiştir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, 20. yüzyıl başlarında, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'da ortalama 500 civarında öğrenci eğitim almakta idi³⁴.

1. 1. 4. İstanbul Askerî Rüşdiyeleri

Osmanlı Devleti'nde askerî idâdilerde eğitim alabilmek için öncelikle askerî rüşdiyeleri bitirmek gerekiyordu. Askerî rüşdiyeler Tanzimat döneminde eğitim vermeye başlamıştır. Sultan Abdülaziz tarafından 1875 yılında 9 adet askerî rüşdiye açılmıştır. Böylece askeri eğitim: 1. Rüşdiye (ilköğretim ikinci kademe/orta), 2. idâdiye (lise), 3. Harbiye (lisans), 4. Erkân-ı Harbiye (lisansüstü/kurmaylık eğitimi) olmak üzere derecesini bulmuş; süvari, baytar ve topçu gibi şubeleri de meslekî eğitim kısmını oluşturmuştur³⁵.

1900 yılında Anadolu ve Rumeli'de de birçok şehirde mevcut olan askerî rüşdiyenin İstanbul'daki sayısı 7 idi. 1898-1903 yılları arasında İstanbul askerî rüşdiyelerinde okutulan belli başlı dersler şunlardı: Resim, Fransızca, Coğrafya, Arapça, Farsça, İmla, Kaideler, Riyaziye, Hüsnuhat, İlmihal³⁶.

20. yüzyıl başlarında Genel Askerî Rüşdiye Ders Nazırlığı görevini Miralay Kazım Bey, Askerî Rüşdiye Mektepleri Genel Müdürlüğü'nü ise Miralay Râif Bey yürütmekteydi³⁷. Aynı tarihlerde İstanbul'daki askerî rüşdiyelerde bulunan hocaların sayıları aşağıda sunulmaktadır³⁸:

³⁴ Bu tarihlerde Harbiye ile Mühendishâne'den senelik mezun olan öğrenci sayısı yaklaşık 600 civarında idi. Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyesi*, C. 2, s. 31.

³⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, C. II, s. 432.

³⁶ Her okulda yukarıda belirtilen dersler okutulmakla birlikte programlarda ufak tefek bazı değişikliklere rastlanılmaktadır. *S. M. 1316*, s. 729-733; *S. M. 1321*, s. 232-236.

³⁷ B. O. A. *İhâde Taltifat 1316/Za-077; 1318/L-135; 1320/Ca-132*.

³⁸ *S. M. 1317*, s. 821-825; *S. M. 1318*, s. 895-899; *S. M. 1318*, s. 234-238; *S. M. 1321*, s. 232-236. 1876'da İstanbul'da 9 adet askerî rüşdiye bulunmaktaydı. Vilayetlerde açılan askerî idâdiler nedeniyle İstanbul'daki sayı, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, azalma göstermiştir. *D. S. 1293*, s. 123.

Tablo 8: 1898-1903 İstanbul'daki askeri rüşdiyelerde bulunan hoca sayıları

Askeri Rüşdiye	1898	1899	1900	1901	1903
Baytar	7	4	9	9	9
Eyüp	12	10	10	12	12
Soğuk Çeşme	14	13	13	13	13
Beşiktaş	14	13	12	12	12
Fatih	12	11	11	14	14
Koca Mustafa Paşa	15	14	13	14	14
Toptaşı	13	13	13	14	14

20. yüzyıl başlarında İstanbul askeri rüşdiyelerinde müdürlük görevini kolağası rütbesindekiler yürütmekteydi. Bu tarihlerde İstanbul askeri rüşdiyelerinde görev yapan müdürler şunlardır³⁹:

Tablo 9: 1898-1903 İstanbul'daki askeri rüşdiyelerde görev yapan müdürler

Askeri Rüşdiye	1898	1899	1900	1901 – 1903
Baytar	Tabip Ekber	Tabip Ekber	Tabip Ekber	Tabip Halil Hilmi
Eyüp	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket
Soğuk Çeşme	Kolağası Mustafa	Kolağası Cemil	Kolağası Cemil	Kolağası Cemil
Beşiktaş	Kolağası Mehmet Ali	Boş	Kolağası Kasım	Kolağası Kasım
Fatih	Kolağası Ahmet Fahri	Kolağası A. Fahri	Kolağası A. Fahri	Kolağası A. Fahri
Koca Mustafa Paşa	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket	Kolağası Emin	Kolağası Emin
Toptaşı	Kolağası Haydar	Kolağası Haydar	Kolağası Haydar	Kolağası Haydar

³⁹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 729–733; *S. M. 1317*, s. 821–825; *S. M. 1318*, s. 895–899; *S. M. 1319*, s. 234–237; *S. M. 1321*, s. 233–236.

2. Vilayet Askerî Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde, 1900 yılına gelindiğinde, vilayetlerde 6 adet askerî idâdî ve 20 adet askerî rüşdiye bulunmaktaydı.

2. 1. Vilayet Askerî İdâdîleri

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti vilayetlerinde 6 adet askerî idâdî bulunmakta idi. Vilayet askerî idâdîlerinde 1903 yılında Tarih, Coğrafya, Hesap, Hendese, Riyaziye, Fransızca, Jimnastik, Lisan, Arapça, İngilizce, Resim, Kozmografya, İmla, Kavâid, Kitabet dersleri verilmekte idi⁴⁰.

20. yüzyıl başlarında buldukları bölgedeki ordu merkezlerine bağlı bulunan vilayet askerî idâdîlerinde hoca ve öğrenci adetleri aşağıda sunulmaktadır⁴¹:

Tablo 10: 1898-1903 vilayet askerî idâdîlerindeki hoca ve öğrenci adedi

Askerî İdâdî	1898		1899		1900		1901		1902	
	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.
Edirne	11	331	13	331	9	B.	10	422	13	234
Erzurum (Gececi)	9	307	11	307	10	307	13	350	12	226
Bağdat (Gececi)	13	269	12	B.	10	256	13	277	14	214
Bursa (Gececi)	15	361	15	361	12	B.	B.	B.	14	B.
Şam (Gececi)	13	146	12	164	13	146	14	220	B.	B.
Manastır (Gececi)	12	245	11	245	11	292	B.	B.	12	274

*B.: Bilgi verilmemiştir.

Vilayet askerî idâdîlerinde genellikle binbaşı rütbeli bir müdür görev almıştır. 20. yüzyıl başlarında vilayet askerî idâdîlerinde görev yapan mü-

⁴⁰ S. M. 1321, s. 284, 309, 310, 408, 663.

⁴¹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 784, 812, 963-964, 1030, 1082, 1184-1185; S. M. 1317, s. 876, 904, 905, 1063, 1143, 1232, 1387; S. M. 1318, s. 975, 1006, 1181, 1378, 1559; S. M. 1319, s. 307, 338, 339, 469, 646; S. M. 1321, s. 285, 309, 318, 395, 422, 461, 480, 505, 521, 533, 548, 604, 617, 634, 653, 668, 678; *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi* 1318, s. 89; 1322, s. 89. 1317, 1318, 1321 tarihli Maârif Salnâmelerinde Erzincan'da askerî idâdî bulunduğu görülmektedir. Bu mektep askerî rüşdiye olup salnâmelerde sehven gösterilmiş olmalıdır. Zira öğrenci sayıları birbirine yakın olup mektebin müdürü de aynı şahıstır. Ayrıca arşiv kayıtlarında, bu tarihlere Erzincan askerî rüşdiyesi olarak kayıtlara rastlanmaktadır. B. O. A. *İtade Askerî 1320/R-06*.

dürler aşağıda sunulmaktadır⁴²:

Tablo 11: 1898-1903 vilayet askerî idâdilerinde görev yapan müdürler

Askerî İdâdi	1898	1899	1900	1901	1902
Edirne	Kâimmakâm Ragıp	Binbaşı Mehmet Hüsameddin	Binbaşı Mehmet Hüsameddin	Binbaşı Mehmet Hüsameddin	Binbaşı Mehmet Hüsameddin
Erzurum	Binbaşı Hasan Râif	Binbaşı Hasan Râif	Binbaşı Hasan Râif	Binbaşı Kasım	Binbaşı Mehmet Tevfik
Bağdat	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Bekir Hilmi
Bursa	Binbaşı Esad	Binbaşı Esad	Binbaşı Halil	B.	Binbaşı Rıza
Şam	Boş	Binbaşı İbrahim Yemenî	Binbaşı İbrahim Yemenî	Boş	B.
Manastır	Binbaşı Ahmet Suphi	Binbaşı Ali	Binbaşı Ali	B.	Binbaşı Ali Sulhi

'B.: Bilgi verilmemiştir.

2. 2. Vilayet Askerî Rüşdiyeleri

1902 yılına gelindiğinde, Osmanlı vilayetlerinde 20 adet askerî rüşdiye bulunmaktaydı. Bunlar Edirne, Erzurum, Erzincan, İşkodra, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Selanik, Şam, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Üsküp, Mamuratülaziz, Manastır, Süleymaniye (Musul) ve Van Askerî Rüşdiyeleri idi.

3 seneden oluşan ve bazen 2–3 senelik ibtidâi kısımları da bulunan vilayet askerî rüşdiyelerinde, 1898–1903 yılları arasında, şu dersler tahsil edilmekte idi: Resim, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesap, Riyâziye, Coğrafya, İmlâ, Kavâid, Hüsnuhat, İlmihâl⁴³.

⁴² Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 784, 812, 963, 1030, 1184; *S. M. 1317*, s. 876, 904, 905, 1063, 1143, 1232, 1386; *S. M. 1318*, s. 975, 1006, 1007, 1181, 1379, 1559; *S. M. 1319*, s. 307, 338, 469, 646; *S. M. 1321*, s. 284, 309, 310, 408, 663; *Bağdat Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 276; 1322, s. 89; *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 89; 1322, s. 89; *Erzurum Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 293; *Edirne Vilâyet Salnâmesi 1316*, s. 102; 1319, s. 710; *Suriye Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 157.

⁴³ *S. M. 1316*, s. 784-785, 812; *S. M. 1321*, s. 318; *Diyarbakır Vilâyet Salnâmesi 1319*, s. 84; *Edirne Vilâyet Salnâmesi 1314*, s. 104; 1315, s. 104; *Sivas Vilâyet Salnâmesi 1321*, s. 58; *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1319*, s. 101.

20. yüzyıl başlarında en kalabalık öğrenciye Bağdat, Şam ve Manastır askerî rüşdiyeleri sahipti. Vilayet askerî rüşdiyelerinde görevli hoca ve eğitime devam eden öğrenci adetleri aşağıda sunulmaktadır⁴⁴:

Tablo 12: Vilâyet askerî rüşdiyelerinde bulunan hoca ve öğrenci adedi

Askerî Rüşdiye	1898		1899		1900		1901		1902	
	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.
Edirne	13	400	12	400	13	442	14	205	13	101
Erzurum	12	283	13	283	12	283	15	315	11	189
Erzincan	14	219	14	219	13	219	13	219	13	200
İşkodra	-	-	-	-	-	-	-	-	16	137
Bitlis	14	B.	13	B.	12	102	13	111	13	111
Bağdat	14	561	14	561	11	740	13	581	11	671
Beyrut	14	144	14	165	13	156	14	156	14	81
Halep	11	344 ⁴⁵	12	375	14	380	13	366	13	227
Bursa	14	424	14	424	11	B.	B.	B.	13	253
Diyarbakır	12	255	12	223	12	223	14	183	11	185
Selanik	15	260	14	260	14	257	14	257	13	253
Şam	12	585	13	585	13	507	13	379	13	379
Sivas	12	B	10	B.	13	B.	14	B.	14	B.
Trabzon	14	297	14	290	13	283	13	283	15	282
Kastamonu	15	141	14	315	14	315	13	320	14	B.
Üsküp	14	169	15	169	15	169	14	174	14	103
Mamûratılaziz	14	160	14	160	B.	B.	B.	B.	14	125
Manastır	9	565	14	565	14	565	B.	B.	14	534
Süleymaniye	11	149	9	106	9	106	9	106	12	102
Van	13	B	14	B.	B.	B.	B.	B.	-	-

*B.: Bilgi verilmemiştir.

⁴⁴ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 785, 813, 966, 983, 1013, 1037, 1052, 1063–1064, 1085, 1100, 1111, 1128, 1141, 1172, 1189, 1202, 1208; *S. M. 1317*, s. 877, 904, 905, 1049, 1066, 1083, 1113, 1151, 1152, 1198, 1212, 1234, 1252, 1294, 1314, 1337, 1372, 1391, 1405, 1424; *S. M. 1318*, s. 978, 1006, 1007, 1163, 1184, 1201, 1256, 1336, 1355, 1381, 1399, 1464, 1486, 1509, 1563, 1578; *S. M. 1319*, s. 307, 338, 339, 453, 471, 491, 534, 608, 628, 648, 664, 716, 717, 735, 776, 908; *S. M. 1321*, s. 285, 309, 318, 395, 422, 461, 480, 505, 521, 533, 548, 604, 617, 634, 653, 668, 678; *Diyarbakır Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 83; 1318, s. 83; *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 90; *Sivas Vilâyet Salnâmesi 1321*, s. 58.

⁴⁵ Halep'te 1898 yılında 344 talebenin 65 gayrimüslimidir. 1899 yılında ise 375 öğrencinin tamamı Müslüman'dır. *S. M. 1316*, s. 1013; *S. M. 1317*, s. 1113.

20. yüzyıl başlarında vilayet askerî rüşdiyelerinde görevli müdürlerin adları aşağıda sunulmaktadır⁴⁶:

Tablo 13: 1898-1902 vilayet askerî rüşdiyelerinde görevli müdürler

Askerî Rüşdiye	1898	1899	1900	1901	1902
Edirne	Kolağası Mehmet Emin	Kolağası Mustafa	Kolağası Mustafa	Kolağası Mustafa	Kolağası Mustafa
Erzurum	Boş	Kolağası Abdünnafi	Kolağası Abdünnafi	Kolağası Abdünnafi	Kolağası Abdünnafi
Erzincan	Kolağası Said	Kolağası Said	Kolağası Said	Kolağası Said	Yüzbaşı Hacı Rifat
İşkodra	-	-	-	-	Kolağası Talip
Bitlis	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin
Bağdat	Boş	Binbaşı Ali Saib	Binbaşı Ali Saib	Binbaşı Ali Saib	Kolağası Hilmi
Beyrut	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar
Halep	Boş	Kolağası Musa Kazım	Kolağası Musa Kazım	Kolağası Musa Kazım	Kolağası Abdi
Bursa	Kolağası Rıza	Kolağası Rıza	Kolağası Ali Tefvik	Kolağası Ali Tefvik	Kolağası Ali Tefvik
Diyarbakır	Boş	Kolağası Bekir Hilmi	Kolağası Bekir Hilmi	Kolağası Bekir Hilmi	Kolağası İsmail Hakkı
Selanik	Kolağası Mehmet Tefvik	Kolağası İbrahim Ethem	Kolağası İbrahim Ethem	Kolağası İbrahim Ethem	Kolağası İbrahim Ethem
Şam	Boş	Kolağası Mehmet Nazmi	Kolağası Mehmet Nazmi	Kolağası Mehmet Nazmi	Kolağası Mehmet Nazmi
Sivas	Kolağası Kasım	Kolağası Kasım	Kolağası Nakşi	Kolağası Nakşi	B.

⁴⁶ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 784, 813, 1037, 1052, 1063, 1085, 1099, 1111, 1128, 1141, 1172, 1202, 1208; *S. M. 1317*, s. 877, 904, 1049, 1066, 1083, 1113, 1151, 1197, 1212, 1234, 1252, 1293, 1314, 1336, 1372, 1391, 1404, 1424; *S. M. 1318*, s. 978, 1007, 1163, 1184, 1200, 1256, 1336, 1355, 1381, 1399, 1464, 1486, 1508, 1563, 1577; *S. M. 1319*, s. 307, 338, 339, 453, 471, 491, 534, 607, 628, 648, 664, 716, 735, 776, 908; *S. M. 1321*, s. 285, 309, 318, 395, 422, 461, 480, 505, 521, 533, 548, 604, 617, 634, 653, 668, 678; *Bağdat Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 277; *Edirne Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 113; *Kastamonu Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 150; *Bitlis Vilâyet Salnâmesi 1316*, s. 127; *1318*, s. 132. *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 165; *1320*, s. 159; *Suriye Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 161-163.

Trabzon	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Hasan Fehmi
Kastamonu	Kolağası Ahmet Şükrü	Kolağası Ahmet Şükrü	Kolağası Ahmet Şükrü	Kolağası Ömer Lütfi	Kolağası Ömer Lütfi
Üsküp	Boş	Kolağası İsmail	Kolağası İsmail	Kolağası İsmail	Kolağası İsmail
Mamüratülaziz	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Hakkı	B.	B.	Kolağası Mustafa Vasfi
Manastır	Boş	Kolağası Tahir	Kolağası Tahir	B.	Kolağası Mehmet Tahir
Süleymaniye	Boş	Kolağası Arif	Kolağası Arif	Kolağası Arif	Kolağası Arif
Van	Boş	Kolağası İsmail	B.	B.	B.

*B.: Bilgi verilmemiştir.

3. Denizci Mektepler

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde denizci mekteplerinin tümü İstanbul'da yer almaktaydı. İstanbul'daki denizci mektepleri şunlardır:

1. Mekteb-i Bahriye,
2. Bahriye Makine Uygulama Mektebi (Gececi),
3. Gedikli Öğrenciler Mektebi,
4. Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü),
5. Tüccar Kaptan Mektebi (Gececi),
6. Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi,
7. Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi (Gececi),
8. Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi idi.

Mekteb-i Bahriye: Sultan III. Mustafa tarafından Osmanlı donanmasının subay ve teknik elemanı ihtiyacını karşılamak amacıyla 1773 yılında açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn (Deniz Mühendishânesi), Sultan Abdülmecid döneminde geliştirilerek Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne adını almıştır⁴⁷.

1902 yılına gelindiğinde bünyesinde Gececi Tüccar Kaptan Mektebi'nin de bulunduğu Bahriye Mektebi'nin Nâzırı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa olup⁴⁸

⁴⁷ İsmail Kayabak-Cemender Arslan, "Deniz Harp Okulu ve Lisesi Tarihçesi", *T.K.A.E. Türk Kültürü Dergisi*, S.: 129, s. 791.

⁴⁸ B. O. A. *İnâde Talîfât* 1315/N-068; 1318/R-099; 1318/R-104; B. O. A. *İnâde Hâriciye* 1322/Z-19.

76 hoca kadrosu bulunmaktaydı. Bu hocaların 3'ü hariç tamamı askerî personel idi. Bunlar arasında 1 Ferik, 1 Miralay, 5 Kâimmakâm, 2 Binbaşı bulunmaktaydı. Bahriye Mektebi'nde 1898-1903 yılları arasında, Bahriye Haritası, Resim, Fotoğraf, Çarkçılık, Gemicilik, Genel İşaretler, İngilizce, Fransızca, Hikmet, Osmanlıca Kaideler, Tarih, Müsellesât ve Cebir, Kimya, Torpido, Makine Hesapları, Coğrafya, Jimnastik, Balistik, İnşâiye, Elektrik, Deniz Harp Fenni, Buhar Fenni ve Topçuluk dersleri okutulmaktaydı⁴⁹.

Bahriye Makine Uygulama Mektebi (Gececi): Bu mektep Tersane-i Âmire içerisinde yer almakta idi. Beşi makine, üçü idâdî, üçü de ibtidâî olmak üzere on bir sınıftan oluşmakta idi. Öğrencileri gündüzleri fabrikalarda iş ile akşamları ise mektepte dersle meşgul olurlardı. Bu mektepte tahsilini tamamlayanlar çarhçı mülâzım-ı evvelliği ile mesleğe başlarlardı⁵⁰.

Makine Uygulama Mektebi içerisindeki on bir sınıfta, 1898 yılında, şu dersler verilmekte idi: İngilizce, Hesap, Makine Hesapları, Makine Resmi, Makine Tarifleri, Mahrûtiyye (Konik), Cebir, Hendese, Müsellesât, Hendese Uygulamaları, Hikmet, Akâid, Arapça, Farsça, Kitabet, İmlâ, Hüsnühât, Kavâid-i Osmâniye, Cerr-i Esgar, Tarih, Coğrafya⁵¹. 1902 yılında bu mektepte nazır Halil Paşa, müdür ise Hüseyin Bey olup 62 hoca görev almıştır. Bu hocalardan 1'i Mirlivâ, 1'i Kâimmakâm, 2'si Binbaşı, 6'sı Sağ Kolağası, 9'u Sol Kolağası, diğerleri ise Yüzbaşı, Mülâzım-ı Evvel ve Mülâzım-ı Sâni idi. 20. yüzyıl başlarında, Makine sınıflarında 508, İdadi sınıflarında 847, İbtidâî sınıflarında 401 ve Gedikli sınıflarında 72 olmak üzere mektebin toplam 1.828 öğrencisi bulunmaktaydı⁵².

Selimiye Fırkateyni içerisinde bulunan *Gedikli Öğrenciler Mektebi*, sekiz sınıftan oluşmakta idi. Bunlardan üçü telgraf ve beşi gedikli sınıfları idi. Bu mektep donanmanın gedikli zabiti ihtiyacını karşılamakta idi⁵³.

Denizci mektepler arasında Azapkapısı'nda gündüz eğitim veren *Tüccar Kaptan Mektebi* de bulunmaktaydı. İki sınıftan oluşan bu mektep hicri 1299 (1881-1882) yılında eğitime başlamıştır. Bu mektepte 1898-1903 yılları

⁴⁹ S. M. 1316, s. 735-737; S. M. 1321, s. 237-239.

⁵⁰ S. M. 1316, s. 739; S. M. 1319, s. 235.

⁵¹ S. M. 1316, s. 737-739.

⁵² Selimiye Fırkateyni İçerisinde Gedikli Öğrenciler Mektebi'nin Sağ Kolağası Kaptan Vâsif Efendi; Tersane Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi'nin müdürlüğünü ise Binbaşı Mehmet İbrahim Bey yürütmekteydi. S. M. 1321, s. 242-244.

⁵³ S. M. 1316, s. 740; S. M. 1317, s. 832; S. M. 1319, s. 245-246.

arasında, verilen dersler şunlardır: Seyr-i Sefâin, Hesâp, Heyet-i Bahri, Hendese, Müsellesât, Kitâbet, İngilizce, Coğrafya⁵⁴.

20. yüzyıl başlarında eğitime devam eden diğer bir denizci mektebi, Kasımpaşa'da bulunan *Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi* idi. Dört sınıftan oluşan Bahriye rüşdiyesi mezunları; Mekteb-i Bahriye, Menşe-i Küttâb-ı Askerî ve Çarhçı Uygulama Mekteplerinde eğitimlerine devam ederlerdi. İki sınıftan oluşan Menşe-i Küttâb-ı Askerî mezunları ise bahriye kâtipliği yaparlardı. 20. yüzyıl başlarında bu iki mektep öğrencileri eğitimleri süresince şu dersleri alırlardı: Devletlerin Bahriye Hukuku, Akâid, İngilizce, Farsça, Arapça, İmlâ, Osmanlı Lisanı, Kitabet, Hüsnühat, Resim, Hesap, Hendese, Muhâsebe Usûlü, Defter Usûlü, Coğrafya ve Tarih⁵⁵.

1901 ve 1903 yılında Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi'nde öğrenci dağılımları şu şekilde idi⁵⁶:

Tablo 14: 1901 ve 1903 yıllarındaki öğrenci dağılımı

Sınıf	Bahriye Rüşdiyesi		Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi	
	1901	1903	1901	1903
1.	66	50	8	3
2.	80	75	12	0
3.	76	68	0	6
4.	53	58	0	10
Toplam	275	251	20	19

19. yüzyıl sonlarında *Bahriye Sanayi ve İmalât Sıbyan Taburu Mektebi (Gececi)*, Bahriye Sanayi ve İmalât adlarıyla iki taburdan ve beş sınıftan oluşmaktaydı. Bu mektep mezunları, Çarhçı Uygulama Mektebi ile Bahriye Sanayi Alayı'na ve Sıbyan Muzıkası'na gidebilirlerdi. Eğitimleri süresince öğrenciler şu dersleri alırlardı: Hendese, Hesap, Resim, Coğrafya, Kitabet, İmlâ, Hüsnühat, Eczâ, Kurân-ı Kerîm, İlmihâl ve Kıraat⁵⁷.

20. yüzyıl başlarında Bahriye eczacı ve cerrahları yetiştirmek üzere Bahriye Merkez Hastanesi içerisinde *Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi* de bulunmaktaydı. Beş sınıftan oluşan bu mektep, hicrî 1313 (milâdî 1895–1896) yılında açılmıştır. Bu mektepteki öğrenciler, 1898–1900 yılları arasında, şu

⁵⁴ S. M. 1316, s. 739–740; S. M. 1318, s. 907.

⁵⁵ S. M. 1316, s. 741; S. M. 1318, s. 908–909.

⁵⁶ S. M. 1319, s. 247; S. M. 1321, s. 243.

⁵⁷ S. M. 1317, s. 834; S. M. 1321, s. 244.

dersleri tahsil etmişlerdir: Tımar Usûlü, Hesap, İspençiyariye Usulü, Coğrafya, Osmanlı Lisanı, Osmanlı Tarihi, Fransızca⁵⁸.

20. yüzyıl başlarında İstanbul'da bulunan deniz mekteplerinde idarî ve eğitici kadro adedi aşağıdaki tabloda sunulmaktadır⁵⁹:

Tablo 15: 1898-1903 İstanbul Deniz Mekteplerindeki görevli adedi

Deniz Mektebi Adı	1898		1899		1900		1901		1903	
	M.	GM.	M.	GM.	M.	GM.	M.	GM.	M.	GM.
Mekteb-i Bahriye ve Tüccar Kaptan Mektebi (Gececi)	46	3	37	6	51	2	63	3	73	3
Tersane-i Âmire'deki Makine Uygulama Mektebi (Gececi)	47	0	48	0	47	0	75	0	62	0
Azab Kapısındaki Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü)	4	0	3	0	3	0	B.	B.	B.	B.
Selimiye Firkateynindeki Gedikli Mektebi (Gececi)	13	0	12	0	12	0	16	0	12	0
Kasımpaşa'daki Bahriye Rüşdiyesi ve Gündüzcü Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi	15	0	12	0	13	0	14	0	17	0
Tersane-i Âmire'deki Bahriye Sanayi ve Sıbyân İmâlât Tabur Mektebi (Gececi)	15	0	14	0	13	0	14	0	18	1
Bahriye Merkez Hastanesindeki Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi (Gececi)	7	2	7	2	7	2	7	2	5	3

*B.: Bilgi verilmemiştir.

⁵⁸ S. M. 1316, s. 743.; S. M. 1318, s. 910.

⁵⁹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 735-743; S. M. 1317, s. 827-835; S. M. 1318, s. 902-910; S. M. 1319, s. 240-248; S. M. 1321, s. 237-244.

20. yüzyıl başlarında İstanbul'da bulunan deniz mektepleri ve eğitime devam eden öğrenci adedi aşağıdaki tabloda sunulmaktadır⁶⁰:

Tablo 16: 1898-1903 İstanbul Deniz Mekteplerindeki öğrenci adedi

Deniz Mektebi Adı	1898	1899	1900	1901	1903
Mekteb-i Bahriye	122	122	140	140	107
Mekteb-i Bahriye İdadisi	255	255	280	295	351
Tüccar Kaptan Mektebi (Gececi)	74	74	110	120	75
Makine Uygulama Mektebi	1.250	1.250	1.250	1.919	1.828
Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü)	18	18	18	B.	B.
Gedikli Mektebi (Gececi)	93	93	93	109	B.
Bahriye Rüşdiyesi	298	298	298	275	251
Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi	20	20	20	20	19
Bahriye Sanayi ve S. İmâlât Tabur Mektebi	438	438	438	438	438
Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi	20	20	20	B.	24

*B.: Bilgi verilmemiştir.

Maârif Salnâmelerine göre, 1898–1903 yılları arasında, deniz mekteplerinde görevli idareciler, şu isimlerden oluşmaktadır⁶¹:

⁶⁰ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 735–743; *S. M. 1317*, s. 829–835; *S. M. 1318*, s. 904–910; *S. M. 1319*, s. 242–248; *S. M. 1321*, s. 237–244.

⁶¹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 735–743; *S. M. 1317*, s. 829–835; *S. M. 1318*, s. 902–910; *S. M. 1319*, s. 240–248; *S. M. 1321*, s. 237–244.

Tablo 17: 1898-1903 deniz mekteplerinde görevli idareciler

Deniz Mektebi Görevlisi	1898	1899 ve 1900	1901 ve 1902	1903
<i>Bahriye Mektebi Nazırı</i>	Mirliva Hüseyin Hüsni	Mirliva Hüseyin Hüsni	Mirliva Hüseyin Hüsni	Ferik Hüseyin Hüsni
<i>Bahriye M. Ders Nazırı</i>	Kâimmakâm Ahmet Sami	Kâimmakâm Ahmet Sami	Kâimmakâm Ahmet Sami	Miralay Ahmet Sami
<i>Bahriye Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Mehmet Ârif	Binbaşı Mehmet Ârif	Binbaşı Mehmet Ârif	Kâimmakâm Mehmet Ârif
<i>Makine Uygulama Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Ahmet Hilmi	Binbaşı Ahmet Hilmi	Binbaşı Ahmet Hilmi	Kâimmakâm Hüseyin
<i>Makine Uygulama Mektebi Ders Nazırı</i>	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif
<i>Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü) Müdürü</i>	Kolağası Tevfik	Kolağası Tevfik	B.	B.
<i>Gedikli Mektebi (Gececi) Müdürü</i>	Kolağası Mehmet Vasıf	Kolağası Mehmet Vasıf	Kolağası Mehmet Vasıf	Kolağası Mehmet Vasıf
<i>Bahriye Rüşdiyesi ve Menş-i Küttâb-ı Askeri Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif
<i>Bahriye Sanayi ve Sıbyân İmâlât Tabur Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Mehmet İbrahim	Binbaşı Mehmet İbrahim	Binbaşı Mehmet İbrahim	Binbaşı Mehmet İbrahim
<i>Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi Müdürü</i>	Miralay Doktor Süleyman	Miralay Şükrü Bey	Miralay Şükrü Bey	Miralay Şükrü Bey

*B.: Bilgi verilmemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde askerî mektepler hâlâ en gözde eğitim kurumları arasındadır. 1898–1903 yılları arasında her sene yaklaşık⁶² Harbiye'de 2.145, Askerî Tıbbiye'de 635, Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn'da 500, İstanbul askerî rüşdiyelerinde 2.000, vilâyet askerî idâdilerinde 1.700, vilâyet askerî rüşdiyelerinde 5.120 öğrenci olmak üzere kara askerî mekteplerinde toplam 12.100 öğrenci eğitim almaktadır. Aynı tarihlerde deniz askerî mekteplerinde ise her sene yaklaşık 2.885 öğrenci mevcuttur. Böylece 20. yüzyıl başlarında askerî mekteplerde eğitime devam eden öğrenci sayısı yaklaşık 15.000 civarındadır.

Ülke genelindeki askerî mekteplerde eğitim veren hoca sayısı ise ortalama 922'dir. Bu rakamlar dikkate alındığında askerî mekteplerde hoca – öğrenci oranlaması yapılırsa 1 hocaya yaklaşık 16 öğrenci düşmektedir.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde askerî mekteplerde ağırlıklı olarak Müslüman öğrencilerin yer aldığı görülmektedir. I. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda başta Askerî Tıbbiye olmak üzere gayrimüslim öğrenci sayısının Müslüman öğrencilere oranla giderek azaldığı görülmektedir. Bu durum devletin sınırlarındaki ve dolayısıyla siyasi anlayışındaki değişimle ilişkilidir. Ayrıca 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Harbiye, Askerî Tıbbiye ve Mühendishâne'deki gayrimüslim eğitici kadro da giderek azalma göstermiş; Müslüman eğitimcilerle kıyasla yüzde 3 oranında kalmıştır. Bununla birlikte İstanbul'daki bu üç mektep ve vilâyet askerî mektepleri hocalarının büyük bir kısmı askerî rütbelilerden oluşmaktadır. İstanbul merkezinde yer alan askerî mekteplerdeki sivil öğretime kıyasla asker öğretmen oranı yüzde 93 civarındadır.

Sonuç olarak 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı askerî mektepleri, ordunun ihtiyacı olan subay ve idarî mekanizmayı karşılayabilecek sayıda öğrenciyi barındırmaktadır. Özellikle Harbiye ile Mühendishâne'nin her sene ortalama 600 öğrenci mezun etmesi, ordudaki mektepli subay sayısının giderek artmasına neden olmuştur.

⁶² 5 yıl esas alınarak araştırmacı tarafından 5 yılın ortalaması hesaplanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ İRÂDELER

1. 1. *İrâde Askerî*: 1317/Za-20, 1320/R-06, 1327/N-01, 1327/N-084.
1. 2. *İrâde Harbiye*: 1329/Ca-078, 1330/R-007, 1330/Ş-083.
1. 3. *İrâde Hâriciye* 1322/Z-19.
1. 4. *İrâde Taltifât*: 1315/N-068, 1315/C-092, 1316/C-040, 1316/Za-077, 1316/Z-004, 1316/Ra-076, 1318/Ca-048, 1318/L-135, 1318/L-139, 1318/R-099, 1318/R-104, 1318/N-022, 1319/Ra-053, 1320/M-068, 1320/Ş-120, 1320/Ca-132.

1. SALNÂMELER

1. 1. *Askerî Salnâme (Salnâme-i Askerî): mâli 1311 (1895).*
1. 2. *Devlet Salnâmeleri:*
 - D. S. 1291 (1874), Def'a 29, İstanbul Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, ss. 1-271.
 - D. S. 1292 (1875), Def'a 30, İstanbul, ss. 1-255.
 - D. S. 1293 (1876), Def'a 31, İstanbul, ss. 1-255.
 - D. S. 1316 (1898), Def'a 54, İstanbul Âlem Matbaası, ss. 1-787.
 - D. S. 1317 (1899), Def'a 55, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-771.
 - D. S. 1318 (1900), Def'a 56, İstanbul Mahmud Bey Matbaası, ss. 1-800.
 - D. S. 1319 (1901), Def'a 57, İstanbul Malumat-Tahir Bey Matbaası, ss. 1-872.
 - D. S. 1320 (1902), Def'a 58, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1-884.
 - D. S. 1321 (1903), Def'a 59, İstanbul Âlem Matbaası, ss. 1-956.
 - D. S. 1322 (1904), Def'a 60, İstanbul Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, ss. 1-967.
1. 3. *Maârif Salnâmeleri (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye)*
 - S. M. 1316 (1898), Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1257.
 - S. M. 1317 (1899), Def'a 2, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1496.
 - S. M. 1318 (1900), Def'a 3, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1677.
 - S. M. 1319 (1901), Def'a 4, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-985.
 - S. M. 1321 (1903), Def'a 6, İstanbul Asır Matbaası, ss. 1-740.
1. 4. *Vilâyet Salnâmeleri:*
 - Bağdat Vilâyeti Salnâmesi 1318 (1900), Def'a 16.
 - Bitlis Vilâyeti Salnâmesi 1316 (1898), Def'a 2; 1318 (1900), Def'a 4.
 - Diyarbakır Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 16; 1318 (1900), Def'a 17; 1319 (1901), Def'a 18.
 - Edirne Vilâyeti Salnâmesi mâli 1314 (1898), Def'a 24; mâli 1315 (1899), Def'a 25; mâli 1316 (1900), Def'a 26; mâli 1317 (1901), Def'a 27; mâli 1319 (1902), Def'a 28.

- Erzurum Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 14.
 Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1318 (1900), Def'a 27; 1322 (1904),Def'a 31.
 Kastamonu Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 20.
 Sivas Vilâyeti Salnâmesi 1321 (1903), Def'a 16.
 Suriye Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 31; 1318 (1900), Def'a 32.
 Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1318 (1900), Def'a 18; 1319 (1901), Def'a 19; 1320 (1902),
 Def'a 20.

2. GAZETELER

2. 1. *Cerîde-i Askeriyye*: İlgili Sayıları
2. 2. *Cerîde-i Havâdis*: İlgili Sayıları
2. 3. *Takvîm-i Vakâyi*: İlgili Sayıları
2. 4. *Tercümân-ı Ahvâl*: İlgili Sayıları

3. TELİF ESERLER

- Ergin, Osman, *Türkiye Maârif Tarihi*, C. 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.
 Hayta, Necdet- Uğur Ünal, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a Armağan*, ss. 388-395.
 Kayabak, İsmail - Cemender Arslan, "Deniz Harp Okulu ve Lisesi Tarihçesi", *T.K.A.E. Türk Kültürü Dergisi*, S.: 129.
 Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, C. 1-2, İstanbul 1325.
 Mehmet Arif, *Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Kışâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermanı*, İstanbul 1328 (1912).
Mir'at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İstanbul 1986.
 Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastâneler*, C. I (İstanbul 1976), İstanbul 1981.
 Say, Yağmur, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Topçu ve Füze Okulu Matbaası, Ankara 1995.
 Ünal, Filiz, *Maârif Salnâmelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim (1898-1903)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
 Ünal, Tahsin, *Harp Okulu Tarihi*, Yay. Haz.: Ali Güler - Suat Akgül, Berikan, Ankara 2001.
 Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Kitap Tanıtmalar:

Taner Korkut, *Girlanden-Ostotheken aus Kalkstein in Pamphylien und Kilikien. Untersuchungen zu Typologie, Ikonographie und Chronologie*, Deutsches Archäologisches Institut Sarkophag-Studien, Band 4, Ed.: G. Koch, K. Fittschen, W. Trillmich, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 2006, 107 sayfa metin, 38 adet çizim, 64 adet siyah-beyaz levha.

Taner Korkut tarafından hazırlanan "Pamphylia ve Kilikia'daki Kireçtaşı Girlandlı Ostotekler" isimli bu monografi, aslen yazarın Almanya/Marburg Philipps-Universität'te 1999 yılında tamamladığı doktora tezinin tekrar gözden geçirilmiş, kısaltılmış ve Sarkophag-Studien'in formatına göre yeniden düzenlenmiş halidir⁶³.

Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayımlanan ve Antik Dönem'deki lahitler üzerine yapılmış çalışmaları gerek sempozyum bildirileri gerekse monografiler olarak bir seri halinde sunan *Sarkophag-Studien*, ilk olarak 1998 yılında basılmış ve 2007 yılında basılan F. Işık'ın monografisiyle 5 cilde ulaşmıştır. Tanıtmaya çalışacağımız bu monografi söz konusu serinin 4. cildini oluşturmaktadır⁶⁴.

Editörler tarafından kaleme alınan Önsöz'de (*Vorwort*) Geç Hellenistik Dönem'den itibaren kullanılmaya başlanmış ve en yaygın kullanımı M.S. 2. yy.'da gerçekleşmiş "ostothotek" in (kemiklik, kül-kemik muhafazası) kısa bir tanımı, yayılım alanları, lahitler ile birlikte ele alınmasının önemine değinilmiş, ardından, metin içinde kullanılan Kaynakların kısaltması (*Abkürzungen*) gelmiştir. Giriş (*Einleitung*) bölümünde yine kısaca ostothekin tanımına yer verilmekte, çalışmanın merkezinin, coğrafik olarak Pamphylia ve batı Dağlık Kilikia ile sınırlandırılmış, kireçtaşından imal edilmiş girlandlı ostotheklerin oluşturduğu belirtilmiştir. Anadolu'daki en erken ostothek örnekleri ve formları kısaca bu bölümde tanıtılmıştır. Ardından, çatı formlu ve palmetli akroterle süslenmiş kapaklı ve girlandlı dikdörtgen teknelere sahip Pamphylia-Kilikia ostotheklerinin, az da olsa yuvarlak formlu olanlarına rastlandığı belirtildikten sonra, bu konuda yapılmış çalışmalara değinilmiştir. Söz konusu çalışmaların Pamphylia-Kilikia ostotheklerini kabaca ve az örnekle tanımladığından hareketle, söz konusu çalışmayla bu grubun ikonografik, kronolojik ve atölyelerine dair temel sorunların cevaplanmaya çalışıldığı vurgulanmıştır.

İkinci Bölüm Pamphylia-Kilikia Ostotheklerinin Yapısı ve Temel Formları (*Grundformen und Aufbau der pamphyliisch-kilikischen Girlanden-Ostotheken*) başlığını taşımakta ve iki alt kısma ayrılmaktadır. Yuvarlak formlu ostothekler (*Ostotheken in Rundformen*) isimli ilk alt kısımda yuvarlak sunakların etkisiyle ortaya çıkmış bu ostotheklerin Pamphylia ve Kilikia'daki örneklerinin hepsinde alt ve üst profiller olduğu ve bunların üç ayrı çeşidinin özellikleri anlatılmıştır. Ayrıca bu formun üst profilinde bulunan dübel

⁶³ Yazarın doktora tezi için bkz.: Korkut, T., *Die kaiserzeitlichen pamphyliisch-kilikischen Girlandenostotheken aus Kalkstein. Untersuchungen zu Typologie, Chronologie und Ikonographie*, Doktora Tezi, Archäologische Materialkompendien auf CD-ROM II. Scriptorium-Münster, 1999.

⁶⁴ Serinin diğer ciltleri için bkz.: *Akten des Symposiums »125 Jahre Sarkophag-Corpus«*, Marburg, 4.-7. Oktober 1995, Sarkophag-Studien, Band 1, Ed.: G. Koch, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1998; *Akten des Symposiums »Frühchristliche Sarkophage«*, Marburg, 30.6.-4.7.1999, Sarkophag-Studien, Band 2, Ed.: G. Koch, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 2002; *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus* 2001, Marburg, 2.-7. Juli 2001, Sarkophag-Studien, Band 3, Ed.: G. Koch, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 2007; Işık, Fahri, *Girlanden-Sarkophage aus Aphrodisias*, Sarkophag-Studien, Band 5, Ed.: G. Koch et al., Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 2007.

deliklerinden yola çıkılarak, nasıl kapatıldıkları da irdelenmiştir. Dikdörtgen ostothekler (*Ostotheken in Rechteckform*) adlı ikinci alt başlıkta ise, bu formun Pamphylia-Kilikia ostotheklerinin ana formu olduğu ve kökenlerinin Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi İonia-Lydia ostotheklerine dayandığı söylenmiştir. Çeşitli ölçülerdeki ostotheklerin büyük çoğunluğunda bir üst silmenin varlığı ve bir kısmının lahit dekorasyonu ile yakın bağlantıya sahip olduğu da belirtilmiştir. Bunlarla beraber, bu ostotheklerde genel bir kural olarak iki uzun ve bir kısa kenarlarının girdanla, diğer kısa kenarının ise bir yalancı kapıyla bezendiği açıklanmıştır. Kapakların ise orta ve yanlarında palmet formu akroterler bulunduğu ve bu kapakların bir kural olarak yüksek ve dar olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca kapak alınlıklarının çeşitli kabartmalarla süslediği de söylenmiştir.

Dekoratif Süslemenin Formları ve Düzenlemesi (*Anordnung und Formen des dekorativen Schmucks*) isimli bölüm, kendi içinde beş alt kısma ayrılmış ve bu alt kısımlar da kendi içinde ayrılmıştır. Girdanların düzenlemesi (*Anordnung der Girlanden*) adlı alt kısımda, Pamphylia-Kilikia'dan bilinen tüm yuvarlak ostotheklerin üç girdan kemeriyle bezendiği ve ayrıntılarından kısaca bahsedildikten sonra, dikdörtgen ostotheklerin girdan düzenlemesi üç ayrı grupta sınıflanmıştır. Grup I, uzun taraflarda tek bir girdan kemeri; Grup II ostothek teknesinin uzun kenarında iki girdan kemeri, Grup III ise ön ve arka taraflarda değişik sayılarda girdan kemeriyle sahip olmalarıyla tanımlanmış, her birinin kendi içindeki özellikleri belirtilmiştir. Girdanların bağlantı tarzları (*Befestigungarten der Girlanden*) adlı alt kısımda, bir ya da birkaç kordon üzerine sarılmış yaprak ya da meyvelerden oluşan girdanların, taşıyıcı elemanlar üzerindeki bağlantı tarzları sınıflandırılmıştır. Bunlar, sığır başı üzerinde bir girdan; sığır başı üzerinde iki girdan; palmet üzerinde bir girdan ve palmet üzerinde iki girdan şeklinde belirlenmiş olup, her biri kendi içinde çeşitli tiplere ayrılmıştır. Girdanlar ve girdan taşıyıcıları (*Girlanden und Girlandenträger*) adlı alt başlık kendi içinde, sığır başı girdanlar; palmet taşıyıcılı girdanlar, sığır başı ve palmet taşıyıcılı girdanlar ile başka taşıyıcılı girdanlar şeklinde dört alt kısma ayrılmış ve her biri kendi içinde farklı özellikleri göz önünde bulundurularak sınıflandırılmıştır. Lünetlerdeki betimler (*Darstellungen in den Lünetten*) adlı alt kısımda, girdan ve taşıyıcıları ile birlikte, ostothekler için belirleyici bir öge olan lünetlerdeki kabartma tipleri anlatılmıştır. Girdan kemerinin üst kısmındaki boşlukları tanımlayan lünetlerin bir kural olarak dikdörtgen ostotheklerin uzun taraflarında kabartma ile süslediği, yuvarlak ostotheklerde ise her girdan kemerinin üstündeki lünetin kabartmayla bezendiği belirtilmiştir. Daha sonra bunların kendi içindeki kural sayılabilecek kombinasyonları belirlenip; kabartma olarak, portreler, palmetler, Medusa başları, atlı binici, Hermes büstleri, masklar ve apotropeik özellikli betimler olduğu, istisnalar da vurgulanarak anlatılmıştır. Kapaklar üzerindeki betimler (*Darstellungen auf den Deckeln*) isimli alt kısımda, semerdam çatılı ostothek kapaklarının bir kural olarak üst yüzeyinin kaba işlendiği mahya girişinin karakteristik bir özellik olduğu belirtildikten sonra, semerdam çatıların, derin işlenmiş üçgen alınlıklarındaki bezeme motiflerine değinilmiştir. Yalancı kapılar (*Die Scheintüren*) adlı alt kısımda, bu bezemenin de Pamphylia-Kilikia ostotheklerinin önemli bir özelliği olduğu vurgulanarak, kural olarak sağ, nadiren de sol kısa tarafa olduğu ve diğer istisnaları da belirtildikten sonra, İon tarzında kapılar, Dor tarzında kapılar, İon-Dor tarzında kapılar şeklinde sınıflandırılarak ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

İkonografik Araştırma (*Ikongraphische Untersuchungen*) adlı bölüm beş alt kısma ayrılmıştır. Bitkisel bezeme (*Der Pflanzliche Schmuck*) adlı ilk alt kısımda, Pamphylia-Kilikia ostotheklerinin genel olarak hayvan başlı girdan taşıyıcılarına sahip yaprak girdanlarından oluşan dekorasyonunun yapraklarının, akanthus ya da lotus yapraklarından oluştuğu belirtilmiştir. Akanthus ya da lotus yapraklı; defne yapraklı; meşe yapraklı ve sarmaşık yapraklı girdan çeşitlerinin gelişimi, ostothekler ve bunun dışındaki kullanım alanları bu başlık altında sınıflandırılarak incelenmiştir. Figürlü girdan taşıyıcılar (*Die figürlichen Girlandenträger*) adlı alt kısımda, Roma İmparatorluk Dönemi Pamphylia-Kilikia ostotheklerinin bezeme motiflerinin Hellenistik öncellerine dayandığı belirtildikten sonra, Boukephaloi, Eroslar, Nikeler ve diğer girdan taşıyıcı figürlerin ostothekler üzerinde ne şekilde ve sıklıkla kullanıldığı, gelişimlerini de içeren oldukça öz bir anlatımla okuyucuya sunulmuştur. Ölen ve akrobalarının portreleri (*Die Bildnisse der Bestatteten und ihrer Angehörigen*) isimli alt kısımda, ölen kişilerin portrelerinin genellikle minyatür büst ola-

rak lünetleri süslediği belirtildikten sonra, nadir olarak da tüm figür olarak uzun tarafta, girland taşıyıcı işlevini yükledikleri söylenmiştir. Tipolojik olarak çeşitlilik içeren bu portreler, beş ayrı gruba ayrılarak, gelişim süreci çerçevesinde, karşılaştırmalara da yer verilerek ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Ölü kültü sembolizmasını içeren motifler ve mezar kültü konuları (*Sepulkral-symbolische Motive und Gegenstände des Grabkultes*) adlı alt kısımda, Pamphylia-Kilikia girlandlı osthotehleri üzerinde görülen ve ölü kültürüne göndermeler yapan, Hermes, Dionysos ve alayındaki figürler (Mainad, Satyros, Silenos, Eroses vb.), tiyatro maskları, Medusa başları, krater ve phiale gibi kült gereçleri gibi motifler, örnekler üzerinden işlenerek, hem ölü kültürle ilişkileri incelenmiş, hem eskatolojik anlamları irdelenmiş hem de figürlerin kökenlerine değinilmiştir. Tüm alt başlıkta bu figürlerin söz konusu osthotehler üzerinde, öte dünya algılaması çerçevesinde niçin yer aldığı da tartışılmıştır. Mimari bezeme motifleri isimli alt başlıkta, Pamphylia-Kilikia girlandlı osthotehlerinin form olarak zaten bir mezar evini andırdığı belirtilmiş, ardından bu osthotehlerde yer alan yalancı kapların işlevi, anlamı ve kökenine dair araştırma sunulmuştur.

Hermeneutik/Anlambilimsel Araştırmalar (*Hermeneutische Untersuchungen*) adlı bölüm kendi içinde Mezarlık alanında girlandlar (*Girlanden im Sepulkralbereich*), Figürlü betimler (*Figürliche Darstellungen*) olarak iki bölüme ayrılmış ve bu bölümlerde osthotehler üzerinde görülen girland ve figürlü betimlerin özellikle ölü kültü bağlamında taşıdıkları anlamlar ve sembolizmaları irdelenmiştir.

Üretim ve Atölyeler (*Herstellung und Werkstätten*) isimli bölüm beş alt kısma ayrılmıştır. Üretim tekniği ve çalışma süreci (*Herstellungstechnik und Arbeitsprozess*) adlı alt kısımda mermer lahitlerin üretimiyle çok yakın paralellikler gösteren ve taş ocaklarından ya bitmiş ya da yarı işlenmiş halde ihraç edilen osthotehlerin üretim aşamaları, yeniden kurgulanmış, bunlar üç sahfa halinde sınıflandırılarak anlatılmıştır. Buluntu yerleri ve Üretim yerleri (*Fundorte und Produktionsstätte*) isimli alt başlıkta, Pamphylia-Kilikia bölgelerinde bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapılmadığı, şimdiye kadar da yerel bir taş ocağı yakınlarında hiçbir işliğe rastlanmadığı belirtilmiştir. İhtimaller arasında osthotehlerin yarı işli ya da bitirilmiş olarak ihraç edilmiş olabileceği veya bu işte uzmanlaşmış gezici taşçı ustaları tarafından yapılmış olabileceği ya da kireçtaşı işlemede uzmanlaşmış yerel atölyeler tarafından üretilmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Bu başlıkta ayrıca osthotehlerin dağılım alanları incelenmiş, bununla birlikte söz konusu osthoteh tipinin komşu bölgelerde bulunmaması, bunun bölgeler arası bir yayılım göstermediğine işaret ettiği belirtilmiştir. Buluntu yerleri bilinen osthotehlerin motif ve stilistik bakış açısıyla bir araya getirilmesi (*Zusammenstellung von Osthotehen mit bekanntem Fundort nach motivischen und stilistischen Gesichtspunkten*) adlı alt başlıkta Yuvarlak (*Osthotehen in Rundform*) ve Dikdörtgen (*Osthotehen in Rechteckform*) şeklinde sınıflandırılan osthotehlerin buluntu yeri belirli olanlar (Perge, Side, Hamaxia; Laertes, Selinous, Syedra'dan bulunan örnekler) motifleri ve stillerine göre gruplandırılmıştır. Buluntu yeri belirsiz osthotehlerin belirlenmiş üretim yerlerine yerleştirilmesi (*Zuweisung der Osthotehen mit unbekanntem Fundort zu den definierten Produktionsstätten*) adlı başlıkta, buluntu yeri belirsiz osthotehler motifleri ve stilistik karşılaştırmalar yardımıyla belli üretim yerleri ile eşleştirilmeye çalışılmıştır. Atölye bağlantıları (*Werkstattzusammenhänge*) isimli alt başlıkta ise, yine osthotehler üzerindeki motif ve stilistik özellikler baz alınarak, örneklerin benzerlikleri ve bundan yola çıkılarak atölyeler arasında var olabilecek ilişkiler saptanmaya çalışılmıştır.

Kronolojik Sınıflandırma (*Chronologische Einordnung*) bölümünde, Pamphylia-Kilikia osthotehlerinin tarihlendirilme sorunu ele alınmıştır. Tarihlendirme yapılırken osthotehlerin bezemelerinden biri olan portrelerin, özellikle saç tiplerinin çok önemli bir rol oynadığı, bitkisel bezemenin de bir başka önemli kriter oluşturduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu bağlamda, osthotehler üzerindeki yazıtlar ve buluntu yerlerinin tarihlemeye fazla bir rol oynamadığı da ayrıca belirtilmiştir. Bu bölüm, Geç Hellenistik Dönem'den M.S. 1. yüzyılın ortasına kadar (*Späthellenistische Zeit bis zur Mitte I. Jahrhunderts n. Chr.*); M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısı (*Zweite Hälfte des I. Jahrhunderts n. Chr.*); Traianus-Hadrianus Dönemi (*Trajanisch-hadrianische Zeit ca. 100-140 n. Chr.*); Antoninuslar Dönemi (*Antoninische Zeit ca. 140-190 n. Chr.*); Severuslar ve Severuslar Sonrası Dönem (*Severische und nachseverische Zeit ca. 190-250 n. Chr.*) şeklinde 5 alt kısma ayrılmıştır. Her bir alt kısım da Saç tipi (*Frisuren als Datierungsgrundlage*) ve Bitkisel bezeme ve kabartma stili

(*Der vegetabile Schmuck und sein Reliefstil als Datierungsgrundlage*) olarak tarihleme kriterlerine göre ayrılmış, kataloglanmış örnekler bu sınıflandırmaya göre tarihlenmiştir.

Ostotheklerin Fonksiyonu ve Yerleşimi (*Funktion und Aufstellung der Ostotheken*) adlı bölümde, yazıtlar ve buluntularla kanıtlandığı üzere tüm ostotheklerde olduğu gibi Pamphylia-Kilikia ostotheklerinin de yanmış kemik ve kül kalıntılarını içerdiği, bunun daha önceden sanıldığı gibi çocuk lahdi olmadıkları belirtilmiştir. Bununla birlikte, Pamphylia ve Kilikia'daki ostotheklerin, bu bölgede gerek serbest gerek mezar yapıları içinde sıklıkla bulunan lahitlerden farklı olarak, çok azının in situ olarak bulunduğu ve bunların Side'de olduğu söylenmiştir⁶⁵. Ostotheklerin mezar yapıları içinde de bulunabileceği ve Batı Dağlık Kilikia kentlerindeki mezar yapıları içinde ostotheklerin yerleştirilmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca, ostotheklerin bezemelerinin işlenişindeki özenin de, bir niş içinde ya da her açıdan görünebilecek şekilde yerleştirilmiş olabileceğine dair ipucu verdiği, örnekleriyle anlatılmıştır.

Monografinin son bölümünün ise, yukarıda anlatılan başlıkların genel bir toparlaması ve ulaşılan tüm sonuçların yer aldığı Sonuçlar ve Özet (*Ergebnisse und Zusammenfassung*) oluşturmaktadır.

Araştırmanın materyalini oluşturan, çoğunluğu yurtiçi, az bir kısmı da yurtdışı müzelerinde korunan Pamphylia-Kilikia ostotheklerinden 251 parça Katalog kısmında tanımlanmıştır.

Ostothek ve lahitler Antik Çağ ölü gömme adetleri ve kültü ile ilgili çok önemli kanıtlar içerirler. Bunlar, dönemlerinin dini anlayışını, inançlarını, ölüm ile ilgili düşüncesini/algısını ve dolaylı olarak çok önemli bilgiler içeren sembolizmasını günümüze taşıyan materyal kültür kalıntılarıdır. Özellikle lahitlerde görülen betimlerin yüksek kalitesi ve özenli işçiliği, aynı zamanda ait oldukları dönemin estetik yansıması ve anlayışını da çok belirgin şekilde yansıtır. Taner Korkut'un bu monografisi de, Pamphylia-Kilikia'ya özgü olan ostotheklerin yukarıda bahsedilen özelliklerini özenli bir araştırma sonucu bilim dünyasına sunmuştur. Bu ostothek grubunun tip, bezeme ve figürler ile tarihleme bakımından ayrıntılı incelenmesi, söz konusu grubun arkeolojik materyal içindeki bilimsel değerini arttırmış, bundan sonra bölgede bulunacak girlandlı ostotheklerin birçok bakımdan daha doğru değerlendirilebilmesine yol vermiştir. Bu ostotheklerin üzerindeki betimlerin yerel özelliklerinin stilistik değerlendirilmesi, sadece ostothekler açısından değil, diğer malzemeler üzerindeki yerel heykeltıraş geleneğine analogi oluşturacak yayımlanmış örnekler kazandırmıştır. Monografi içinde de incelenen, Pamphylia ve Kilikia'da olması çok muhtemel yerel atölyeler sorununa dair, yayımlanan bu malzemeyle, daha sonraki çalışmalar için bir çıkış noktası ve karşılaştıma malzemesi sunulmuştur. Bunun yanı sıra monografi içerisinde yer alan, figürlerin sembolizmalarının çözümlenme ve anlam bilimsel (Hermeutik) açıdan incelenmesi, bölgenin ölü kültü sembolizmasına yeni açılımlar getirecek değerdedir.

AŞKIM ÖZDİZBAY

⁶⁵ Ancak bu durum son yıllarda Perge'nin Batı Nekropolisi'nde yapılan kazılarla değişmiştir. Bu nekropoliste 2006 ve 2007 kazı sezonlarında toplam dört adet, serbest yerleştirilmiş, dikdörtgen formlu, bezemesiz kireçtaşı ostothek *in situ* ve hiç açılmamış şekilde bulunmuştur. Bkz.: Haluk Abbasoğlu, "Perge 2006", *ANMED* 5, 2007, s. 54-58.

Oruç Beğ Tarihi, Yayına Hazırlayan: Necdet Öztürk, İstanbul 2007, 1-LI (giriş)+1-221 (Metin)+222-252 (Kronoloji)+255-302 (Dizin)+1b-149b (Tıbbıbasım)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemine ait olan eserlerden *Oruç Beğ Tarihi*'nin araştırmacılar için önemli bir yeri vardır. Bu eser, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1502 (H.908) tarihine kadar gelmektedir. Eserin şimdiye kadar bazı neşirleri yapılmıştır. Buna rağmen neşirler sağlıklı bir nüsha karşılaştırılmasından yoksundur. Bu yayınlar nüshaların tamamı göz önünde bulundurulmadan yapılmıştır. Prof. Öztürk bu yayınında tesbit edilen altı nüshadan üçünü kullanmıştır. Şimdiye kadar bu devre ait *Tevârih-i Âli Osman* kabilinden diğer bazı eserleri de yayınlayarak önemli hizmetlerde bulunan Prof. Öztürk* Oruç (Oruç b. Âdil)'un eseri ile de araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

Oruç Beğ XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Edirne'de doğmuş olmalıdır. Babası kazzaz (İpekçi) olup onu Oruç b. Adil el-Kazzaz kâtibü'l-Edrenevî olarak tanıyoruz. Oruç Bey'in tahsili hakkında yeterli bilgiye de sahip değiliz. Ancak onun Edirne gibi bir kültür muhitinde doğmuş olmasından, babasının durumundan ve eserinden iyi bir eğitim aldığı anlaşılıyor. Oruç Bey'in ölüm tarihi hakkında da bilgimiz olmamakla beraber 1502 veya hemen sonrasına kadar yaşadığını istidial edebiliyoruz. Şu halde Oruç Beğ II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerini idrak etmiştir. Ayrıca bir vakfiye kaydından da Oruç'un ekonomik durumunu tesbit etmek mümkündür (s.XXIII-XXIV).

Hazırlayan, Necib Asım, Babinger ve Unat Oruç'u "en eski Osmanlı tarihçilerinden" olduğunu göstererek hataya düştüklerini, yeni bir yazmanın gündeme gelmesiyle ortaya koymuştur. Bundan başka Menage eserin II. Bayezid zamanında kaleme alınmış olduğunu da ispatlayarak bu fikri teyid etmiştir.

Eseri yayınlayan girişte Osmanlı tarih yazıcılığının başladığı II. Murad devri ve geliştiği II. Mehmed devrinde yazılmış eserler hakkında bilgiler de vermektedir. II. Bayezid devirlerinde daha önemli gelişmeler olmuştur. Tarihçilerin himaye ve teşvik gördüğü bir çağdır. Bu devrin okuyucusu da mutlaka yoğundu. Hazırlayan, devamlı Osmanlı tarihinin XIV ve XV. yüzyıl tarihine âit eserleri ve çalışmaları tanıtılmaktadır. Burada kuruluş dönemi ve tarihçileri üzerinde çalışmalar yapan P. Wittek, F. Giese, F. Kraelitz, Th. Menzel ve Fr. Babinger gibi Batılı tarihçilere yer verilmiştir. Ayrıca Necib Asım, Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Refik, Fuat Köprülü ve Ali Bey gibi Türk tarihçileri ve çalışmaları da burada zikredilmektedir. Yine bu devrin özgün kaynaklarından olan tarihi takvimler ve bunları yayınlayan Osman Turan ve Nihal Atsız'dan bahsedilmektedir. Devamlı H.İnalçık ve Menage'in çalışmaları gösterilmiştir. Bu cümleden olarak Mükrimin Halil Yüncü'nün Fatih devri tarihçilerinden Enveri'nin eseri *Düstürnâme-i Enveri*'yi ilim alemine kazandırışı ifade edilmektedir.

Yayınlayan nüshaları tanıttığı kısımda (XXIV-XXXII), Oruç'un da geleneğe uyarak eserine *Tevârih-i Âli Osman* adını verdiğini belirtmiştir. Ayrıca H. İnalçık'tan naklen Oruç'un, eserini II. Bayezid'e sunduğunu bildiriyor. Hazırlayan burada 6 nüsha belirtmektedir. Ancak Oruç'un yazmalarını çağırıştırabilecek muhtasar veya tahrif edilmiş başka nüshaların bulunabileceğini de ifade etmektedir. Bunlardan Oxford ve Cambridge nüshaları Fr.Babinger tarafından 1925 yılında yayımlanmıştır. Babinger bu yayında iki nüshayı da peş peşe vermektedir. Tarihçiler yıllarca bu nüshayı kullandılar. Nihal Atsız Oxford nüshasını esas alarak 1972 yılında bir yayın yaptı. Hazırlayan Manisa Muradiye Kütüphanesindeki nüshayı eksik olmakla beraber metin tesisinde kullanmıştır. Paris nüshaları ise 3 adettir. Bunlardan "P" nüshasının II. Bayezid devrinde yazıldığı veya istinsah edildiği anlaşılıyor. Diğer nüsha "Pa" ise 1566 da istinsah edilmiştir. Ancak bu nüshaya eklemeye ve yorumların yapıldığı anlaşılıyor. Üçüncü nüsha ise Roboly nüshasıdır. Menage bunun değişikliğe uğramış, aynı zamanda eksik bir *Oruç Tarihi* olduğunu ispatlamıştır.

* Hadidi, *Tevârih-i Âli Osman*, İstanbul 1991; Kemal, *Selâtin-nâme (699-895/1299-1490)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001; *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2000; *Fatih Devri Kaynaklarından Düstürnâme-i Enveri: Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1465)*, İstanbul 2003.

Yayımlayan *Oruç Beğ Tarihi* 'nde dil ve üslup özellikleri konusunda önemli tesbitlerde bulunmuştur. Oruç eski Türkiye Türkçesinin özelliklerini aktarmıştır. Oruç Bey, çağdaşı Aşık Paşazade gibi eski Türkiye Türkçesinin nesir dilinin gelişmesine de hizmet etmiştir. Eserde Türkçe kelime hazinesi zengindir. Yazar sade ve şiirsel bir anlatım tarzını tercih etmiştir. Aralara geleneğe uygun olarak serpiştirdiği beyit ve şiirlerle anlatıma canlılık vermeye çalışmıştır. Ancak bu güzel örneklerin terk edildiği, Arapça ve Farsçanın süslü ve muğlak ifadelerinin Türkçenin öntüne geçtiği de belirtilmektedir.

Yayımlayan eserin kaynaklarına ayrılmış olan kısımda (XXXIV-XXXIX) Oğuz boylarının Anadolu'ya göçlerinin kaynağı olarak Elvan Çelebi'nin *Menakubnâme*'sini ve XV. yüzyıl Osmanlı takvimlerini göstermektedir. Burada takvimlerin Tevarih-i Âli Osman adlı eserler ile anonimlerin başlıca kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Gazavatnâmelerin de Oruç'un kaynağı olabileceği İnalıcık'tan naklen bildirilmektedir. Bundan başka *Aşık Paşazade Tarihi*'nin Oruç Beğ Tarihi için önemli bir kaynak olduğu; ancak geniş ölçüde kullanılmadığı belirtilmektedir. Oruç Bey, eserinde anlattığı olayları zaman zaman ravilere, görgü şahitlerine ve kendi gözlemlerine dayandırmaktadır. Oruç Bey yazdıklarını sadece bir raviye dayandırmıyor; başka ravilerden de bilgiler aktarıyor (XXXVII-XXXIX). Yayımlayan Oruç Bey'in raviler için kullandığı ifadelerden örnekleri de derlemiştir. Buradaki örnekler araştırmacılar için dikkat çekicidir.

Prof.Öztürk *Oruç Beğ Tarihi* 'nin etkileri için ayırdığı kısımda Kemal Paşazade (öl. 1534)'ye yer vermiştir. Bu meşhur müverrih, II. Bayezid'den bir Osmanlı tarihi yazma görevini alınca, Oruç'u kaynaklarına dahil etmiştir. Nitekim Kemal Paşazade I. Bayezid devrine tahsis ettiği IV. Defteri yazarken Oruç'tan yararlanmıştı. Müverrih II. Bayezid devrine tahsis ettiği VIII. Defteri yazarken de geniş şekilde *Oruç Beğ Tarihi* 'ni kullanmıştır. Kemal Paşazade'nin diğer ciltleri yazarken de Oruç'tan yararlandığı yayımlayana göre ihtimal dahilindedir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, müverrihin eseri geniş şekilde kullandığı halde Oruç'un adını zikretmemesidir. Hazırlayan'ın ifadesine göre Gelibolulu Mustafa Ali (ö.1600) de *Künhü'l-ahbâr*'ı kaleme alırken kullanmış, ancak Oruç'tan bahsetmemiştir. Keza Hoca Sadeddin yayımlayana göre *Tacü't-Tevarih*'i yazarken Oruç'tan yararlanmıştı.

Elimizdeki eserde metin tesis edilirken Paris Bibliothèque Nationale, Supplement Turc 1047 (P) numarada kayıtlı yazma esas alınmıştır. Manisa nüshasıyla (M) diğer Paris nüshası (Pa) da kullanılmıştır. Okuyucuyu yormamak için yoğun transkripsiyon alfabeti kullanılmamıştır. Ayrıca P nüshasının tıbbi basımı eser sonunda yer almaktadır. Metne ait kronoloji araştırmacılar için bir kolaylıktır. Bundan başka [] parantezler içinde başlıklar ihdas edilerek okuyucu yönlendirilmiştir.

Oruç Beğ Tarihi özellikle yaşadığı devir olmak üzere önceki devirler için de değerli bir kaynaktır. Eserde olaylar anlatılırken yer yer teferruata girilmiştir. Askeri konular ağırlık kazanmıştır. Deniz savaşları, gemi sayısı, asker sayısı, silah çeşitleri onun için önemlidir. Askerî teşkilâtı da teferruath bir şekilde vermeye çalışmıştır. Ayrıca eserde fırtına, sel ve deprem gibi tabii afetler; yangınlar, salgın hastalıklar; ay ve güneş tutulması gibi tabii olaylar yer almaktadır. Eser genel olarak devrin Türkçesinin güzel bir örneğidir. Titiz bir çalışma ile Türk dilinin özellikleri harekeli eserden yeni harflere nakledilmiştir. Keza tekerlemeler, tabirler, dikkat çekici ifadeler, deyimler, meslek adları, silah çeşitleri ve eski yer adları dizinde gösterilmiştir.

Oruç Beğ Tarihi'nin yayınlanması isabetli olmuştur. Eser bir kat daha değerlendirilmiştir. Bu yayın Osmanlı Tarihi araştırmacıları için büyük bir kazançtır.

MÜCTEBA İLGÜREL

İngilizce Özetler:

MELİH ARSLAN: *Mut-Dağpazarı Aspendos Hoard*

This hoard of 270 silver staters of Aspendos with representations of wrestlers was found in 2007 in the province of Mersin, district of Mut, town of Dağpazarı, the site of the ancient city of Koropissos in Rough Cilicia. The hoard is kept in the Mersin Museum.

The coins of this hoard belong, according to Von Aulock's classification, to his Third Group (370-330 B. C.) of staters of Aspendos with representations of wrestlers, but according to Oğuz Tekin, who wrote his doctoral thesis on this subject, to Group D (380-325 B. C.).

Group D (380-325 B. C.): the coins of the Mut - Dağpazarı hoard in the Mersin Museum which constitute the subject of our article belong to this group. On the obverse of the coins in this group are various letters between the wrestlers. These are the first letters of the name of a single magistrate, or of two magistrates. Babelon wrote that it is difficult to explain these letters of magistrates' names as Greek, because these are Pamphylian names translated into the Greek language.

The hoard of Mut - Dağpazarı is the second-largest group of coins of Aspendos. The largest, kept in the İzmir Museum, comes from the province of Konya, Derbent - Çiftliközü and comprises 450 coins. The third-largest, in the Antalya Museum, comes from Varsak - Düden. There are 16 names of magistrates in the Derbent - Çiftliközü hoard, 21 in the hoard from Varsak - Düden and 35 in that from Mut - Dağpazarı, of which 8 are new.

Among the 270 coins in the hoard from Mut - Dağpazarı in the Mersin Museum, with groups comprising 35 different magistrates and one without a magistrate, 148 different obverse and 251 different reverse dies were used.

This hoard must have been buried during the period when Alexander the Great was in Pamphylia and Cilicia, in 333 B. C.

ŞEVKET DÖNMEZ-E. EMİNE NAZA DÖNMEZ: *The 2007 Season At Amasya-Oluz Höyük: A Preliminary Report*

Oluz Höyük, in the Amasya Province, situated in the Land Zone of the Central Black Sea Region, resides at the 27th km of the Çorum Main-road, in the territory of the Gökhöyük Agriculture Operation Management (TİGEM). Oluz Höyük, which has dimensions of 280 x 260 m, is 15 m higher than the plate level and has a field of 45.000 m².

The operations of the Oluz Höyük season 2007 were completed in three phases:

1. Phase: Topographical Plan Operations: In the topographical plan operations, which were maintained parallel to the excavations, some topographical maps of Oluz Höyük were drawn to the scales of 1/1000 and 1/500, with technical support from the Amasya branch of the General Directorate of State Hydraulic Works (DSİ).

2. Phase: Geophysics Research Operations: As a general specification of archaeological sites, the difference of the construction materials, forming the architectural remains, from the fill covering these made it possible for geophysics science, which has its roots in the examination of the physical features of the subsoil, to find a wide field of application in archaeological operations. In recent years geophysics methods have been intensely used to state the information about the remains in the subsoil in archeological residential sites. In the researches there was a sharp rise of demand in the devices and software used to gather information about especially shallow depths quickly, securely and in detail. In the light of these developments, in order to make a strategic planning for the systematic archaeological excavations in Oluz Höyük both in this period and in future, information about depth, elongation and position of the possible structure remains in subsoil were tried to be discovered by using GPR (Ground Penetrating Radar), and DCI (Direct Current Impedance) in a field of approximately 2000 m² in the direction of west-east in the middle of the höyük.

3. Phase: Archaeological Excavations: Oluz Höyük excavations were carried out in two fields; Trench A and Trench B.

The first field is the highest point of the höyük and is located in the west side. In this section, an average depth of 1.80 m is reached in the field named Trench A, which has dimensions of 30 x 10 m with a total of 300 m². As a result of the operations between the heights of 478.78 m and 477.00 m, there

were findings of three structure layer and 12 human skeletons and remains. The operations in the second section named Trench B were carried out on the east side of the höyük and these were stepped operations. In this section, 6 architectural layers were discovered.

As a result, a total of 6 architectural layers were discovered resulting from the excavations of Oluz Höyük 2007 carried out in a field of 600 m² in two trenches for 31 days. It was understood from evaluation of the coins and pottery discovered that the first layers of Trenchs A and B were coeval. In this context The "0" Layer of the Oluz Höyük could be dated to Middle Age; The 1st Architectural Layer to Hellenistic Period (The end of 2nd century BC and the beginning of the 1st century BC); The 2nd Architectural Layer to the Late Phase of the Late Iron Age (4th and 3rd centuries BC). The 3rd and 4th Architectural layers discovered in Trench B could be dated to the Early Phase of the Late Iron Age (6th and 5th centuries BC), 5th Architectural Layer to the Middle Iron Age (7th century BC) and 6th Architectural Later to possibly either Early Iron Age or Late Bronze Age in other words, to the Age of Hittite Empire Period.

YASEMİN BEYAZIT: *The Changing Role of Şeyhülislâm in the Ottoman İlimiyye Bureaucracy and the Mülâzemet System (In Relation to the Period Between the 16th and 18th Centuries)*

This article aims to examine the mülâzemet system, an important element in Ottoman İlimiyye Bureaucracy between the 16th and 18th centuries, to explain how one entered into the ulema profession as well as to clarify şeyhülislâm (Sheikh ul Islam)'s role within this system. The institution of şeyhülislâm increased its authority in the Ottoman State in the first quarter of the 16th century and with this newly established influence, it started to take control of the ilmiyye bureaucracy. The mülâzemet system which had been under the authority and supervision of the Kadiasker (Chief Military Judge) of Rumeli in the 16th century had now entered within the jurisdiction of şeyhülislâm and thus, şeyhülislâms played a fundamental role in being accepted into the ulema profession in the 18th century.

SONGÜL ÇOLAK: *During his Ambassadorship (1688-1692) Zülfikar Pasha's Peace Consultations with Delegates of Lehistan.*

After the unsuccessful surrounding Vienna II., The Ottoman Empire began to fight against Austria and its allies, Venice and Lehistan, on differ-

ent fronts. Due to the continuous regression on Austria front Otoman Empire decided to sent one of its commitee to Vienna. The commitee headed by Zülfikar Pascha would inform the accession of Süleyman II to emperor Leopold I, but indeed he would look for peace. The commitee, which went to Venice and wanted to get result as soon as possible, lost time because of the lack of Lehistan delegate and didn't get any results, after the delegate came because of their difficult demands. That's why the persuasion efforts of the committee to make peace by breaking Lehistan off its allies Austria and Venice failed. After struggled for coming back for 4 years, Zülfikar Pascha was able to settle in İstanbul in 1692.

ZAFER GÖLEN: *Bosnia and Herzegovina of Revolt 1857-59*

When the rebellion in Bosnia, which was lead by Hersekli Ali Pasha, against Tanzimat has ended at 1851, the precedence of Muslims who have been dominant in the society has also ended. From that date on, Bosnian Orthodoxes have increased the frequency of complains regarding their liabilities lasting for centuries. Islahat Firman and Paris Peace Pact have let them express their requests straight out. These groups, which were explicitly supported especially by Russia and France, have begun to challenge the state. Instigations and protection of Montenegro and Serbia, which were running after the dreams of independency, have caused a great rebellion in 1857. The rebellion was unable to be supressed in any way because of the actual support of Montenegro. Ottoman directors, regarding the international stability, could not take any action. Minor conflicts have turned into bloody battles. Counter to military mistakes and failures during the rebellion, arrangements such as Multezim Regulations and Land Regulations, which have been used as references in the coming years, have been made in administrative and legal areas. Operations in courts have been methodized. Despite all these efforts, stability could not be achieved in the region. Because what the rebels wanted was not enhancements in the quality of life, but rather to get rid of "*Ottoman Control*". By 1859, the rebellion was not supressed but only frozen. That is why the 1857 revolt has continued in 1861, from where it left.

ESİN YURDUSEV: *The British Ambassadors to Istanbul in the Mid-Nineteenth Century: Sources of Intelligence and Political Reporting*

This article mainly seeks to illuminate the specific methods and main sources used by the British ambassadors in Istanbul to obtain accurate intelligence for their reports to the Foreign Office.

It appears that the British ambassadors used different channels for different types of information. First and foremost, they had urgent demands to know what was going on in the city. The Dragomans played a principal role in meeting that need. Their ability to get intelligence in advance on specific events was undeniable. Similarly, the British citizens and newspaper correspondents supported the embassy from another spot with some other details of the matter.

It was of the greatest value to the embassy to have information on a regular basis from all over the Ottoman territories. The extensive Consulate establishment in the East certainly served for this purpose. The consuls acted as de facto intelligence agents in their respective areas, notably, in places where they were close to the Empire's borders. The intercourse between the British embassy and the other friendly courts in Istanbul also produced valuable information. The reports of the British military officers sent to the embassy can be counted within this context as well.

All these channels served to get information mainly by uncovered means. However, the British representatives also used more covert means which resembled the twentieth century forms of intelligence gathering. In this type of activities they used three mechanisms. In the first instance, the Ottoman high officials were the actors, and information in these cases was supplied in more devious ways. In the second model, there was an 'outlying' department required to be served by agents not recognised as belonging to the Embassy. The persons working in this can be categorised as secret agents. In the third formation, there were unofficial negotiators who acquired the sympathy and confidence of the Ottomans. In addition to their negotiating ability, and position as secret go-between the two sides, these people also furnished the embassy with very important information about the particular events and subjects. It is evident however that the British ambassadors used the covert means quite effectively. Many important documents obtained and events learned through these mechanisms.

NEJLA GÜNAY: *The Factors Effecting the Decision of Relocating the Armenians and Relocations of the Armenians Living in Marash-Zeitun Region*

Armenians caused quite a big trouble for the Ottoman State after the start of the First world war by organizing rebellions and riots behind the battle front. Since these riots took place in regions like Van and Zeitun which were the on the logistic routes of the Ottoman army and suitable fort he occupation of enemy occupation, the Ottoman state felt the need to establish the security behind the battle front.

Armenians living in Marash- Zeitun region who refused to change their rebellious attitude were deported to Konya with their families. The scale of the deportation was later on expanded. This study dwells upon the reasons behind the deportation of Marash- Zeitun Armenians and these deportations were carried out in the respected region.

UĞUR ÜNAL: *The Ottoman Military Schools at the Beginning of the 20th Century*

Up to the 20. th century, there were many military and civil secondary schools, established in accordance with western style of education in the Ottoman Empire. In those days, while the military secondary schools were widespread on all over the Empire, the elite military schools were at İstanbul. These were Baytar, Eyüp, Soğuk Çeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa and Toptaşı Military Secondary Schools and also The Imperial School of Military (Mekteb-i Harbiye), The Imperial School of Medicine (Mekteb-i Tıbbiye) and The School for Artillery Officers (Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn) had got secondary sections. Moreover, there were naval colleges and other technical military schools such as The Naval College (Bahriye Mektebi), The Naval Machine Laboratory School (Bahriye Makine Uygulama Mektebi), The Sergeant School (Gedikli Öğrenciler Mektebi), The Merchant-Captain School (Tüccar Kaptan Mektebi), Naval Secondary School (Bahriye Rüşdiyesi), The Military Clerk School (Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi), Naval Industry and Manufacturing School for Children (Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi), School of Pharmacy (Eczacılık Mektebi) and Nut College for Children (Tımarcı Sıbyan Mektebi).

There were 6 military high schools and 20 military secondary schools in the Ottoman Provinces. The 6 military high schools were in cities such as Edirne, Erzurum, Bağdat, Bursa, Şam and Manastır. The 20 military

secondary schools were in those cities such as Edirne, Erzurum, Erzincan, İŖkodra, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Selanik, Ŗam, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Üsküp, Mamuratülaziz, Manastır, Süleymaniye and Van.

In this study, the statistical tables are designed to show the number of students and teachers, and also their curricula in the Military Schools by making use of the Almanacs of Cities and Ottoman Archival Documents.

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ARSLAN, MELİH: Mut-Dağpazarı Aspendos Hoard (with 1 illustration, 23 plates)	337
DÖNMEZ, ŞEVKET-DÖNMEZ, E. EMİNE NAZA: The 2007 Season at Amasya- Oluz Höyük: A Preliminary Report (with 2 maps, 5 plans, 43 illustrations)...	395
BEYAZIT, YASEMİN: The Changing Role of Şeyhülislâm in the Ottoman İlmiyye Bureaucracy and the Mülâzemet System (In Relation to the Period Between the 16 th and 18 th Centuries).....	423
ÇOLAK, SONGÜL: During his Ambassadorship (1688-1692) Zülfikar Pasha's Peace Consultations with Delegates of Lehistan	443
GÖLEN, ZAFER: Bosnia and Herzegovina of Revolt 1857-59 (with 13 documents). .	465
YURDUSEV, ESİN: The British Ambassadors to Istanbul in the Mid-Nineteenth Century: Sources of Intelligence and Political Reporting.	523
GÜNAY, NEJLA: The Factors Effecting the Decision of Relocating the Armenians and Relocations of the Armenians Living in Marash- Zeitun Region	555
ÜNAL, UĞUR: The Ottoman Military Schools at the Beginning of the 20 th Cen- tury	581
Book Reviews:	
ÖZDİZBAY, AŞKIM: Taner Korkut, <i>Girlanden-Ostotheken aus Kalkstein in Pam- phylien und Kilikien. Untersuchungen zu Typologie, Ikonographie und Chronologie</i>	605
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Oruç Beğ Tarihi</i> (Yay.Haz. Necdet Öztürk).....	609
Abstracts.....	611

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MOUNTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXIII

No.267

August 2009

ANKARA - 2009